

Г Л А С Н И К

АДВОКАТСКЕ КОМОРЕ ВОЈВОДИНЕ
ЧАСОПИС ЗА ПРАВНУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

Година ХСVII
Књига 85

Нови Сад, март 2025.
Број 1.

Тема броја ФИЛОЗОФИЈА ПРАВА

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

- Др Миодраг Јовановић** О значају правнофилозофског мишљења за бављење адвокатуром / **5**
- Др Марк Лошонц**
Др Алпар Лошонц Објективност права и праведности – фигуре Трећег (Хегел, Кожев, Левинас) / **43**
- Др Горан Дајовић** О значају филозофскоправног мишљења за правнике практичаре – један пример из наше судске праксе / **82**
- Др Бојан Спаић** Техничка и инспиративна филозофија права: адвокатско расуђивање и вештачка интелигенција / **112**
- Марица Мишић** Нерешиви проблеми правде и вештачка интелигенција / **152**
- Магдалена Приморац** Правни сустав пред изазовима технолошког напретка / **210**
- Рад ван темата**
- Стеван Ацић** Поступак заштите од злостављања на раду на нивоу послодавца у домаћем праву / **245**

ОСТАЛИ ПРИЛОЗИ И САОПШТЕЊА

Одабрана пракса из области кривичног права: Прикупљање података из мобилног телефона у пракси Врховног (Касационог) суда 2014–2024. / **283**

Саопштења са седница Управног одбора Адвокатске коморе Војводине / **307**

GLASNIK

JOURNAL OF LEGAL THEORY AND PRACTICE
OF THE BAR ASSOCIATION OF VOJVODINA

Volume XCVII

Novi Sad, March 2025

Issue 1

Subject

PHILOSOPHY OF LAW

CONTENT

ARTICLES

- Miodrag Jovanović Ph.D.** On the Significance of Legal-Philosophical Reflection for Practicing Law / **24**
- Mark Lošonc, Ph.D.**
Alpar Lošonc, Ph.D. The Objectivity of Law and Justice – Figures of the Third (Hegel, Kojève, Lévinas) / **62**
- Goran Dajović, Ph.D.** On the Importance of Philosophy of Law for Lawyers – a Case Study From Our Judicial Practice / **97**
- Bojan Spaić, Ph.D.** Technical and Inspirational Philosophy of Law: Lawyers' reasoning and Artificial Intelligence / **132**
- Marica Mišić** Unsolvable Problems of Justice and Artificial Intelligence / **183**
- Magdalena Primorac** The Legal System in the Face of Technological Advancement / **227**
- Non-thematic article**
- Stevan Adžić** Procedure for Protection Against Workplace Harassment at the Employer Level in Domestic Law / **264**

OTHER CONTRIBUTIONS AND ANNOUNCEMENTS

- Selected case law in the field of Criminal Law: Collection of Data from Mobile Phones in the Case Law of the Supreme Court (of Cassation), 2014–2024. / **283**
- Announcements from the meetings of the Board of Directors of the Bar Association of Vojvodina / **307**

АДВОКАТСКА КОМОРА ВОЈВОДИНЕ

Основана 1921. у Новом Саду

*Указом Председништва СФРЈ бр. 64 од 12. јула 1988,
поводом 60-годишњице излажења,
ГЛАСНИК Адвокатске коморе Војводине
о д л и к о в а н ј е
Орденом заслуга за народ са сребрном звездом.*

Г Л А С Н И К
А Д В О К А Т С К Е   К О М О Р Е   В О Ј В О Д И Н Е

Покренут 1. јуна 1928.

Главни и одговорни уредници

Др Косџа Мајински (1928–1932), др Никола Николић (1933–1936), др Василије Сџанковић (1936), др Славко М. Ђурић (1937), Владимир К. Хаџи (1937–1941), Милораг Бојић (1952–1972), Сава Савић (1973–1987), Мирослав Здјелар (1987–1994), Слободан Бељански (1994–2004), др Јанко Кубињец (2004–2016), Милан Караћ (2016–2019)

Уређивач и одбор

Др Александар Тодоровић, адвокат у Новом Саду
главни и одговорни уредник

Милан Караћ, адвокат у Новом Саду, доц. др Аиџла Чоколић, адвокат у Осијеку, др Јелена Тешановић, адвокатица у Новом Саду, Тијана Голић, адвокатица у Новом Саду, Бошко Каћански, адвокат у Новом Саду, проф. др Сања Ђајић, редовна професорица Правног факултета Универзитета у Новом Саду, проф. др Маја Сџанивукковић, редовна професорица Правног факултета Универзитета у Новом Саду, др Хајрија Мујовић, научна саветница на Институту друштвених наука, др Софија Николић Појаџић, научна сарадница на Институту друштвених наука, проф. др Звонимир Јелинић, ванредни професор Правног факултета Свеучилишта у Осијеку

Издавачки савет

Др Енике Веј, адвокатица у Новом Саду, председник
Др Славен Бачић, адвокат у Суботици, Мирослав Здјелар, адвокат у Новом Саду, Слободан Бељански, адвокат у Новом Саду, др Тања Вицковић Рамач, адвокатица у Новом Саду

Техничко уређење
Јелица Негућ

Адреса Уредништва

21000 Нови Сад, Змај Јовина 20/1
Телефон: 021/521-235; факс: 021/529-459
e-mail: akvojvodine@gmail.com
www.glasnik.edu.rs

Рукописи се не враћају.

Г Л А С Н И К

АДВОКАТСКЕ КОМОРЕ ВОЈВОДИНЕ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

Година ХСVII
Књига 85

Нови Сад, март 2025.
Број 1.

Тема броја ФИЛОЗОФИЈА ПРАВА

A R T I C L E S

Ч Л А Н Ц И

CONTENT

Miodrag Jovanović Ph.D.

On the Significance of Legal-Philosophical Reflection for Practicing Law / 24–42

Mark Lošonc, Ph.D.

Alpar Lošonc, Ph.D.

The Objectivity of Law and Justice – Figures of the Third (Hegel, Kojève, Lévinas) / 62–81

Goran Dajović, Ph.D.

On the Importance of Philosophy of Law for Lawyers – a Case Study From Our Judicial Practice / 97–111

Bojan Spaić, Ph.D.

Technical and Inspirational Philosophy of Law: Lawyers' reasoning and Artificial Intelligence / 132–151

Marica Mišić

Unsolvable Problems of Justice and Artificial Intelligence / 183–209

САДРЖАЈ

Др Миодраг Јовановић

О значају правнофилозофског мишљења за бављење адвокатуром / 5–23

Др Марк Лошонц

Др Алпар Лошонц

Објективност права и праведности – фигуре Трећег (Хегел, Кожев, Левинас) / 43–61

Др Горан Дајовић

О значају филозофскоправног мишљења за правнике практичаре – један пример из наше судске праксе / 82–96

Др Бојан Спаић

Техничка и инспиративна филозофија права: адвокатско расуђивање и вештачка интелигенција / 112–131

Марица Мишић

Нерешиви проблеми правде и вештачка интелигенција / 152–182

Magdalena Primorac

The Legal System in the Face of
Technological Advancement /
227–244

Магдалена Приморац

Правни сустав пред изазовима
технолошког напретка / **210–226**

Рад ван темата

Stevan Adžić

Procedure for Protection Against
Workplace Harassment at the
Employer Level in Domestic Law /
264–281

Стеван Аџић

Поступак заштите од злостављања
на раду на нивоу послодавца
у домаћем праву / **245–263**

Др Миодраг Јовановић*
Правни факултет Универзитета у Београду
ORCID: 0000-0002-8036-1994

О ЗНАЧАЈУ ПРАВНОФИЛОЗОФСКОГ МИШЉЕЊА ЗА БАВЉЕЊЕ АДВОКАТУРОМ**

САЖЕТАК: Основна теза овога рада јесте да се може бити адвокат, чак и добар адвокат, и без правнофилозофске подуке, али да они који се образују за правнофилозофско мишљење стичу важан адут који их може учинити бољим од својих колега. Да бих то показао, у првом делу рада покушавам да установим шта је то што се може означити правнофилозофским мишљењем. У том смислу, говорим о три различите перспективе тог мишљења, које метафорички – према називима три позната сликарска платна – означавам као: *птичију перспективу*, *дубоки поглед* и *час анатомије*. У централном делу рада настојим да покажем релевантност сваке од ове три особене перспективе правнофилозофског мишљења за адвокатски позив, тако што анализирам три уврежене крилатице у вези са том професијом. Те крилатице су: „два правника, три мишљења“; „једно је теорија, друго је пракса“; и, „адвокат тражи рупе у закону“. Након извршене анализе, у завршном делу рада износим закључак да се правнофилозофском подуком на најбољи начин развијају аргументативни потенцијали, да се оштре подједнако и аналитички и критички начин мишљења, а све је то свршеним правницима од велике користи у доцнијем бављењу праксом, укључујући и адвокатуром.

Кључне речи: правнофилозофско мишљење, птичија перспектива, дубоки поглед, час анатомије

---

* e-mail: miodrag@ius.bg.ac.rs, редовни професор.

** Рад је примљен 27. 8. 2024, а прихваћен је за објављивање 30. 9. 2024. године.

УВОД

Као што је добро познато, да би свршени правник могао да се бави адвокатуром није неопходно да је током студија слушао курс из филозофије права.¹ Надаље, правнофилозофско знање није предмет провере ни на правосудном испиту. Стога је и без неке опсежне емпиријске студије могуће са сигурношћу тврдити да највећи број адвоката у Србији није стекло никакаво правнофилозофско образовање. Како међу њима има оних који уживају статус врхунских представника своје професије, могуће је напослетку закључити да способност правнофилозофског мишљења није предуслов ни да се буде добар адвокат. Немам намеру, отуда, да у овом раду тврдим супротно. Оно што, међутим, желим да браним јесте теза да они који се образују за правнофилозофско мишљење стичу важан додатни адут који их може учинити бољим од својих колега.

Да бих то показао, у првом делу рада покушавам да одгонетнем шта је то што се може означити правнофилозофским мишљењем. У том смислу, говорим о три различите перспективе тог мишљења, које метафорички – према називима три позната сликарска дела – означавам као: *пјичију иерсејективу*, *дубоки поглед* и *час анализије*. У централном делу рада настојим да покажем релевантност сваке од ове три особене перспективе правнофилозофског мишљења за адвокатски позив, тако што анализирам три уврежене крилатице у вези са том професијом. Те крилатице су: „два правника, три мишљења“; „једно је теорија, друго је пракса“; и, „адвокат тражи рупе у закону“. Након извршене анализе у завршном делу износим закључак да се правнофилозофском подуком на најбољи начин развијају аргументативни потенцијали, да се оштре подједнако и аналитички и критички начин мишљења, а све је то свршеним правницима од велике користи у доцнијем бављењу праксом, укључујући и адвокатуром.

---

¹ Филозофија права се у виду посебног, али не и општеобавезног курса налази у курикулумима државних правних факултета у Београду, Новом Саду и Нишу. У Крагујевцу студенти могу да оптирају за предмет Савремене правне теорије, на којем се упознају са најрелевантнијим правнофилозофским становиштима. На неким приватним правним факултетима, попут Факултета за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“ из Новог Сада, филозофија права је опциони предмет.

ТРИ ПЕРСПЕКТИВЕ ПРАВНОФИЛОЗОФСКОГ МИШЉЕЊА

Да би се ишта могло рећи на тему истакнуту у наслову овог рада, неопходно је најпре видети шта је то што се може означити правнофилозофским мишљењем. Дисциплинарно омеђивање филозофије права најчешће започиње типичним питањима које она поставља. Тако се у једном од референтнијих савремених увода у филозофију права у немачкој правној мисли наводи да су то следећа питања: шта је право; која је разлика између права и морала; зашто је право обавезујуће; шта је правда и у ком односу стоји са другим вредностима, попут једнакости и људског достојанства; постоје ли универзална људска права, итд.² Поменути питањима се, најуопштеније говорећи, може прићи на два начина: тако што ће се она описивати и анализирати и/или тако што ће се подвргавати критици и евалуирати. Стога се за правнофилозофско мишљење на сумаран начин може рећи да је „у вези са аналитичким и нормативним изучавањем права и правних појмова“.³

Проблему правнофилозофског мишљења, ипак, прићи ћу на један метафоричко-илустративан начин. Наиме, размотрићу три различите перспективе тог мишљења и илустроваћу их са три одговарајућа сликарска платна.

1. Пийичија њерсејекџива

За оно што сам метафорички означио *пийичијом њерсејекџивом* правнофилозофског мишљења, као илустрација нам може послужити платно Шарла Пола Ландона из 1799. године, насловљено *Дедал и Икар*, које се налази у сталној поставци Лувра. Насупрот многобројним другим ликовним интерпретацијама овог античког мита, у којима се обојица већ налазе у ваздуху, на овој слици је приказан тренутак у којем је Дедал одгурнуо Икара како би се овај што лакше виноу у висине и полетео.

2. Дубоки њојлег

Тако је насловљено једно од најупечатљивијих дела нашег прерано преминулог уметника Милана Туцовића. На њему је приказана особа која кроз лупу увећава посматрани призор, настојећи да дође до онога што се крије испод или иза видљиве површине ствари. Поменуто платно илустрација је друге особене перспективе правнофилозофског мишљења.

² Kirste, S. (2010). *Einführung in die Rechtsphilosophie*. Darmstadt: WBG, 15.

³ Brooks, T. (2023). *Legal Philosophy*. *Oxford Bibliographies in Philosophy*, ed. Duncan Pritchard. New York: Oxford University Press.

3. Час анатомије

Иако је то добро познати наслов нашег књижевног великана Данила Киша, поступак анатомског проучавања нигде није боље приказан до на чувеном Рембрантовом платну *Час анатомије др Николаса Тулиа* из 1632. године. Оно ће нам послужити као илустрација за трећу специфичну правнофилозофску перспективу.

Пре но што се упустим у ближе објашњење ове три перспективе, важно је напоменути да свака од њих у себе може укључивати како аналитичке, тако и критичке (прескриптивне, нормативне) судове о праву и правним појмовима. Будући да сам се определио за метафоричко-илустративан приступ, то на овом месту нећу улазити у ригорознију методолошку расправу о односу, тј. примату и/или међусобној компатибилности/искључивости двају магистралних праваца правнофилозофског мишљења.⁴

О РЕЛЕВАНТНОСТИ ПРАВНОФИЛОЗОФСКОГ МИШЉЕЊА ЗА АДВОКАТСКИ ПОЗИВ

Настојаћу сада да покажем релевантност сваке од ове три особене перспективе правнофилозофског мишљења за адвокатски позив. Ослањаћу се, притом, на три увржене крилатице у вези са том професијом, али и генерално правничким позивом.

1. Два њравника, њри мишљења

Ову крилатицу лаици потезу када треба указати на тобожњу непоузданост правничког мишљења. У њеној основи је и неизречена оптужба за мистификацију посла којим се бавимо, која се огледа у питању како је могуће да у вези с истом ствари различити правници имају различито, каткад дијаметрално супротно мишљење. Да будемо начисто, ово питање крије у себи и озбиљне правнофилозофске дилеме. Знаменити амерички политички теоретичар Пенок је, примерице, тврдио: „Када се суд састоји од више од једног судије, претпоставка је да би сваки од њих, ако би поступао потпуно рационално, донео исту одлуку у датом случају.“⁵ То

---

⁴ О томе сам подробније писао у: Jovanović, M. (2019). *The Nature of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, Ch. 2.

⁵ Pennock, J. R. (1964). Reason in Legislative Decisions. *Rational Decision*, ed. Carl J. Friedrich. New York: Atherton Press, 102.

гlediште је одблесак Декартовог још начелнијег става да „...када год два (...) човека дођу до супротног закључка у погледу једне те исте ствари, барем један мора бити у заблуди.“⁶

Напред наведени ставови имплицирају чврсту везу између идеја *рационалности* и *истинитости*. Наиме, да су истините тврдње нужно рационалне, али и да се рационалним могу сматрати само оне тврдње које су истините. Међутим, како ову другу тезу помирити са добро познатом чињеницом да судијски панели (нпр. амерички Врховни суд) често доносе већинске одлуке (нпр. 5:4 или 6:3)? Да ли из те околности треба извести закључак да су одлуке једног дела судијског панела (не нужно оног у већини!) по природи ствари нерационалне/неистините? Одричан одговор, који нам је као правницима интуитивно близак, делом и зато што чак ни правноснажне судске одлуке највиших судова не називамо „истинитим“ – захтева образложење. У најкраћем, налазимо га код Перелмана који каже да је право дистинктивна аргументативна пракса, а „домен аргументације је домен онога што је могуће, плаузибилно и вероватно“ и као такав измиче „математичкој извесности“.⁷ И Харт истиче исту идеју, наводећи да правно резонување „представља најчистији и можда најилустративнији пример облика убеђивања који су рационални, а ипак у логичком смислу нису конклузивни“.⁸ Другим речима, сасвим је замисливо – штавише, то је редовна појава! – да је у једном случају могуће понудити палету супротстављених, а ипак мање или више рационалних правних мишљења, тј. аргумената.⁹

Птичија правнофилозофска перспектива омогућује сваком правнику, па и адвокату, да у вези са поменутиим дилемама понуди адекватан одговор. Она је оквир за саморефлексију – за промишљање о природи једне друштвене аргументативне праксе чији смо активни судеоници. Из те перспективе се право указује као својеврсна *иѿра*. Реч је, иначе, о хеуристичкој метафори којој правни филозофи често прибегавају. Тако, на пример, на својим чувеним предавањима на Универзитету Харвард 1957.

⁶ Штавише, каже Декарт: „...чини се да ниједан од њих нема потребно знање. Јер када би расуђивање било кога од њих било сигурно и очигледно, он би био у позицији да га изложи другоме на начин да га увери у његову истинитост.“ Decartes, R. (1985). *Philosophical Writings* (Vol. 1). Trans. by John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 11.

⁷ Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. London: Routledge, 134.

⁸ Hart, H. L. A. (1963). Introduction. Perelman, *The Idea of Justice and the Problem of Argument*, VII.

⁹ Види више о томе у: Jovanović, M. (2023). Thou Shalt Avoid Perversity in Reasoning! A Philosophical Account of (Un)reasoned Arbitral Awards. *Austrian Yearbook of Arbitration Law*, 251–276.

године, Харт је функционисање правних правила поредио са функционисањем правила безбола, што је поприлично шокирало његове америчке слушаоце.¹⁰ У релативно новијем чланку „Како је право као шах“, савремени правни филозоф Андреј Мармор тврди да су право и шах у важним аспектима упоредиве друштвене институције.¹¹ Поента ове метафоре јесте да се и у праву, као и у свакој игри, препознају конститутивна правила на основу којих учесници знају који су потези допуштени а који не, развијају се стратегије за што делотворније постизање циљева и, што је најважније, сваки од играча има различите и јасно дефинисане улоге.

Надаље, из те перспективе се уочава да се у средишту игре налази *сѝор* у којем играчи имају међусобно супротстављене улоге и задатке. Тек тада и лаицима може постати јасно зашто адвокат тужбе и адвокат одбране имају нужно различито мишљење о истој правној ствари, као и зашто је сваки адвокат кадар да без већих проблема замени улоге и данас тврди нешто што је до јуче оспоравао. Све речено није једини, али јесте најочигледнији разлог зашто нема ничег проблематичног у поменутој крилатици „два правника, три мишљења“.

Најзад, правнофилозофска птичија перспектива дозвољава и промишљање о природи адвокатског позива у неким овде-сада ситуацијама, поготово оним скопчаним са правно-етичким изазовима. На пример, шта у одређеној ситуацији налаже одредба из чл. 1.1. Кодекса професионалне етике адвоката,¹² која обавезује адвоката „да своја знања и способности *иодједнако* посвети клијентима и интересима законитости и правде“. Или, шта би у неком случају била правно допуштена али ипак „нечасна“ – па отуда и етички неприхватљива – правна средства (чл. 8.8), итд.

Према миту, Икар се, од силне радости што може слободно да лети, виноу више но што му је Дедал саветовао, па је због тога напоследку и страдао. Када се неко погура да заузме правнофилозофску птичију перспективу, и тада се мора водити рачуна да остане на сигурној дистанци од опасних висина, тј. бесплодних метафизичких спекулација. Стога је будућег адвоката који се подвргао филозофскоправној подуци неопходно обучити и за друге перспективе.

---

¹⁰ У поруци својој супрузи Џенифер, Харт пише о свом студентском аудиторијуму: „После првобитног шока у вези с мојим акцентом и одбијањем да се бавим социологијом и природним правом, чини се да уживају у лингвистици и упоређивању права са правилима бејзбола.“ Lacey, N. (2006). *A Life of H. L. A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream*. Oxford: Oxford University Press, 185.

¹¹ Marmor, A. (2006). How Law is Like a Chess. *Legal Theory*, 12(4), 347–371.

¹² Кодекс професионалне етике адвоката, *Службени гласник РС*, бр. 27/2012. и 159/2020. – одлука УС.

2. Једно је теорија, друго је пракса

Ово је већ крилатица коју, по правилу, не изговарају лаици, већ сами правници практичари, укључујући и адвокате, када у свој свет уводе новопридошлице с дипломом правног факултета. Недавно је један правник, чије је чување мање везано за адвокатско умеће, иако се тако у јавности представља, у рубрици Погледи у *Политици* написао:

„Пет пара не дајем на сопствену диплому за коју сам гулио клупу у читаоници на Правном, јер када сам завршио факултет, људски тужбу нисам умео да саставим, зато што за све четири године студирања нисам имао прилике тужбу да видим. Факултетска диплома, ако по завршетку факултета не идеш практично да се усавршаваш, суштински не вреди ништа. Бесмислено парче папира.“ Отуда, каже он, „можда је време да коначно кренемо са променом концепта“.¹³

Та промена би се састојала у стварању занатског правника. Јер, наставља он,

„...држава која нема занате и која нема истинску научну елиту осуђена је на пропаст. Ми смо занате скоро сахранили, али смо добили силне теоретичаре за све и свашта, на десетине хиљада некаквих менаџера, лажних доктора наука и мноштво неупотребљивих свршених студенаца.“¹⁴

Немам намеру да се овде бавим одбраном вредности дипломе Правног факултета Универзитета у Београду, нити паушалним оценама о квалитету српске научне елите. Међутим, желим да се позабавим тврђом да се на студијама права стиче гомила непотребног теоријског знања које не ствара „занатског правника“, јер је, на прву лопту, правнофилозофска подука идеални осумњичени за производњу таквог знања.

Да не би било конфузије у вези са значењем речи „теорија“ из поменуте крилатице,¹⁵ треба рећи да се, у контексту дебате о томе у којој мери правничко образовање припрема за (адвокатску) праксу, она првенствено односи на „све што се предаје у оквиру садашњег модела студија права“.¹⁶ Ипак, важно је направити додатну дистинкцију између *ѿравнонаучної* и *ѿравнофилозофскої* знања, јер се оба могу подвести под тај генерички

¹³ Владимир Ђукановић, Научни пролетаријат, <https://www.politika.rs/sr/clanak/567330/Pogledi/Naucni-proletarijat>

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Иако је практички важно, не интересује ме оно значење ове крилатице које под „теоријом“ подразумева одређени пропис, а под „праксом“ устаљено поступање актера које одступа од тог прописа.

¹⁶ Kielb, M. (2017). Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-legal Series*, 7(8), 1638, фн. 3.

појам и оба се затичу у уџбеничкој литератури. Оно прво се још назива и *їравна доїматїка/докїрина* и представља

„...систематизовано излагање о правилима и принципима који уређују одређену врсту друштвених односа (њиховом важењу и значењу), анализу односа између различитих правила и принципа унутар система, отклањање противречности између њих и, евентуално, пожељна решења регулисања друштвених односа.“¹⁷

Зоран Стојановић, на пример, каже за

„...кривичноправну догматику, или науку кривичног права у ужем смислу“ да је то „делина или систем учења, односно систематско научно изучавање кривичног права.“¹⁸

Грађа за правнонаучно тј. правнодоктринарно знање зависна је од референтног позитивног права. Односно, правнодоктринарно знање примарно је усмерено на одредбе, институте, појмове *унуїшар* права какво јесте (*de lege lata*).¹⁹

За разлику од правнонаучног мишљења, које описујући, тумачећи и систематизујући позитивно право остаје претежно на површинским слојевима, правнофилозофско мишљење пружа „дубоки поглед“. Оно, стриктно говорећи, није усмерено на неко позитивно право, већ на *їраво као їаково*.²⁰ Стога се оно бави раније помињаним питањима, попут појма, односно природе права, најадекватнијим начинима његовог сазнавања; сврхом права, оправдањем одређених правних института, повезаношћу са другим нормативним порецима, попут морала, итд.

У тачки ослоњености на важеће, позитивно право, сустичу се послови правника догматичара (рецимо писца уџбеника или коментара закона), и правног практичара (рецимо адвоката). Међутим, у правној „игри“, онај први нема улогу коју има овај други – нити је његов посао усмерен на заштиту интереса клијента, нити је то што он ради у вези са решењем неког конкретног правног случаја. Стога, за разлику од правног

¹⁷ Дајовић, Г. (2017). Проучавање права – правна наука, теорија и филозофија. *Правни заїиси*, 8(2), 227–228.

¹⁸ Стојановић, З. (2019). *Кривично їраво – оїшїи гео*. Београд: Правна књига, 51.

¹⁹ Грин ту специфичну полазну грађу за проучавање права означава термином „evidence base“ и у случају правне догматике, коју он, додуше, непрецизно назива „special jurisprudence“, то су „їојмови унуїшар їрава“ (*concepts within law*). Green, L. (2020). Gender and the Analytical Jurisprudential Mind. *Modern Law Review*, 83(4), 893–894.

²⁰ Грин каже да је „evidence base“ правне филозофије, односно „general jurisprudence“, сам „їојам їрава“ (*the concept of law*). *Ibid.*

практичара (адвоката), правни догматичар заузима једну општију и начелнију перспективу, која га неретко води и предлагању новог појмовног оквира који ће адекватније описати релевантну правну праксу, или га, с обзиром на одређени херменеутички угао, води критици постојеће правне праксе и залагању за боље решење (*de lege ferenda*).

Илустроваћу са два примера поменути угао правне догматике. Наш Породични закон у чл. 64. овлашћује млађег малолетника да предузима „правне послове којима не стиче ни права ни обавезе“. На основу те одредбе правна доктрина је понудила општији појмовни оквир, у виду „неутралних правних послова“, уводећи, притом, и помоћни концепт „уштрба“. У следећем кораку, разјашњено је који се „уштрби за дете, у смислу његове ограничене пословноправне способности, имају сматрати релевантним“, па је на основу тога и одређено шта се може сматрати „неутралним“ правним пословима.²¹ Тако се правна доктрина, идући даље од појмовног *status quo*, упушта у оно што Самерс назива „изградња нових концептуалних оквира са пратећом терминологијом“.²²

Други пример. Једна од две радње извршења кривичног дела „фалисификовање новца“ из чл. 241. Кривичног законика састоји се у „прављењу лажног новца“, а наша правна пракса стоји на становишту да нема кривичног дела фалисификовања новца уколико лажном новцу недостају битна обележја правога новца. Правна доктрина, међутим, упозорава да би се то схватање

„...могло прихватити са одређеном резервом. Оно намеће питања у којој би се мери такав лажан новац морао разликовати од правога, шта је с применом института неподобног покушаја и покушаја уопште, односно шта са случајевима када неко у намери да лажан новац стави у оптицај изрази неуспеле фалисификате који се битно разликују од правога новца и др.“²³

Након што је направљено претходно појмовно разјашњење, остаје да се види шта би се евентуално могло назвати „теоријским“ знањем које се тражи за диплому правног факултета, а од малог или никаквог значаја је за правну праксу, па тако и адвокатуру. Посебно ме интересује да ли би се то могло рећи за правнофилозофско знање, као вид „теоријског“ знања. У мери у којој се покаже да су студенти права изложени

²¹ Ђурђевић, Д. Б. (2010). Неутрални правни послови. *Анали Правној факултете-ша у Београду*, 58(2), 77–107.

²² Summers, R. S. (1966). The New Analytical Jurist. *New York University Law Review*, 41(5), 861–896.

²³ Стојановић, З. (2022). *Кривично њраво – њосебни гео*. Нови Сад: Центар за издавачку делатност Правног факултета Универзитета у Новом Саду, 197.

„теоријском“ знању које не доприноси њиховим „занатским“ компетенцијама, у тој мери се може прихватити и наук крилатице *једно је теорија, друго је пракса*.²⁴ Тезу коју желим да заступам у овом раду јесте да се упитно „теоријско“ знање пре генерише на предметима који се ослањају на правну догматику, него на правнофилозофским предметима.

Прво, у уџбеницима, који су типична испитна литература на студијама права, неретко затичемо елементе правнодогматичког знања које студента не спрема директно за правну праксу. На пример, у уџбенику *Породично право*, студенти се сусрећу с наставном јединицом „непостојећи брак“. Ту се каже да је непостојећи брак онај брак

„...приликом чијег склапања нису биле испуњене три битне претпоставке за постојање брака – различитост полова, сагласна изјава воља и законска форма“.

Међутим, студент брзо сазнаје да се „са практичног становишта ... подела неважећих бракова на непостојеће и ништаве сматра непотребном“, уз образложење да је за тумачење неважећих правних послова довољна теорија о ништавости. Такав је став и позитивног српског брачног права,

„...у коме су три битне претпоставке за постојање брака квалификоване као претпоставке за пуноважност брака и санкционисане ништавошћу брака.“²⁵

Чини се да је ово последње знање једино које је, из перспективе правне праксе, релевантно. Све остало што студент научи читајући ову наставну јединицу – где се у упоредном праву среће институт непостојећег брака, како је некад тај институт био регулисан послератним Основним законом о браку, као и аргументи у прилог оправданости разликовања „непостојећих“ и „ништавих“ бракова – чини се сувишним теоријским знањем на овом нивоу студија.²⁶

Друго, у уџбеницима из позитивноправних предмета, у штиво које треба да припада корпусу правнодогматичког знања често је „прошверцо-

---

²⁴ На овом месту се нећу бавити ширим методичко-дидактичким оквиром који може представљати препреку у успешном ступању свршених правника у свет правне праксе. Најзначајнији аспект тог оквира јесте модел учења заснован на меморисању и репродукцији, који је лишен проблемског решавања конкретних – стварних или измишљених – случајева. О упоредивим проблемима пољског правно-образовног модела, в.: Kielb, M. (2017). Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-legal Series*, 7(8), 1638–1642.

²⁵ Драшкић, М. (2015). *Породично право и право дејшећа*. Београд: Правни факултет, 104.

²⁶ Међутим, све речено би могло бити легитиман предмет изучавања на мастерским студијама из области породичног права.

вана“ правнофилозофска материја. Ево примера. Насупрот ономе што је речено да конституише полазну грађу правне догматике, у Општем делу Кривичног права каже се да „наука кривичног права није везана позитивним правом, па према томе не треба ни да буде само у функцији примене тог права“. Штавише, по речима писца уџбеника, „она треба да знатно превазилази хоризонте и потребе судске праксе, и да се бави претежно теоријским питањима“²⁷. У духу те идеје излаже се, примерице, однос кривичног права и морала. Разматрање се окончава лапидарним упозорењем о опасности да се упадне у било коју од две крајности, јер реч је о

„...два самостална нормативна система и (...) није пожељно, нити оправдано, тежити морализацији кривичног права или, с друге стране, јуридизацији морала“²⁸.

Нешто доцније се отвара и проблем легитимности кривичноправне заштите, који је заправо конкретизација проблема моралног оправдања кривичноправног кажњавања.

У оба случаја, реч је, међутим, о *par excellence* правнофилозофским темама, које захтевају „дубоки поглед“, а не сумарне генерализације. То стога што поменуте теме припадају или општем курсу филозофије права или посебној дисциплини – филозофији кривичног права.²⁹ Неко би на ову анализу могао ставити приговор релевантности, поготово ако се заступа теза о важности правнофилозофског мишљења за адвокатуру. Међутим, није небитно: 1) ко пружа правнофилозофску подуку (*ишијање комје-ишениносџи*); 2) да ли се она обавља у оквиру одговарајућег предмета у курикулуму (*ишијање ѓредмејне ѓрофилисаносџи*); и 3) да ли се она пружа свима или само онима који су за њу оптирали (*ишијање обавезносџи*).

Нећу се подробније освртати на свако од ових питања. Треће ми се чини најинтересантнијим. Иако на њега немам недвосмислен одговор, склонији сам мишљењу да немају сви студенти права сензибилитет за правнофилозофску подуку. Јер, као што је то приметио прерано преминули британски правни филозоф Џон Гарднер, студенти су „често фрустрирани оним што доживљавају као непрактичне и неконклузивне аспекте филозофске спекулације“³⁰. Износим, стога, следећу тезу: *свакако се може биџи адвокаџи, чак и добар адвокаџи, и без ѓравнофилозофске*

²⁷ Стојановић, З. (2019). *Кривично ѓраво – оишиџи гео*. Београд: Правна књига, 53.

²⁸ *Ibid.*, 15.

²⁹ В.: нпр, Cowley, С., Padfield, N. (2024). *The Philosophy of Criminal Law – An Introduction*. London and New York: Routledge.

³⁰ Gardner, J. (2006). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*, 2, доступно на <https://www.dropbox.com/s/rz9l4n8nlgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>

подуке, али они код којих се усјешно активира правнофилозофски „нерв“ и изложи се тој подуци стичу важан аргумент који их може учинити бољим од својих колега.

Као један од разлога за развијање правнофилозофског мишљења, Гарднер наводи то што

„...нас филозофско образовање охрабрује да гледамо даље од тренутних питања. Оно нас охрабрује да у основи актуелних проблема учимо безвремене проблеме.“

А тај „дубоки поглед“ сутра може помоћи да се у судници савлада друга страна која је, лишена правнофилозофске подуке, сведена само на једну, површинску димензију права.³¹ У таквим ситуацијама, сваки правнофилозофски обучен адвокат ће схватити не само да нема зјапа између адекватног „теоријског“ – читај, правнофилозофског – знања и правне праксе, већ ће увидети и пун смисао оне често навођене мисли да „нема ничег практичнијег од добре теорије.“³²

3. Адвокатски тражи руце у закону

Ово је, поново, једна уврежена лаичка крилатица, која са собом носи имплицитну моралну осуду адвокатског позива. Она као да поручује – адвокат је по природи свог посла осуђен да буде „с ону страну“ правног поретка, да, на неки начин, поткопава његов темељ. Да би се показало зашто је тај имплицитни морални прекор неутемељен, морају се предузети два корака. У првом се одгонета која је сврха адвокатске професије, да би се, затим, у другом показало да нема ничег морално проблематичног у вези са крилатицом, чак и када се она схвати у најбу-квалнијем значењу.

У предузимању првог корака, ослонићу се на једну скорашњу анегдотску епизоду у чијем је средишту и данас актуелна министарка правде. Када је добила прилику да се на отварању академске 2023/24. године обрати бруцошима Правног факултета Универзитета у Београду, министарка је успела да остане упамћена по следећој изјави: „Оно што ће бити у некој будућности ваша сврха је управо да заштитите, под један, своју државу.“ Ако се узме у обзир да највећи број наших свршених студената

---

³¹ Gardner, J. (2006). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*, 2, доступно на <https://www.dropbox.com/s/rz914n8nlgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>, 8.

³² Иако се та мисао често погрешно приписује Ајнштајну, први ју је навео – и то као тобожњи цитат неименованог „бизнисмена“ – један од родоначелника социјалне психологије Курт Левин. Lewin, K. (1943). Psychology and the Process of Group Living. *The Journal of Social Psychology*, 17(1), 118.

заврши у адвокатури – што је министарка, наравно, знала јер је и сама тамо почела да пече правнички занат – онда је јасно да је изреченом мишљу одаслала и крајње погрешну поруку у вези са сврхом самог адвокатског позива. Стога сам већ следећег дана на уводном часу осетио потребу да бруцошима покажем да то није сврха ниједне од правничких професија. За адвокатуру је то бар белодано јасно – у чл. 2. Закона о адвокатури се каже да је то „независна и самостална служба пружања правне помоћи физичким и правним лицима“³³. Другим речима, озакоњена сврха професије није никаква заштита државе, као империјума моћи, већ она која произлази из изворног значења латинске речи *advocare*, а то је позив у помоћ.

Када се то зна, помаља се – поново из оне птичије перспективе – визура адвокатске професије, која право види као море слободе, прошарано острвљем државних забрана и наредби. Тај однос метафоричке водене и копнене површине зависи првенствено од законодавне политике коју води држава. Међутим, закони, чак и када теже да ограниче нашу индивидуалну слободу, нису самопримењиви – они захтевају тумачење. На адвокатима је да законе тумаче тако да принципијелно увек настоје да прошире море слободе за своје клијенте. Другим речима, на држави је терет да понуди јасне и недвосмислене формулације законских забрани и наредби, поготово ако за њихово неиспуњење прописује казнене мере.³⁴ Када то држава не учини, правећи својеврсне „рупе у закону“, на адвокату је да их нађе и заштити свог клијента. У држави владавине права – а Србија је Уставом прокламована као таква држава – адвокатски посао „тражења рупе у закону“ проистиче из дубоко увреженог правног начела да је „допуштено све оно што није изричито забрањено“³⁵.

Ликовни критичари кажу да на Рембрантовој слици *Час анатомије* недостаје једна особа – препаратор, чији је задатак био да припреми тело за час. Наиме, на доктору није било да обавља крвави посао сецирања, већ да на основу приручника из анатомије – у овом случају, вероватно

³³ Закон о адвокатури, *Службени гласник РС*, бр. 31/2011. и 24/2012. – одлука УС.

³⁴ То је потврђено праксом Европског суда за људска права у вези са чл. 7. Конвенције који се бави претпоставком невиности.

³⁵ Покровац каже да ово начело није универзално и свевремено, те да „није разумљиво без његова историзирања“. Конкретно, његов настанак се везује за рађање појма *Rechtsstaat* као супротности „полицијској држави“. У том потоњем типу државе „на врху су интереси државе, а сва подручја живота свеобухватно регулирана и надзирана. При том се прије полази од начела да је *све што није допуштено, забрањено!* Тек се у правној држави тражи правно образложење за свако ограничење слободе човјека, тј. велику улогу добива начело да је све допуштено, што није изричито забрањено.“ Pокровас, Z. (2019). Je li, doista, uvijek i svuda, sve što nije zabranjeno dopušteno? Pokušaj jedne teorijskopravne kozerije. *Zbornik PFZ*, 69(5–6), 676.

„Фабрике људског тела“ (*De humani corporis fabrica*), Андреаса Весапијуса, из 1543. године – понуди одговарајућу анализу. Законодавац је тај који тело законског текста, сецирано на главе, чланове, тачке и ставове, доставља правној пракси на даљу анатомску обраду. Приручници на које се ослањају правни анатоми, укључујући и адвокате, садрже најосновније упуте о техникама тумачења. Правнофилозофска подука то знање проширује и на домен особене природе правног расуђивања, као и на разматрања о односу права и језика, права и логике, те права и практичне разборитости.

Примерице, аналитичка правнофилозофска подука ће помоћи студенту права, будућем адвокату, да увиди упитност раширене интуиције да се судијско одлучивање своди само на одлуку којом се коначно утврђује нормативна ситуација странака у спору. Наиме, постоје и одлуке које је неопходно донети пре коначне одлуке, односно пресуде, а које се могу назвати „фракционим одлукама“. То су: а) *одлука о важењу*, која је „повезана са скупом претпоставки о томе да ли је једна норма саставни дио одређеног правног система“; б) *одлука о тумачењу*, која подразумева две могућности: „или се опште правило сматра довољно прецизним да се може прихватити његово 'директно значење' ... или пак постоје сумње у погледу значења па је неопходно тумачење да би се сумње отклониле“;³⁶ в) *одлука о доказима*, која је „неопходна за доношење коначне одлуке јер судови заснивају коначну одлуку на доказаним чињеницама“; г) *одлука о избору њоследица*, која „састоји се у утврђивању које од могућих посљедица садржаних у правним правилима треба примијенити у свјетлу доказаних чињеница“³⁷; и, напослетку, д) *коначна одлука*, која се „састоји у доношењу пресуде“, која је „оправдана на основу претходно донијетих фракционих одлука (фракционе одлуке су аргументи у прилог коначне одлуке).“³⁸ Овај својеврсни „час анатомије“ судијског тумачења може бити од несумњиве практичне користи сваком адвокату који, на пример, настоји правним леком да побија донету судску пресуду.

---

³⁶ Спаић, Б. (2020). *Природа и дејтерминанције судијској тумачења љрава*. Београд: Издавачки центар Правног факултета, 67. Ваља напоменути да Спаић следи реалистичку позицију, према којој не постоји ништа што би се могло назвати „директним значењем“ правног текста, па се тумачење увек своди на одлуку о томе које ће од могућих значења бити приписано тексту неког правног акта. Утолико се његово разумевање „одлуке о тумачењу“ разликује од онога што тврди чувени пољски правни филозоф Јержи Вроблевски, који је увео типологију „фракционих одлука“.

³⁷ *Ibid*, 68.

³⁸ За Вроблевског претходне одлуке утврђују критеријум (и)рационалности „коначне одлуке“. Другим речима, „рационалност [је] функција фракционих одлука у форми аргумената који фигурирају у судској пресуди“. *Ibid*, 69.

На сличан начин, правнофилозофска анализа различитих интерпретативних аргумената може правној пракси, па тако и адвокатима, бити од немале помоћи приликом решавања питања значења у тзв. „тешким случајевима“.³⁹ Наиме, она им може понудити палету „контекстуализованих упутстава“, у зависности од врсте правних прописа који се тумаче, тј.

„...с обзиром на материју коју регулишу (јавно–приватно право), на ниво општости њихових одредби (стандарди–правила), на време њиховог доношења (стари–новији прописи), на начин доношења (устава и међународне конвенције – обични закони)“⁴⁰.

Дајовић наводи четири таква упутства: 1. у оним гранама права, попут кривичног или пореског, где се начело законитости традиционално сматра неприкосновеним, предност ће бити давана лингвистичким и системским аргументима тумачења;⁴¹ 2. насупрот томе, за тумачење правних стандарда (нејасних појмова), које уобичајено налазимо у приватном праву, тумач ће посезати како за аргументом намере творца акта у тренутку његовог настанка, тако, према приликама, и за актуелним схватањима о конкретној садржини стандарда у тренутку његове примене; 3. међутим, коришћење аргумента намере творца, по правилу, неће бити прикладно за тумачење правних текстова који су дуго на снази, јер се „кроз време стичу нова искуства, догађају се промене моралних схватања, социјалне околности се мењају, технологија напредује итд.“;⁴² најзад, 4. „тумачење устава и конвенција у светлу њихове објективне сврхе у тренутку примене (такозвано ’еволутивно тумачење’) је прихватљивије од еволутивног тумачења закона.“⁴³

ЗАКЉУЧНО СЛОВО

У овом раду нисам имао велике амбиције, осим да покажем да они правници код којих се успешно активира правнофилозофски „нерв“ и изложе се правнофилозофској подуци стичу важну компаративну предност у бављењу адвокатским послом. У чему се, сумарно гледано, огледа

³⁹ Тај проблем је у правну филозофију увео Роналд Дворкин, називајући „тешким случајевима“ оне „у којима резултат није јасно диктиран статутом или прецедентом“. Dworkin, R. (1975). *Hard Cases. Harvard Law Review*, 88(6), 1057–1109.

⁴⁰ Дајовић, Г. (2023). *Основе њравној расуђивања*. Београд: Издавачки центар Правног факултета, 245.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*, 246.

⁴³ *Ibid.*, 247.

та предност? Они који се образују за правнофилозофско мишљење на најбољи начин развијају аргументативне потенцијале и оштре подједнако како аналитички, тако и критички начин мишљења.⁴⁴ Они се оспособљавају да, по потреби, сагледавају правну ситуацију из *iiiичије иерсиектине*, смештајући је тако у шири, метаправни контекст; да каткада баце *дубоки иоллед* на случај пред собом, идући даље од његових површинских и манифестних обележја; најзад, да се упусте у озбиљан *час анатомије*, изоштравајући додатно властите аналитичке и интерпретативне потенцијале.

Неко би могао приговорити да сам премало пажње посветио том иницијалном моменту у којем се код некога активира правнофилозофски „нерв“ и развија афинитет према правнофилозофској проблематизацији питања. Разлог томе лежи у контингентности личних и институционалних прилика у којима неко доспе у ситуацију да, попут Икара на Ландоновом платну, буде погуран да се вине у правнофилозофске висине. Код некога се љубав према филозофији, зачета још у средњошколским данима, лако преобрази у склоност ка правној филозофији; код неких бруцоша и бруцошкиња права тај афинитет се рађа на првој години, на часовима Увода у право,⁴⁵ у додиру са адекватном уџбеничком литературом⁴⁶ или на неким додатним активностима, организованим за мањи, изабрани круг студената;⁴⁷ на неким факултетима, попут београдског Правног, прав-

---

⁴⁴ Gardner, J. (2006). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*, 2, доступно на <https://www.dropbox.com/s/rz914n8nlgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>.

⁴⁵ На свим правним факултетима код нас се под тим или сличним именом студенти прве године уводе у основне појмове државе и права.

⁴⁶ Адекватност уџбеничке литературе која обрађује правнофилозофске теме се често огледа у методичко-дидактичким „триковима“ који треба да помогну да штиво буде што је могуће више „user-friendly“. Аутори постојећег уџбеника из *Увога у право* на Правном факултету Универзитета у Београду су посегли за бројним „триковима“ те врсте, почев од уводне приче, праћене стрип илустрацијама, преко употребе других ликовних садржаја, али и начина приказа одређених делова материје. В.: Васић, Р., Јовановић, М., Дајовић, Г. (2014). *Увод у право*. Београд: Издавачки центар Правног факултета. У рецензији правнофилозофског уџбеника Душке Франете, која тај предмет предаје на Факултету за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“ из Новог Сада, као посебну вредност сам истакао управо то што је књига објављена као *e-book*, што је опремљена бројним ауторским и уметничким фотографијама и бесплатно је доступна на интернету. В.: Јовановић, М. Франета, Д. (2020). Увод у филозофију права. *Гласник Адвокајске коморе Војводине*, 92(4), 742–746.

⁴⁷ На Правном факултету Универзитета у Београду већ дуже од петнаест година постоји Семинарска група из Увода у право која окупља 25 изабраних студената прве године студија. Они упоредо са предавањима и вежбама похађају ову групу на којој је, упркос називу, акценат на усменом, групном раду проблемског и дебатног карактера.

нофилозофски „нерв“ је могуће активирати на другој години, уписом на Теоријско-правну наставну групу предмета,⁴⁸ а на већини других факултета одређивањем за одговарајуће опционе предмете; најзад, није необично да неко своја правнофилозофска интересовања развије као већ свршени правник, уписујући одговарајуће мастерске студије⁴⁹ или похађајући неке специјализоване курсеве иновације знања са елементима правнофилозофске подуке.⁵⁰

Посве је разумљиво да ће увек бити и оних који ће, услед несразмере између амбиција и могућности, доживети Икарову судбину. Зато је на професорима који пружају правнофилозофску подуку примарна одговорност да своје полазнике адекватно припреме за тај „лет“, а затим и да их науче како да одржавају баш ону „висину“ која ће им бити од користи када закораче у свет правне праксе (адвокатуре).

ЛИТЕРАТУРА

- Brooks, T. (2023). *Legal Philosophy. Oxford Bibliographies in Philosophy*, ed. Duncan Pritchard. New York: Oxford University Press
- Васић, Р., Јовановић, М., Дајовић, Г. (2014). *Увог у њраво*. Београд: Издавачки центар Правног факултета
- Gardner, J., (2006). Why Study Jurisprudence? *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*, <https://www.dropbox.com/s/rz914n8nlgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>
- Green, L. (2020). „Gender and the Analytical Jurisprudential Mind“. *Modern Law Review*, 83(4), 893–894.

---

⁴⁸ На тој групи, студенти као обавезне предмете похађају курсеве попут Права и правде, Филозофије права или Правних и политичких теорија. Уз то, они се подстичу да оптирају за одговарајуће вештине, попут Техника тумачења права и Номотехнике (Писање правних аката).

⁴⁹ У последњих неколико година, захваљујући напорима предметних наставника, на правнотеоријском/правнофилозофском смеру мастерских студија на Правном факултету Универзитета у Београду посве је уобичајено да се уписују кандидати који приправнички стаж обављају у адвокатским канцеларијама или су већ стекли статус адвоката.

⁵⁰ На Правном факултету Универзитета у Београду је, на пример, до епидемије Covid-a 19, сваке године одржаван једнонедељни интензивни, екстраурикуларни курс Теорија и пракса правног расуђивања, који је имао елементе правнофилозофске подуке и који су похађали и правници практичари. Правни факултет ће у сарадњи са Центром за правосудна истраживања (CEPRIS), а уз подршку америчке Амбасаде, почев од академске 2025. године одржати четири интензивна курса иновације знања из области правног расуђивања, чији ће полазници бити судијски и тужилачки приправници и сарадници.

- Дајовић, Г. (2017). *Проучавање права – Правна наука, теорија и филозофија*. 8 *Правни записи*, 2, 222–248.
- Дајовић, Г. (2023). *Основе правној расуђивања*. Београд: Издавачки центар Правног факултета.
- Descartes, R. (1985). *Philosophical Writings*, vol. 1. (trans. by John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch). Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Драшкић, М. (2015). *Породично право и право дејетва*. Београд: Правни факултет.
- Dworkin, R. (1975). Hard Cases. *Harvard Law Review*, 88(6), 1057–1109.
- Букановић, В. (2023). Научни пролетаријат, <https://www.politika.rs/sr/clanak/567330/Pogledi/Naucni-proletarijat>
- Бурђевић, Д. Б. (2010). Неутрални правни послови. *Анали Правној факултета у Београду*, 58(2), 77–107.
- Jovanović, M. (2019). *The Nature of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jovanović, M. (2023). Thou Shalt Avoid Perversity in Reasoning! A Philosophical Account of (Un)reasoned Arbitral Awards. *Austrian Yearbook of Arbitration Law*, 251–276.
- Јовановић, М., Франета, Д. (2020). Увод у филозофију права. *Гласник Адвокајске коморе Војводине*, 92(4), 742–746.
- Kiełb, M. (2017). Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-legal Series*, 7(8), 1638–1642.
- Kirste, S. (2010). *Einführung in die Rechtsphilosophie*. Darmstadt: WBG.
- Lacey, N. (2006). *A Life of H. L. A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream*. Oxford: Oxford University Press.
- Lewin, K. (1943). Psychology and the Process of Group Living. *The Journal of Social Psychology*, 17(1), 118.
- Marmor, A. (2006). How Law is Like a Chess. *Legal Theory*, 12(4), 347–371.
- Pennock, J. R. (1964). Reason in Legislative Decisions. *Rational Decision*, ed. Carl J. Friedrich. New York: Atherton Press, 102.
- Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. London: Routledge.
- Pokrovac, Z. (2019). Je li, doista, uvijek i svuda, sve što nije zabranjeno dopušteno? Pokušaj jedne teorijskopravne kozerije. *Zbornik PFZ*, 69(5–6), 676.
- Спаић, Б. (2020). *Природа и дејетминантне судијској ишумачења права*. Београд: Издавачки центар Правног факултета.
- Стојановић, З. (2019). *Кривично право – ошштин гео*. Београд: Правна књига.
- Стојановић, З. (2022). *Кривично право – иосебни гео*. Нови Сад: Центар за издавачку делатност Правног факултета Универзитета у Новом Саду.
- Summers, R. S. (1966). The New Analytical Jurist. *New York University Law Review*, 41(5), 861–896.

Hart, L. A. H. (1963). Introduction. Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. London: Routledge.

Cowley, Christopher and Nicola Padfield, (2024). *The Philosophy of Criminal Law – An Introduction*. London and New York: Routledge.

Правни извори

Кодекс професионалне етике адвоката, *Службени гласник РС*, бр. 27/2012. и 159/2020. – одлука УС

Закон о адвокатури, *Службени гласник РС*, бр. 31/2011. и 24/2012. – одлука УС.

Miodrag Jovanović, Ph.D.*
Faculty of Law, University of Belgrade
ORCID: 0000-0002-8036-1994

ON THE SIGNIFICANCE OF LEGAL-PHILOSOPHICAL REFLECTION FOR PRACTICING LAW**

ABSTRACT: The central thesis of this paper is that one can be a lawyer, even a good one, without having learned any legal philosophy, but those who are educated in legal-philosophical reflection acquire a valuable asset that can make them better than their colleagues. To support this claim, the first part of the article attempts to define what can be considered legal-philosophical reflection. In this context, three distinct metaphorical perspectives on legal-philosophical reflection are presented, each illustrated through the name of a well-known painting: *a bird's-eye view*, *a deep view*, and *the anatomy lesson*. The central part of the paper analyzes the relevance of each of these perspectives to the legal profession by examining three commonly cited catchphrases associated with it: “two lawyers, three opinions”; “theory is one thing, practice another”; and “lawyers look for loopholes”. Following this analysis, the paper concludes that legal-philosophical education most effectively develops argumentative capacity, hones both analytical and critical

---

* e-mail: miodrag@ius.bg.ac.rs, full professor.

** The paper was received on August 27, 2024, and it was accepted for publication on September 30, 2024.

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.

thinking, and provides great benefit to law graduates in their future professional practice, including their careers as lawyers.

Keywords: legal-philosophical reflection, bird's eye view, deep view, anatomy lesson

INTRODUCTION

It is well known that having a law degree and pursuing a career as a lawyer does not require a course in the philosophy of law.¹ Moreover, legal-philosophical knowledge is not tested during the bar exam. Therefore, even without an extensive empirical study, it can be stated with confidence that the majority of lawyers in Serbia have not received any legal-philosophical education. Since some among them hold the status of leading figures in their profession, it may reasonably be concluded that the ability to engage in legal-philosophical reflection is not a prerequisite for being a good lawyer. Accordingly, the paper will not argue the contrary, but what it intends to defend is the thesis that those who cultivate legal-philosophical reflection gain an important additional asset, one that may well make them better than their colleagues.

To support this claim, the first part of the paper examines what qualifies as legal-philosophical reflection. Within this framework, three distinct metaphorical perspectives on legal-philosophical reflection are presented, each illustrated through the name of a well-known painting: *a bird's-eye view*, *a deep view*, and *the anatomy lesson*. The central section illustrates how each of these perspectives applies to the legal profession through an analysis of three familiar sayings: “two lawyers, three opinions,” “theory is one thing, practice another,” and “lawyers look for loopholes.” Following this analysis, the paper concludes that legal-philosophical education most effectively develops argumentative capacity, hones both analytical and critical thinking, and provides great benefit to law graduates in their future professional practice, including their careers as lawyers.

---

¹ The Philosophy of law is included as a separate, but not mandatory, course in the curricula of public law faculties in Belgrade, Novi Sad, and Niš. At the University of Kragujevac, students may choose the course Contemporary Legal Theories, which introduces them to the most relevant legal-philosophical perspectives. At some private law faculties, such as the Dr Lazar Vrkatić Faculty of Law and Business Studies in Novi Sad, the philosophy of law is an elective course.

THREE PERSPECTIVES OF LEGAL-PHILOSOPHICAL REFLECTION

Before addressing the topic set out in the title of this paper, it is first necessary to consider what qualifies as legal-philosophical reflection. The disciplinary boundaries of the philosophy of law are most often introduced through the fundamental questions it poses. One of the more prominent modern introductions to the philosophy of law within German legal thought identifies the following questions: What is law; What distinguishes law from morality; Why is law binding; What is justice, and how does it relate to other values such as equality and human dignity; Are there universal human rights; etc.² Broadly speaking, these questions may be approached in two ways: either through description and analysis, and/or through critique and evaluation. Legal-philosophical reflection can thus be concisely defined as being *concerned with the analytical and normative study of law and legal concepts*.³

The paper will, in fact, approach the problem of legal-philosophical reflection in a metaphorical and illustrative manner. Specifically, three distinct perspectives are presented on this form of reflection and are illustrated through three corresponding works of art.

1. The bird's eye view

An apt illustration of what was metaphorically referred to as *the bird's-eye view* of legal-philosophical reflection can be found in *Daedalus and Icarus* (1799) by Charles Paul Landon, a painting permanently housed in the collection of the Louvre. Unlike many other visual interpretations of this ancient myth, where both figures are already airborne, this painting captures the moment Daedalus pushes Icarus off, enabling him to take flight more easily and ascend skyward.

2. The deep view

This is the title of one of the most striking works by the late Serbian artist Milan Tucović. The painting depicts a figure using a magnifying glass to enlarge the scene before them, attempting to reach what lies beneath or beyond the visible surface of things. This image serves as an illustration of the second distinct perspective within legal-philosophical reflection.

---

² Kirste, S. (2010). *Einführung in die Rechtsphilosophie*. Darmstadt: WBG, 15.

³ Brooks, T. (2023). *Legal Philosophy, Oxford Bibliographies in Philosophy*, (ed. Duncan Pritchard). New York: Oxford University Press.

3. *The anatomy lesson*

Though it is also the title of a well-known piece by our literary giant Danilo Kiš, nowhere is the anatomical method of examination more vividly portrayed than in *The Anatomy Lesson* of Dr. Nicolaes Tulp (1632) by Rembrandt. This iconic painting serves as the illustration for the third particular perspective of legal-philosophical reflection.

Before delving further into these three perspectives, it is important to note that each can encompass both analytical and critical (prescriptive, normative) judgments concerning law and legal concepts. Given that a metaphorical-illustrative approach has been chosen, this paper will not engage in a more rigorous methodological discussion regarding the relationship, i.e., the primacy, and/or potential compatibility (or incompatibility) of the two principal strands of legal-philosophical reflection.⁴

ON THE RELEVANCE OF LEGAL-PHILOSOPHICAL REFLECTION FOR LAWYERS

The paper seeks to demonstrate the relevance of each of these three distinct perspectives of legal-philosophical reflection for lawyers. In doing so, the paper will draw upon three well-established catchphrases associated with that profession, and more generally, with legal practice as a whole.

1. *Two Lawyers, Three Opinions*

This catchphrase is often invoked by laypeople to highlight the supposed unreliability of legal opinion. At its core lies an implicit accusation that our profession is little more than mystification, embodied in the question of how it is possible that different lawyers can hold different, sometimes even diametrically opposed, views on the same issue. To be clear, this question conceals serious legal-philosophical dilemmas. The renowned American political theorist Pennock, for instance, argued: “When a court consists of more than one judge, the assumption is that each of them, if acting completely rationally, would reach the same decision in a given case.”⁵ This view echoes Descartes’

---

⁴ For more, see: Jovanović, M. (2019). *The Nature of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, Chapter 2.

⁵ Pennock, J. R. (1964). Reason in Legislative Decisions. *Rational Decision*, (ed. Carl J. Friedrich). New York: Atherton Press, 102.

more fundamental claim that “whenever two men come to opposite decisions about the same matter, one of them at least must certainly be in the wrong.”⁶

These perspectives imply a strict connection between the concepts of *rationality* and *truth*, namely that true claims must be rational, and only those that are true can be considered rational. But how does one reconcile this second thesis with the well-known fact that judicial panels (e.g., the U.S. Supreme Court) frequently issue majority rulings (e.g., 5:4 or 6:3)? Should we infer from this that the reasoning of some members of a judicial panel (not necessarily those in the majority!) is inherently irrational or false? The negative answer, one that feels intuitively evident to us as lawyers, not least because even the final decisions of the highest courts are rarely described as “true” – still requires further explanation. One is offered by Perelman, who observes that law is a distinct form of argumentative practice, and that “the domain of argumentation is that of the likely, the plausible, the probable,” a domain that escapes “mathematical certitude.”⁷ Hart makes a similar point, stating that legal reasoning “offers the clearest and perhaps most instructive example of reasoning which is rational and yet not in the logical sense conclusive.”⁸ In other words, it is entirely plausible, and indeed a common occurrence, that a single case may give rise to a range of opposing yet more or less rational legal assessments or arguments.⁹

The bird’s-eye view legal-philosophical perspective enables every legal practitioner, including lawyers, to offer a meaningful response to the aforementioned dilemmas. It provides a framework for self-reflection, for contemplating the nature of a social argumentative practice in which we are active participants. From this perspective, law appears as a kind of *game*. This is, incidentally, a heuristic metaphor frequently employed by legal philosophers. For instance, in his famous 1957 lectures at Harvard University, Hart compared the rules of law to the rules of baseball, much to the surprise of his

---

⁶ Moreover, Descartes states, “It seems that none of them possesses the necessary knowledge. For if anyone’s reasoning were certain and evident, he would be in a position to present it to others in such a way as to convince them of its truth.” (Descartes, R. (1985). *Philosophical Writings*, Vol. 1, trans. by John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 11.)

⁷ Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. London: Routledge, 134.

⁸ Hart, H. L. A. (1963). “Introduction”. In: Perelman (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*, VII.

⁹ For more, see: Jovanović, M. (2023). Thou Shalt Avoid Perversity in Reasoning! A Philosophical Account of (Un)reasoned Arbitral Awards. *Austrian Yearbook of Arbitration Law*, 251–276.

American audience.¹⁰ In a relatively recent article titled “How Law Is Like Chess,” contemporary legal philosopher Andrei Marmor argues that law and chess are comparable social institutions in several important respects.¹¹ The purpose of this metaphor is to highlight that, in law as in any game, constitutive rules define which moves are permissible and which are not; participants devise strategies to achieve their objectives as effectively as possible; and, most importantly, each player assumes a distinct and well-defined role.

Furthermore, from this perspective, it becomes apparent that at the heart of the game lies a *dispute* in which the players assume opposing roles and responsibilities. Only then does it become clear, even to laypeople, why the prosecuting lawyer and the defense lawyer necessarily hold differing views on the same legal matter, and why any lawyer is capable of switching roles with ease, supporting today what they may have contested yesterday. This may not be the only reason, but it is certainly the most obvious one why there is nothing inherently problematic in the well-known catchphrase “two lawyers, three opinions.”

Finally, the bird’s-eye view legal-philosophical perspective also allows reflection on the nature of legal practice in concrete, present situations, particularly those involving legal and ethical challenges. For instance, what does Article 1.1 of the *Code of Professional Ethics for Lawyers*¹² require in a given situation, when it obliges the lawyer “to devote their knowledge and abilities equally to clients and the interests of legality and justice”? Or what constitutes legally permissible yet “dishonorable”, and thus ethically unacceptable, legal tactics (Article 8.8), etc.

According to the myth, Icarus, overwhelmed by the joy of flying freely, soared higher than Daedalus had advised, and perished as a result. Likewise, anyone who attempts to adopt the bird’s-eye legal-philosophical perspective must take care not to ascend too far into dangerous heights, that is, into fruitless metaphysical speculation. For this reason, any aspiring lawyer exposed to legal-philosophical training must also be prepared to adopt the remaining perspectives.

---

¹⁰ In letter to his wife Jennifer, Hart writes about his students: “After the initial shock about my accent and my refusal to deal with sociology or natural law, they seem to be enjoying linguistics and my comparisons between law and the rules of baseball.” Lacey, N. (2006). *A Life of H.L.A. Hart*. Oxford: Oxford University Press, 185.

¹¹ Marmor, A. (2006). How Law Is Like Chess. *Legal Theory*, 12(4), 347–371.

¹² Code of Professional Ethics for Lawyers, *Official Gazette of the RS*, No. 27/2012 and 159/2020 – decision of the CC.

2. *One is Theory, the Other is Practice*

This catchphrase is typically not uttered by laypeople but by legal practitioners themselves, including lawyers, when welcoming newcomers freshly graduated from law school into the profession. Recently, a lawyer whose reputation owes less to legal expertise, despite his public portrayal as a seasoned professional, wrote the following in the Viewpoints column of the “Politika” newspaper:

“I would not give five cents for my own diploma, even though I earned it through years of slogging at the college reading room, because when I graduated, I was not even able to draft a basic lawsuit since, in all four years of study, I had never even seen one. A college diploma, unless followed by practical training, is essentially worthless. Just a meaningless piece of paper.” Hence, he concluded, “perhaps it is finally time we start changing the concept.”¹³

That change, he argued, should aim at producing trained legal professionals. As he went on,

“A country without skilled trades and a genuine scientific elite is doomed to fail. We have all but buried the trades culture, and in its place we have gotten a glut of theorists for every subject imaginable, tens of thousands of so-called managers, fake PhDs, and a swarm of useless graduates.”¹⁴

This paper does not intend to defend the value of a college diploma from the University of Belgrade, nor respond to sweeping criticisms of the Serbian academic elite. However, what will be examined is the claim that legal education produces an excess of unnecessary theoretical knowledge and fails to produce trained legal professionals, particularly since, at first glance, legal-philosophical education appears to be the prime suspect in producing precisely this kind of knowledge.

To avoid confusion regarding the meaning of the term “theory”¹⁵ in the aforementioned catchphrase, it should be clarified that for practice, the term primarily refers to “everything taught in the scope of the current model of legal studies.”¹⁶ Still, it is important to draw a further distinction between *doc-*

---

¹³ Đukanović, V. (2023). *Naučni proletarijat*. <https://www.politika.rs/sr/clanak/567330/Pogledi/Naucni-proletarijat>.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Although practically relevant, the interpretation of this catchphrase that equates “theory” with a particular legal provision and “practice” with the established conduct of actors that departs from that provision is itself not relevant.

¹⁶ Kielb, M. (2017). Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-legal Series*, 7(8), 1638, fn. 3.

trinal legal knowledge and *legal-philosophical* knowledge, as both fall under this generic label and are found in law school textbooks. The former is also referred to as *legal dogmatics/doctrine* which represents

“...a systematized presentation of the rules and principles governing a particular category of social relations (their validity and meaning), the analysis of relationships among various rules and principles within the system, the resolution of contradictions between them, and, where appropriate, proposals for desirable ways of regulating social relations.”¹⁷

Zoran Stojanović, for instance, describes

“...criminal-law dogmatics, or the science of criminal law in the narrow sense,” as “the entirety or system of teachings, that is, the systematic scientific study of criminal law.”¹⁸

The raw material for doctrinal legal knowledge depends on the relevant body of positive law. That is, doctrinal knowledge is primarily focused on provisions, institutions, and concepts *within* the law as it stands (*de lege lata*).¹⁹

In contrast to doctrinal legal reflection, which describes, interprets, and systematizes positive law while remaining largely at a surface level, legal-philosophical reflection offers a “deep view.” Strictly speaking, it is not directed at any particular body of positive law, but at *the law as such*.²⁰ It thus addresses the kinds of questions posed earlier: the concept and nature of law, the most appropriate methods for understanding it, its purpose, the justification of legal institutions, and its relationship to other normative orders, such as morality, etc.

In their shared reliance on applicable, positive law, the work of legal dogmatists (such as authors of textbooks or statutory commentaries) and legal practitioners (such as lawyers) converges. However, in the legal “game,” the former does not occupy the role of the latter; his task is neither directed toward protecting a client’s interests nor is it concerned with resolving a specific legal case. Therefore, unlike the legal practitioner (lawyer), the legal dogmatist adopts a more general and principled perspective, one that often leads him to propose new conceptual frameworks that more adequately describe relevant

¹⁷ Dajović, G. (2017). Proučavanje prava – pravna nauka, teorija i filozofija. *Pravni zapisi*, 8(2), 227–228.

¹⁸ Stojanović, S. (2019). *Krivično pravo – opšti deo*. Belgrade: Pravna knjiga, 51.

¹⁹ Green refers to the specific raw material for legal inquiry as the “evidence base,” and in the case of legal dogmatics, what he imprecisely calls “special jurisprudence,” which are “*concepts within law*.” Green, L. (2020). Gender and the Analytical Jurisprudential Mind. *Modern Law Review*, 83(4), 893–894.

²⁰ Green argues that the evidence base of legal philosophy, or general jurisprudence, is “the concept of law itself.” *Ibid*.

legal practice, or, depending on a particular hermeneutical perspective, to critique existing practices and advocate for better solutions (*de lege ferenda*).

This doctrinal perspective will be illustrated using two examples. Article 64 of our *Family Law* authorizes a younger minor to undertake “legal transactions by which they acquire neither rights nor obligations.” Based on this provision, legal doctrine has proposed a more general conceptual framework in the form of “neutral legal transactions,” while also introducing the auxiliary concept of “detriment.” In the next step, it was clarified which forms of “detriment to the child, given their limited legal capacity, should be regarded as relevant,” and, on that basis, the criteria for what may be considered a “neutral” legal transaction were defined.²¹ In this way, legal doctrine, moving beyond the conceptual *status quo*, engages in what Summers calls “the construction of new conceptual frameworks with the accompanying terminology.”²²

The second example refers to one of the two *actus reus* elements of the criminal offense of “Counterfeiting Money” under Article 241 of the Criminal Code consists in “making counterfeit money,” and Serbian case law holds that this offense is not committed if the counterfeit money lacks the essential characteristics of genuine currency. Legal doctrine, however, cautions that this view

“...should be accepted with a certain reservation. It raises questions such as: to what extent must such fake money differ from real money; how should the doctrines of inadequate attempt and attempt generally be applied in general, and what of situations in which someone, intending to put counterfeit money into circulation, produces failed imitations that significantly differ from genuine currency, etc.”²³

Having made the previous conceptual clarification, the question remains as to what might reasonably be classified as “theoretical” knowledge required for a law degree, but that is of little or no relevance to legal practice or to being a lawyer. It is particularly interesting whether this applies to legal-philosophical knowledge as a type of “theoretical” knowledge. To the extent that law students are exposed to “theoretical” knowledge that does not contribute to their practical competencies, the catchphrase “*one is theory, the other is practice*”²⁴ becomes more acceptable. The thesis this paper intends to

---

²¹ Đurđević, D. B. (2010). “Neutralni pravni poslovi”. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 58(2), 77–107.

²² Summers, R. S. (1966). “The New Analytical Jurist”. *New York University Law Review*, 41(5), 861–896.

²³ Stojanović, S. (2022). *Krivično pravo – posebni deo*. Novi Sad: Publishing Center of the Faculty of Law, University of Novi Sad, 197.

²⁴ This part will not address the broader methodological and didactic framework that may pose an obstacle to the successful entry of law graduates into the world of legal

defend is that questionable “theoretical” knowledge is more often generated in courses grounded in legal dogmatics than in those focused on legal-philosophical content.

First, in textbooks, typical exam literature for law students, it is common to encounter elements of doctrinal legal knowledge that do not directly prepare students for legal practice. For example, in the *Family Law* textbook, students come across the section on “non-existent marriage.” It states that a non-existent marriage is one “concluded without fulfilling the three essential preconditions for the existence of marriage: difference of sex, mutual declaration of intent, and legal form.” However, students quickly learn that, “from a practical point of view... the classification of invalid marriages as either non-existent or void is considered unnecessary,” since the theory of nullity alone is deemed sufficient for interpreting invalid legal transactions. This is also the view of positive Serbian marital law,

“...in which the three essential preconditions for the existence of marriage are classified as preconditions for its validity and are sanctioned by annulment.”²⁵

From the perspective of legal practice, this latter knowledge appears to be the only one that is truly relevant. Everything else that the student learns from this section, such as where the concept of a non-existent marriage appears in comparative law, how it was once regulated under the post-war Basic Law on Marriage, or the arguments in favor of distinguishing between “non-existent” and “void” marriages, seems to amount to superfluous theoretical knowledge at this stage of legal education.²⁶

Second, in textbooks devoted to positive-law subjects, legal-philosophical elements are often woven into content that ostensibly belongs to the domain of dogmatic knowledge. Contrary to what was said above about the starting point of legal dogmatics, the General Part of Criminal Law states that “the science of criminal law is not bound by positive law and therefore should not serve merely the application of that law.” Furthermore, the author of the textbook states that “it should substantially exceed the horizons and needs of judicial practice and deal primarily with academic issues.”²⁷ In the spirit of this

---

practice. The most significant aspect of that framework is a learning model based on memorization and reproduction, devoid of problem-solving related to concrete (real or hypothetical) cases. On comparable issues within the Polish legal education model, see: Kielb, M. (2017). Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-legal Series*, 7(8), 1638–1642.

²⁵ Draškić, M. (2015). *Porodično pravo i pravo deteta*. Belgrade: Faculty of Law, 104.

²⁶ However, everything stated could be a legitimate subject of study at the master’s level in the field of family law.

²⁷ Stojanović, S. (2019). *Krivično pravo – opšti deo*. Belgrade: Pravna knjiga, 53.

claim, the relationship between criminal law and morality is addressed. The discussion concludes with a concise warning against falling into either of two extremes, as these are

“...two independent normative systems, and it is neither desirable nor justified to aim for the moralization of criminal law or, conversely, the legal regulation of morality.”²⁸

Shortly thereafter, the issue of the legitimacy of protection through criminal law is raised, which is essentially a concrete form of the broader issue of the moral justification of criminal punishment.

In both cases, however, we are dealing with *par excellence* legal-philosophical topics, which call for a “deep view”, not surface-level generalizations. These topics fall either within the general philosophy of law course or within a specialized discipline such as the philosophy of criminal law.²⁹ Objections may be raised here concerning their relevance, particularly when defending the importance of legal-philosophical reflection for practicing law. Yet it is far from irrelevant: (1) who provides the legal-philosophical education (*the question of competence*), (2) whether it is presented as part of an appropriate course within the curriculum (*the question of curricular framing*), and (3) whether it is offered to all students or only to those who choose it (*the question of electiveness*).

These points will not each be addressed in detail, except the third, which seems particularly interesting. While there is no definitive answer, the author leans toward the view that not all law students possess the appropriate sensibility for legal-philosophical education. As the late British legal philosopher John Gardner observed, students are “often frustrated by what they see as the impractical and inconclusive aspects of philosophical speculation.”³⁰ This brings us to the following thesis: *it is certainly possible to become a lawyer, even a good one, without formal legal-philosophical education; however, those who successfully awaken their legal-philosophical “instinct” and engage with such instruction acquire a significant asset that can make them better than their colleagues.”*

Among the reasons for cultivating legal-philosophical reflection, Gardner notes that “philosophical education encourages us to look beyond immediate issues. It encourages us to look for timeless problems underlying topical

---

²⁸ *Ibid.*, 15.

²⁹ For example, see: Cowley, C., Padfield, N. (2024). *The philosophy of criminal law: an introduction*. London and New York: Routledge.

³⁰ Gardner, J. (2006). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*, 2, Available at: <https://www.dropbox.com/s/rz914n8nlgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>

problems.” That “deep view” can one day prove decisive in the courtroom, enabling one to prevail over an opponent who, lacking legal-philosophical training, remains confined to the surface layer of legal practice.³¹ In such situations, a lawyer trained in legal philosophy will realize not only that there is no gap between adequate “theoretical” (that is, legal-philosophical) knowledge and legal practice, but will rather come to appreciate the full meaning of the often-cited insight that “there is nothing so practical as a good theory.”³²

3. *Lawyers Look for Loopholes*

This is another well-rooted lay catchphrase that carries an implicit moral condemnation of lawyers. It seems to suggest that, by the very nature of their work, they are condemned to stand “on the other side” of the legal order, to somehow undermine its foundation. To demonstrate why this implied moral reproach is unfounded, two steps must be taken. First, the purpose of the legal profession must be clarified; then, it must be shown that there is nothing morally problematic about the catchphrase, even when it is understood in its most literal sense.

In taking the first step, the paper will rely on a recent anecdotal episode involving the current Minister of Justice. When she had the opportunity to address the freshmen of the Faculty of Law at the University of Belgrade during the opening of the 2023/24 academic year, she made a name for herself after the following statement: “In some future, your purpose will precisely be to protect, first and foremost, your state.” If it is taken into account that the vast majority of our law graduates end up as lawyers, which the minister, of course, knew, as that is precisely where she began her apprenticeship, it becomes clear that the message she conveyed also sent a fundamentally flawed signal regarding the purpose of being a lawyer. Therefore, already the next day, during the introductory lecture, I felt the need to show the freshmen that this is not the purpose of any legal profession. In the case of lawyers, this is at least crystal clear. Article 2 of the Law on the Legal Profession states that it is “an autonomous and independent activity and service which provides legal assistance to natural and legal entities.”³³ In other words, the legally recog-

---

³¹ Available at: <https://www.dropbox.com/s/rz9l4n8nlgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>, 8.

³² Although this quote is often mistakenly attributed to Einstein, it was first stated, as an alleged quote from an unnamed “businessman”, by one of the founders of social psychology, Kurt Lewin. Lewin, K. (1943). “Psychology and the Process of Group Living”. *The Journal of Social Psychology*, 17(1), 118.

³³ Law on the Legal Profession, *Official Gazette of the RS*, Nos. 31/2011 and 24/2012 – decision of the CC.

nized purpose of the profession is not the protection of the state as an empire of power, but one that is derived from the original meaning of the Latin word *advocare*, that is, a call for help.

Once this is understood, the view of the legal profession comes into focus, again from a bird's-eye perspective, as one that sees law as a sea of freedom, dotted with islands of state prohibitions and orders. The ratio between these metaphorical surfaces of water and land depends primarily on the legislative policy pursued by the state. However, laws, even when aimed at limiting our freedom, are not self-executing; they require interpretation. It is up to lawyers to interpret laws in a way that, in principle, always seeks to expand the sea of freedom for their clients. In other words, the burden lies with the state to offer clear and unambiguous formulations of legal prohibitions and orders, especially when punitive measures are prescribed for noncompliance.³⁴ When the state fails to do so, creating what can be seen as "legal loopholes," it is the lawyer's task to find them and protect their client. In a state governed by the rule of law, and Serbia is declared as such by its Constitution, the lawyer's task of "looking for loopholes" arises from the deeply rooted legal principle that "everything which is not expressly prohibited is permitted."³⁵

Art critics say that one person is missing from Rembrandt's *The Anatomy Lesson*, the preparer, whose task was to ready the body for the lesson. Namely, it was not the doctor's role to perform the bloody work of dissection, but rather to offer an appropriate analysis based on an anatomy manual, in this case, likely *De humani corporis fabrica* (The Fabric of the Human Body) by Andreas Vesalius, from 1543. The legislator is the one who delivers the body of the legal text, dissected into headings, articles, points, and paragraphs, to legal practitioners for further anatomical examination. The manuals relied on by legal anatomists, including lawyers, contain the most fundamental instructions on interpretive techniques. Legal-philosophical education expands that knowledge into the domain of the distinctive nature of legal reasoning, as

---

³⁴ This has been confirmed by the case law of the European Court of Human Rights regarding Article 7 of the Convention, which concerns the presumption of innocence.

³⁵ Pokrovac argues that this principle is neither universal nor timeless and that "it cannot be understood without its historicization." Specifically, its emergence is linked to the birth of the concept of *Rechtsstaat*, as opposed to the "police state." In the latter, "state interests are paramount, and all areas of life are comprehensively regulated and supervised. In such states, the prevailing assumption is that *everything not permitted is prohibited!* It is only in a state governed by law that legal justification is required for every restriction of human freedom, that is, the principle gains traction that everything is permitted unless explicitly prohibited." Pokrovac, Z. (2019). Je li, doista, uvijek i svuda, sve što nije zabranjeno dopušteno? Pokušaj jedne teorijskopravne kozerije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 69(5–6), 676.

well as into reflections on the relationship between law and language, law and logic, and law and practical reasonableness.

For example, analytical legal-philosophical education can help a law student, a future lawyer, recognize the questionable nature of the widespread intuition that judicial decision-making is reduced solely to the decision that finally determines the normative situation of the parties in dispute. Namely, some decisions must be made before the final decision, that is, the judgment, and these can be referred to as “fractional decisions.” These include: a) *the decision on validity*, which is “connected to a set of assumptions about whether a norm is an integral part of a certain legal system”; b) *the decision on interpretation*, which involves two possibilities: “either the general rule is considered precise enough for its ‘direct meaning’ to be accepted... or there are doubts regarding the meaning, so interpretation is necessary to remove doubt”;³⁶ c) *the decision on evidence*, which is “necessary for making a final decision because the courts base the final decision on proven facts”; d) *the decision on the choice of consequences*, which “consists in determining which of the possible consequences contained in the legal rules should be applied in light of the proven facts”;³⁷ and, finally, e) *the final decision*, which “consists in rendering a judgment,” and is “justified based on previously made fractional decisions (fractional decisions are arguments in support of the final decision).”³⁸ This sort of “anatomy lesson” of judicial interpretation can be of undoubted practical value to any lawyer who, for instance, seeks to challenge a court ruling through a legal remedy.

Similarly, legal-philosophical analysis of various interpretive arguments can be of considerable help to legal practice, including lawyers, when addressing questions of meaning in so-called “hard cases.”³⁹ Namely, it can offer them a range of “contextualized instructions,” depending on the type of legal provisions being interpreted, that is,

---

³⁶ Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Belgrade: Publishing Center of the Faculty of Law, 67. It is worth noting that Spaić follows a realist position, according to which there is no such thing as the “direct meaning” of a legal text. Interpretation, therefore, always amounts to a decision about which of the possible meanings will be attributed to the text of a legal act. In this regard, his understanding of the “decision on interpretation” differs from that of the renowned Polish legal philosopher Jerzy Wróblewski, who introduced the typology of “fractional decisions.”

³⁷ *Ibid.*, 68.

³⁸ For Wróblewski, the prior decisions determine the criterion of the (ir)rationality of the “final decision.” In other words, “rationality [is] a function of fractional decisions in the form of arguments that appear in the court judgment.” *Ibid.*, 69.

³⁹ Ronald Dworkin introduced this problem into the philosophy of law, referring to “hard cases” as those “in which the result is not clearly dictated by law or precedent.” Dworkin, R. (1975). Hard Cases. *Harvard Law Review*, 88(6), 1057–1109.

“...considering the matter they regulate (public-private law), the level of generality of their provisions (standards-rules), the time of their enactment (older-newer provisions), and the manner of their enactment (constitutions and international conventions – ordinary laws).”⁴⁰

Dajović lists four such instructions: 1. in those branches of law, such as criminal or tax law, where the principle of legality is traditionally considered inviolable, preference will be given to linguistic and systemic interpretive arguments;⁴¹ 2. conversely, for the interpretation of legal standards (vague terms), which are typically found in private law, the interpreter will appeal to the intention of the lawmaker at the time of enactment, as well as, depending on the circumstances, to current understandings of the concrete content of the standard at the time of its application; 3. however, invoking the argument of the lawmaker’s intention will, as a rule, not be appropriate for interpreting legal texts that have been in force for a long time, because “over time, new experiences are gained, moral views evolve, social conditions change, technology advances, etc.”;⁴² 4. finally, “interpreting constitutions and conventions in light of their objective purpose at the time of application (so-called ‘evolutionary interpretation’) is more acceptable than the evolutionary interpretation of laws.”⁴³

---

⁴⁰ Dajović, G. (2023). *Osnove pravnog rasuđivanja*. Belgrade: Publishing Center of the Faculty of Law, 245.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Dajović, G. (2023). *Osnove pravnog rasuđivanja*. Belgrade: Publishing Center of the Faculty of Law, 246

⁴³ *Ibid.*, 247

CONCLUDING REMARKS

This paper had no greater ambitions than to show that those lawyers who successfully activate their legal-philosophical “instinct” and engage with legal-philosophical education gain a significant comparative advantage in the practice of law. In summary, what does this advantage consist of? Those trained in legal-philosophical reasoning develop their argumentative capacities most effectively and hone both their analytical and critical thinking.⁴⁴ They become capable of, when necessary, viewing a legal situation from a *bird’s-eye view*, thereby placing it within a broader, meta-legal context; of occasionally taking a *deep view* of the case before them, going beyond its surface-level and manifest features; and, finally, of undertaking an in-depth *anatomy lesson*, further honing their own analytical and interpretive capacities.

Objections may be raised that the paper devoted too little attention to that initial moment in which a person’s legal-philosophical “instinct” is activated and an affinity for legal-philosophical problematization begins to develop. The reason for this lies in the contingency of personal and institutional circumstances under which someone finds themselves, like Icarus on Landon’s canvas, pushed to ascend to the heights of legal philosophy. For some, a love of philosophy, sparked during their high school years, easily transforms into an inclination toward legal philosophy. For certain first-year law students, this affinity emerges in Introduction to Law classes,⁴⁵ through exposure to adequate textbook literature,⁴⁶ or during additional activities organized for a smaller, selected group of students.⁴⁷ At some faculties, such as the Faculty

---

⁴⁴ Gardner, J. (2006). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*, 7.

⁴⁵ At all faculties of law in Serbia, students in their first year are introduced to the basic concepts of state and law via this or a similarly named course.

⁴⁶ The quality of textbooks that address legal-philosophical topics is often reflected in methodological and didactic “tricks” intended to make the material as “user-friendly” as possible. The authors of the current Introduction to Law textbook at the Faculty of Law, University of Belgrade, have employed many such “tricks,” starting with an opening story accompanied by comic-strip illustrations, the use of other visual content, as well as the presentation style of certain sections of the material. See: Vasić, R., Jovanović, M., Dajović, G. (2014). *Uvod u pravo*. Belgrade: Faculty of Law Publishing Center. In a review of the legal-philosophical textbook by Duška Franeta, who teaches this course at the Dr Lazar Vrkatić Faculty of Law and Business Studies in Novi Sad, I particularly emphasized the value of the fact that it was published as an *e-book*, that it contains numerous original and artistic photographs, and that it is available online for free. See: Jovanović, M. (2020). Duška Franeta: Uvod u filozofiju prava. *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*, 92(4), 742–746.

⁴⁷ For over 15 years, the Faculty of Law at the University of Belgrade has maintained a *Seminar Group in Introduction to Law*, which gathers 25 selected first-year students. In

of Law in Belgrade, it is possible to activate the legal-philosophical “instinct” in the second year by enrolling in the Theoretical-Legal course group,⁴⁸ and at most other faculties, by choosing appropriate elective courses. Finally, it is not uncommon for someone to develop their legal-philosophical interests as a practicing lawyer by enrolling in a suitable master’s program⁴⁹ or attending specialized continuing education courses that include elements of legal-philosophical education.⁵⁰

It is entirely understandable that there will always be those who, due to a mismatch between ambition and possibility, will share Icarus’s fate. That is why the primary responsibility lies with professors who provide legal-philosophical education to adequately prepare their students for that “flight,” and then to teach them how to maintain precisely the kind of “altitude” that will benefit them once they step into the world of legal practice.

BIBLIOGRAPHY

- Brooks, T. (2023) *Legal Philosophy*, *Oxford Bibliographies in Philosophy*, (ed. Duncan Pritchard). New York: Oxford University Press.
- Cowley, C., Padfield, N. (2024). *The philosophy of criminal law: an introduction*. London and New York: Routledge.
- Dajović, G. (2017). Proučavanje prava – pravna nauka, teorija i filozofija. *Pravni zapisi*, 8(2), 222–248.
- Dajović, G. (2023). *Osnove pravnog rasuđivanja*. Belgrade: Publishing Center of the Faculty of Law.

---

parallel with lectures and exercises, they attend this group where, despite the name, the focus is on oral, group-based work of a problem-oriented and debate character.

⁴⁸ In this Group, students are required to take courses such as Law and Justice, Philosophy of Law, or Legal and Political Theories. In addition, they are encouraged to opt for practical skill courses such as Techniques of Legal Interpretation and Normative Drafting (Legal Writing).

⁴⁹ In recent years, thanks to the efforts of the teaching staff, it has become quite common for candidates who are completing their legal internship in law offices, or who have already acquired the status of practicing lawyers, to enroll in the legal-theoretical/legal-philosophical master’s program at the Faculty of Law, University of Belgrade.

⁵⁰ At the Faculty of Law, University of Belgrade, for example, until the COVID-19 pandemic, an intensive one-week extracurricular course titled Theory and Practice of Legal Reasoning was held annually. This course included elements of legal-philosophical education and was also attended by practicing legal professionals. Beginning with the 2025 academic year, the Faculty of Law will, in cooperation with the Judicial Research Center (CEPRIS) and with support from the U.S. Embassy, conduct four intensive knowledge innovation courses in the field of legal reasoning. The participants will be judicial and prosecutorial trainees and associates.

- Descartes, R. (1985). *Philosophical Writings* (Vol. 1) (trans. by John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch). Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Draškić, M. (2015). *Porodično pravo i pravo deteta*. Belgrade: Faculty of Law.
- Dworkin, R. (1975). Hard Cases. *Harvard Law Review*, 88(6), 1057–1109.
- Đukanović, V. (2023). *Naučni proletarijat*. <https://www.politika.rs/sr/clanak/567330/Pogledi/Naucni-proletarijat>.
- Đurđević, D. B. (2010). Neutralni pravni poslovi. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 58(2), 77–107.
- Gardner, J. (2006). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook 2006/2007*. Available at: <https://www.dropbox.com/s/rz914n8nlzgzk7yv/whystudyjurisprudence.pdf?dl=0>.
- Green, L. (2020). Gender and the Analytical Jurisprudential Mind. *Modern Law Review*, 83 (4), 893–912.
- Hart, H. L. A. (1963). *Introduction*. In: Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. London: Routledge
- Jovanović, M. (2019). *The Nature of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jovanović, M. (2020). Duška Franeta: Uvod u filozofiju prava. *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*, 92(4), 742–746.
- Jovanović, M. (2023). Thou Shalt Avoid Perversity in Reasoning! A Philosophical Account of (Un)reasoned Arbitral Awards. *Austrian Yearbook of Arbitration Law*, 251–276.
- Kiehl, M. (2017). Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-legal Series*, 7(8), 1636–1646.
- Kirste, S. (2010). *Einführung in die Rechtsphilosophie*. Darmstadt: WBG
- Lacey, N. (2006). *A Life of H.L.A. Hart*. Oxford: Oxford University Press.
- Lewin, K. (1943). Psychology and the Process of Group Living. *The Journal of Social Psychology*, 17(1), 113–131.
- Marmor, A. (2006). How Law Is Like Chess. *Legal Theory*, 12(4), 347–371.
- Pennock, J. R. (1964). Reason in Legislative Decisions. *Rational Decision*, (ed. Carl J. Friedrich). New York: Atherton Press.
- Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. London: Routledge.
- Pokrovac, Z. (2019). Je li, doista, uvijek i svuda, sve što nije zabranjeno dopušteno? Pokušaj jedne teorijskopravne kokerije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 69(5–6), 663–680.
- Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Belgrade: Publishing Center of the Faculty of Law.
- Stojanović, S. (2019). *Krivično pravo – opšti deo*. Belgrade: Pravna knjiga.
- Stojanović, S. (2022). *Krivično pravo – posebni deo*. Novi Sad: Publishing Center of the Faculty of Law, University of Novi Sad.

Summers, R. S. (1966). The New Analytical Jurist. *New York University Law Review* 41(5), 861–896.

Vasić, R., Jovanović, M., Dajović, G. (2014). *Uvod u pravo*. Belgrade: Faculty of Law Publishing Center.

Legal sources

Code of Professional Ethics for Lawyers, *Official Gazette of the RS*, No. 27/2012 and 159/2020 – decision of the CC.

Law on the Legal Profession, *Official Gazette of the RS*, Nos. 31/2011 and 24/2012 – decision of the CC

Dr Mark Lošonc*

Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

ORCID: 0000-0001-7495-1122

Dr Alpar Lošonc**

Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu

ORCID: 0000-0002-5046-6170

OBJEKTIVNOST PRAVA I PRAVEDNOSTI – FIGURE TREĆEG (Hegel, Kožev, Levinas) ***

SAŽETAK: Članak se bavi figurom Trećeg na osnovu filozofije Hegela, Kojeva i Levinasa. Njihove koncepcije se umnogome razlikuju, na primer u pogledu uloge države ili odnosa morala i prava, ali se ipak slažu da je figura Trećeg osnovni princip i polazište za genezu i konstituisanje prava i pravde. U tom pogledu će se raspravljati o osnovnim aspektima filozofije prava, kao što su neutralnost ili nezainteresovanost. U skladu sa ovim, figura Trećeg omogućava preispitivanje filozofije prava.

Ključne reči: pravo, filozofija prava, Treći, Hegel, Kožev, Levinas, moral, država

---

* e-mail: losoncmark@gmail.com, viši naučni saradnik.

** e-mail: alpar@uns.ac.rs, redovni profesor.

*** Rad je primljen 1. 3. 2025, a prihvaćen je za objavljivanje 29. 4. 2025. godine.

UVOD

U radu govorimo o figuri Trećeg i to povodom izabраниh mislilaca. To ne znači da želimo da izjednačimo značenja pomenute figure. Mada G. V. F. Hegel, Aleksandr Kožev i Emanuel Levinas opisuju genezu i konstituciju prava i pravednosti posredstvom analize Trećeg (*das dritte, le tiers*), postoje razlike između njih. Nije reč o prostom kvantitativnom fenomenu (ne govorimo o pukim trijadama, trihonomijama, itd.) koji zauzima slučajno mesto u izvesnim redosledima. Iznosi se tvrdnja da je Treći kod svih pomenutih autora figura *sui generis*. Treći ne sledi „nakon“ Drugog, već predstavlja posebnu instancu. Uprkos tome što je Hegelu, Koževu i Levinasu zajedničko da figuru Trećeg opisuju kao mogućeg „neutralnog“ i „nezainteresovanog“ aktera, njihove interpretacije se razlikuju u pogledu integracije i/ili aporetičnosti.

TRIJADIČNA GENEZA PRAVA (Hegel)

Trijadične strukture imaju odlučujuću ulogu u Hegelovoj filozofiji. Mada bi se moglo pomisliti da je reč o ostatku religijskih učenja, radi se o pojavi koja proizilazi iz suštine kretanja hegelovskih pojmova. Npr. nakon toga što je neposrednost negirana tj. imanentno transcendirana, ona je na kraju ponovo afirmisana – ali sada na jednom višem nivou, integrišući različite momente sopstvenog ukupnog kretanja. Mada se tvrdi da je kod Hegela na delu trijada teza–antiteza–sinteza (na tragovima Marksa), figura Trećeg (*das dritte*) ne mora da podrazumeva sveobuhvatnu sintezu. Neki momenti kretanja su eliminisani, osim toga trijadična struktura ne mora da znači da su na kraju procesa sve protivrečnosti razrešene. Naprotiv, nakon jedne trijadične strukture može da sledi i naredni trijadičan proces. Nadalje, Treći kao ono što sadrži u sebi i momenat determinisane negacije, nije mehaničko ujedinjenje već postojećih sadržaja, nego može da rezultira i rođenjem nove forme: moguća je kreativnost Trećeg. Takođe, u figuri Trećeg može da se otelovljuje i konfliktni karakter jedne relacije – dakle nepacificovana kombinacija elemenata.

Figura Trećeg igra i druge uloge. Opet radi primera, trijada se pojavljuje u *Nauci logike* gde se prezentacija „nauke inteligibilnosti“ sastoji od tri momenta (momenat razumevanja, negativnost dijelektike, odnosno spekulativni momenat)¹, i trijadični su i neki detalji poput podele silogizama. Ili npr.

---

¹ Bruno, A. G. (2023). Quietism, Dialetheism, and the Three Moments of Hegel's Logic. U: Dunphy, R., Lovat, T. (eds.), *Metaphysics as a Science in Classical German Philosophy*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 315–338.

u Hegelovoj filozofiji religije posebnu ulogu ima struktura izlaganja po uzoru na hrišćansko Sveto Trojstvo – u predavanjima o istoriji filozofije posebno se pominju trijade značajnih prethodnika.

Kod Hegela trijade se umnožavaju tako da se pojedine trojne sheme sastoje od dodatnih trijadičnih subkategorija formirajući piramidalnu strukturu trojnih sklopova. Simptomatično je da su interpretatori iznenađeni kada neki fenomen kod Hegela nema trijadičnu strukturu.² Čak i autori koji naglašavaju da ima i takvih mesta gde Hegel govori o četiri momenata³, ističu da su trijadične strukture dominantne kod njega.

U Uvodu *Osnovnih crta filozofije prava* Hegel, koji se bori protiv različitih razumevanja prava⁴, cinično govori o onima koji misle da su trihotomije kod klasika pravne teorije samo znak njihove „filozofičnosti“.⁵ Za razliku od toga, puku formu trihotomije Hegel pripisuje „razumskim naukama“, te suprotstavlja je umu koji se očituje u „filozofskim“ naukama. Ipak, to ne znači da u njegovoj filozofiji prava nema trijadičnih struktura koje proističu iz *unutrašnje* logike⁶ kretanja pojmova. *Naprotiv, kod Hegela je čak i konstitucija samog prava trijadičnog karaktera.*

Ali, trijade su prisutne i u filozofiji morala. Kada se piše da „moje delovanje“ mora biti u skladu sa momentom koji je bio „moj predložak“, te treba da se uzme u obzir i namera, onda se dodaje i treći momenat koji ne predstavlja relativnu nego opštu vrednost, naime „dobro“.⁷ Ovde vidimo dinamiku koja će važiti i u filozofiji prava: figura Trećeg *ne* prevazilazi samo „neposrednost“ subjektivnosti, već i *dodatnu subjektivnost* koja je nadmašuje kao polaznu tačku, ili koja joj se suprotstavlja iznutra ili spolja. Ovde je Treći *posredovana transsubjektivnost*, opštost koja integriše u sebe i pojedinačno i posebno. Shodno tome, u kontekstu prelaza iz moraliteta u običajnost, govori se o tome da je treći „istina ovog dobra i subjektiviteta“, te dodaje da se „može javiti čežnja za jednim objektivitetom“⁸.

² Stace, W. T. (1924). *The Philosophy of Hegel. A Systematic Exposition*. New York: Dover Publications, 286. Odnosno: McTaggart, J. E. (1910). *A Commentary of Hegel's Logic*. New York: Russell and Russell Inc, 292.

³ Xiaomang, D. (2022). *A New Exploration of Hegel's Dialectics III. The Three-Dimensional Structure*. London – New York: Routledge.

⁴ Weisser-Lohmann, E. (2011). *Rechtsphilosophie als praktische Philosophie*, Wilhelm Fink, München, 78.

⁵ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 30.

⁶ O logici u pravu, Neuhouser, F. (2017). The Method of the Philosophy of Right, in *Hegel's Elements of the Philosophy of Right. A Critical Guide*, ed. D. James. Cambridge: Cambridge University Press, 22.

⁷ Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 200.

⁸ *Ibid.*, 267, 270.

Trijada se pojavljuje i u teoriji države kada je reč o kneževskoj vlasti kao trećem momentu koji je svojvrnsna integracija „onoga po sebi i za sebe općeg, koje u subjektivnom pogledu opstoji u savjesti monarha, a u objektivnom u cjelini ustava i u zakonima“⁹. Reč je o cirkularnoj logici: kneževska vlast pretpostavlja ostale momente vlasti, kao što i isti momenti vlasti pretpostavljaju monarha. Figura Trećeg i ovde ostvaruje integraciju subjektivnosti u okviru objektivnosti.

Međutim, trijada je sama po sebi vrednosno neutralna struktura. Jedan od primera je Hegelova argumentacija da je zločin „treće nepravo“¹⁰. Dovoljno je istaći da je i zločin kao prevazilaženje „varanja“ kao „privida“ jedan od oblika Trećeg, te isto tako predstavlja specifičnu integraciju „onoga što je po sebi i što je za sebe“: u zločinu se afirmiše „nepravo“ i istovremeno se ukida „privid“ prava.

Hegel nudi i fenomenologiju *volje*. Mada kritika Rudolfa fon Jeringa (Rudolf von Ihering) i njega pogađa: pravni teoretičar je zagovarao pojam prava koji na horizontu ima korisnost i interes.¹¹ Kritikujući volju kao nosioca prava on tvrdi da se radi o *mélange* između idealizma i ogoljene moći, te insistira na razdvajanju prava u subjektivnom i objektivnom smislu: *prvo* značenje je „konkretno“ uobličeno „apstraktnog prava“, *drugo* ukazuje na pravne momente povodom države. No, cilj Hegelovog poduhvata je da *prevaziđe* protivrečnost između subjektivnosti i objektivnosti u pravu: tako se može reći da je pravo „ostvarena“ egzistencija „slobodne volje“.¹² Operisanje sa voljom iskazuje utkanost u modernitet – istovremeno koncept volje kao prevazilaženja subjektivnosti i objektivnosti jeste odgovor na pitanje dualizma između subjektivnog i objektivnog „smisla“. Hegelova strategija volje odgovara i na pojavu koncepta subjektivnog prava (pravo kao izraz „moći“ pojedinca, itd.¹³) kao i na novovekovnu razdvojenost između „prava“ i „zakona“.¹⁴ Njegovo odbacivanje podele na stvarno pravo i pravo na akcije pokazuje da je on na novovekovnom tlu, ali, sa koncepcijom volje unosi korekciju u odnosu na koncept subjektivnog prava.¹⁵

---

⁹ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 418.

¹⁰ *Ibid.*, 160.

¹¹ Ihering, R. von (1872). *Der Kampf ums Recht*. Urheberrechtsfreie Ausgabe. O tome: Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 38.

¹² Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 67–68.

¹³ Villey, M. (1980). La philosophie du droit de Hegel est-elle une philosophie du droit? *Revue européenne des sciences sociales*, 18, 52(12), 123.

¹⁴ Menke, Ch. (2015). *Op. cit.*, 9.

¹⁵ Vile kritikuje Hegela zbog toga što se priklonio subjektivnom pravu, Villey, M. (1975). *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris: PUF, 220. Vile pokazuje neke paralelne tačke sa našim razumevanjem Hegela u pogledu subjektivnih prava s tim što se kod njega poentira na povezanosti između prava i dužnosti. Kervegan, J.-Fr (2013). Die

Razvijajući filozofiju prava Hegel naglašava opštost „ja“ koja zatim prelazi u samoodređivanje: na kraju se završava pomirenjem i višom integracijom istih momenata, naime, naglašava se ograničenost „u odnosu na nekog drugog“ i to tako što „se drži onog općeg“¹⁶. Primeri za ovaj konkretni pojam slobode su prijateljstvo i ljubav, ali je reč o opštijoj strukturi. Beleži se važna razlika u odnosu na konstituciju prava i pravednosti. Naime, u delu o apstraktnom pravu je reč o „volji po sebi i za sebe“ – volja je istovremeno predmet za sebe, te ona je istinska beskonačnost, dakle, *infinitum actu*.¹⁷ Može se reći da i otuđenje kao treći momenat u odnosu na vlasništvo predstavlja afirmaciju subjektivnosti („ja sam taj koji je subjekt otuđenja“), čak i ako je ono posredovano u okvirima objektivnosti prava. Postoje različite forme u kojima se, kroz „negaciju negacije“¹⁸, subjektivnost vraća sebi, doduše na posredovan način. Za razliku od toga, objektivne dimenzije prava predstavljaju drugačiju logiku. Kada se piše da se obično govori o tri forme vlasti, zakonodavnoj, egzekutivnoj i sudskoj, naglašava se da „sudska nije ono treće pojma, jer njena pojedinačnost leži izvan onih sfera“¹⁹. To zapravo znači da sud kao posebna figura Trećeg nije organski deo trijade vlasti, te ne proističe iz već postojećih, odnosno drugih momenata: sudska vlast ne bi imala smisla bez zakonodavne i egzekutivne vlasti, ali je ona ipak vlast *sui generis*.

Geneza pravne objektivnosti koja se otelovljuje u figuri Trećeg može se razumeti na primeru osvete. U osveti se realizuje „samovolja“ subjektivnosti, ona predstavlja svojevrsni *Aufhebung* zločinstva, jer je „povreda povrede“²⁰. Na taj način je osвета i „jedna nova povreda“, te „u odmazdi on [koji je oštećen] može sebi preuzeti ono što bi ponovo vodilo novom nepravu. Kod neobrazovanih naroda osвета je besmrtna...“²¹

Dakle, treba uvesti figuru Trećeg koji ukida lošu beskonačnost osvete. Hegel ističe da zločin *ante litteram* pretpostavlja da je ujedno izrečen *pristanak* u pogledu prihvatanja kazne. Iz same volje zločinca se izvodi pristanak na kaznu.²² Ali, ovaj koncept „poštovanja“ volje zločinca u zajednici volje je moguć samo na osnovu trijadičnih struktura. Hegel, pri tome, identifikuje

---

Dialektik der subjektiven Rechte als Komponente der Moderne, u: M. Dreyer, M. Forster, K.-U. Hoffmann/K. Vieweg (Hrsg.). *Die Bildung der Moderne*. Narr Francke Attempt, Verlag Gmb, Tübingen, 84, 99.

¹⁶ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 45.

¹⁷ *Ibid.*, 61–62.

¹⁸ *Ibid.*, 159.

¹⁹ *Ibid.*, 400.

²⁰ *Ibid.*, 178.

²¹ *Ibid.*, 183.

²² *Ibid.*, 178

zločinca isključivo kao pravnog subjekta,²³ to jest, apstrahuje od drugih osobina ličnosti da bi *juridifikovao subjektivnost*. Najzad, pravo se potvrđuje putem kazne koja se instalira u zajednici volje: i volja počinioca egzistira kao imanentni element kazne.

Povodom kazne treba prizvati, skraćeno, i fenomen „priznanja”:²⁴ bitno je da se priznanje mora vezivati za pravo.²⁵ Hegel operiše pojmom kazne u vidokrugu priznanja: kazna će uneti korekciju u pogledu razdora u relacijama međusobnog priznanja.²⁶ Parafrazirajući Hegela, kaznom se potvrđuje činjenica da je počinitelj deliktom *prihvatio* članstvo u zajednici volje.

U svakom slučaju, u pravnoj situaciji radi se o neobičnom Trećem: iako je njegov *raison d'être* postojanje „prvog“ i „drugog“, odnosno konflikt između njih, on ne nastaje iz njih, štaviše, bilo bi apsurdno ako bi Treći kao instanca pravne objektivnosti nastao iz samog odnosa onih aktera koji su u konfliktu. Reč je i o *genezi pravednosti* – „neke od subjektivnog interesa i oblika kao i od slučajnosti moći oslobođene, dakle ne osvetničke, nego kažnjavalačke pravednosti“²⁷.

Ova shema je na delu npr. i u slučaju konflikta u braku. Naime, „kad nastanu oprečna i neprijateljska uvjerenja i postupci“, onda

„...potreban je, međutim, treći običajnosni autoritet, koji utvrđuje pravo braka, običajnosnog supstancijaliteta, spram pukog mnjenja takvih uvjerenja i spram slučajnosti pukog privremenog raspoloženja“²⁸.

To jest, brak može biti ukinut samo običajnosnim autoritetom. Podrazumeva se da niti muž, niti žena ne može da odigra ulogu Trećeg: figura Trećeg je nezavisna u odnosu na kontingenciju subjektivnosti. Ponovo je reč o tome da to nije izraz posredovanosti subjektivnosti, već se radi o objektivnosti, ali „bez beskonačnog oblika samosvijesti“. „Objektivitet je, konačno, jednostrani oblik u suprotnosti sa subjektivnim određenjem volje (...) kao spoljašnja

---

²³ Flechtheim, O. (1963). *Von Hegel zu Kelsen. Rechtstheoretische Aufsätze*. Berlin: Duncker & Humblot, 15; Siepp, L. (2014). *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 296.

²⁴ Comay, R. (2011). *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*. Stanford: Stanford University Press, 126; McGowan, T. (2019). *Emancipation after Hegel*. New York, Col. University Press, 250.

²⁵ Siep, L. (1990). Recht und Anerkennung. U: H. Gierndt (Hrsg.). *Selbstbehauptung und Anerkennung. Spinoza–Kant–Fichte–Hegel*. Sankt Augustin, 161–176.

²⁶ Mohr, I. G. Unrecht und Strafe (paras. 82–104), u: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, *Ibid.*, 107–108. Siepp, L. (2014). *Op. cit.*, 119.

²⁷ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 183.

²⁸ *Ibid.*, 309.

egzistencija²⁹. Dakle, niti je objektivnost puka sinteza, niti predstavlja rezultat inherentnog razvoja subjektivnosti. Eksteriorna je u odnosu na subjektivnost. Integracija subjektivnosti i objektivnosti³⁰ na višem nivou je moguća samo zato što je objektivnost najpre shvaćena kao posebna *metasubjektivna* instanca. Sud kao Treći posreduje zapravo važenje zakona kao ono opšte, „bez subjektivnog osjećaja posebnog interesa“³¹. I za zakon važi da „ovdje dakle mora otpasti moja subjektivnost i subjektivnost drugog, a volja mora postići sigurnost, čvrstinu i objektivnost, što može dobiti kroz formu“³².

Posljednja figura Trećeg u filozofiji prava je država. *Prvo*, ona je treća u okviru običajnosti, u odnosu na porodicu i na građansko društvo: „država je tek ono treće, običajnost i duh, u kojemu se nalazi čudovišna udruženost samostalnosti individualiteta i općeg supstancijaliteta“³³. *Drugo*, Hegel tvrdi da je država „ono treće“, „nervni sistem za sebe, organizam u sebi“³⁴, koja je vitalna samo ako realizuje integraciju momenata porodice i građanskog društva. Čak i same države su povezane figurom Trećeg: „...ovo treće sada je duh koji sada sebi daje zbiljnost u svjetskoj povijesti i jest njihov apsolutni sudac“³⁵.

Principijelna određenja (supstancijalna volja, konkretna sloboda itd.) pomažu nam u razumevanju značenja Trećeg. Sud kao deo građanskog društva mora da postoji kao eksteriorna i objektivna instanca u odnosu na već postojeće subjektivnosti. Istovremeno,

„...država ima tu nečuvenu snagu i dubinu da daje da se princip subjektiviteta dovrši do samostalnog ekstrema osobne posebnosti, a istovremeno može ga vratiti u supstancijalnost jedinstva i da tako u njemu održi samo to jedinstvo“³⁶.

Prema tome, postoje različite figure Trećeg i u filozofiji prava: dok je pravna objektivnost „u suprotnosti sa subjektivnim određenjem volje“, država je uslov mogućnosti toga „da se princip subjektiviteta dovrši do samostalnog ekstrema“. U pitanju je, dakle, proces integracije, ali na višem nivou.

---

²⁹ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 64.

³⁰ Npr. *Ibid.*, 67.

³¹ *Ibid.*, 348.

³² *Ibid.*, 346.

³³ *Ibid.*, 79.

³⁴ *Ibid.*, 381.

³⁵ *Ibid.*, 376.

³⁶ *Ibid.*, 377.

OD NEZAINTERESOVANOG TREĆEG DO UNIVERZALNE DRŽAVE (Kožev)

Važno je ukazati na sličnost, ali i na bitne razlike između Hegela i Koževa.

Kožev pokazuje figuru Trećeg (*le tiers*) već u konstituciji društva. Ali, sukobi dva pojedinca još ne čine društvo; bez trećeg, koji posmatra sukob, nema društva. Pravo je društveni fenomen, ali ono se vezuje za figuru Trećeg.³⁷ Pravo postoji u svetlu politike: posebno se to tvrdi na osnovu ustava koji je politički dokument³⁸ – raspravljajući o autoritetu sudije Kožev govori o „političkoj moći”.³⁹ Na tragovima novovekovnog dualizma pokazuje se namera da se održava razlika između subjektivnog i objektivnog prava.⁴⁰ Najzad i Kožev nalazi za shodno da ističe volju kao konstituensa za pravo.⁴¹

Faire appel au tiers znači da osoba A i B apeluju na dodatnog „neutralnog, nepristrasnog i nezainteresovanog aktera”.⁴² Kožev tvrdi da ne postoji pravo u slučaju „vendete” i to stoga što u toj situaciji nedostaje figura Trećeg. Treći interveniše između dva subjekta kao izvor konstitucije prava kao društvenog fenomena („niko ne poriče da postojanje Prava podrazumeva i pretpostavlja postojanje toga 'trećega'“⁴³; „fenomen 'Prava' [u vidu 'imati pravo na'] postoji uvek kada postoji intervencija nekog trećeg, nezainteresovanog“⁴⁴).

Treći mora da se iskušava ili postulira. Reč je o antropološkom fenomenu: nije moguć juristički odnos između životinja čak i u slučaju kada postoji Treći koji bi mogao da donese nepristrasnu odluku u pogledu sukoba. Takođe, juristički odnos nije moguć ni u slučaju odnosa dva čoveka koji su u položaju roba (pravo je tek „virtuelno“). Ni u ratu se ne javlja figura Trećeg shodno činjenici da se „uzajamnost” ostvaruje, ali posredstvom „isključivanja”. Pravo se konstituiše između slobodnih i racionalnih ljudi (zato ludak ili dete ne mogu da se javljaju kao institucionalizovani Treći). Neophodan je i uslov otpora:

---

³⁷ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Novi Sad – Sremski Karlovc: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 88.

³⁸ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 17.

³⁹ Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademska knjiga, 59.

⁴⁰ Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 35.

⁴¹ *Ibid.*, 75.

⁴² *Ibid.*, 89. i dalje.

⁴³ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit – Službeni list SFRJ, 201.

⁴⁴ *Ibid.*, 18; Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 19.

„...kada spor između A i B izazove svaki put pri izbijanju (sam od sebe ili podstrekom došlim od A, sa pristankom ili bez pristanka B) intervenciju C, koja neopozivno poništava (svojom voljom, činom ili ciljem) otpor B (kao volju, čin ili cilj)“⁴⁵.

Kožev inače izvodi pravo iz ideje pravde: Treći mora da raspoláže „idejom pravde“ da bi pravo postojalo. Tvrdi se da nastanak prava možemo računati samo od situacije kada će Treći *interiorizovati* pomenutu ideju.⁴⁶ Kožev naglašava sledeće dimenzije pravde koje bi Sudija kao nosilac figure Trećeg trebalo da ostvaruje: načelo ekvivalentnosti i jednakosti. Ako se jednakost više tretira kao samorazumljivi princip, ekvivalentnosti se posvećuje više pažnje. Princip označava kako se *heterogeni* momenti podvode pod zajednički imenitelj. Naznačeni primeri (progresivnost u oporezivanju itd.), to potvrđuju. Uostalom, Kožev i pojam krivičnog prava izvodi iz ekvivalentnosti: zločinac unosi razdor u konfiguraciji „ekvivalentnosti uslova“, te je kazna *restitutio in integrum* u pogledu razorene ekvivalentnosti.⁴⁷ Koževljeva projekcija je da bi Treći kao nosilac pounutrašnjene ideje pravde trebalo da sintetizuje pravdu na osnovu sveze jednakosti i ekvivalentnosti.⁴⁸

Važenje moralnih pravila predstavlja posebnu dimenziju, te Treći nije ni potreban u ovom slučaju. Ali kako možemo znati da zaista figura Trećeg funkcioniše u datom slučaju? Hipotetički dokaz za neutralnost Trećeg je u tome što njegova odluka ne bi bila drugačija ako bi subjekti A i B zamenili pozicije. Neminovnost pojave Trećeg podrazumeva da bi on načelno doneo takvu odluku u slučaju permutacije svih mogućih aktera, dakle, njegovi principi su univerzalni. Njena zanima samo interes prava samog, to jest pravde koja se realizuje u pravu, i to u izvornom smislu te reči: *inter-esse*, biti između aktera – Kožev protestuje protiv onih koji bi podredili pravo recimo kolektivnoj korisnosti.⁴⁹ (To isto tako znači da između države u užem smislu i građanina još nema pravnog odnosa, jer nedostaje figura Trećeg.)

Nadalje, Treći je zamenljiv – neki apstraktni Treći bi mogao da donese istu odluku. Treći bi mogao da prizna i Trećeg iz neke druge države, npr. u okviru pravne kooperacije između zemalja na transnacionalnom nivou – Kožev

⁴⁵ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit – Službeni list SFRJ, 112.

⁴⁶ *Ibid.*, 273, 274, 275.

⁴⁷ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 323.

⁴⁸ Kožev, A. (1984). *Op. cit.*, 314.

⁴⁹ Kožev, A. (2012). *Op. cit.*, 96.

je izvor za međunarodno pravo.⁵⁰ Treći može da bude „bilo ko”⁵¹ (Kožev je toliko radikalan u pogledu univerzalne otvorenosti Trećeg da kaže: ako npr. Treći može da bude isključivo muškarac, onda uopšte nije moguća generalna nezainteresovanost).

Koževljeva filozofija prava je „fenomenološka” i „bihejvioristička”. Njega ne zanimaju „suština”, već iskustvo, antropogena praksa. Juriistički autoritet Trećeg se manifestuje kao ostvarena nezainteresovanost. Njegova intervencija ne služi heteronomnim interesima, on je pravni akter *sui generis*. Drugi kriterijum se nadovezuje na prvi: subjekti će priznati Trećeg samo ako deluje u skladu sa shvatanjem pravednosti, po svoj prilici u skladu sa konceptom pravde koji favorizuje „juriistička grupa” dotične države. Naravno, autonomija prava ne znači da figura Trećeg ne pretpostavlja nasilje i policiju kao sredstva kojim Treći može da nametne svoje odluke (*i policija i zakonodavac su načini pojavljivanja Trećeg*).

Međutim, Kožev naglašava da u situaciji kada postoje neprijateljske države, onda je moguće i *bekstvo* od Trećeg. Naime, Treći nema apsolutni delokrug. Postoji samo jedan izuzetak: slučaj univerzalne i homogene države (ili „imperije”).⁵² Intervencija Trećeg će dostići rang upotpunjene nezainteresovanosti tek kada ista delatnost bude nezavisna u odnosu na partikularne pravne sisteme. Ispunjena forma Trećeg je realizacija jedine pravednosti u globalizovanoj državi. U tom slučaju otpor Trećem ne bi ni bio moguć. Inače će u odnosu A i B uvek da postoji izvesna kontingencija.

„Pravo će biti činjenički stvarno samo u univerzalnoj i homogenoj Državi”⁵³, to je Koževljev stav koji se pojavljuje kao horizont kraja istorije. Odnosno, „postignuće *Rechtsstaat*, suprotno Hegelu, podrazumeva kraj (nacionalne) države”⁵⁴. Takođe, sve dok će postojati više država, intervencija Trećeg će uvek biti ograničena, jer će Treći biti optužen za pristrasnost. Istovremeno, ukoliko Treći može da nametne svoje odluke npr. u slučaju konflikta

---

⁵⁰ Howse, R. (2014), Alexandre Kojève, a Neglected Figure in the History of International Law, opiniojuris.org/2014/11/19/alexandre-kojeve-neglected-figure-history-international-law/ (poslednji pristup 2/25/2025).

⁵¹ Yang, Y. (2023). *Der historische Entwicklungsweg des Anderen. Überlegungen zu einer kritisch-humanistischen Version des französischen Anti-Hegelianismus von Kojève über Sartre bis zu Lévinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 135.

⁵² Nichols, J. H. Jr. (2007). *Alexandre Kojève. Wisdom at the End of History*. Lanham et alii: Rowman & Littlefield, 47–81.

⁵³ *Ibid.*, 138.

⁵⁴ Howse, R., & Frost, B-P. (2000). Introductory Essay: *The Plausibility of the Universal and Homogenous State*. U: A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 7.

između dve države, te dve države nisu „Država u pravom smislu reči”, te one „ne mogu da budu suverene Države”.⁵⁵

U stvari, čim se kroz Trećeg izvodi prevazilaženje neuporedivosti različitih pravnih sistema, već je u pitanju nagoveštaj *postnacionalnog* stanja i jurističkog jedinstva. Na delu je ovde i rasprava sa K. Šmitom. U univerzalnoj državi Treći je suveren – on donosi odluke ne samo u slučaju vandrednog stanja, već posreduje i neutralne odluke u pogledu razrešavanja konflikata.

„Kožev pokazuje kako liberalni konstitucionalizam ne može da se ostvari unutar države, slažući se sa Šmitom da sve dok je država suverena u njegovom smislu, konstituisana odnosima neprijateljstva prema drugim državama, postojaće personalistička dimenzija za sve, čak i u slučaju prividne vladavine prava, a Treći neće biti tek jednostavno 'nezainteresovan'”.⁵⁶

Dok Šmit poriče mogućnost Trećeg, za Koževa *apsolutni* Treći može da se ostvari u univerzalnoj transpolitičkoj državi gde je Treći „bilo ko“. Politika će u smislu Šmita nestati. Prema Koževu nepristrasnost s one strane (ne)prijateljstva moguća je tek u homogenoj globalnoj državi koja je i kraj istorije. U takvoj državi će možda egzistirati ljudi koji će odbijati pravni sistem mada neće predlagati novi koncept pravde (npr. marginalni kriminalci), ili će postojati impostori koji će se pretvarati da deluju u ime države (a zapravo nisu „nezainteresovani“), ali će postojati neutralni Treći koji će rešavati takve teškoće, oslanjajući se na sada već univerzalizovani ustav. Za Koževa je nepostojanje neprijateljstva *uvek već* ostvareni uslov Trećeg. *Naizgled paradoksalno, pravna neutralnost je moguća samo između političkih prijatelja*. Figura Trećeg kod Koževa predstavlja uvod u kosmopolitizam.⁵⁷

Kooperacija između Trećeg iz države A i B je nagoveštaj univerzalne države, jer će kroz saradnju nestati slučajne razlike između pojedinih pozitivnih prava, mada to ne podrazumeva harmoniju. *Drugim rečima, Treći je istaknuta figura u uspostavljanju svetske države*. Ali samo u slučaju ako se njegova vladavina ne uspostavlja tiranijski, nego uz uvažavanje postojećih razlika. Nije reč o „prijateljskom“ priznanju, nego o postepenoj konstituciji sveobuhvatne neutralnosti. Naravno, postoje opasnosti. Službenici mogu da budu impostori, tj. da deluju u skladu sa privatnim interesima, moguće

⁵⁵ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 437.

⁵⁶ Howse, R., & Frost, B-P. (2000). Introductory Essay: *The Plausibility of the Universal and Homogenous State*. U: A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 8–9.

⁵⁷ Ovcharuk, B. (2024). Impartial Third and Disinterested Judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.

je da će delovati u interesu partikularne države: to je onemogućavanje autentičnog Trećeg.

Tendenciju univerzalne države možemo identifikovati, ona je „pokrenuta samom logikom prava“⁵⁸, tj. logikom Trećeg. Univerzalna država će biti pravi Treći ako se bude potpuno dezidentifikovala u odnosu na subjekta A, državu B, itd. Iz najuniverzalnije perspektive gledano: „tako treći koji stiče svest o antropogenoj borbi, stiče svest o činjenici da je tu reč o dužnosti, o dužnosti da se ostvari ljudsko negacijom prirode“⁵⁹. Međutim, nije reč samo o jednom apstraktnom principu, već i o trendu koji se otepljuje npr. u Evropskoj uniji – Kožev je bio jedan od njenih arhitekata.

TREĆI IZMEĐU ETIKE I PRAVA (Levinas)

„Ne gledajte ko je ko na sudu, saslušajte i maloga i velikoga, ne bojte se nikoga, jer je sud Božji, a stvar koja bi vam bila teška iznesite preda me da je čujem.“ (Ponovljeni zakon 1:17)

Figura Trećeg (*le tiers*) i za Levinasa predstavlja izvor konstitucije prava i pravednosti. Ali Treći nije homogeni pojam, nego je ambivalentni karakter Trećeg, organski deo razumevanja prava i pravde. Primarno značenje Trećeg se odnosi na figuru koja ukida „intimnost“ asimetričnog odnosa između „ja“ i Drugog. Treći nije suplement u odnosu na izvornu „an-arhičnu“ relaciju i paradokse želje između dve osobe⁶⁰ već predstavlja novi horizont u odnosu na etiku. Naime, odgovornost prema Drugom je u stalnoj krizi ulaskom Trećeg: „Treći je drugi kao i bližnji, ali i jedan drugi bližnji i uz to jos bližnji drugoga a ne samo njemu sličan“.⁶¹

Moguće je, dakle, da se Treći pojavljuje posredstvom Drugog i kroz Drugog. Ipak, kada se „ja“ suočava sa Trećim, dovodi se u pitanje odgovornost prema Drugom. Preciznije, prvo nastaje umnožena odgovornost koja se ne može rešiti etičkim putem. Načelno treba obratiti pažnju na sve: treba se obazirati i na Drugi i na Treći – nemogućnost te vrste opšte i ekscesivne lične responzivnosti čini nužnom dimenziju s one strane etike. U stvari, ego

---

⁵⁸ Ovcharuk, B. (2024). Impartial third and disinterested judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.

⁵⁹ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit – Službeni list SFRJ, 273.

⁶⁰ Referenca na autora.

⁶¹ Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 236.

je osuđen na *kolebanje* između Drugog i Trećeg (i potencijalnih ostalih)⁶², ali ponekad mora da bude posvećen Trećem. Ne postoji apsolutni „monopol“⁶³ Drugog, već samo pluralizam patnje.

Ne bi trebalo pogrešno razumeti numerički redosled – *Treći* ne sledi „nakon“ Drugog. Važno je naglasiti da odnos prema Trećem zapravo nije tek izvedena dodatna relacija, već u njemu postoji nešto *izvorno* i ireduktibilno. Po Levinasu:

„...budući da na svetu postoji više od dvoje ljudi, mi uvijek prelazimo s etičke perspektive različitosti na ontološku perspektivu totaliteta. Uvijek postoje najmanje tri osobe“⁶⁴.

Treći ima više značenja. *Treći* je i „treća osoba“ (*troisième personne*) koja posmatra iz neutralne pozicije, iz vidokruga univerzalnog razuma. Ali figura Trećeg nosi sa sobom i *illicité*, pojam kod Levinasa koji se odnosi na afenomenalne tragove Trećeg. *Treći* je ujedno i izvor jezika i politike, ali je *on i genuino mesto rođenja prava, zakona, institucija i pravednosti*. Ponekad se tvrdi da je figura Trećeg uslov mogućnosti svesti uopšte: „svijest nastaje kao prisutnost trećeg. (...) Temelj svijesti je pravda.“⁶⁵

Levinas sugerise *da je pravda kao horizont Trećeg mesto rođenja svesti kao takve*. *Treći* predstavlja *višak* u odnosu na intimnu relaciju između dva lica, te omogućuje neutralniju vrstu tematizacije (fenomena, bitka, značenja itd.), totalizirajuću otvorenost. Pravda zahteva re-rezentaciju, bivanje s one strane neposrednosti. Pravda ujedno pretpostavlja da će *Treći* donositi presude, ili će postojati odgovarajuće presude u pogledu Trećeg. Subjekat tih – neutralnih i nezainteresovanih – odluka je osuđen na ignorisanje individualnosti:

„...stoga je neophodno odmeravati, razmišljati, suditi, upoređujući neuporedivo. Međuljudski odnos koji uspostavljam sa Drugim, takođe moram da uspostavim sa drugima“⁶⁶.

---

⁶² O oscilaciji između etike i Trećeg kod Levinasa v.: Simmons, P. W. (1999). The Third. Levinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 83–104. O nemogućnosti razdvajanja onoga etičkog i onoga „političkog“ kod Levinasa v.: Fagan, M. (2009). The Inseparability of Ethics and Politics. *Contemporary Political Theory*, 8(1), 5–22.

⁶³ Peperzak, A. (1993). *To the Other. An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*. West Lafayette: Purdue University Press, 168.

⁶⁴ Levinas, E., Kearney, R. (1986). Dialogue with Emmanuel Levinas', u: *Face to Face with Levinas*, ed. Richard A. Cohen. Albany: State University of New York Press, 21.

⁶⁵ Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 240.

⁶⁶ Levinas, E. (1985). *Ethics and Infinity: Conversations with Phillippe Nemo*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press, 90. O tome videti još: Scoralick, K. (2021). The Other, the Third, the Justice. *Ethics & Politics*, 23(1), 305–321.

U svakom slučaju, zbog figure Trećeg možemo govoriti o ograničenosti beskonačne odgovornosti prema alteritetu: pravda je „granica odgovornosti i nastaje pitanje: šta treba da činim na pravedan način?“⁶⁷ Dakle, s one strane recipročnosti i lične brige za Drugog. Nadalje, prema Levinasu, Treći nikada neće biti sposoban da u dubini razume asimetrični odnos između dve osobe – perspektiva anonimnog i opredmećenog Trećeg je nužno iskrivljena. Treći čak može da bude potpuno odsutan. Singularnosti se žrtvuju zbog univerzalnosti. Ali upravo zbog toga, te zbog ukidanja odgovornosti u *per definitionem* neetičkoj pravdi, uvek postoje momenti nasilja,⁶⁸ ali, (prividno) na paradoksalan način i težnje prema svetskom miru i humanitetu.⁶⁹ Nelična neodgovornost u uzvišenom smislu je zapravo prava odgovornost.⁷⁰ Nasuprot interpretacijama koje optužuju Levinasa za apsolutizaciju etike, Levinas tvrdi da „zakon/pravo ima prioritet u odnosu na dobročinstvo“⁷¹. Takođe, pravda mora uvek biti nepristrasna. „Ne gledajte ko je ko na sudu“ znači „ne gledajte lice Drugog“.

Treći indukuje jezik i politiku, ali se ujedno pojavljuje i horizont zajednice, države, institucija, normativnosti i zakona. Od značaja je da „nezamenljiva jedinstvo se održava protiv države kroz plodnost“, a pritom se Levinas poziva na „jednu dimenziju i perspektivu transcencije“⁷². Za nas je najvažnija konstitucija prava i pravednosti. Levinas tvrdi da su pravednost i sud potrebni u trenutku kada se Treći pojavljuje.⁷³ Ovo ima neposredne posledice u pogledu filozofije prava. Kako Van Rermund piše: Treći je „povoljna tačka gledišta, mogućnost suđenja između strana koja su jedna drugoj prvo i drugo lice“. Nadalje, Treći ima

„...značajne implikacije za opis prava. Pojava 'trećeg' je i trenutak pojavljivanja principa prava: jednakost, izvesnost, svrsishodnost, zakonitost, predvidljivost, itd.“⁷⁴

---

⁶⁷ Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 236.

⁶⁸ Levinas, E. (1995). *Conversations with French Philosophers*. F. Rötzer, ed. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 59.

⁶⁹ Simmons, P. W. (1999). The Third. Levinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 93.

⁷⁰ Za jednu drugačiju analizu Trećeg „beskonačne odgovornosti“ v.: Nyusztay, I. (2015). Infinite Responsibility and the Third in Emmanuel Levinas and Harold Pinter. *Literature and Theology*, 29(2), 153–165.

⁷¹ Citirano prema: Bernasconi, R. (2014). The Third Party. Levinas on the Intersection of the Ethical and the Political. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 30(1), 78.

⁷² Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen, 269.

⁷³ Levinas, E. (1991), *Essai sur le penser-à-l'autre*. Paris: Grasset & Fasquelle, 221.

⁷⁴ Roermund, v. B. (2021). The Third Third: Levinas and „We“. *Ethics & Politics*, 23(1), 203, 212.

Ipak, u interpretacijama beležimo ambivalentnosti u pogledu pravne relevantnosti Trećeg. Primera radi, sugeriše se sledeće: „zakon *tertialité* (trećine) se razlikuje od zakona koji je u osnovi sudskih presuda“⁷⁵. Ili, rečima Žaka Deride,

„...ileitet trećeg, dakle, nije ništa manje za Levinasa nego sâm početak pravde, istovremeno kao zakon i izvan zakona, u pravu i s one strane prava“⁷⁶.

Prvo, setimo se formulacije prema kojoj je „Treći drugi kao i bližnji“, odnosno toga da se Treći često manifestuje kroz Drugog. To znači da se iz figure Trećeg ne mogu uvek izbrisati tragovi etičke relacije. Međutim, još važnije je da ako postoji nepravedna kolizija između jedne osobe i jednog formalizovanog pravnog sistema, čak i u tom slučaju će Treći biti izvor pravednosti, i to „s one strane prava“.

Treći je po mogućnosti *višak* u odnosu na nepravednost – njena transcendencija. Figura Trećeg je na delu u zakonima i pravu, ali ih ujedno potencijalno i nadmašuje. Drugim rečima, figura Trećeg za Levinasa ne podrazumeva mogućnost totalizacije, naprotiv, uvek predstavlja *višak* u odnosu na postojeće odnose.

Valja podsetiti da je judaizam kao i odgovarajući pojam zakona bio od odlučujućeg značaja za Levinasov pojam pravde. Neke primedbe upućuju na činjenicu da se iz pravednosti ne može izbrisati izvesna etička relacija i *vice versa*:

„...jer sama ljubav traži pravednost, a moj odnos prema bližnjem ne može ostati izvan granica koje ovaj sused održava sa raznim trećim licima“⁷⁷.

Levinas je napisao i sledeće: „u pravednosti rabina, razlika zadržava svoje značenje“⁷⁸.

ZAKLJUČAK

Mada pomenuti mislioci opisuju figuru Trećeg kao mesto rođenja prava i pravednosti, zajedničko im je da ne pripisuju „trećem“ samo jedno značenje. Kod Hegela je trijada opšta forma koja ima više uloga, Kožev kaže da su i sud i policija pojavni oblici Trećeg, kod Levinasa i jezik i politika pripadaju sferi

⁷⁵ Dostupno na: Rychter, E. (1998). *The il y a and illeity: Traces of Thirdness in Emmanuel Levinas's Ethical Language*. <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/139780e4-7f93-40b7-9f8d-5f2ae60796ff/content> (poslednji pristup 04/03/2025).

⁷⁶ Derrida, J. (1999). *Adieu to Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford University, 29.

⁷⁷ Levinas, E. (1990). *Difficile liberté*. Paris: Vrin, 34.

⁷⁸ Levinas, E. (1982). *L'au-dela du verset*. Paris: Minuit, 133.

Trećeg. Kod Hegela trijada može podrazumevati različita kretanja: sintezu, napetost i konflikt, itd. U njegovoj filozofiji prava (koja predstavlja pravo u širokom smislu, te postoji i ekspanzija subjekata⁷⁹) Treći može biti mesto konstitucije prava zato što predstavlja *potencijalno* „neutralnog” i „nezainteresovanog” aktera, dakle samostalnu instancu: to je odgovor na „čežnju za objektivitetom“. On nije samo sredstvo u posredovanju između već postojećih aktera, već više od toga, garant objektivnosti u modernom svetu određen subjektivnim pravima. Treći može ukinuti lošu beskonačnost osвете zato što je samostalan u odnosu na sukobljavajuće osobe A i B: i kod Koževa nema pravnog odnosa u slučaju vendete.

Prema Hegelu, sudska vlast „leži izvan onih sfera“, ona je „spoljašnja egzistencija“. Robustan običajnosni autoritet kažnjavalачke i druge pravednosti moguć je zato što Treći ne nastaje iz postojećih subjakata, nego podrazumeva nastanak autonomne institucije. Treći je neutralna instanca koja ukida „beskonačni oblik samosvesti“. Ipak, u Hegelovoj filozofiji prava Treći je integrisan na višem nivou, naime, u državi kao organizmu u kojoj su individualnost i običajnosna supstancijalnost „pomirene“. Tako je Treći bitna figura u koncepciji u kojoj se institucija subjektivnog prava uvažava, ali se ovo novovekovno polazište imanentno transcendirа pomoću volje koja se povezuje sa pravom.

Koževljeva fenomenologija prava obogaćuje analizu figure Trećeg na različite načine, počev od opisa zamenljivosti Trećeg do iznošenja mnogih primera. Njegova konceptualizacija Trećeg je *novum* u odnosu na Hegelovu filozofiju prava, jer *radikalizuje momenat neutralnosti*. Treći ne samo što je zamenljiv, nego može da bude „bilo ko“, a to podrazumeva univerzalnu varijabilnost koja će na kraju rezultirati i univerzalnom državom. Za razliku od Hegela, Kožev primećuje ograničenost prava i pravednosti unutar nacionalnih država. Univerzalna država shvaćena *à la* Kožev podrazumeva nemogućnost bekstva od suverenog Trećeg, ona je jurističko jedinstvo, kraj neprijateljstva i politička zajednica prijatelja koja će (prividno paradoksalno) biti uslov mogućnosti pravne neutralnosti. Ovde je pravna kooperacija između Trećih iz različitih država pripremanje terena za kosmopolitsku državu koja će biti *univerzalni Treći*. Pravo se diže do univerzalnog ranga. Postepenom eliminacijom impostora i partikularnih državnih interesa saradnja Trećih će omogućiti najautentičniju figuru Trećeg. Na kraju, Kožev naglašava da su moral i pravo potpuno odvojene sfere – u moralu nema Trećeg.

Levinas opisuje Trećeg kao aktera koji predstavlja izazov u odnosu na intimni odnos između dve osobe. Treći je prevashodno „znak pitanja“, granica prividno beskonačne odgovornosti – ne definitivno rešenje. U stvari, Treći se pojavljuje kroz Drugog, te nužno nosi u sebi tragove etičkog odnosa. Utoliko

---

⁷⁹ Za Hegela su i deca subjekti prava, Hössle, *Ibid.*, 21.

je Treći paradoksalna figura: zbog njega su potrebni pravo i pravednost, ali je on potencijalni višak i u odnosu na postojeće pravne sisteme. Za Levinasa pravo nije puki suplement u odnosu na etiku, već relativno samostalno polje, ali etika se ne može u potpunosti brisati iz prava. Sfera Trećeg je izraz potencijalnosti nasilja i homogenizacije, ali je ujedno moguća i pravednost u kojoj postoji autentični pluralizam, te „razlika zadržava svoje značenje“.

„Pravo s one strane prava“ (Derida) svesno je toga koje se singularnosti žrtvuju kada se „upoređuje neuporedivo“. Kod Hegela država na višem nivou realizuje integraciju individualnosti i supstancijalnosti, dok kod Koževa postnacionalna univerzalna država obezbeđuje kosmopolitsku pravednost autentičnog Trećeg. Za razliku od njih, Levinas predstavlja odnos između morala/etike i prava kao aporetičnu relaciju koja ne omogućuje niti potpunu sintezu ili integraciju, niti razdvajanje – kao da je reč o međusobno potpuno odvojenim sferama. Razlike imaju najvažniju ulogu kod Levinasa, najmanju kod Hegela. Osim primedbe o „nezamenjivoj jedinstvu koja se održava protiv države“, treba citirati i rečenice o napetosti između subjektivnosti i države iz *Totaliteta i beskonačnosti*:

„...tako se subjektivnost nalazi rehabilitovana u djelu istine, ali ne kao egoizam koji se suprotstavlja sistemu koji ga povređuje. Protiv toga egoističkog pretesta subjektivnosti, protiv toga protest u prvom licu – hegelijanski univerzalizam će, može, imati pravo. Ali, kako se mogu sa istom ohološću licu drugoga suprotstaviti univerzalni zakoni a da se ne ustukne pred okrutnošću bezlične pravde! I kako onda ne uvesti subjektivnost jastva kao jedini mogućni izvor dobrote?“⁸⁰

Da li to znači da Levinas protivreči primedbi o „zakonu/pravu koji ima prioritet u odnosu na dobročinstvo“? Ili je reč o aporijama koje se ne mogu rešiti.

LITERATURA

- Bruno, A. G. (2023). Quietism, Dialetheism, and the Three Moments of Hegel's Logic. U: Robb Dunphy & Toby Lovat, eds., *Metaphysics as a Science in Classical German Philosophy*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 315–338.
- Bernasconi, R. (2014). The Third Party. Levinas on the Intersection of the Ethical and the Political. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 30(1), 76–87.
- Comay, R. (2011). *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*, Stanford: Stanford University Press

---

⁸⁰ Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen, 268.

- Derrida, J. (1999). *Adieu to Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford University.
- Fagan, M. (2009). The Inseparability of Ethics and Politics. *Contemporary Political Theory*, 8(1), 5–22.
- Flechtheim, O. (1963), *Von Hegel zu Kelsen, Rechtstheoretische Aufsätze*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost.
- Howse, R. (2014). Alexandre Kojève, a Neglected Figure in the History of International Law, opiniojuris.org/2014/11/19/alexandre-kojeve-neglected-figure-history-international-law/ (poslednji pristup 2/25/2025).
- Howse, R., & Frost, B-P. (2000). Introductory Essay: *The Plausibility of the Universal and Homogenous State*. In: A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 3–27.
- Ihering, R. von (1872). *Der Kampf ums Recht*, Urheberrechtsfreie Ausgabe.
- Kervegan, J.-Fr (2013). Die Dialektik der subjektiven Rechte als Komponente der Moderne, in M. Dreyer, M. Forster, K.-U. Hoffmann/K. Vieweg (Hrsg.), *Die Bildung der Moderne*, Narr Francke Attempt, Verlag Gmb, Tübingen, 74–91.
- Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademski knjiga.
- Levinas, E. (1982). *L'au-dela du verset*. Paris: Minuit.
- Levinas, E. (1985). *Ethics and Infinity: Conversations with Phillippe Nemo*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (1990). *Difficile liberté*. Paris: Vrin.
- Levinas, E. (1991). *Essai sur le penser-à-l'autre*. Paris: Grasset & Fasquelle.
- Levinas, E. (1995). *Conversations with French Philosophers*. F. Rötzer, ed. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 47–63.
- Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen.
- Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen.
- Levinas, E., Kearney, R. (1986). Dialogue with Emmanuel Levinas', in *Face to Face with Levinas*, ed. Richard A. Cohen. Albany: State University of New York Press.
- McGowan, T. (2019). *Emancipation after Hegel*, New York: Col. University Press.
- McTaggart, J. E. (1910). *A Commentary of Hegel's Logic*. New York: Russell and Russell Inc.
- Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Neuhouser, F. (2017). The Method of the Philosophy of Right, in *Hegel's Elements of the Philosophy of Right, A Critical Guide*, ed. D. James. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nichols, J. H. Jr. (2007). *Alexandre Kojève. Wisdom at the End of History*. Lanham et alii: Rowman & Littlefield.

- Nyusztay, I. (2015). Infinite Responsibility and the Third in Emmanuel Levinas and Harold Pinter. *Literature and Theology*, 29(2), 153–165.
- Ovcharuk, B. (2024). Impartial third and disinterested judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.
- P. W. (1999). The Third. Levinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 83–104.
- Peperzak, A. (1993). *To the Other: An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Roermund, v. B. (2021). The Third Third: Levinas and „We“. *Ethics & Politics*, 23(1), 203–220.
- Rychter, E. (1998). The *il y a* and illcity: Traces of Thirdness in Emmanuel Levinas's Ethical Language. <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/139780e4-7f93-40b7-9f8d-5f2ae60796ff/content> (poslednji pristup 04/03/2025).
- Scoralick, K. (2021). The Other, the Third, the Justice. *Ethics & Politics*, 23(1), 305–321.
- Siepp, L. (2014). *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Stace, W. T. (1924). *The Philosophy of Hegel: A Systematic Exposition*. New York: Dover Publications.
- Villey, M. (1975). *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris: PUF.
- Villey, M. (1980). La philosophie du droit de Hegel est-elle une philosophie du droit?. *Revue européenne des sciences sociales*, 18, 52(12), 118–129.
- Weisser-Lohmann, E. (2011). *Rechtsphilosophie als praktische Philosophie*. München: Wilhelm Fink.
- Xiaomang, D. (2022). *A New Exploration of Hegel's Dialectics III. The Three-Dimensional Structure*. London–New York: Routledge.
- Yang, Y. (2023). *Der historische Entwicklungsweg des Anderen, Überlegungen zu einer kritisch-humanistischen Version des französischen Anti-Hegelianismus von Kojève über Sartre bis zu Lévinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg.

Mark Lošonc, Ph.D.*

Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade

ORCID: 0000-0001-7495-1122

Alpar Lošonc, Ph.D.**

Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad

ORCID: 0000-0002-5046-6170

THE OBJECTIVITY OF LAW AND JUSTICE – FIGURES OF THE THIRD (Hegel, Kojève, Lévinas)***

ABSTRACT: This paper addresses the figure of the Third through the philosophies of Hegel, Kojève, and Lévinas. Their conceptions differ significantly, for instance, concerning the role of the state or the relationship between morality and law. However, they share the view that the figure of the Third represents the fundamental principle and point of departure for the genesis and constitution of law and justice. Within this framework, key aspects of the philosophy of law, such as neutrality and disinterestedness, will be examined. Accordingly, the figure of the Third enables a reconsideration of the philosophy of law.

Keywords: law, philosophy of law, the Third, Hegel, Kojève, Lévinas, morality, the state

---

* e-mail: losonczmark@gmail.com, research Fellow.

* e-mail: alpar@uns.ac.rs, full professor.

*** The paper was received on March 1, 2025, and it was accepted for publication on April 29, 2025.

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.

INTRODUCTION

This paper examines the figure of the Third with reference to selected thinkers. This does not imply an intention to equate the meanings of the figure itself. Although G. W. F. Hegel, Alexandre Kojève, and Emmanuel Lévinas describe the genesis and constitution of law and justice through the analysis of the Third (*das Dritte, le Tiers*), differences exist among them. The issue at hand is not a simple quantitative phenomenon (we are not dealing with mere triads, trichotomies, etc.) that occupies a coincidental place within certain sequences. It is argued that, for all of these authors, the Third represents a *sui generis* figure. The Third does not follow “after” the Second, but constitutes a distinct instance. Although Hegel, Kojève, and Lévinas share the view that the figure of the Third may be characterized as a “neutral” and “disinterested” actor, their interpretations diverge in terms of integration and/or aporeticity.

TRIADIC GENESIS OF LAW (Hegel)

Triadic structures play a decisive role in Hegel’s philosophy. Although it might be assumed that this reflects a residue of religious teachings, it is, in fact, a phenomenon that arises from the very nature of the movement of Hegelian concepts. For example, after immediacy has been negated, that is, immanently transcended, it is ultimately reaffirmed, but now at a higher level, integrating the various moments of its overall development. Although it is often asserted that the triad of thesis–antithesis–synthesis is at work in Hegel (following Marx’s interpretation), the figure of the Third (*das Dritte*) does not necessarily imply a comprehensive synthesis. Certain moments of movement are eliminated; moreover, the triadic structure does not necessarily entail that all contradictions are ultimately resolved. On the contrary, one triadic structure may be followed by a subsequent triadic process. Furthermore, the Third, as that which contains within itself the moment of determinate negation, is not a mechanical unification of pre-existing contents, but may also result in the emergence of a new form: the creativity of the Third is thus possible. The figure of the Third may also embody the conflictual nature of a given relation, in other words, not a pacified combination of elements.

The figure of the Third also plays other roles. For example, the triad appears in *The Science of Logic*, where the exposition of the “science of intelligibility” consists of three moments (the moment of understanding, the

negativity of dialectic, that is, the speculative moment).¹ Certain details, such as the classification of syllogisms, also exhibit a triadic structure. In Hegel's philosophy of religion, the structure of exposition modeled on the Christian Holy Trinity plays a particular role. In his *Lectures on the History of Philosophy*, triads of significant predecessors are frequently referenced.

In Hegel, triads proliferate to the extent that particular triadic schemes consist of further triadic subcategories, forming a pyramidal structure of triadic compositions. It is symptomatic that interpreters are often surprised when a phenomenon in Hegel does not follow a triadic structure.² Even authors who emphasize that there are places where Hegel speaks of four moments³ still underscore that triadic structures remain dominant in his work.

In the introduction to *The Elements of the Philosophy of Right*, Hegel, who argues against various conceptions of law,⁴ speaks cynically about those who regard the trichotomies of the classics of legal theory merely as signs of their "philosophicism."⁵ In contrast, Hegel attributes the mere form of trichotomies to the "sciences of the understanding," opposing them to reason, which manifests itself in "philosophical" sciences. However, this does not mean that his philosophy of law lacks triadic structures arising from the internal logic⁶ of the development of concepts. *On the contrary, for Hegel, even the very constitution of law is triadic in nature.*

Triads are also present in his moral philosophy. When it is stated that "my action" must be in accordance with the moment that was "my template," and that intention must also be taken into account, a third moment is introduced, which does not represent a relative but a universal value, namely, "the good."⁷ Here we encounter a dynamic that likewise applies to the philosophy of law: the figure of the Third *not only* transcends the "immediacy" of sub-

---

¹ Bruno, A. G. (2023), Quietism, Dialetheism, and the Three Moments of Hegel's Logic. In: Robb Dunphy & Toby Lovat (eds.), *Metaphysics as a Science in Classical German Philosophy*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 315–338.

² Stace, W.T. (1924). *The Philosophy of Hegel: A Systematic Exposition*. New York: Dover Publications, 286. McTaggart, J. E. (1910). *A Commentary of Hegel's Logic*. New York: Russell and Russell Inc, 292.

³ Xiaomang, D. (2022). *A New Exploration of Hegel's Dialectics III: The Three-Dimensional Structure*. London – New York: Routledge.

⁴ Weisser-Lohmann, E. (2011). *Rechtsphilosophie als praktische Philosophie*. Wilhelm Fink, München, 78.

⁵ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 30

⁶ On logic in law, see: Neuhouser, F. (2017). The Method of the Philosophy of Right, in: *Hegel's Elements of the Philosophy of Right, A Critical Guide*. ed. D. James. Cambridge: Cambridge University Press, 22.

⁷ Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 200.

jectivity but also surpasses any *additional subjectivity* that either serves as a starting point or opposes it from within or without. Here, the Third represents a *mediated transsubjectivity*, a generality that integrates *both* the individual and the particular. Accordingly, in the context of the transition from morality to ethical life, it is stated that the Third is “the truth of this good and subjectivity,” and it is further noted that “there may arise a longing for objectivity.”⁸

The triad also appears in the theory of the state, where princely power constitutes the third moment, representing a unique integration of “that which is universal in and for itself, which exists subjectively in the conscience of the monarch, and objectively in the totality of the constitution and laws.”⁹ This reflects a circular logic: princely power presupposes the other moments of state power, just as those same moments presuppose the monarch. Here, too, the figure of the Third accomplishes the integration of subjectivity within objectivity.

However, the triad itself is a value-neutral structure. One example is Hegel’s argument that crime represents a “third wrong.”¹⁰ It suffices to note that crime, as the overcoming of “deception” as an “appearance,” constitutes one of the forms of the Third, and likewise represents a specific integration of “what is in itself and what is for itself”: in crime, “wrong” is affirmed while simultaneously the “appearance” of right is abolished.

Hegel also offers a phenomenology of *the will*. Although R. von Ihering’s criticism applies to him as well: the legal theorist advocated a notion of law oriented toward utility and interest.¹¹ Criticizing the will as the bearer of law, he argues that it represents a *mélange* of idealism and naked power, and insists on the separation of law in both subjective and objective senses: the *first* meaning is the “concrete” embodiment of “abstract law.” In contrast, the *second* refers to legal aspects concerning the state. However, Hegel’s endeavor aims to *overcome* the contradiction between subjectivity and objectivity within law; thus, it can be said that law is the “actualized” existence of “free will.”¹² The operation of the will reflects how it is rooted in modernity; at the same time, the concept of will, as transcending both subjectivity and objectivity, offers an answer to the issue of dualism between subjective and objective “meaning.” Hegel’s strategy of the will also responds to the emergence of the concept of

---

⁸ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 267, 270.

⁹ *Ibid.*, 418

¹⁰ *Ibid.*, 160.

¹¹ Ihering, R. von (1872). *Der Kampf ums Recht*. Urheberrechtsfreie Ausgabe. For more, see: Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 38.

¹² Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 67–68.

subjective rights (right as the expression of the individual's "power," etc.¹³) as well as to the modern separation between "right" and "law."¹⁴ His rejection of the distinction between real rights and rights to actions demonstrates that he operates within the framework of modern legal thought, while his concept of the will introduces a correction to the notion of subjective rights.¹⁵

In developing his philosophy of law, Hegel emphasizes the universality of the "I," which then transitions into self-determination. Ultimately, this process culminates in the reconciliation and higher integration of these same moments, where limitation "in relation to another" is emphasized by "adhering to the universal."¹⁶ Examples of this concrete notion of freedom include friendship and love, although Hegel refers to a broader structural dynamic. A significant distinction is noted in comparison to the constitution of law and justice. Specifically, in the section on abstract right, the focus is on the "will in and for itself", a will that is simultaneously its own object and represents true infinity, or *infinitum actu*.¹⁷ It may be argued that alienation, as the third moment in the context of property, constitutes an affirmation of subjectivity ("I am the one who is the subject of alienation"), even when it is mediated through the objectivity of law. Various forms exist in which subjectivity, through the "negation of the negation,"¹⁸ returns to itself, albeit in a mediated manner. In contrast, the objective dimensions of law follow a different logic. For example, while it is commonly stated that there are three forms of government, legislative, executive, and judicial, Hegel emphasizes that "the judiciary is not the third term of the concept, since its particularity lies outside those spheres."¹⁹ This indicates that the judiciary, as a distinct figure of the Third, is not an organic component of the triad of powers and does not emerge from the other existing moments. Although judicial power would be meaningless

---

¹³ Villey, M. (1980), *La philosophie du droit de Hegel est-elle une philosophie du droit?* In: *Revue européenne des sciences sociales*. 18, 52(12), 123.

¹⁴ Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 9.

¹⁵ Villey criticizes Hegel for siding with subjective rights: Villey, M. (1975). *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris: PUF, 220. Villey shows some parallels with our understanding of Hegel regarding subjective rights, though he emphasizes the connection between right and duty. See also: Kervegan, J.-Fr (2013). *Die Dialektik der subjektiven Rechte als Komponente der Moderne*, in M. Dreyer, M. Forster, K.-U. Hoffmann/K. Vieweg (Hrsg.), *Die Bildung der Moderne*. Narr Francke Attempt, Verlag Gmb, Tübingen, 84, 99.

¹⁶ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 45.

¹⁷ *Ibid.*, 61–62.

¹⁸ *Ibid.*, 159.

¹⁹ *Ibid.*, 400.

without the legislative and executive branches, it nevertheless constitutes a *sui generis* form of authority.

The genesis of legal objectivity, as embodied in the figure of the Third, can be illustrated through the example of revenge. In acts of revenge, the “arbitrary” will of subjectivity is realized; it constitutes a kind of *Aufhebung* of crime, since it represents “a violation of a violation.”²⁰ In this sense, revenge is also “a new violation,” and “in retaliation, the injured party may assert a claim that once again leads to a new injustice. Among uneducated people, revenge is immortal...”²¹ Therefore, it becomes necessary to introduce the figure of the Third, who puts an end to the bad infinity of revenge. Hegel argues that the very notion of crime *ante litteram* presupposes an expressed *consent* to punishment; that is, the will of the criminal itself implies an acceptance of the punishment.²² However, this concept of “respecting” the criminal’s will within a shared community of will is only possible within a triadic structure. In this context, Hegel identifies the criminal strictly as a legal subject²³, that is, he abstracts from all other personal characteristics in order to *juridify subjectivity*. Ultimately, law is affirmed through the imposition of punishment within the community of will, where the perpetrator’s own will persists as an immanent element of that punishment.

In discussing punishment, the phenomenon of “recognition”²⁴ must also be briefly addressed: recognition, according to Hegel, must be tied to law.²⁵ He treats punishment within the horizon of recognition: it serves to correct the rupture in mutual recognition between individuals.²⁶ Paraphrasing Hegel, punishment confirms the fact that, through the wrongful act, the perpetrator has implicitly *accepted* membership in the community of will.

---

²⁰ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 178.

²¹ *Ibid.*, 183.

²² *Ibid.*, 178.

²³ Flechtheim, O. (1963). *Von Hegel zu Kelsen, Rechtstheoretische Aufsätze*. Berlin: Duncker & Humblot, 15. Siepp, L. (2014), *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 296.

²⁴ Comay, R. (2011). *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*. Stanford: Stanford University Press, 126. McGowan, T. (2019). *Emancipation after Hegel*, New York, Col. University Press, 250.

²⁵ Siepp, L. (1990). *Recht und Anerkennung*. In: H. Girndt (Hrsg.), *Selbstbehauptung und Anerkennung. Spinoza–Kant–Fichte–Hegel*. Sankt Augustin, 161–176.

²⁶ Mohr, G. (2005). 5. Unrecht und Strafe. (Paras. 82–104, 214, 218–220). In Ludwig Siepp, G. W. F. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Boston: Akademie Verlag, 119.

In any case, the legal situation involves an unusual kind of Third: although its *raison d'être* lies in the existence of the “first” and “second”, that is, the conflict between them, it does not arise from them. On the contrary, it would be absurd for the Third, as the bearer of legal objectivity, to emerge directly from the relationship between the parties in conflict. This also concerns the *genesis of justice* – “a justice freed from subjective interests, forms, and the contingency of power; not vengeful, but punitive.”²⁷

We also see this scheme at work, for example, in the case of marital conflict. Namely, “when conflicting and hostile beliefs and actions arise,” then “a third authority grounded in custom is required, one that establishes the right of marriage as a substantial ethical institution, against the mere opinion of such beliefs and the contingency of passing moods.”²⁸ That is, marriage can be dissolved only by a customary authority. It is implied that neither the husband nor the wife can assume the role of the Third: the figure of the Third is independent of the contingencies of subjectivity. Once again, the point is that this is not a matter of mediated subjectivity, but rather of objectivity, though “without the infinite form of self-consciousness.” “Objectivity is, ultimately, a one-sided form in opposition to the subjective determination of the will... as external existence.”²⁹ Thus, objectivity is neither a simple synthesis nor the result of the inherent development of subjectivity; it stands external to subjectivity. The integration of subjectivity and objectivity³⁰ at a higher level is possible only because objectivity is first understood as a distinct *meta-subjective* instance. The court, as the Third, mediates the authority of the law as universal, “without the subjective feeling of particular interest.”³¹ With respect to the law, it also holds that “here, my subjectivity and the subjectivity of the other must fall away, and the will must attain certainty, firmness, and objectivity, something that can only be achieved through form.”³²

The final figure of the Third in the philosophy of law is the state. *First*, it functions as the third within ethical life, mediating between the family and civil society:

“...the state is only the third, the ethical life and the spirit, in which the monstrous union of the independence of individuality and the general substantiality is found.”³³

---

²⁷ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 183.

²⁸ *Ibid.*, 309.

²⁹ *Ibid.*, 64.

³⁰ For example: *Ibid.*, 67.

³¹ *Ibid.*, 348.

³² *Ibid.*, 346.

³³ *Ibid.*, 79.

Second, Hegel asserts that the state is “the third,” “a nervous system for itself, an organism in itself,”³⁴ which is vital only insofar as it realizes the integration of the moments of family and civil society. Even states themselves are related through the figure of the Third: “this Third is now the spirit that actualizes itself in world history and stands as their absolute judge.”³⁵

Fundamental determinations (such as substantial will, concrete freedom, etc.) help us understand the meaning of the Third. The court, as part of civil society, must exist as an external and objective instance in relation to preexisting subjectivities. At the same time,

“...the state has that unheard-of strength and depth to allow the principle of subjectivity to develop to the independent extreme of personal distinctiveness, while also being able to return it to substantial unity and thereby preserve that unity within it.”³⁶

Thus, there are multiple figures of the Third in the philosophy of law: whereas legal objectivity stands “in opposition to the subjective determination of the will,” the state is the condition of possibility for the principle of subjectivity to be “carried to its independent extreme.” What we see, therefore, is a process of integration, though at a higher level.

FROM THE DISINTERESTED THIRD TO THE UNIVERSAL STATE (Kojève)

It is important to point out the similarity, but also the significant differences between Hegel and Kojève.

Kojève introduces the figure of the Third (*le tiers*) already at the level of the constitution of society. However, the conflict between two individuals does not yet constitute society; without the third who observes the conflict, there is no society. Law is a social phenomenon, but it is tied to the figure of the Third.³⁷ Law exists in the light of politics: this is particularly emphasized regarding the constitution, which is a political document.³⁸ When discussing

---

³⁴ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 381.

³⁵ *Ibid.*, 376.

³⁶ *Ibid.*, 377.

³⁷ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 88.

³⁸ Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 17.

the authority of the judge, Kojève speaks of “political power.”³⁹ Following the traces of modern dualism, there is a clear intention to maintain the distinction between subjective and objective law.⁴⁰ Finally, Kojève also finds it appropriate to emphasize the will as a constitutive element of law.⁴¹

Faire appel au tiers means that person A and person B appeal to an additional “neutral, impartial, and disinterested actor.”⁴² Kojève claims that law does not exist in the case of a “vendetta”, precisely because the figure of the Third is absent in such situations. The Third intervenes between two subjects as the source of the constitution of law as a social phenomenon: (“no one denies that the existence of Law implies and presupposes the existence of this ‘third’”⁴³; “the phenomenon of ‘Law’ (in the sense of “having a right to”) always exists when there is an intervention by some disinterested third party”⁴⁴).

The Third must either be tested or postulated. This is an anthropological phenomenon: a juridical relationship between animals is not possible, even in cases where a Third might exist who could issue an impartial decision regarding a conflict. Similarly, a juridical relationship is not possible between two people who are in the position of slaves (in such a case, law is only “virtual”). The figure of the Third does not appear even in war, where “reciprocity” is realized, but through “exclusion.” Law is constituted between free and rational individuals, which is why a madman or a child cannot serve as an institutionalized Third. A condition of resistance is also necessary: “when the dispute between A and B, whenever it arises (either spontaneously or instigated by A, with or without the consent of B), provokes the intervention of C, who irrevocably cancels (by their own will, act, or aim) the resistance of B (as will, act, or aim).”⁴⁵

Kojève derives law from the idea of justice: the Third must possess the “idea of justice” in order for law to exist. He argues that the emergence of law can only be traced from the moment the Third *internalizes* this idea.⁴⁶ Kojève emphasizes the following dimensions of justice that the judge, as the bearer of the figure of the Third, should realize: the principles of equivalence and equality. While equality is treated more as a self-evident principle,

---

³⁹ Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademska knjiga, 59.

⁴⁰ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 35.

⁴¹ *Ibid.*, 75.

⁴² *Ibid.*, 89 et seq.

⁴³ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit–Službeni list SFRJ, 201.

⁴⁴ *Ibid.*, 18. Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 19.

⁴⁵ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit–Službeni list SFRJ, 112.

⁴⁶ *Ibid.*, 273–275.

greater attention is given to equivalence. The principle of equivalence refers to the way *heterogeneous* elements are subsumed under a common denominator. The cited examples (such as progressive taxation) confirm this. Indeed, Kojève also derives the concept of criminal law from the principle of equivalence: the criminal introduces discord into the configuration of “equivalence of conditions,” and punishment represents a *restitutio in integrum* in relation to the disrupted equivalence.⁴⁷ Kojève projects that the Third, as the bearer of the internalized idea of justice, should synthesize justice based on the bond between equality and equivalence.⁴⁸

The validity of moral rules represents a distinct dimension, and thus, the Third is not even necessary in such cases. But how can we know whether the figure of the Third truly functions in a given situation? A hypothetical proof of the Third’s neutrality lies in the fact that their decision would not differ even if subjects A and B switched places. The inevitability of the emergence of the Third implies that, in principle, they would reach the same decision regardless of the permutation of all possible actors. Their principles are universal. The Third is concerned only with the interest of law itself, that is, with justice as realized within law, and in the original sense of the word: *inter-esse*, to be between the actors. Kojève protests against those who would subordinate law to, for instance, collective utility.⁴⁹ This also means that there is, strictly speaking, still no legal relationship between the state and the citizen, since the figure of the Third does not exist.

Furthermore, the Third is fungible – some abstract Third could reach the same decision. A Third may also recognize another Third from a different country, for example, within the framework of legal cooperation between states at the transnational level. This makes Kojève a source for international law.⁵⁰ The Third can be “anyone”⁵¹ (Kojève is so radical in his view of the universal openness of the Third that he states: if, for example, the Third could only be a man, then general disinterestedness would not be possible at all).

Kojève’s philosophy of law is “phenomenological” and “behavioristic.” He is not concerned with “essence,” but with experience and anthropogenic practice. The juridical authority of the Third manifests itself as realized

⁴⁷ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit–Službeni list SFRJ, 323.

⁴⁸ *Ibid.*, 314.

⁴⁹ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 96.

⁵⁰ Howse, R. (2014). Alexandre Kojève, a Neglected Figure in the History of International Law, opiniojuris.org/2014/11/19/alexandre-kojeve-neglected-figure-history-international-law/ (Accessed on February 25, 2025).

⁵¹ Yang, Y (2023), *Der historische Entwicklungsweg des Anderen, Überlegungen zu einer kritisch-humanistischen Version des französischen Anti-Hegelianismus von Kojève über Sartre bis zu Lévinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 135.

disinterestedness. His intervention does not serve heteronomous interests; he is a legal actor *sui generis*. A second criterion builds on the first: subjects will recognize the Third only if he acts in accordance with their understanding of justice, most likely aligned with the concept of justice favored by the “juristic group” of the given state. Of course, the autonomy of law does not imply that the figure of the Third excludes violence and the police as instruments through which the Third may impose decisions (*both the police and the legislator are modes of the appearance of the Third*).

However, Kojève emphasizes that in a situation involving hostile states, *escape* from the Third is also possible. The Third does not possess absolute jurisdiction. There is only one exception: the case of a universal and homogeneous state (or “empire”).⁵² The intervention of the Third will attain the status of complete disinterestedness only when such activity is independent of particular legal systems. The completed form of the Third is the realization of a singular justice within a globalized state. In that case, resistance to the Third would no longer be possible. Otherwise, in the relationship between A and B, there will always remain a degree of contingency.

“Law will be factually real only in a universal and homogeneous State”.⁵³ This is Kojève’s position, which emerges as the horizon of the end of history. In other words, “the achievement of *Rechtsstaat*, contrary to Hegel, implies the end of the (national) state.”⁵⁴ So long as multiple states exist, the intervention of the Third will always be limited because the Third will be accused of partiality. At the same time, if the Third can impose their decisions (for example, in a conflict between two states), then those two states are not a “State in the true sense of the word,” and they “cannot be sovereign States.”⁵⁵

In fact, the very moment the incomparability of different legal systems is overcome through the Third, it already signals a post-national condition and juridical unity. This also involves a debate with Carl Schmitt. In the universal state, the Third is sovereign; he makes decisions not only in cases of emergency but also mediates neutral decisions in the resolution of conflicts.

“Kojève shows how liberal constitutionalism cannot be realized within the state, agreeing with Schmitt that as long as the state remains sovereign in his sense, constituted through relations of hostility toward other states, there

---

⁵² Nichols, J. H. Jr. (2007). *Alexandre Kojève. Wisdom at the End of History*. Lanham et alii: Rowman & Littlefield, 47–81.

⁵³ *Ibid.*, 138.

⁵⁴ Howse, R., Frost, B-P., Introductory Essay. The Plausibility of the Universal and Homogenous State. In: Alexandre Kojève. *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 7.

⁵⁵ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 437.

will persist a personalist dimension in everything, even under the appearance of the rule of law, and the Third will not simply be ‘disinterested’.”⁵⁶

While Schmitt denies the possibility of the Third, for Kojève, the *absolute* Third can be realized in a universal, transpolitical state where the Third could be “anyone.” Politics, in Schmitt’s sense, would disappear. According to Kojève, impartiality beyond (non)friendship is only possible in a homogeneous global state, which also marks the end of history. In such a state, there may be individuals who reject the legal system without proposing an alternative concept of justice (e.g., marginal criminals), or impostors who pretend to act in the name of the state (but are not truly “disinterested”). However, there would still be a neutral Third capable of resolving such difficulties, relying on a now-universalized constitution. For Kojève, the absence of enmity is *always* an *already* realized condition of the Third. *Seemingly paradoxical, legal neutrality is only possible between political friends.* The figure of the Third in Kojève marks an entry point into cosmopolitanism.⁵⁷

Cooperation between the Third from State A and State B is a sign of a universal state, since such cooperation leads to the disappearance of incidental differences between individual positive legal systems, although this does not imply harmony. *In other words, the Third is a key figure in the establishment of a world state.* But only if their authority is not established tyrannically, but with respect for existing differences. This is not a matter of “friendly” recognition, but of the gradual constitution of comprehensive neutrality. Of course, there are risks. Officials may be impostors, acting under their own interests or in the interest of a particular state. This undermines the possibility of an authentic Third.

The tendency toward a universal state can be identified. It is “driven by the very logic of law,”⁵⁸ that is, by the logic of the Third. A universal state will be a true Third only if it becomes fully disidentified from subject A, state B, and so on. From the most universal perspective: “Thus, the Third who becomes aware of the anthropogenic Struggle becomes aware of the fact that it is a matter of duty, the duty to realize that which is human by negating nature.”⁵⁹ However, this is not merely an abstract principle but a trend embodied, for example, in the European Union – Kojève was one of its architects.

---

⁵⁶ Howse, R., Frost, B-P., Introductory Essay. The Plausibility of the Universal and Homogenous State. In: Alexandre Kojève. *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 8–9.

⁵⁷ Ovcharuk, B. (2024). Impartial third and disinterested judgment: Kojève and Arendt’s cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.

⁵⁸ *Ibid*, 17.

⁵⁹ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit–Službeni list SFRJ, 273.

THE THIRD BETWEEN ETHICS AND LAW (Lévinas)

“Do not show partiality in judging; hear both small and great alike. Do not be afraid of anyone, for judgment belongs to God. Bring me any case too hard for you, and I will hear it.”
(Deuteronomy 1:17)

The figure of the Third (*le tiers*) also represents, for Lévinas, the source of the constitution of law and justice. However, the Third is not a homogeneous concept; rather, the ambivalent nature of the Third is an organic part of the understanding of law and justice. The primary meaning of the Third refers to a figure that abolishes the “intimacy” of the asymmetrical relationship between the “I” and the Other. The Third is not a supplement to the original “an-archival” relation and the paradoxes of desire between two persons⁶⁰, but rather introduces a new horizon in relation to ethics. Responsibility toward the Other is in a state of constant crisis with the entry of the Third: “The Third is the other as well as the neighbor, but also another neighbor, and the neighbor of the Other, not merely someone similar to him.”⁶¹

It is possible, therefore, that the Third appears by means of the Other and through the Other. However, when the “I” confronts the Third, the responsibility towards the Other is called into question. More precisely, it first gives rise to a multiplied responsibility that cannot be solved ethically. In principle, attention should be paid to everything: attention should be paid to both the Other and *the Third* – the impossibility of that kind of general and excessive personal responsiveness makes a dimension beyond ethics necessary. In fact, the ego is doomed to *oscillate* between the Other and the Third (and potential others),⁶² but sometimes it must be committed to the Third. There is no absolute “monopoly”⁶³ of the Other, only a pluralism of suffering.

The numerical order should not be misunderstood; *the Third* does not come “after” the Other. It is important to emphasize that the relation to the

---

⁶⁰ Reference to the author.

⁶¹ Lévinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 236.

⁶² On the oscillation between ethics and the Third in Lévinas. see: Simmons, P. W. (1999). The Third. Levinas’ Theoretical Move from An-Archival Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism* 25(6), 83–104. On the inseparability of the ethical and the “political” in Lévinas, see: Fagan, M. (2009). The Inseparability of Ethics and Politics. *Contemporary Political Theory* 8(1), 5–22.

⁶³ Peperzak, A. (1993). *To the Other: An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*. West Lafayette: Purdue University Press, 168.

Third is not merely derivative or additional, but contains something original and irreducible. According to Lévinas:

“Since there are more than two people in the world, we always move from the ethical perspective of difference to the ontological perspective of totality. There are always at least three persons.”⁶⁴

The Third carries multiple meanings. *The Third* is also the “third person” (*troisième personne*) who observes from a neutral position, from the vantage point of universal reason. But the figure of the Third also bears *illicité*, a concept in Lévinas referring to the aphenomenal traces of the Third. The Third is at once the source of language and politics, but also *the genuine birth-place of law, statutes, institutions, and justice.* It is sometimes claimed that the figure of the Third is the condition for the very possibility of consciousness: “Consciousness arises as the presence of the third... The foundation of consciousness is justice.”⁶⁵

Lévinas suggests that justice, *as the horizon of the Third, is the birth-place of consciousness itself.* The Third represents an excess beyond the intimate relationship between two persons and enables a more neutral form of thematization (of phenomena, being, meaning, etc.), a totalizing openness. Justice requires re-presentation, a form of being beyond immediacy. It also presupposes that the Third will render judgments, or that there will be judgments concerning the Third. The subject of such neutral and disinterested decisions is condemned to disregard individuality:

“Therefore, it is necessary to measure, think, judge, comparing the incomparable. The interpersonal relationship that I establish with the Other, I must also establish with others.”⁶⁶

In any case, due to the figure of the Third, we can speak of the limitation of infinite responsibility toward alterity: justice is “the limit of responsibility, and the question arises: what should I do in a just way?”⁶⁷ That is, beyond reciprocity and personal concern for the Other. Furthermore, according to Lévinas, the Third will never be able to fully grasp the asymmetrical relationship between two persons; the perspective of the anonymous and objectified Third

---

⁶⁴ Lévinas, E., Kearney, R. (1986). Dialogue with Emmanuel Lévinas’, in *Face to Face with Lévinas*, ed. Richard A. Cohen. Albany: State University of New York Press, 21.

⁶⁵ Lévinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 240.

⁶⁶ Lévinas, E. (1985). *Ethics and Infinity: Conversations with Phillippe Nemo*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press, 90. For more, see: Scoralick, K. (2021). The Other, the Third, the Justice. *Ethics & Politics*, 23(1), 305–321.

⁶⁷ Lévinas, E. (1999). *Op. cit.*, 240.

is necessarily distorted. The Third can even be completely absent. Singularities are sacrificed for universality. But it is precisely because of this, and because of the suspension of responsibility within per definitionem non-ethical justice, that moments of violence always exist.⁶⁸ Yet, paradoxically (at least in appearance), there are also aspirations toward world peace and humanity.⁶⁹ Impersonal non-responsibility, in the elevated sense, is in fact true responsibility.⁷⁰ Contrary to interpretations that accuse Lévinas of absolutizing ethics, he asserts that “law has priority over beneficence.”⁷¹ Justice must always be impartial. “Do not show partiality in judging” means: “do not look at the face of the Other.”

The Third gives rise to language and politics, while simultaneously introducing the horizon of community, the State, institutions, normativity, and law. It is significant that “the irreplaceable unity of the self is maintained against the State through fecundity,” as Lévinas refers to “a dimension and perspective of transcendence”⁷². What matters most for us is the constitution of law and justice. Lévinas asserts that justice and judgment become necessary the moment the Third appears.⁷³ This has direct consequences for the philosophy of law. As van Roermund writes, the Third is “a favorable vantage point, the possibility of judgment between parties who are each other’s first and second person.” Moreover, the Third has

“...important implications for the concept of law. The emergence of the ‘third’ marks the emergence of legal principles: equality, certainty, purposefulness, legality, predictability, etc.”⁷⁴

However, interpretations reveal an ambivalence regarding the legal relevance of the Third. For instance, it is suggested that “the law of tertialité (thirdness) differs from the law that underlies judicial rulings.”⁷⁵ Or, in the words of Jacques Derrida,

---

⁶⁸ Lévinas, E. (1995). *Conversations with French Philosophers*. F. Rötzer, ed. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 59.

⁶⁹ Simmons, P. W. (1999). The Third. Lévinas’ Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism* 25(6), 93.

⁷⁰ For a different analysis of the Third as “infinite responsibility,” see: Nyusztay, I. (2015) Infinite Responsibility and the Third in Emmanuel Lévinas and Harold Pinter. *Literature and Theology*, 29(2), 153–165.

⁷¹ Cited in: Bernasconi, R. (2014). The Third Party. Lévinas on the Intersection of the Ethical and the Political. *Journal of the British Society for Phenomenology* 30(1), 78.

⁷² Lévinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen, 269.

⁷³ Lévinas, E. (1991). *Essai sur le penser-à-l’autre*. Paris: Grasset & Fasquelle, 221.

⁷⁴ Roermund, v. B. (2021). The Third Third: Lévinas and „We“. *Ethics & Politics*, 23(1), 203, 212.

⁷⁵ Rychter, E. (1998). *The Il y a and Illeity: Traces of Thirdness in Emmanuel Lévinas’s Ethical Language*. Available at: <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/139780e4-7f93-40b7-9f8d-5f2ae60796ff/content> (Accessed on March 4, 2025).

“...the illeity of the Third, therefore, is for Lévinas nothing less than the very beginning of justice, simultaneously part of the law and beyond it, within and outside it”.⁷⁶

First, let us recall the formulation that “the Third is the other as well as the neighbor,” meaning that the Third often manifests through the Other. This implies that traces of the ethical relation cannot always be erased from the figure of the Third. More importantly, even in cases of unjust conflict between an individual and a formalized legal system, the Third still serves as the source of justice, “beyond the law.”

The Third is, ideally, *an excess* in relation to injustice, its transcendence. The figure of the Third operates within laws and the legal order, yet also potentially surpasses them. In other words, for Lévinas, the figure of the Third does not entail the possibility of totalization. On the contrary, it always represents *an excess* in relation to existing relations.

It is worth recalling that Judaism, along with its corresponding concept of law, was of decisive importance for Lévinas’s understanding of justice. Some remarks point to the fact that a certain ethical relationship cannot be erased from justice, and *vice versa*:

“...for love itself calls for justice, and my relation to the neighbor cannot remain outside the bounds this neighbor maintains with various third parties”.⁷⁷

Lévinas also wrote: “In the justice of the rabbi, difference retains its meaning”.⁷⁸

CONCLUSION

Although the aforementioned thinkers describe the figure of the Third as the birthplace of law and justice, they share the view that the “Third” does not carry a single, fixed meaning. In Hegel, the triad is a general form that plays multiple roles; Kojève asserts that both the court and the police are manifestations of the Third; for Lévinas, both language and politics fall within the domain of the Third. For Hegel, the triad can include different developments: synthesis, tension, and conflict. In his philosophy of law (which represents law in a broad sense and includes an expansion of subjects⁷⁹), the Third can

---

⁷⁶ Derrida, J. (1999). *Adieu to Emmanuel Lévinas*. Stanford, California: Stanford University, 29.

⁷⁷ Lévinas, E. (1990). *Difficile liberté*. Paris: Vrin, 34.

⁷⁸ Lévinas, E. (1982). *L’au-delà du verset*. Paris: Minuit, 133.

⁷⁹ According to Hegel, even children are legal subjects, Hössle, *Ibid.*, 21.

serve as the site of the constitution of law because it represents a *potentially* “neutral” and “disinterested” actor, an independent instance: a response to the “longing for objectivity.” It is not merely an instrument of mediation between already existing actors, but more than that, a guarantor of objectivity in the modern world, shaped by subjective rights. The Third can put an end to the endless cycle of revenge because it is independent of the conflicting parties A and B; likewise, for Kojève, no legal relationship exists in the case of vendetta.

According to Hegel, judicial authority “lies outside those spheres”; it is an “external existence.” A robust customary authority of punitive and other forms of justice is possible because the Third does not emerge from existing subjects but rather implies the creation of an autonomous institution. The Third is a neutral instance that abolishes the “infinite form of self-consciousness.” Nevertheless, in Hegel’s philosophy of law, the Third is integrated at a higher level, namely, in the state as an organism in which individuality and customary substantiality are “reconciled.” Thus, the Third is a key figure in a conception where the institution of subjective rights is acknowledged, but this modern premise is immanently transcended by a will that is connected to law.

Kojève’s phenomenology of law enriches the analysis of the figure of the Third in various ways, from describing its replaceability to offering numerous examples. His conceptualization of the Third is a *novum compared* to Hegel’s philosophy of law, as *it radicalizes the notion of neutrality*. The Third is not only fungible but can be “anyone,” implying a universal variability that will ultimately culminate in a universal state. Unlike Hegel, Kojève highlights the limitations of law and justice within nation-states. The universal state, understood *à la* Kojève, entails the impossibility of escaping the sovereign Third; it is a juridical unity, the end of enmity, and a political community of friends which, seemingly paradoxically, becomes the condition of possibility for legal neutrality. Legal cooperation between Thirds from different states sets the foundation for a cosmopolitan state that will itself become *the universal Third*. Law is elevated to a universal status. Through the gradual elimination of impostors and particularistic state interests, the cooperation of the Thirds will enable the emergence of the most authentic figure of the Third. Finally, Kojève emphasizes that morality and law are entirely separate spheres; there is no Third in morality.

Lévinas describes the Third as an actor who poses a challenge to the intimate relationship between two individuals. The Third is primarily a “question mark,” a limit to seemingly infinite responsibility, not a definitive solution. In fact, the Third appears through the Other and necessarily bears traces of the ethical relationship. To that extent, the Third is a paradoxical figure: it necessitates the existence of law and justice, yet is potentially excessive even in relation to existing legal systems. For Lévinas, law is not merely a supplement

to ethics but a relatively autonomous field, though ethics can never be entirely erased from law. The sphere of the Third expresses the potential for violence and homogenization, but it also makes possible a form of justice characterized by authentic pluralism, where “difference retains its meaning.”

“The law beyond the law” (Derrida) is aware of the singularities sacrificed when “the incomparable is compared.” In Hegel, the state realizes the integration of individuality and substantiality on a higher level; in Kojève, the post-national universal state ensures the cosmopolitan justice of the authentic Third. In contrast, Lévinas presents the relationship between morality/ethics and law as an aporetic one, neither fully integrable nor entirely separable, as if the two existed in entirely distinct spheres. Difference plays the central role for Lévinas, and the least important role for Hegel. In addition to his remark about “the irreplaceable unity of the self that is preserved against the state,” he also made statements on the tension between subjectivity and the state in *Totality and Infinity*.

“Thus, subjectivity is rehabilitated in the work of truth, but not as an egoism that opposes the system that wounds it. Against this egoistic pretense of subjectivity, this first-person protest – Hegelian universalism may well be justified. But how can one oppose universal laws to the face of the Other with the same arrogance, without recoiling from the cruelty of impersonal justice? And how, then, can one not introduce the subjectivity of the self as the only possible source of goodness?”⁸⁰

Does this suggest that Lévinas contradicts the critique that “law has priority over beneficence”? Or is it a matter of unresolved aporias?

BIBLIOGRAPHY

- Bruno, A. G. (2023). Quietism, Dialetheism, and the Three Moments of Hegel’s Logic. In: Robb Dunphy & Toby Lovat (eds.), *Metaphysics as a Science in Classical German Philosophy*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 315–338.
- Bernasconi, R. (2014). The Third Party. Lévinas on the Intersection of the Ethical and the Political. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 30(1), 76–87.
- Comay, R. (2011). *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*. Stanford: Stanford University Press
- Derrida, J. (1999). *Adieu to Emmanuel Lévinas*. Stanford, California: Stanford University.

---

⁸⁰ Lévinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*, Beograd: Jasen, 268.

- Fagan, M. (2009). The Inseparability of Ethics and Politics. *Contemporary Political Theory*, 8(1), 5–22.
- Flechtheim, O. (1963). *Von Hegel zu Kelsen, Rechtstheoretische Aufsätze*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost.
- Howse, R. (2014). *Alexandre Kojève, a Neglected Figure in the History of International Law*, <https://opiniojuris.org/2014/11/19/alexandre-kojeve-neglected-figure-history-international-law/> (Accessed on February 25, 2025).
- Howse, R., Frost, B. P., Introductory Essay. Plausibility of the Universal and Homogeneous State. In: Alexandre Kojève. Outline of a Phenomenology of Right. Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 3–27.
- Ihering, R. von (1872). *Der Kampf ums Recht*, Urheberrechtsfreie Ausgabe.
- Kervegan, J.-Fr (2013). Die Dialektik der subjektiven Rechte als Komponente der Moderne, in M. Dreyer, M. Forster, K.-U. Hoffmann/K. Vieweg (Hrsg.), *Die Bildung der Moderne*, Narr Francke Attempt, Verlag Gmb, Tübingen, 74–91.
- Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Kožev, A. (2012). *Nacrta za jednu fenomenologiju prava*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lévinas, E. (1982). *L'au-delà du verset*. Paris: Minuit.
- Lévinas, E. (1985). *Ethics and Infinity. Conversations with Phillippe Nemo*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Lévinas, E. (1990). *Difficile liberté*. Paris: Vrin.
- Lévinas, E. (1991). *Essai sur le penser-à-l'autre*. Paris: Grasset & Fasquelle.
- Levinas, E. (1995). *Conversations with French Philosophers*. F. Rötzer, ed. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 47–63.
- Lévinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen.
- Lévinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen.
- Lévinas, E., Kearney, R. (1986). Dialogue with Emmanuel Lévinas, in *Face to Face with Lévinas*, ed. Richard A. Cohen. Albany: State University of New York Press.
- McGowan, T. (2019). *Emancipation after Hegel*, New York: Columbia University Press.
- McTaggart, J. E. (1910). *A Commentary of Hegel's Logic*. New York: Russell and Russell Inc.
- Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Neuhouser, F. (2017). The Method of the Philosophy of Right, in *Hegel's Elements of the Philosophy of Right, A Critical Guide*, ed. D. James. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nichols, J. H. Jr. (2007). *Alexandre Kojève. Wisdom at the End of History*. Lanham et al II: Rowman & Littlefield.

- Nyusztay, I. (2015). Infinite Responsibility and the Third in Emmanuel Lévinas and Harold Pinter. *Literature and Theology*, 29(2), 153–165.
- Ovcharuk, B. (2024). Impartial third and disinterested judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.
- Peperzak, A. (1993). *To the Other: An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Lévinas*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Roermund, v. B. (2021). The Third Third: Lévinas and „We“. *Ethics & Politics*, 23(1), 203–220.
- Rychter, E. (1998). The *il y a* and illeity: Traces of Thirdness in Emmanuel Lévinas's Ethical Language. <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/139780e4-7f93-40b7-9f8d-5f2ae60796ff/content> (Accessed on March 4, 2025).
- Scoralick, K. (2021). The Other, the Third, the Justice. *Ethics & Politics*, 23(1), 305–321.
- Siepp, L. (2014). *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Simmons, P. W. (1999). The Third. Lévinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 83–104.
- Stace, W. T. (1924). *The Philosophy of Hegel: A Systematic Exposition*. New York: Dover Publications.
- Villey, M. (1975). *La formation de la pensée juridique moderne*, Paris: PUF.
- Villey, M. (1980). La philosophie du droit de Hegel est-elle une philosophie du droit?. U: *Revue européenne des sciences sociales*, 18, 52(12), 118–129.
- Weisser-Lohmann, E. (2011). *Rechtsphilosophie als praktische Philosophie*. München: Wilhelm Fink.
- Xiaomang, D. (2022). *A New Exploration of Hegel's Dialectics III. The Three-Dimensional Structure*. London – New York: Routledge.
- Yang, Y. (2023). *Der historische Entwicklungsweg des Anderen, Überlegungen zu einer kritisch-humanistischen Version des französischen Anti-Hegelianismus von Kojève über Sartre bis zu Lévinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg.

Др Горан Дајовић*
Правни факултет Универзитета у Београду
ORCID: 0000-0001-6547-2541

О ЗНАЧАЈУ ФИЛОЗОФСКОПРАВНОГ МИШЉЕЊА ЗА ПРАВНИКЕ ПРАКТИЧАРЕ – ЈЕДАН ПРИМЕР ИЗ НАШЕ СУДСКЕ ПРАКСЕ**

САЖЕТАК: У чланку се покушава осветлити евентуална корист неких тековина, као и метода филозофије права за правну праксу. У том смислу, најпре се излажу, врло штуро, својства филозофије права, као дисциплине која проучава право као такво, а затим и три њене перспективе, које могу бити од значаја и за правнике – практичаре. Потом се, а у светлу тих перспектива, детаљно анализира један скорашњи случај из праксе домаћих прекршајних судова. Након предузете анализе, констатује се да општи дефицити у правосудном и правном систему Србије, не стимулишу нити фаворизују уплив филозофскоправних (са)знања у правној пракси. Ипак, то не значи да она не треба да заузму значајно место у тој пракси. Штавише, чини се да она могу значајно да допринесу њеној темељној промени и уклањању њених најозбиљнијих дефеката.

Кључне речи: филозофија права, аргументација, грађанска непослушност, практичка разборитост

---

* e-mail: gorand@ius.bg.ac.rs, редовни професор.

** Рад је примљен 4. 6. 2024, а прихваћен је за објављивање 21. 10. 2024. године.

Чланак представља прилог пројекту „Проблеми стварања, тумачења и примене права“ за 2024. годину, чији је носилац Правни факултет Универзитета у Београду, а у оквиру истраживачке теме „Правна филозофија (теорија) и њен значај за адвокатску праксу“ која је повезана с подтемом пројекта „Правосуђе и изазови данашњице“.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Увод у филозофију права се, већ деценијама, налази у наставном плану Правног факултета у Београду, као предмет на теоријско-правном смеру.¹ Упркос томе, неретко се поставља питање да ли је један такав предмет студентима права потребан или користан? Правна филозофија није у том погледу јединствена. Слично се питање поставља и у вези с другим предметима који су традиционално саставни део силабуса правних факултета, а чија практична сврха није, на први поглед, уочљива лаицима, студентима права и правницима практичарима. Одговор на то питање може бити различит за сваку од тих дисциплина, али се у позадини тог питања налази још важније питање: Да ли једна дисциплина (рецимо, правна филозофија, социологија права, правна историја итд.) нуди знања о праву која могу бити од користи правницима практичарима, јер ће се већина свршених студената права бавити правном праксом?

То питање је, када се ради о правној филозофији, умесно, јер правнофилозофска и правнотеријска знања, по правилу, нису везана за конкретан правни систем. Она су генерална, универзална знања о праву као таквом и подједнако се односе (барем начелно посматрано) и на савремене правне системе Србије или Француске, и на данашње међународно право, и некадашње право Византије. Због чега би, онда, студентима или правним практичарима било од користи да се баве, примера ради, појмом и теоријама субјективног права, а не само тиме какво субјективно право има власник непокретности у поступку експропријације или окривљени у кривичном поступку у Србији?

У тексту који следи намеравам да на конкретном примеру из праксе наших судова покажем на које начине филозофскоправна промишљања могу бити освешћујућа за праксу и колико правнику практичару могу помоћи, рецимо, знања о односу права и језика, права и етике или карактеристичан филозофскоправни метод аргументације. Надам се да ће на том примеру бити јасно колико „правнику занатлији”, који нема та знања, остају скривене интересантне и инспиративне идеје, које могу и треба да имају утицаја на решавање конкретних правних спорова.

Ипак, пре него што анализирам конкретан случај, читаоцу би ваљало укратко представити шта је то у ствари филозофија права. Наиме, и поред интуитивних представа које о њој имају, већина правника ипак

¹ Филозофијом права се окончава изучавање низа сродних предмета на Правном факултету Универзитета у Београду, у које спадају Увод у право, Право и правда, Правна етика, Политичке и правне теорије, као и вештина Технике тумачења права. У оквиру предмета се, с одређених филозофско-правних позиција, разматрају актуелни правни и правно-филозофски проблеми.

нема прилике да се сусретне с филозофијом права ни приликом свог образовања, а ни у потоњем професионалном делању. Стога је, у чланку који тематизује њен утицај на правну праксу, свакако корисно указати на неколико најважнијих карактеристика те дисциплине правног мишљења, на пар општих идеја о филозофији права и перспектива које оне нуде, те мисаоних алата чију употребу њено упражњавање изоштрава.

ПАР НАПОМЕНА О ФИЛОЗОФСКОПРАВНОМ МИШЉЕЊУ

Одговор на питање „шта је филозофија права?“ није једноставан. Најпре, он зависи од одговора на питање „шта је филозофија (уопште)“?, који такође није једнозначан. А друго, активности, увиди и теорије које се сврставају под етикету филозофије права, као дисциплине, често су толико разнородни и разноврсни, да их није лако подвести под заједнички именитељ који би онда одредио природу дисциплине унутар које се оне појављују.²

Срећом по потенцијалног читаоца, за потребе овог прилога није нужно детаљније анализирати све те неодумице, будући да је могуће и општу филозофију, али и филозофију права, одредити „минимално“ (или у језгру свог појма), а да такво одређење може да послужи сврси коју желим да остварим: да покажем колико је нешто што је несумњиво филозофија права, односно њени увиди и методи, од потенцијалне користи за правну праксу у конкретном правном систему.

Обично се констатује да је најопштија карактеристика филозофије генерално, њена рефлексивност. То значи да филозофирати значи продубљено, сериозно промишљати. Ипак, да би таква активност представљала филозофирање, нужно је да то промишљање, с једне стране, буде систематично, а с друге, да се односи на фундаментална или важна питања.³ Та питања Роберт Алекси разврстава у три групе. Прво су онтолошка питања: шта постоји (шта јесте). Друго, то су етичка питања: шта је добро (шта треба да буде). И, најзад, трећа су епистемолошка питања: шта се може знати о ономе што јесте и о ономе што треба да буде.

Што важи за филозофију уопште, важи и за филозофију права. Дакле, у питању је генерална и систематска рефлексција о фундаменталним

---

² Уп.: Wahlgren, P. (2005). The Purpose and Usefulness of Jurisprudence. *Scandinavian studies in law*, 48, 505–516.

³ Alexy, R. (2005). The Nature of Legal Philosophy. Colye, S., Pavlakos, G., (eds.), *Jurisprudence or Legal Science*. Oxford and Portland: Hart Publishing, 51.

или важним питањима, с тим што се њена *differentia specifica* састоји у њеном предмету: праву. Правна филозофија није поглавито усмерена на питања шта постоји, шта треба или је добро и шта се може знати уопште, већ на та питања, али само у погледу права, као феномена.

Међутим, за потребе овог прилога таква, врло апстрактно одређена својства ваља „распаковати“ на једноставнија и, имајући на уму сврху чланка, прикладнија за разумевање. У том смислу, најпре бих указао да се активност савременог филозофскоправног промишљања права одвија поглавито у два смера: као концептуално или аналитичко мишљење или као нормативно мишљење.⁴

Прво усмерење, које ћу скупа с професором Јовановићем назвати „дубоким погледом“ филозофије права, представља аналитичку систематску рефлексију као разјашњење појмова и принципа који се користе у праву и око права уопште, генерално. То значи да филозофи права аналитички разлажу и, напослетку, покушавају да дефинишу одговарајуће правне и сродне концепте, попут концепта самог права, али и других појмова као што су концепти норме, владавине права или, рецимо, грађанске непослушности. Међутим, они то не чине на основу извора права једног конкретног правног система или на основу емпиријских датости једног конкретног правног поретка, већ настоје да своје увиде изведу и систематизују на најопштији могући начин, тако да важе за све или за већи број правних поредака.

Друго усмерење које ћу, такође следећи Јовановићеву терминологију, назвати „птичјом перспективом“, представља нормативну рефлексију о томе шта право треба да буде или која начела треба да буду прихваћена да би право у целини било легитимно или да би неки правни институт могао да се оправда.⁵ Када се на овај начин о праву филозофира у први план долази однос права и морала. Право се посматра „с висине“, то јест само као део универзума практичке разборитости, и то не обавезно као његов централни или најважнији део.

Конечно, треба нагласити да се савремени филозофи права, без обзира да ли су усмерени на аналитичка или на нормативна разматрања о праву, увек крећу у једном нарочито захтевном интелектуалном и

⁴ Алекси овим двама димензијама додаје, чини се с правом, и такозвану синтетичку или холистичку димензију (уп.: Alexy, R. (2005). *The Nature of Legal Philosophy*. Coyle, S., Pavlakos, G., (eds.), *Jurisprudence or Legal Science*. Oxford and Portland: Hart Publishing, 52–53). Ипак, како ће у наставку текста бити експлоатисане углавном аналитичка и нормативна димензија, нема потребе улазити у појединости синтетичке компоненте филозофије права.

⁵ Taekema, S., Burg, van der W. (2020). *Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods*. *Law and Method*, 3.

менталном простору. Шта то значи? Наиме, помније изучавање филозофије права, било у аналитичком било у нормативном облику, значи да се „мисли изван кутије“, да се потенцирају креативност и критичко мишљење.⁶ Филозофи права своје идеје износе у аргументативном пољу које је отворено за противаргументе, замишљене контрапримере и оспоравања генерално. Речју, *сам мейшод* који они користе, позива и читаоца да га примени, како у проучавању самих тих идеја, тако и у њиховој евентуалној практичној употреби. Фигуративно ћу у наставку чланка овакав приступ назвати „анатомским“⁷ и он ће представљати прву перспективу из које ће се осмотрити случај који следи, а потом ће се он сагледати и из прве две перспективе.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА ЋОРОВИЋ

Чињенице случаја

Као пример којим намеравам да илуструјем потенцијалне користи коју правници практичари могу да имају од филозофије права, а нарочито од три управо изложене „перспективе“, послужиће ми скорашњи случај, који је доспео и до јавности. Ради се о пресуди Прекршајног суда у Београду од 11. септембра 2023. године, којом је госпођа Аида Ћоровић осуђена на новчану казну од 100.000 динара, због два прекршаја из Закона о јавном реду и миру.⁸

---

⁶ Up. Taekema, S., Burg, W. van der. (2022). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy. *Law and Method*, 11–12. Примера ради, које је ултимативно оправдање заштите интелектуалне својине? Треба ли право да се бави (зло)употребом алгоритама од стране компанија као што су Гугл или Фејсбук? Шта је грађанска непослушност и у којим случајевима је оправдана? Све су ово филозофскоправна питања, на која се одговор обично не тражи нити се може наћи у оквирима позитивног права. А одговори на њих могу и треба да имају утицаја било на праксу стварања, било на праксу примене права.

⁷ Обично се истиче да се анализа у аргументативном пољу правне филозофије одвија у три корака. Први је инвентарисање или мапирање свих аргумената за и против одређене тачке гледишта који се у дебати о одређеном питању износе. Други корак је анализа изнетих аргумената понаособ, то јест њихове снаге и уверљивости. Трећи корак је анализа аргументације у целини: да ли је она у целини исправна и уверљива? (Up. Taekema, S., Burg, W. van der. (2022). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy. *Law and Method*, 3).

⁸ Прекршајни суд у Београду, 35 Пр. бр 35929/21. од 11. 9. 2023.

Чињенице случаја *Ђоровић* биле су релативно неспорне – барем оне које су кључне.⁹ Наиме, 9. новембра 2021, на међународни Дан борбе против фашизма, у Његошевој улици у Београду био је заказан скуп Иницијативе младих за људска права. Повод за окупљање био је протест због мурала с ликом Ратка Младића, команданта војске Републике Српске током рата у БиХ, на зиду једне зграде у Његошевој. Ратко Младић је 2021, као што је познато, у Хагу правоснажно осуђен на доживотни затвор због злочина геноцида и ратних злочина почињених у том рату. Како је поменути скуп у међувремену МУП забранио, осим већег броја мушкараца у цивилу, с капуљачама, који су стајали у непосредној близини мурала и неколико новинара, на месту окупљања је било мало људи. Када је дошла на то место, окривљена је пришла муралу и бацила на њега пар јаја, да би је, затим, један од момака у цивилу ухватио за руку и раме, покушавајући да је спречи да то чини и да је одвуче од зида. У том потезању и повлачењу, неспорно је и да је госпођа Ђоровић вређала младиће који је одвлаче од мурала. Испоставиће се да су у питању полицајци у цивилу, али неспорно је, такође, да се приликом интервенције нису легитимисали.

Против Аиде Ђоровић је након овог догађаја поднета прекршајна пријава, да би, потом, била и осуђена на укупну новчану казну од 100.000 дин. због прекршаја из чл. 8, ст. 1. Закона о јавном реду и миру који гласи:

„Ко непристојним, дрским или безобзирним понашањем нарушава јавни ред и мир или угрожава имовину или вређа морал грађана – казниће се...”,

као и због прекршаја из чл. 21, ст. 1. у којем стоји:

„Ко увреди службено лице надлежних органа из чл. 2. овог закона у вршењу службене дужности – казниће се...”

Пресуду је донела судија Горица Стошић.

Због ограниченог простора, у наредном пододељку осврнућу се само на прву инкриминацију, премда би се и о другој имало шта рећи. У преостала два пододељка, излагање се односи на пресуду у целини.

---

⁹ Ваља споменути да су те чињенице у образложењу пресуде описане на прилично немушт и неписмен начин. Примера ради, опис догађаја почиње реченицом која се протеже на више од пола странице. И то није једина реченица такве дужине у образложењу.

„Час анатомије” – аргументација и правно расуђивање

Као што је на крају другог одељка истакнуто, једна од битних одлика филозофскоправног метода, а најпосле и образовања, јесте развој способности за критичко мишљење и ваљану аргументацију.¹⁰ Наиме, у самој природи филозофирања о праву, као систематске рефлексивне о темељним или важним проблемима права, је да се свака тврдња, сваки аргумент који се анализира, разложи на саставне елементе и, потом, подвргне пажљивом тестирању и претресању. Да ли су тврдње и аргументи изнети у неком чланку, књизи, образложењу пресуде, итд., формално логички исправни? Да ли је аргументација логички повезана и конзистентна? Да ли закључак (тврдња) Т, следи из премиса А и Б? Али чак и ако је аргумент логички исправан, да ли је у питању уверљив, јак или неуверљив, слаб аргумент?¹¹

Управо ћу на тај начин, на почетку, сецирати одлуку суда, и то са становишта тумачењских аргумената који се против ње могу конструисати.¹² То је утолико једноставније, пошто се у самој пресуди правна питања, такорећи, не постављају. Наиме, судија Стошић узима здраво за готово да је радња окривљене¹³ подводива под „непристојно, дрско и безобзирно понашање”, јер не наводи ниједан језички, циљни или други интерпретативни аргумент у прилог такве правне квалификације. Међутим, таква квалификација, сама по себи, није неспорна. Због чега?

Имплицитни аргумент судије Стошић је да је гађање јајима обичног зида из хулиганских или других порива исто што и гађање зида на којем је нечији лик, из протеста или револта. Из тога следи да је, према тој аргументацији (наглашавам, прећутној) сваки такав јавни поступак кршење Закона о јавном реду и миру

Међутим, та премиса њеног аргумента није уверљива. Наиме, ако појемо од веродостојне претпоставке да је гађање јајима (било чега) непристојно (а не дрско¹⁴ или, још мање, безобзирно) понашање, онда

¹⁰ Gardner, J. (2006/2007). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook*, 7.

¹¹ Taekema, S., Burg, W. van der. (2020). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods. *Law and Method*, 8.

¹² О интерпретативним аргументима опширније уп.: Дајовић, Г. (2023). *Основи њравној расуђивања*. Београд: Правни факултет УБ, 147–208.

¹³ Није сасвим јасно из пресуде шта судија сматра да је инкриминисана радња: бацање јаја на зид као такав или на сам мурал. Али о томе више у наставку текста.

¹⁴ Дрскост је, по схватању наше језичке заједнице „тежи” облик непристојности. На крају крајева, и у самом образложењу пресуде се поступак окривљене изричито подводи под „непристојно понашање”

се поставља питање, да ли је сваки њакав чин непристојан.¹⁵ Наиме, филозофија језика и теорија правног расуђивања нас поучавају да је „непристојност” вишедимензионално нејасан термин,¹⁶ тачније правни стандард и да у стварности није одсечно одређено на шта се односи тај термин. Прецизније, то се не може утврдити изван конкретног контекста и без вредновања конкретног понашања.¹⁷ То постаје јасно чим се подсетимо да многе, споља посматрано, *истовештине* радње могу бити и непристојне и пристојне, а какве ће бити то зависи од околности у којима су предузете, односно од процене свих чињеница конкретног случаја. Тако, звиждати или добацивати док неко држи говор начелно није пристојно, али ако неко на политичком скупу, на пример, говори да Црногорце треба протерати из Србије, звиждање или добацивање постаје оправдан начин протеста против дискриминације, а не непристојно понашање.

Слично се може утврдити и за гађање јајима. Штавише, у нашој култури (а (не)пристојност је културно детерминисан појам), гађати некога или нешто јајима представља облик протеста, понекад морално легитиман, чак и кад је нелегалан. Према томе, јасно је да пристојност или непристојност таквог геста може да зависи од тога *ко* је мета тих јаја и *који су мошиви* онога који то чини. С добрим разлозима могу да претпоставим да би и сама судија Стошић оправдала такав чин (уколико би такав случај уопште дошао до ње) да је на зиду био мурал Алије Изетбеговића или Луковића Легије. Али ако би судија заиста занемарила

---

¹⁵ Другостепени (прекршајни апелациони) суд у Београду је, потврђујући првостепену пресуду, у алкавости и површности образложења успео и да је надмаши. Примера ради, на једном месту у образложењу, супротно изричитој квалификацији из првостепене пресуде да је инкриминисано понашање „непристојно“, он наводи да је окривљена осуђена за „дрско и безбзирно понашање“. Ипак, то је мање важно од чињенице, да се ни другостепени суд уопште не осврће на евентуалну спорност правне квалификације понашање окривљене, већ само карактеристично лаконски констатује да се у њеном понашању „стичу сви битни елементи прекршаја из чл. 8, ст. 1. Закона о јавном реду и миру“ (Прекршајни апелациони суд, 16 Прж. Број 22572/23 од 27. 10. 2023).

¹⁶ Дајовић, Г. (2023). *Основи њравној расуђивања*. Београд: Правни факултет УБ, 105–107.

¹⁷ Сам Закон о јавном реду и миру садржи дефиницију „непристојног, дрског, безобзирног понашања”: „Непристојно, дрско, безобзирно понашање – јесте понашање лица или предузимање радњи на јавном месту, којима се угрожава *сиурносћ* грађана или нарушава *јавни ред и мир, вређа морал грађана, уништиава или ошићује имовина*” (чл. 3, т. 12. Закона). Међутим, осим што та дефиниција обухвата сва три придева, чиме их изједначава, за разлику од одредбе која их поставља алтернативно, она својом неодређеношћу не доприноси јасноћи инкриминације. Другим речима, врти се у кругу сличне неодређености.

„скрнављење” мурала Алије или Легије, не значи ли то да се заправо непристојност геста окривљене наводи у њеној „мети”? Такво разумевање пресуде, на њу баца још тамнију сенку.

Такође с добрим разлозима, може се тврдити да би већ само сликање неких мурала представљало прекршај из чл. 8, ст. 1, јер би се могло квалификовати као „непристојно, дрско или безобзирно понашање” којим се „вређа морал грађана”.¹⁸ У том случају, било који чин којим би се исказао протест због постојања таквих мурала, уколико би они извесно време стајали нетакнути, тешко да би се могао оквалификовати као противправан. И то не би могла да измени чак ни чињеница да такав „увредљив” мурал чува полиција. Нарочито, та чињеница не би требало да утиче на судију, чији је *положеј унутар јавног система*, и теоријски и нормативно такав, да он представља заштитника уставности и законитости, а не чувара противправног деловања било којег државног органа, па ни полиције. Пошто се, по мом уверењу, постојање конкретног мурала, па и из само правних разлога, може сматрати као повреда закона, поставља се следеће питање: да ли судија у конкретном случају треба да „аболира” државне органе (МУП, комуналну полицију, инспекције) који нису спречили кршење Закона о јавном реду и миру, тиме што мурал није уклоњен и тиме што је „чуван”, а да казни по том истом Закону онога који је, уместо државе, на то реаговао?

Најзад, у оквиру ове врсте анализе, поставља се и питање остварује ли таква пресуда сврху кажњавања? Судија Стошић у образложењу пресуде наводи да остварује и да ће се окривљена убудуће уздржати од вршења прекршаја.¹⁹ Та тврдња није поткрепљена додатном аргументацијом и контрадикторна је изричитом исказу окривљене (који се, иначе, у пресуди наводи на пар места) да би поново учинила исто. Дакле, из ова два примера јасно се уочава да судија у образложењу пресуде користи, како неуверљиву, тако и логички неисправну, неваљану аргументацију.

---

¹⁸ Уп.: сам Закон о јавном реду и миру садржи дефиницију „непристојног, дрског, безобзирног понашања”: „Непристојно, дрско, безобзирно понашање – јесте понашање лица или предузимање радњи на јавном месту, којима се угрожава сигурносћ грађана или нарушава јавни ред и мир, вређа морал грађана, уништава или оштећује имовина” (чл. 3, т. 12. Закона). Међутим, осим што та дефиниција обухвата сва три придева, чиме их изједначава, за разлику од одредбе која их поставља алтернативно, она својом неодређеношћу не доприноси јасноћи инкриминације. Другим речима, врти се у кругу сличне неодређености.

¹⁹ Претпостављам да се мисли на исту врсту прекршаја, јер госпођа Ђоровић до сада није била осуђивана због других прекршаја.

„Дубоки поглед” – концепт грађанске непослушности

Ова последња, логички неисправна тврдња суда води до друге (и дубље) димензије овог случаја. Наиме, чињеница да се окривљена не каје због својих поступака, да би их у истој ситуацији поновила и да цео контекст указује на њено чврсто уверење да поступа исправно и штавише, на имплицитан став да својим поступцима у ствари штити правни систем од неправде и неправда, води нас директно у подручје које се у политичкој и правној филозофији обележава концептом грађанске непослушности.

У првој анализи показао сам да филозофија права правника практичара може да подучи како да критички анализира и конструише аргументе. Правници који немају основне подуче из правила формалне логике, структуре аргументације и анализе аргумената неће бити вични ни у конструкцији сопствених аргумената, ни у оспоравању контрааргумената. Међутим, кад је реч о грађанској непослушности, нисмо више на терену метода или *modus operandi* филозофије права. Овде су практичару неопходна и корисна супстанцијална аналитичка знања која се могу стећи само кроз упознавање, посредно или непосредно, с одређеним политичким и филозофскоправним теоријама о том концепту.²⁰

А те теорије нам скрећу пажњу да су елементи чина грађанске непослушности да је он 1) јаван, 2) ненасилан, 3) противзаконит и 4) спроведен с циљем да утиче на промену неправедног закона или политике.²¹ Сваки од тих елемената је нужан, али је последњи најважнији. Дакле, у ситуацијама у којима на институционалан начин није могуће деловати против неправедних закона, политика или одлука власти, грађани прибегавају јавном и ненасилном кршењу закона. Циљ је, с једне стране, да се власт врати у легитимне оквире владавине, а с друге стране да се повећа сензитивност јавног мњења на уочену неправду. Стога је чин грађанске непослушности само онај поступак који је морално исправан и који тежи да сегменту поретка који је претходно изгубио легитимност, ту легитимност поврати. У том смислу, тај чин је дубоко системски, иако је, *prima facie*, противзаконит, јер је непослушни грађанин привржен дубљим принципима легитимности власти и владавине права.

Да се вратим на случај *Ђоровић*. Ако бисмо пренебрегнули мањкаву аргументацију када се ради о правној квалификацији поступака

²⁰ Примера ради, с Ролсовом или Хабермасовом теоријом о грађанској непослушности (уп. опширније Војновић, С. (2023). (Не)кажњавање грађанске непослушности. *Правни записи*, 14(1), 150–157).

²¹ Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press, 320. Нав. Према Војновић, С. (2023). *Op. cit.*, 152.

окривљене, о којој је било речи, и чак прихватили да је њен поступак очигледно противзаконит,²² из изложеног је јасно да он има све описане одлике чина грађанске непослушности. Он је јаван, да јавнији не може бити, ненасилан је и јасно је усмерен на промену политике, макар имплицитне, прећутне политике, а у најмању руку, на скретање пажње да је мурал с ликом особе која је осуђена за најтеже ратне злочине од стране суда чије пресуде Србија признаје, нешто што није у складу с овдашњим правним системом.

С друге стране, у филозофији права се истиче специфичност грађанске непослушности, када је реч о кажњавању радњи које представљају њене манифестације. Наиме, сматра се разумним да судије цене у конкретним околностима да ли постоји довољно моралних разлога у прилог одступања од језичког значења одредбе, то јест да се, одмеравајући између добра које се штити²³ и добра које се угрожава,²⁴ санкција не изрекне или да буде симболична. Јер, у супротном, непослушни грађанин се третира као сваки други деликвент.²⁵ И још важније, да се вратим на поенту с којом сам прешао на причу о грађанској непослушности, сврхе кажњавања које се наводе у теорији и пракси углавном нису применљиве на актере који манифестују грађанску непослушност.

Према томе, судија који би био свестан овог концепта и његове применљивости у конкретном случају, имао би јаке разлоге да, чак и упркос уверењу да је, формално гледано, реч о радњи којом се крши закон, такву радњу не санкционише, ослобађајући окривљену прекршајне одговорности креативнијим тумачењем самог закона.²⁶

---

²² У том смислу, разумевање појма грађанске непослушности било би једноставније, ако се кроз призму тог појма сагледају, рецимо, случајеви прекршајног кажњавања учесника блокаде моста „Газела“ током грађанских протеста у Србији у децембру 2021.

²³ У конкретном случају, слобода изражавања, правда, владавина права, или у случају *Блокада Газеле*, право на приватну својину и право на здраву животну средину.

²⁴ У конкретном случају, јавни ред и мир или у случају *Блокада Газеле*, слобода кретања.

²⁵ Узгред речено, важна одлика ауторитарних режима била је да изједначава политичке преступнике и криминалце, и приликом кажњавања и приликом извршења казне.

²⁶ Рецимо, прибегавајући тумачењу да радња окривљене није супротна изричитом циљу Закона о јавном реду и миру, да се њиме „обезбеђују једнаки услови за остваривање људских и мањинских права и слобода грађана зајемчених Уставом“ (чл. 3, т. 1. Закона).

**„Птичја перспектива“ (судије)
– право и практичка (нормативна) филозофија**

Најзад, да би се у потпуности разумело како судија у свом расуђивању може да доспе до тога да има у виду грађанску непослушност, или да, генерално, доспе до исправне одлуке у компликованијим случајевима, попут случаја *Ђоровић*, у којима није ни праведно ни правно пожељно односно исправно без промишљања, такорећи механички, применити правне одредбе на утвђене чињенице, потребна нам је „птичја перспектива”.

За свакога ко одлучује о питањима практичног делања, кардинална врлина је практичка разборитост, практичка мудрост. Замислимо да је судија Стошић прочитала нешто о Аристотеловој етици врлине. Тамо би сазнала и да је Аристотел врлину разборитости одредио као способност да се дела, узимајући у обзир оно што је добро за човека, истински и према разуму.²⁷ Простије говорећи, практичка разборитост је способност да се у свакој ствари нађе њена сопствена мера и да се у складу с њом исправно поступи. Сваки случај у себи има нешто опште, јер је сваки у нечему сличан с другим случајевима. Али је и сваки случај јединствен, сваки је случај за себе. И да би се сасвим разумео, потребан је и осећај за нијансе појединачног који разборитог човека упућује на то како исправно да поступи у том појединачном случају. Зато разборитост није само познавање општих правила и готових рецепата. Мудро расуђивање увек води рачуна о конкретном. Разборитост је заправо баланс између општег и конкретног.

Аристотел практичку мудрост илуструје на примеру разборитог морепловца који ће осетити када треба следити правила навигације, а када их оставити по страни. И који ће донети праве одлуке у право време, реагујући на променљиве ситуације на које наилази, на изненадне ветрове, на промене плиме и осеке, на високе таласе и тако даље и томе слично. Другим речима, знати како да деламо и одлучујемо није само ствар механичке примене унапред сročених правила и принципа у практичним стварима. То је развијање вештине навигације кроз животне буре и неговање скупа истинских врлина и црта карактера тако да, када је потребно, поступимо мудро, без обзира на околности у којима се налазимо.

Слично томе, разборит и праведан судија ће имати способност да детектује случај у којем ваља направити изузетак, одступити од круте примене правила. Наравно, не постоји алгоритам мудрог, разборитог делања и одлучивања судије. У питању је двоструко тегобан задатак.

²⁷ Аристотел. (1992). *Никомахова етика*. Превод Ладан, Т. Загреб: Хрватска свеучилишна наклада, 114066.

Најпре, судија треба да посвети пажњу конкретним чињеницама случаја и да настоји да тачно и без предрасуда сагледа ситуацију с којом се суочава. С друге стране, судија се у компликованим случајевима, суочава с различитим, често и супротстављеним, циљевима и вредностима правних одредаба, које би његова одлука требало да получи. А на њему је да те вредности рангира или да покуша да их хармонизује, како би донео најисправнију могућу одлуку. Стога је и сам опис онога што се десило – посебно у тешким случајевима – процес у коме се продубљује концепција вредности и циљева који су „у игри” и њиховог међусобног односа.²⁸

И само онај судија који, захваљујући поменутиим знањима и врлинама, случај *Ђоровић* (или, рецимо, случајеве протестаната на мосту „Газела”) посматра из „птичје перспективе”, неће посматрати окривљене као обичне делинквенте. И само ће такав судија увидети да је оправдан широкоприхваћен став теорије, а у многим правним системима и праксе, да правно расуђивање није сводиво само на механичку примену правних одредби. Али да би знао да је формалистичко расуђивање понекад потребно надоградити супстантивним, моралним и другим разлозима, потребно му је да у себи освести представе о врлинама доброг судије. А том освешћивању веома може да допринесе филозофија права.²⁹

Конечно, ако је врлина практичне разборитости праћена другим врлинама попут врлине праведности, у неким случајевима неопходна за ваљано правно расуђивање да би се донела исправна пресуда, онда је јасно да питање шта чини добру пресуду није одвојено од питања шта чини доброг судију. А само такве, добре судије никада неће моћи, рецимо, да замени вештачка интелигенција. Разне Горице, без сумње хоће. И чак би вероватно било и пожељно да их замени.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

И управо је ова последња опаска прикладан пролог за пар напомена, уместо закључка. Наиме, релевантност целог екскурса у поље филозофије права и њеног утицаја на правну праксу, зависи од једног кључног питања

---

²⁸ Уп.: Amaya, A. (2011). *Virtue and Reason in Law. New Waves in Philosophy of Law*, ed. Maksymilian Del Mar. Palgrave Macmillan, 123–143.

²⁹ Правна филозофија подсећа да нисмо робови сопственог (правничког) ума, да постоји начин да се искорачи из те *default* позиције сопственог правног система, ма колико он био делотворан и моћан. Филозофија права указује да нешто што је с „правне тачке гледишта“ тачно, може бити потпуно погрешно. Показује разлику између начина на који ствари јесу и тога какве би требало да буду (Green, L. (2020). *Why study jurisprudence?*).

које гласи: да ли је у правном систему који је дубоко дефектан, почев од законодавства до правосуђа, уопште могуће, у практичној, свакодневной равни користити знања и подуке филозофије права и, на крају крајева, имати практичне користи од тога? Јер, замислимо адвоката окривљене, који потеже управо изнесене аргументе пред судијом Стошић. Чему уопште *адвокаату* који би бранио Аиду Ђоровић служи знање о језичким финесама законских одредаба, положају судија у систему поделе власти, грађанској непослушности или врлинама практичне разборитости и праведности које треба да красе судије, пред судијом која дела искључиво као чиновник апарата репресије и чији је задатак да извршава претпостављену вољу властодрж(а)ца?³⁰

Многе наше судије очигледно нису свесне да постоји још нешто што је за њих важно, а што је изнад приземног света важећих параграфа.³¹ Они обитавају у дводимензионалном свету правних прописа и не виде, нити могу да виде, тродимензионални свет нашег практичког делања у којем се право понекад судара с правдом, с моралом, најпосле са својим основним принципима и вредностима.³²

Тако долазимо и до почетног питања: чему филозофија права може поучити студенте права, судије, тужиоце или адвокате, а да то буде, у неком смислу, корисно правничко знање? Основни одговор је већ дат:

„Филозофско образовање охрабрује да гледамо даље од тренутних питања. Оно нас охрабрује да у основи актуелних проблема уочимо безвремене проблеме“.³³

Али у нашим условима, с разним Горицама у „срцу“ правосудног система, она несумњиво служи једној, још важнијој и далекосежнијој сврси. Да бих то објаснио, подсетићу на чувену Марксову једанаесту тезу о Фојербаху: „Филозофи су свет само различито тумачили, али ради се о томе да се он измени.“ Међутим, мени се чини да свет најпре треба тумачити и разумети, да би се он мењао (набоље). Дакле, свет се не може изменити набоље ако га не разумемо. А будући да је један од основних

---

³⁰ Подозревам, да не служи ничему. Јер, замислимо трговца, који тргује радарским системима. И који чиновницама у министарству саобраћаја неке далеке земље треба да представи предности радара у контроли ваздушног саобраћаја. И који им објашњава колико су они важни да се авиони не би сударали. А да на његову несрећу, у тој земљи чиновници немају појма да авиони лете изнад њихових глава. У ствари, неки од њих не знају ни да постоје авиони. Јасно је да од трговине неће бити ништа.

³¹ Постоји и друга, још погубнија могућност: иако су их свесне, намерно игноришу више сфере практичког „универзума“.

³² На страну чињеница да се и саме судије често „сударају“ и с правилима граматике, логике или ваљане аргументације.

³³ Gardner, J. (2006/2007). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook*, 8.

задатака сваке филозофије, па и филозофије права, боље разумевање света, односно боље разумевање права, јасно је да промене дефектног правног система, попут савременог српског, нема без поучавања нашег садашњег и будућег правничког еснафа, или барем његових истакнутијих представника, основним увидима филозофије права. Јер, као што је говорио истакнути правни филозоф Густав Радбрух: „...на почетку је (...) филозофија права, на крају револуција”.³⁴

ЛИТЕРАТУРА

- Alexy R. (2005), *The Nature of Legal Philosophy*. Colye S., Pavlakos G., (eds.), *Jurisprudence or Legal Science*. Oxford and Portland: Hart Publishing, 51–62.
- Amaya, A. (2011). *Virtue and Reason in Law*. *New Waves in Philosophy of Law*, ed. Maksymilian Del Mar. Palgrave Macmillan, 123–143.
- Аристотел. (1992). *Никомахова еџика*. Превод Ладан, Т. Загреб: Хрватска свеучилишна наклада.
- Војновић, С. (2023). (Не)кажњавање грађанске непослушности. *Правни зајиси*, 14 (1), 148–178.
- Gardner, J. (2006/2007). Why Study Jurisprudence? *The Inner Temple Yearbook*.
- Green, L. (2020). *Why study jurisprudence?*. Доступно на: <https://ljpgreen.com/2020/08/30/why-study-jurisprudence/>
- Дајовић, Г. (2023) *Основи правној расуђивања*. Београд: Правни факултет УБ.
- Радбрух, Г. (1980). *Филозофија права*. Београд: Нолит.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press.
- Taekema, S., Burg, W. van der. (2020). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods. *Law and Method*, 1–19.
- Taekema, S., Burg, W. van der. (2022). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy. *Law and Method*, 1–19.
- Wahlgren, P. (2005). The Purpose and Usefulness of Jurisprudence. *Scandinavian studies in law*, 48, 505–516.

Пресуде

- Прекршајни апелациони суд, 16 Прж. бр. 22572/23, од 27. 10. 2023.
- Прекршајни суд у Београду, 35 Пр. бр. 35929/21, од 11. 9. 2023.

---

³⁴ Радбрух, Г. (1980). *Филозофија права*. Београд: Нолит, 20.

Goran Dajović, Ph.D.*
Faculty of Law, University of Belgrade
ORCID: 0000-0001-6547-2541

ON THE IMPORTANCE OF PHILOSOPHY OF LAW FOR LAWYERS – A CASE STUDY FROM OUR JUDICIAL PRACTICE**

ABSTRACT: This article attempts to shed light on the potential benefits that certain achievements and methods of the philosophy of law may have for legal practice. In this sense, the article first briefly presents the features of the philosophy of law as a discipline that studies law as such, followed by three of its perspectives that may also be of importance for lawyers. Subsequently, in light of these perspectives, a recent case from the practice of domestic misdemeanor courts is analyzed in detail. After the conducted analysis, it is concluded that the general deficiencies within the judicial and legal system of Serbia neither encourage nor favor the influence of the philosophy of law within legal practice. Nevertheless, this does not mean that they should not occupy a significant place

---

* e-mail: gorand@ius.bg.ac.rs, full professor.

** The paper was received on June 4, 2024, and it was accepted for publication on October 21, 2024.

The paper is a contribution to the project “Problems of Creation, Interpretation and Application of Law” for the year 2024, carried out by the Faculty of Law, University of Belgrade, within the research topic “Legal Philosophy (Theory) and its Importance for Legal Practice”, which is related to the project subtopic “Judiciary and Contemporary Challenges.”

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.

within that practice. On the contrary, it seems that they can significantly contribute to its fundamental reform and the elimination of its most serious flaws.

Keywords: philosophy of law, argumentation, civil disobedience, practical reasonableness

INTRODUCTORY REMARKS

Introduction to the Philosophy of Law has been part of the curriculum of the Faculty of Law in Belgrade for decades, taught within the theoretical-legal department.¹ Despite this, the question is often raised whether such a course is truly necessary or useful for law students. The philosophy of law is not unique in this respect. Similar questions are raised regarding other courses that are traditionally an integral part of the syllabus of law schools, whose practical purpose is not immediately apparent to lay people, law students, or lawyers. The answer to this question may differ depending on the specific discipline, but behind this question lies an even more important one: Does a given discipline (for example, the philosophy of law, legal sociology, legal history, etc.) offer knowledge about law that can be useful for lawyers, given that the majority of law graduates will pursue careers in legal practice?

This question is particularly relevant when it comes to the philosophy of law, because legal-philosophical and legal-theoretical knowledge, as a rule, is not tied to any specific legal system. It represents general, universal knowledge about law as such, and applies equally (at least in principle) to the contemporary legal systems of Serbia or France, to modern international law, or the historical law of Byzantium. Why, then, would it be useful for students or lawyers to deal with, for example, the concept and theories of subjective rights, rather than exclusively with what subjective rights a property owner has in expropriation proceedings, or what rights a defendant holds in criminal proceedings in Serbia?

In the following text, the author intends to demonstrate, through a concrete example from the practice of our courts, how the philosophy of law can be enlightening for legal practice and how knowledge about the relationship between law and language, law and ethics, or the characteristic legal-philosophical method of argumentation can help lawyers. This example will

---

¹ The Philosophy of Law concludes the study of a number of related courses at the Faculty of Law, University of Belgrade, including Introduction to Law, Law and Justice, Legal Ethics, Political and Legal Theories, as well as the skill-based course Techniques of Legal Interpretation. The course examines current legal and legal-philosophical issues from specific legal-philosophical positions.

hopefully make it clear how many interesting and inspiring ideas, which can and should influence the resolution of specific legal disputes, remain hidden from the “tradesman-lawyer”, who does not have such knowledge.

However, before analyzing a specific case, it would be useful to briefly present what the philosophy of law actually is. Despite the intuitive notions that many lawyers may have about it, the majority do not encounter the philosophy of law either during their formal education or in their subsequent professional work. Therefore, in an article that addresses its influence on legal practice, it is certainly useful to point out several of the most important characteristics of this discipline of legal thought, a few general ideas about the philosophy of law, the perspectives they offer, and the intellectual tools whose application it refines.

A FEW NOTES ON THE PHILOSOPHY OF LAW

The answer to the question “What is the philosophy of law?” is not a simple one. First, it depends on the answer to the broader question “what is philosophy (in general)?”, which is also not unambiguous. Secondly, the activities, insights, and theories that are grouped under the label of philosophy of law as a discipline are often so diverse and varied that it is not easy to place them under a common denominator that would then define the nature of the discipline within which they emerge.²

Fortunately for the potential reader, for the purposes of this paper, it is not necessary to analyze all these dilemmas in detail, since both general philosophy and the philosophy of law can be defined “minimally” (or at the core of their concept), and such a definition can serve the purpose the author intended to achieve: to demonstrate how something that undoubtedly belongs to the field of philosophy of law, or rather its insights and methods, can be of potential use for legal practice within a specific legal system.

It is commonly stated that the most general characteristic of philosophy as such is its reflectivity. This means that to philosophize is to engage in profound, serious reflection. However, for such an activity to truly constitute philosophizing, it is necessary, on the one hand, for this reflection to be systematic, and on the other, for it to concern fundamental or important questions.³

---

² Cf.: Wahlgren, P. (2005). The Purpose and Usefulness of Jurisprudence. *Scandinavian studies in law*, 48, 505–516.

³ Alexy, R. (2005). The Nature of Legal Philosophy, in: Colye, S., Pavlakos, G., (eds.), *Jurisprudence or Legal Science*. Oxford and Portland: Hart Publishing, 51.

Robert Alexy classifies these questions into three groups. The first are ontological questions: what exists (what is)? The second are ethical questions: what is good (what ought to be)? And finally, the third are epistemological questions: what can be known about what is and what ought to be.

What applies to philosophy in general also applies to the philosophy of law. In other words, it involves general and systematic reflection on fundamental or important questions, with its *differentia specifica* consisting of its subject matter: law. The philosophy of law is not primarily concerned with the questions of what exists, what ought to be, or what is good and what can be known in general, but with those same questions, yet specifically in relation to law as a phenomenon.

However, for the purposes of this article, such highly abstract features should be unpacked into simpler terms, more suitable for understanding, bearing in mind the purpose of the article. In that sense, it is important to point out that the activity of contemporary philosophy of law generally unfolds in two directions: as conceptual or analytical reflection, or as normative reflection.⁴

The first direction, the author will, together with Professor Jovanović, refer to as the “deep view” of the philosophy of law, represents analytical, systematic reflection as a clarification of the concepts and principles used in and around law in general. This means that legal philosophers analytically deconstruct and, ultimately, attempt to define the relevant legal and related concepts, such as the very concept of law, as well as other concepts, such as the concepts of norm, rule of law, or, for instance, civil disobedience. However, they do not do so based on the sources of law from a specific legal system or on the empirical realities of a particular legal order, but rather strive to derive and systematize their insights in the most general way possible, so that they apply to all or to most legal systems.

The second direction, which the author will, following the terminology used by Professor Jovanović, also call “bird’s eye view,” represents normative reflection on what law should be or what principles should be accepted in order for law, as a whole, to be legitimate, or for a particular legal institution to be justifiable.⁵ When law is philosophized about in this manner, the relationship between law and morality comes to the forefront. Law is observed

---

⁴ Alexy adds to these two dimensions, and it seems rightly so, the so-called synthetic or holistic dimension (cf.: Alexy, R. (2005). *The Nature of Legal Philosophy*, in: Colye, S., Pavlakos, G., (eds.), *Jurisprudence or Legal Science*. Oxford and Portland: Hart Publishing, 52–53). However, as the following text will primarily explore the analytical and normative dimensions, there is no need to delve into the specifics of the synthetic component of the philosophy of law.

⁵ Taekema, S., Burg, W. van der. (2020). *Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods*. *Law and Method*, 3.

“from above,” that is, merely as a part of the universe of practical reasoning, and not necessarily as its central or most important part.

Finally, it should be emphasized that contemporary legal philosophers, regardless of whether they are oriented toward analytical or normative reflections on law, always operate within a particularly demanding intellectual and mental space. What does this mean? Namely, engaging more thoroughly with the philosophy of law, whether in its analytical or normative form, means “thinking outside the box,” emphasizing creativity and critical thinking.⁶ Legal philosophers present their ideas within an argumentative field that is open to counterarguments, hypothetical counterexamples, and challenges in general. In short, *the very method* they use invites the reader to apply it as well, both in studying these ideas themselves and in their potential practical application. Figuratively speaking, the remainder of this article will figuratively refer to this approach as the “anatomical” perspective,⁷ which will represent the first lens through which the following case will be examined, after which the case will also be analyzed from the other two perspectives.

CASE STUDY ĐOROVIĆ

Facts of the case

As an example intended to illustrate the potential benefits that lawyers can derive from the philosophy of law, especially from the three previously outlined “perspectives,” a recent case, which has also attracted public attention, will be used. It concerns the judgment of the Misdemeanor Court in

---

⁶ Cf. Taekema, S., Burg, W. van der. (2022). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy. *Law and Method*, 11–12. For example, what is the ultimate justification for protecting intellectual property? Should the law address the (mis)use of algorithms by companies such as Google or Facebook? What is civil disobedience and under what circumstances is it justified? These are all legal-philosophical questions, the answers to which are usually not sought or found within the framework of positive law. Yet, the answers to these questions can and should have an impact on both the practice of creating and the practice of applying law.

⁷ It is commonly emphasized that analysis in the argumentative field of the philosophy of law unfolds in three steps. The first is to inventory or map all arguments for and against a particular point of view presented in a debate on a given issue. The second step is to analyze each argument individually, that is, its strength and persuasiveness. The third step is to analyze the argumentation as a whole: is it correct and convincing overall? (Cf. Taekema, S., Burg, W. van der. (2022). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy. *Law and Method*, 3).

Belgrade dated September 11, 2023, by which Ms. Aida Ćorović was sentenced to a fine of 100,000 dinars for two misdemeanors under the Law on Public Order and Peace.⁸

The facts of the *Ćorović* case were relatively undisputed – at least the key ones.⁹ Namely, on November 9, 2021, the International Day Against Fascism, a gathering organized by the Youth Initiative for Human Rights was scheduled to take place in Njegoševa Street in Belgrade. The reason for the gathering was a protest against a mural depicting Ratko Mladić, the commander of the Army of Republika Srpska during the war in Bosnia and Herzegovina, painted on the wall of a building in Njegoševa Street. As is well known, Ratko Mladić was finally convicted by the Hague Tribunal in 2021 and sentenced to life imprisonment for the crime of genocide and war crimes committed during that war. Since the aforementioned gathering was prohibited by the Ministry of Internal Affairs, apart from a large group of men in civilian clothing, wearing hoodies, standing in close proximity to the mural, and a few journalists, there were few people present. Upon arriving at that location, the defendant approached the mural and threw a few eggs at it, after which one of the men in civilian clothing grabbed her by the arm and shoulder in an attempt to stop her from doing so and to drag her away from the wall. During this pulling and shoving, it is also undisputed that Ms. Ćorović insulted the young men who were dragging her away from the mural. It later turned out that these men were plainclothes police officers, but it is also undisputed that they did not identify themselves as such during the intervention.

Following this incident, a misdemeanor complaint was filed against Aida Ćorović, after which she was convicted and fined a total amount of 100,000 dinars for the misdemeanor under Article 8, paragraph 1 of the Law on Public Order and Peace, which states:

“Whoever, by indecent, insolent, or reckless behavior, disturbs public order and peace, endangers property, or offends public morality shall be punished...”

as well as for the misdemeanor under Article 21, paragraph 1, which states:

“Whoever insults an official of the competent authorities referred to in Article 2 of this Law in the performance of their official duties shall be punished...”

The judgment was delivered by Judge Gorica Stošić.

---

⁸ Misdemeanor Court in Belgrade, 35 Pr. No. 35929/21. dated September 11, 2023.

⁹ It is worth noting that these facts are described in the reasoning of the judgment in a rather clumsy and grammatically poor manner. For example, the description of the event begins with a sentence stretching more than half a page, and this is not the only sentence of such length in the reasoning.

Due to limited space, the following subsection will only address the first misdemeanor, although there is something to be said about the second one as well. In the two remaining subsections, the analysis will pertain to the judgment as a whole.

“Anatomy Lesson” Argumentation and Legal Reasoning

As emphasized at the end of the second section, one of the essential features of the legal-philosophical method, and ultimately of education in this field, is the development of critical thinking and sound argumentation skills.¹⁰ In the very nature of philosophizing about law, as systematic reflection on fundamental or important legal questions, is that every claim and every argument analyzed should be broken down into its constituent elements and then subjected to careful testing and scrutiny. Are the claims and arguments presented in a given article, book, or judgment formally logically valid? Is the argumentation logically connected and consistent? Does conclusion (claim) T follow from premises A and B? But even if the argument is logically valid, is it a convincing, strong argument, or an unconvincing, weak one?¹¹

This is precisely the approach that will be initially applied in dissecting the court’s decision, specifically from the perspective of interpretative arguments that can be constructed against it.¹² This is all the more straightforward, given that in the judgment itself, legal questions are virtually not raised. Namely, Judge Stošić takes for granted that the defendant’s actions¹³ fall under “indecent, insolent, and reckless behavior,” without providing any linguistic, teleological, or other interpretative argument in support of such a legal qualification. However, such a qualification is not self-evident. Why?

The implicit argument of Judge Stošić is that throwing eggs at an ordinary wall, out of hooliganism or other motives, is equivalent to throwing eggs at a wall bearing someone’s image, as an act of protest or outrage. From this follows that, according to this (albeit unspoken) argumentation, *every* such public act constitutes a violation of the Law on Public Order and Peace.

---

¹⁰ Gardner, J. (2006/2007). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook*, 7.

¹¹ Taekema, S., Burg, W. van der. (2020). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods. *Law and Method*, 8.

¹² For more on interpretative arguments, see: Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 147–208.

¹³ It is not entirely clear from the judgment what the judge considers the unlawful act to be: throwing eggs at the wall itself or at the mural specifically. However, this will be discussed further in the text.

However, this premise of this argument is unconvincing. Starting from the plausible assumption that throwing eggs (at anything) constitutes indecent (but not insolent,¹⁴ much less reckless) behavior, the question arises whether *every such act* is necessarily indecent.¹⁵ The philosophy of language and the theory of legal reasoning teach us that “indecent” is a multidimensional and vague term,¹⁶ or rather a legal standard, and that, in reality, its meaning is not clearly defined. More precisely, it cannot be determined outside a concrete context and without evaluating the specific conduct in question.¹⁷ This becomes clear as soon as we recall that many outwardly *identical* actions can be both indecent and decent, depending on the circumstances in which they are undertaken, that is, on the assessment of all the facts of a particular case. Thus, whistling or shouting while someone is giving a speech is generally indecent, but if someone at a political rally, for example, declares that Montenegrins should be expelled from Serbia, whistling or shouting becomes a justified form of protest against discrimination rather than indecent behavior.

The same can be said of throwing eggs. Moreover, in our culture (and (in)decency is a culturally determined concept), throwing eggs at someone or something is a form of protest, sometimes morally legitimate, even if illegal. Accordingly, it is clear that the decency or indecency of such a gesture may depend on *who* the target of the eggs is and *what the motives are* of the person performing the act. It can be reasonably assumed that Judge Stošić herself

---

¹⁴ In the understanding of our linguistic community, “insolence” is considered a “severe” form of indecency. After all, even in the reasoning of the judgment itself, the defendant’s actions are explicitly classified as “indecent behavior.”

¹⁵ The second-instance (Misdemeanor Appellate) Court in Belgrade, by confirming the first-instance judgment, managed to surpass it in terms of sloppy and superficial reasoning. For example, at one point in the reasoning, contrary to the explicit legal qualification from the first-instance judgment that the act in question was “indecent,” it states that the defendant was convicted for “insolent and reckless behavior.” However, this is less important than the fact that the second-instance court does not even address the possible disputability of the legal qualification of the defendant’s act, merely characteristically laconically stating that it “contains all the essential elements of the misdemeanor under Article 8, paragraph 1 of the Law on Public Order and Peace” (Misdemeanor Appellate Court, Case No. 16 Prž. 22572/23 dated October 27, 2023).

¹⁶ Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 105–107.

¹⁷ The Law on Public Order and Peace itself contains a definition of “indecent, insolent, reckless behavior”: “Indecent, insolent, reckless behavior is conduct by a person or undertaking actions in a public place *that endanger the safety of citizens or disturb public order and peace, offend public morality, or destroy or damage property*” (Article 3, paragraph 12 of the Law). However, apart from the fact that this definition includes all three adjectives, thereby equating them, unlike the provision that sets them alternatively, its vagueness does not contribute to the clarity of the misdemeanor. In other words, it goes around in circles of similar vagueness.

would have justified such an act (if such a case had ever come before her) had the mural in question depicted Alija Izetbegović or Luković “Legija.” But if the judge would indeed ignore the “defilement” of a mural of Alija or Legija, does that not imply that the alleged indecency of the defendant’s gesture lies, in fact, in her “target”? Such an interpretation casts an even darker shadow over the judgment.

Furthermore, it can be reasonably argued that merely painting certain murals would itself constitute a misdemeanor under Article 8, paragraph 1, as it could be qualified as “indecent, insolent, or reckless behavior” that “offends public morality.”¹⁸ In such a case, any act aimed at protesting the existence of such murals, if they were to remain in place for a certain period of time, could hardly be qualified as unlawful. Even the fact that such an “offensive” mural is being guarded by the police could not alter this assessment. In particular, such a fact should not influence a judge, whose *position within the legal system*, both theoretically and normatively, is that of a guardian of constitutionality and legality, not a protector of unlawful conduct by any state authority, including the police. Since, in the opinion of the author, the existence of the particular mural, even for strictly legal reasons, may be considered a violation of the law, the following question arises: should the judge in this specific case effectively “abolish” state authorities (the Ministry of Internal Affairs, municipal police, inspections) who failed to prevent the violation of the Law on Public Order and Peace by not removing the mural and even “guarding” it, while punishing under that same law the person who, instead of the state, reacted to it?

Finally, within this type of analysis, the question arises as to whether such a judgment fulfills the purpose of punishment. In the reasoning of the judgment, Judge Stošić claims that it does, asserting that the defendant will refrain from committing misdemeanors in the future.¹⁹ This claim is unsupported by further argumentation and directly contradicts the explicit statement of the defendant (which, moreover, is cited in several places in the judgment) that she would do the same again. Therefore, these two examples clearly reveal that the judge, in the reasoning of the judgment, uses both unconvincing and logically flawed, invalid argumentation.

---

¹⁸ Cf.: the Law on Public Order and Peace itself contains a definition of “indecent, insolent, reckless behavior”: “Indecent, insolent, reckless behavior is conduct by a person or undertaking actions in a public place that endanger the safety of citizens or disturb public order and peace, offend public morality, or destroy or damage property” (Article 3, paragraph 12 of the Law). However, apart from the fact that this definition includes all three adjectives, thereby equating them, unlike the provision that sets them alternatively, its vagueness does not contribute to the clarity of the misdemeanor. In other words, it goes around in circles of similar vagueness.

¹⁹ It is presumed that the same type of misdemeanor is implied, as Ms. Čorović has not been previously convicted of any other offenses.

„Deep View” The Concept of Civil Disobedience

This final, logically flawed claim made by the court leads to the second (and deeper) dimension of this case. Namely, the fact that the defendant does not express remorse for her actions, that she would repeat them under the same circumstances, and that the entire context indicates her firm belief that she is acting rightly, and moreover, her implicit stance that through her actions she is, in fact, protecting the legal system against injustice and wrongdoing, takes us directly into the domain marked in political and legal philosophy by the concept of civil disobedience.

The previous analysis demonstrated how the philosophy of law can teach lawyers how to critically analyze and construct arguments. Lawyers who lack basic knowledge of the rules of formal logic, the structure of argumentation, and argument analysis will neither be skilled at constructing their own arguments nor at refuting counterarguments. However, when it comes to civil disobedience, we are no longer dealing merely with the methods or *modus operandi* of the philosophy of law. Here, lawyers need and benefit from substantive analytical knowledge that can be acquired only through familiarization, whether direct or indirect, with certain political and legal-philosophical theories concerning this concept.²⁰

These theories draw our attention to the fact that the elements of an act of civil disobedience are that it is 1) public, 2) non-violent, 3) illegal, and 4) carried out with the aim of influencing the change of an unjust law or policy.²¹ Each of these elements is necessary, but the last is the most important. Therefore, in situations where it is not possible to act institutionally against unjust laws, policies, or government decisions, citizens resort to public and non-violent violations of the law. The goal is, on the one hand, to bring the authorities back within legitimate boundaries of governance, and on the other hand, to increase public awareness of the perceived injustice. Therefore, an act of civil disobedience is only such conduct that is morally justified and aimed at restoring legitimacy to that segment of the legal order that had previously lost it. In that sense, such an act is profoundly systemic, even though *prima facie* it is illegal, because the disobedient citizen remains committed to the deeper principles of legitimate authority and the rule of law.

---

²⁰ For example, through the lens of Rawls' or Habermas' theories on civil disobedience (cf. For more, see: Vojnović, S. (2023). (Ne)kažnjavanje građanske neposlušnosti. *Pravni zapisi*, 14(1), 150–157).

²¹ Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press, 320. Cited by Vojnović, S. (2023). *Op. cit.*, 152.

Returning to the *Ćorović* case, even if we were to ignore the flawed argumentation regarding the legal qualification of the defendant's actions, which was previously discussed, and even accept that her conduct is evidently illegal,²² it is clear from what has been stated that her actions have all the characteristics of an act of civil disobedience. It is public, as public as it could be, it is non-violent, and it is clearly aimed at changing policy, at least an implicit, unspoken policy, or at the very least, at drawing attention to the fact that a mural depicting a person convicted of the most serious war crimes by a court whose judgments Serbia recognizes is incompatible with the domestic legal system.

On the other hand, the philosophy of law emphasizes the specific nature of civil disobedience when it comes to punishing actions that constitute its manifestations. Namely, it is considered reasonable for judges to assess, in specific circumstances whether there are sufficient moral reasons to depart from the literal meaning of the legal provision, that is, to consider whether, weighing the good being protected²³ against the good being threatened/harmed,²⁴ a sanction should not be imposed or should be symbolic. Otherwise, the disobedient citizen is treated like any ordinary delinquent.²⁵ And even more importantly, to return to the point that led to the discussion on civil disobedience, the general purposes of punishment, as stated in theory and practice, are largely not applicable to individuals engaging in civil disobedience.

Therefore, a judge who is aware of this concept and its applicability to the specific case would have strong reasons to, even despite the belief that the act formally constitutes a violation of the law, refrain from sanctioning such an act, acquitting the defendant through a more creative interpretation of the law itself.²⁶

---

²² In this sense, understanding the concept of civil disobedience would be simplified if, through that lens, we also examined, for example, the cases of misdemeanor punishment of participants in the blockade of the “Gazela” bridge during the civil protest in Serbia in December 2021.

²³ In the present case, freedom of expression, justice, the rule of law, or in the “Gazela blockade” case, the right to private property, and the right to a healthy environment.

²⁴ In the present case, public order and peace, or in the “Gazela blockade” case, freedom of movement.

²⁵ Incidentally, a notable feature of authoritarian regimes was that they equated political offenders and criminals, both in punishment and in the execution of sentences.

²⁶ For instance, by interpreting that the defendant's conduct was not contrary to the explicit purpose of the Law on Public Order and Peace, which is to “ensure equal conditions for the realization of human and minority rights and freedoms of citizens guaranteed by the Constitution” (Article 3, paragraph 1 of the Law).

“Bird’s Eye View” (of the Judge) Law and Practical (Normative) Philosophy

Finally, in order to fully understand how a judge, in their reasoning, can come to consider civil disobedience, or more generally, how to arrive at a correct decision in more complex cases such as the *Ćorović* case, cases where it is neither fair nor legally desirable or correct to mechanically apply legal provisions to established facts without deeper reflection, the “bird’s eye view” is required.

For anyone who decides on matters of practical action, the cardinal virtue is practical reasonableness, practical wisdom. Let us imagine that Judge Stošić had read something about Aristotle’s ethics of virtue. There, she would have learned that Aristotle defined the virtue of reasonableness as the ability to act while considering what is truly good for a human being, in accordance with reason.²⁷ Simply put, practical reasonableness is the ability to find the proper measure in every matter and to act rightly in accordance with that measure. Every case has something general, because each case bears some resemblance to other cases. But every case is also unique; each is a case in itself. In order to fully understand it, what is also needed is a sense for the nuances of the particular that guides the reasonable person to know how to act correctly in that specific case. Therefore, reasonableness is not merely the knowledge of general rules and ready-made formulas. Wise reasoning always takes the particular into account. Reasonableness is, in fact, the balance between the general and the particular.

Aristotle illustrates practical wisdom with the example of a reasonable sailor who senses when to follow the rules of navigation and when to set them aside. Such a sailor makes the right decisions at the right time, responding to the changing circumstances encountered, sudden winds, tides and currents, high waves, and so on. In other words, knowing how to act and decide is not simply a matter of mechanically applying pre-formulated rules and principles to practical matters. It is developing the skill of navigating life’s storms and cultivating a set of genuine virtues and character traits, so that when the moment comes, we act wisely, regardless of the circumstances we find ourselves in.

Similarly, a reasonable and just judge will have the ability to recognize a case in which an exception should be made, a case where rigid application of the rules ought to be set aside. Of course, there is no algorithm for wise, reasonable judicial reasoning and decision-making. This is a doubly difficult task. First, the judge must pay close attention to the specific facts of the case

---

²⁷ Aristotle. (1992). *Nicomachean Ethics*. Translated by Ladan, T. Zagreb: Croatian University Press, 1140b6.

and strive to perceive the situation accurately and without prejudice. On the other hand, in complex cases, the judge faces various, often conflicting, objectives and values of the legal provisions that their decision should realize. It is up to the judge to rank these values or attempt to harmonize them in order to render the most correct decision possible. Therefore, even the very description of what occurred, especially in difficult cases, is a process in which the judge deepens their understanding of the values and goals “in play” and their mutual relationship.²⁸

Only the judge who, thanks to the knowledge and virtues mentioned, observes the *Čorović* case (or, for example, the cases of the protesters on the “Gazela” bridge) from the “bird’s eye view” will refrain from viewing the defendants as ordinary delinquents. Only such a judge will recognize the widely accepted view in legal theory, and in many legal systems and practices, that legal reasoning cannot be reduced to the mechanical application of legal provisions alone. However, in order to know that formalistic reasoning sometimes needs to be complemented by substantive, moral, and other reasons, the judge must develop within themselves an awareness of the virtues of a good judge. That awareness can be significantly fostered by the philosophy of law.²⁹

Finally, if the virtue of practical reasonableness is accompanied by other virtues, such as the virtue of justice, which is in some cases necessary for proper legal reasoning in order to reach a correct judgment, then it is clear that the question of what constitutes a good judgment is inseparable from the question of what constitutes a good judge. And only such good judges will never be replaceable, for example, by artificial intelligence. Various Goricás, however, undoubtedly will be. And it would, in fact, probably be desirable for them to be replaced.

INSTEAD OF A CONCLUSION

The final remark is, in fact, a fitting prelude to a few notes offered here, instead of a conclusion. Namely, the relevance of the entire excursion into the domain of the philosophy of law and its potential influence on legal practice depends on one crucial question: is it even possible, within a legal

---

²⁸ Cf.: Amaya, A. (2011). *Virtue and Reason in Law. New Waves in Philosophy of Law*, ed. Maksymilian Del Mar. Palgrave Macmillan, 123–143.

²⁹ The philosophy of law reminds us that we are not slaves to our own (legal) minds, that there is a way to step out the *default* position of our legal system, no matter how effective or powerful it may be. The philosophy of law points out that something which is «correct from a “legal point of view” can be entirely wrong. It shows the difference between the way things are and the way they should be (Green, L. (2020). *Why study jurisprudence?*).

system that is deeply flawed, from the legislature to the judiciary, to apply the knowledge and lessons of the philosophy of law at the practical, everyday level, and, ultimately, to derive any practical benefit from it? Imagine, for instance, the lawyer representing Aida Ćorović putting forward precisely the arguments outlined here before Judge Stošić. What use would such a lawyer have for knowledge about the linguistic subtleties of legal provisions, the position of judges within the system of separation of powers, the concept of civil disobedience, or the virtues of practical reasonableness and justice that should characterize judges, when standing before a judge who acts exclusively as an official of the repressive apparatus whose task is to carry out the presumed will of those in power?³⁰

Many of our judges are evidently unaware that there is something of greater importance to their role, which lies beyond the mundane world of applicable legal provisions.³¹ They inhabit a two-dimensional world of legal norms and do not or even cannot see the three-dimensional world of our practical action, where law sometimes collides with justice, with morality, and ultimately with its own fundamental principles and values.³²

This brings us back to the initial question: what can the philosophy of law teach law students, judges, prosecutors, or lawyers that might be considered, in some sense, useful legal knowledge? The fundamental answer has already been provided:

“Philosophical education encourages us to look beyond immediate questions. It encourages us to recognize the timeless issues at the root of contemporary problems.”³³

However, under our conditions, with various Goricas at the “heart” of the judicial system, the philosophy of law undoubtedly serves an even more important and far-reaching purpose. To explain this, we will recall Marx’s famous Eleventh Thesis on Feuerbach: “philosophers have only interpreted the world in various ways; the point, however, is to change it.” However, it seems

---

³⁰ It almost certainly serves no purpose. Imagine a merchant selling radar systems who has to present the advantages of using radar systems for air traffic control to officials in the ministry of transport of some distant country. He explains how important they are in preventing airplanes from colliding, but, unfortunately for him, the officials in that country have no idea that airplanes are flying overhead. In fact, some of them do not even know that airplanes exist. Clearly, no trade will happen.

³¹ There is another, even more devastating possibility: although they are aware of these higher spheres of practical “universe,” they deliberately ignore them.

³² Aside from the fact that even judges themselves often “collide” with the rules of grammar, logic, or valid argumentation.

³³ Gardner, J. (2006/2007). Why Study Jurisprudence?. *The Inner Temple Yearbook*, 8.

that the world must first be interpreted and understood if it is to be changed (for the better). In other words, the world cannot be changed for the better if we do not understand it. And since one of the fundamental tasks of all philosophy, including the philosophy of law, is a better understanding of the world, that is, a better understanding of the law, it becomes clear that there can be no change to a defective legal system, such as Serbia's current one, without educating our present and future legal profession, or at least its more prominent representatives, on the fundamental insights of the philosophy of law. Because, as the renowned legal philosopher, Gustav Radbruch, once stated: "at the beginning... is the philosophy of law, at the end, revolution."³⁴

LITERATURE

- Alexy R. (2005). The Nature of Legal Philosophy, in: Colye S., Pavlakos G., (eds.), *Jurisprudence or Legal Science*. Oxford and Portland: Hart Publishing, 51–62.
- Amaya, A. (2011). Virtue and Reason in Law. *New Waves in Philosophy of Law*. ed. Maksymilian Del Mar. Palgrave Macmillan, 123–143.
- Aristotle. (1992). *Nicomachean Ethics*. Translated by Ladan, T. Zagreb: Croatian University Press.
- Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade.
- Gardner, J. (2006/2007). Why Study Jurisprudence? *The Inner Temple Yearbook*.
- Green, L. (2020). *Why study jurisprudence?*. Available at <https://ljmgreen.com/2020/08/30/why-study-jurisprudence/>
- Radbruch, G. (1980). *Philosophy of Law*. Belgrade: Nolit.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press.
- Taekema, S., Burg, W. van der. (2020). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research Part I: Introducing Three Philosophical Methods. *Law and Method*, 1–19.
- Taekema, S., Burg, W. van der. (2022). Legal Philosophy as an Enrichment of Doctrinal Research – Part II: The Purposes of Including Legal Philosophy. *Law and Methods*, 1–19.
- Vojnović, S. (2023). (Non)punishment of civil disobedience. *Legal Records*, 14(1), 148–178.
- Wahlgren, P. (2005). The Purpose and Usefulness of Jurisprudence. *Scandinavian studies in law*, 48, 505–516.

Judgments

- Misdemeanor Court of Appeal, 16 Prž. No. 22572/23, dated October 27, 2023.
- Misdemeanor Court in Belgrade, 35 Pr. No. 35929/21, dated September 11, 2023.

---

³⁴ Radbruch, G. (1980). *Philosophy of Law*. Belgrade: Nolit, 20.

Dr Bojan Spaić*
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
ORCID: 0000-0002-8887-9683

TEHNIČKA I INSPIRATIVNA FILOZOFIJA PRAVA: ADVOKATSKO RASUĐIVANJE I VEŠTAČKA INTELIGENCIJA**

SAŽETAK: U članku se razmatra odnos između filozofije prava i pravne prakse. Tvrdi se da je filozofija prava mišljenje o pravu koje može imati karakter inspirativnog mišljenja i tehničkog mišljenja. I jedan i drugi oblik filozofije prava mogu komunicirati s pravnom praksom, ali je samo tehnička filozofija prava u stanju da odgovori na konkretne pravne probleme. Pristup tehničke filozofije prava se u članku ilustruje razmatranjem advokatskog rasuđivanja i veštačke inteligencije. Članak zaključuje razmatranjem značaja filozofije prava za pravnu praksu.

Ključne reči: filozofija prava, pravna praksa, tehničko mišljenje, inspirativno mišljenje, pravno rasuđivanje, veštačka inteligencija

UVOD: FILOZOFIJA PRAVA I PRAVNA PRAKSA

Filozofija prava je mišljenje o pravu. Kad god mislimo postavljajući pitanje na koje pravni tekstovi jednog pravnog sistema nemaju odgovor, rasuđujemo filozofski. Filozofski rasuđujemo i kada osporavamo filozofiju prava

---

* e-mail: bojan.spaic@ius.bg.ac.rs, vanredni profesor.

** Rad je primljen 30. 9. 2024, a prihvaćen je za objavljivanje 29. 4. 2025. godine.

i njen značaj za pravo. U najvećem broju slučajeva to mišljenje pravo smešta u kontekst kolektivnog intencionalnog delovanja i pojedinačnog odnosa prema određenom pravnom sistemu. Filozofija prava ocrtava konture tog konteksta kada, primera radi, kaže 1) da se pravni subjektivitet može pripisati svemu ukoliko postoji neki vredan cilj koji se time postiže,¹ ili da, opet primera radi, 2) sudija odlučuje na osnovu prava podležući uticajima institucionalnih, neformalno normativnih i epistemičkih determinanti sudijskog rasuđivanja.²

Uveren sam da je ovo što sam izgovorio istinito. Istovremeno je bilo kome, pa i nekome ko se bavi pravnom praksom, potpuno nerazumljivo. Da bi filozofsko-pravno mišljenje istinski i neposredno komuniciralo sa pravnom praksom neophodno je da se ispune dva osnovna uslova:

1) Potrebno je da filozofiju pokreću teme koje imaju izvor u pravnoj praksi i koje su pravnoj praksi bliske. Filozofija prava i jeste teorijska disciplina koja pokušava da objasni jednu određenu praksu koju nazivamo pravnom. Ako je pokreću teme koje nisu na bilo koji način povezane s praktičnim pravnim problemima ona postaje nalik sholastičkim raspravama koje su imale vrednost, ali i jaku tendenciju da se pretvore u sitnu pedanteriju i cepanje dlake na dva dela.

Pravniku, naime, može biti interesantno neko filozofsko pitanje i rasprava koja nema neposredne veze sa praktičnim problemom prava, pravne prakse ili pravne nauke. No u tim situacijama pravnik ne pristupa problemu kao pravnik, u tom određenom svojstvu, već u svojstvu filozofa amatera. Filozofu prava, takođe, može biti interesno neko pitanje iz istorije filozofije. No filozof prava tada ne postupa u tom svojstvu, već u svojstvu istoričara ili istoričara filozofije. U oba slučaja, i pravnik i filozof izlaze iz okvira koji diktira pravni problem i gube svoj specifični predmet bavljenja ili istraživanja.

2) Potrebno je da filozofija svoje nalaze o pravnoj praksi i njenim problemima izlaže na način koji je razumljiv pravnicima. Za mišljenje o pravu je često neophodan pojmovni aparat koji samim pravnicima nije dostupan. Dobar pravnik vlada terminima, definicijama i institucijama u okvirima pravnog sistema. No objašnjenje, opravdanje i kritika prava, podrazumevaju skoro bez izuzetka metodologiju i pojmove koje ne možemo pronaći u okvirima prava. Pravnik, tako, može veoma dobro unutarstemske obrazložiti pojam *krivice* i *kazne*, ali se krivica i njena veza sa kaznom ne mogu objasniti bez temeljnih etičkih, epistemoloških i ontoloških razmatranja koja se katkad zasnivaju i na empirijskim znanjima društvenih i prirodnih nauka. Na sličan način, *obaveza* jeste dobro poznat pojam svakom civilisti, ali je njeno obrazloženje nemoguće ako ne istupimo iz okvira pravničkog pojmovnika i pravnih načina rasuđivanja.

¹ Kurki, V. (2019). *Theory of Legal Personhood*. Oxford University Press.

² Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

No, filozofsko-pravno istupanje iz pojmovne aparature pravnika i prava, sa sobom nosi ozbiljnu opasnost. Kao i svaka disciplina i filozofija ima svoj pojmovnik koji je za pravnika stran, previše stručan, udaljen od konkretnog spora, stanovišta i pravnog problema. Istina, kao i pravo, i filozofija postavlja zahtev za pojmovnom strogošću i preciznošću. No, za razliku od prava, izražavanje te pojmovne strogosti i preciznosti ne podleže sudu autoritativnih institucija, već autoritetu filozofske i naučne zajednice. Komunikacija između prava i filozofije jeste stoga već na prvom koraku problematična. Ona, naime, zahteva ili detaljno upoznavanje pravnika sa filozofijom i njenom terminologijom, ili temeljno i trajno nastojanje filozofa prava da filozofske uvide prevede u jezik koji je pravniku svojstven.

U shvatanju filozofije prava koje zastupam, epistemička, intelektualna dužnost filozofa prava jeste da svoje znanje prenese pravniku na način koji je pravniku blizak i razumljiv, rečnikom koji je dovoljno stran da pobudi interesovanje i dovoljno prislan da ne proizvede zbuđenost i odbojnost. Filozofi po pravilu zaziru od tog rečnika jer im nije svojstven, a ponekad i zbog toga što smatraju da jednostavnost trivijalizuje filozofski problem. Pitanje stila izlaganja filozofskih problema jeste, uostalom, sasvim različito od pitanja istinitosti filozofskog uvida. No ako je rečnik filozofije potpuno nerazumljiv praksi, filozofija prava gubi kontakt sa tom istom praksom koja je upravo i predmet filozofskog razmatranja.

Ovaj rad ima dva dela. U prvom delu ću se pozabaviti razlikom između tehničkog i inspirativnog filozofsko-pravnog mišljenja, uz tvrdnju da je tehničko filozofsko-pravno mišljenje neposredno značajno za pravnu praksu. U drugom delu rada ću se posvetiti dvama filozofsko-pravnim pitanjima – advokatskim rasuđivanjem i veštačkom inteligencijom – da bih ilustrovao pristup filozofiji prava koji zagovaram.

TEHNIČKO I INSPIRATIVNO MIŠLJENJE O PRAVU

Svako mišljenje o pravu postiže neki cilj. S obzirom na cilj koji se mišljenjem postiže razlikujemo *inspirativno* i *tehničko* mišljenje. *Inspirativno* mišljenje je orjentisano na to da kod auditorijuma probudi neku emociju za koju se nadamo da može da usmeri auditorijum u poželjnom pravcu mišljenja i delovanja. *Tehničko* mišljenje je orjentisano na to da reši neki problem. Pretpostavka inspirativnog mišljenja jeste vladanje veštinom retorike, poznavanje individualne i socijalne psihologije, koja može proizvesti efekat kod auditorijuma kom se govori. Pretpostavka tehničkog mišljenja je faktičko, činjenično, naučno znanje o problemu koji se rešava. Nekada je moguće rešiti problem

slučajno, bez dovoljnog znanja o njemu. No, po pravilu, što više znamo o problemu to su veće šanse da ćemo pravilno izabrati sredstva kojima se taj problem rešava.

Inspirativno mišljenje je uvek u modi. Zvuči učenije, deluje otmenije, milozvučnije je i popularnije, prigodno za velike skupove. Pre par godina je jedna pravosudna obrazovna institucija iz regiona radila istraživanje među pravosudnim profesijama, posebno sudijama, o tome koji bi im nastavni kurs bio najpotrebniji i najkorisniji. Istraživanje je pokazalo da postoji pretežna, čak dominantna potražnja za kursevima koji se tiču vrednosti. Sudije su uglavnom tvrdile da im u obrazovnom smislu nedostaju učenja o pravdi, slobodi, nepristrasnosti, jednakosti, pravnoj sigurnosti i svemu onome što se razmatra u okviru aksiologije prava.

Rečju, sudije su od nastavnika želele da čuju uglavnom inspirativno mišljenje o pravu. U odgovorima niko nije ni pomenuo kurseve o pisanju presuda, tumačenju prava, razmatranje nomotehničkih detalja, činjenično rasuđivanje, pisanje podnesaka, tužbi i žalbi, rešavanje teških slučajeva, otpor političkim i drugim uticajima. Opet rečju, niko nije ni pomenuo nastavu koja se tiče tehničkog mišljenja koje ima potencijal da nas usmeri u rešavanju onih problema zbog kojih pravosuđa naše i okolnih zemalja već decenijama obitavaju – prostoru koji se u religijsko-mitskim narativima nalazi između pakla i raja. Uz rekordno nisko poverenje u sudijsku profesiju, neverovatno visoku percepciju korumpiranosti pravosuđa, političkim postavljenjima sudija koja jedva da se kriju od očiju javnosti, sudijsko očekivanje kursa iz aksiologije je farsično, montipajtonovsko. Priča o pravdi, jednakosti i slobodi pravosuđu u našem kontekstu je kao da davljeniku, na njegove vapaje da ga izbavite iz vode, pomognete tako što ćete mu dobaciti buket cveća.³

I tehničko i inspirativno filozofsko-pravno mišljenje mogu uspešno da komuniciraju sa pravnom praksom, pod uslovom da se uobličie na odgovarajući način. No njihova polazišta i njihovi ishodi jesu značajno različiti. Kada kažemo „advokatska se bave plemenitom profesijom čiji je cilj da se ostvari društvena pravda” i „advokati rade u interesu svog klijenta i u sopstvenom interesu,” obe tvrdnje na prvi pogled zvuče uverljivo na visokom nivou opštosti. One su ipak bitno različite. Tehničkom mišljenju je stalo do stvarnosti pravne profesije, dok je inspirativnom mišljenju stalo do ideala pravne profesije.

---

³ Najverovatnije objašnjenje rezultata ove ankete jeste da sudije izražavaju želje koje misle da bi trebalo da imaju, a ne one želje koje zapravo imaju. Ozbiljnija sociološka istraživanja eliminišu ovaj efekat korišćenjem kontrolnih pitanja, a sam efekat socijalna psihologija zove *pristrasnost društvene poželjnosti*. Grimm, P. (2010). „Social Desirability Bias”. J. Sheth, & N. Malhotra (Eds.), *Wiley International Encyclopedia of Marketing. Hoboken*, 430. NJ: John Wiley & Sons.

No, ako se filozofija prava bavi isključivo idealom pravne profesije a pravna profesija trajno odstupa od tog ideala, inspirativno mišljenje može biti vredno ali je praktično jalovo jer je daleko od stvarnosti prakse kojom se bavi. Savremena filozofija prava upravo zbog toga nije zadovoljna inspirativnim mišljenjem, već nastoji da jedan deo svojih razmatranja učini upotrebljivim za pravnu praksu. Upravo su rezultati tog nastojanja, ono što nazivam tehničkim mišljenjem.

Savremena filozofija prava u Srbiji (mada preciznije, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu) nije zadovoljna inspirativnim mišljenjem. Tehničko-filozofsko mišljenje o pravu ima svoj *predmet* i svoj *metod*. *Predmet* jeste pravna praksa onakva kakva ona jeste. To nije idealizacijom osakaćena pravna praksa u kojoj se naziru samo najznačajnije vrednosti jedne profesije, spekuliše se o tome kakva bi profesija mogla da bude da bi se prigovaralo članovima esnafa što ne dobacuju do tog ideala, te da bi se prirodno pravo konačno formulisalo kao profesorsko pravo koje svoj život počinje i završava u zidovima pravnog fakulteta i pravosudnih akademija. Naprotiv, reč je o praksi onakvoj kakvu susrećemo u životu prava, sa svim njenim devijacijama i ispravkama, usponima i padovima. *Metod* kojim se dobija predmet jeste analitički metod kojim se 1) adresiraju osnovne intuicije na kojima se pravna praksa zasniva, a time i osnovni problemi te pravne prakse, 2) nalaze pravne nauke koje tematizuju pravni poredak u njegovim različitim aspektima, 3) nalaze empirijske nauke o pravu i pravnoj praksi.

Taj realistički i analitički pristup diktira filozofiji prava da se, umesto sistematizacije, interpretacije i konstrukcije „mrtvog slova na papiru”, posveti 1) ontološkim pitanjima prirode društvenog i individualnog života na kojima se zasniva pravna regulacija, a) socijalnim i sociološkim pitanjima zasnovanosti prava u društvenoj stvarnosti koja pravo stvara, b) važenju prava u toj i takvoj društvenoj stvarnosti, c) njegovom odnosu sa drugim pravilima tog društva i 2) epistemološkim pitanjima a) pravnog rasuđivanja i njegove prirode b) pravnog tumačenja i njegovih determinanti, c) činjeničkog rasuđivanja, uverenjima i njihovoj verovatnosti. Potonja filozofija prava se čak bavi pitanjem mogućnosti rasuđivanja od strane veštačke inteligencije, delatnosti bez istinske ljudske inteligencije i sličnim temama.

Predmetna i methodska usmerenja su u savremenoj filozofiji prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu dovela do didaktičkih, naučnih i kritičkih promena za trenutnu generaciju nastavnika i studenata. **Didaktičke** promene podrazumevaju da na časovima filozofije prava i srodnih predmeta na Pravnom fakultetu gostuje daleko više sudija, advokata i tužilaca u odnosu na ostale predmete. No oni ne gostuju da bi dopunili teorijsko znanje studenata, već da bi govorili o onome o čemu najbolje znaju – svom praktičnom delanju u okviru prava i svom oblikovanju prava. Takođe, posle diplomске studije

filozofije prava upisuju i pravnici praktičari koji nastoje da filozofski utemelje i usmere svoje bavljenje pravom, razmatrajući pitanja rasuđivanja i tumačenja. **Naučne** promene znače da se pravu pristupa analitički i realistički, polazeći od pravne prakse kakva ona zaista jeste na osnovu pravne nauke i empirijskih nauka a ne od njenih inspirativnih idealizacija. Pritom su naučni problemi 1) diktirani praktičnim problemima s kojima se pravna praksa suočava, a njihovo razmatranje 2) ima za cilj da utvrde mogućnosti koje stoje na raspolaganju pravnicima prilikom obavljanja njihovog praktičnog posla. **Kritičke** promene podrazumevaju da se sudovi o vrednosti savremene filozofije prava zasnivaju na najboljem naučnom i filozofskom objašnjenju stvarnosti prava, tj. pravne prakse. Praksa se ne samerava na osnovu idealne slike pravnik, pravnog sistema, suda, tužilaca, već se identifikuju njeni problemi, etičke i dijanoetičke greške, kognitivne i druge pristrasnosti.

Inspirativno mišljenje je vredno kada su pojedinačni pravnik, deo pravne profesije ili celokupna pravna profesija u krizi, i kada je potrebno na emotivno inspirativan način pobuditi volju za vladavinom prava i pravdom. Baviću se specifičnim tehničkim mišljenjem savremene filozofije prava u Srbiji.

TEHNIČKO-FILOZOFSKI POGLED NA ADVOKATSKO RASUĐIVANJE

Za razliku od pravne nauke u Srbiji koja je često ušuškana u kakvom-takvom pozitivnom pravu, a katkad ga koristi kao izgovor za zatvorenost i jalovu autarkičnost, filozofija prava razmatra one probleme prava u Srbiji koji imaju univerzalnu, naučnu vrednost. U tom razmatranju ona polazi ili od naučno utvrđenih ili od očiglednih činjenica.

U kontekstu advokatske profesije, te činjenice su da ona u Srbiji postoji, da ima svoju tradiciju i organizaciju i da je različita od drugih pravosudnih profesija, poglavito od sudske i tužilačke profesije. Filozofija tematizuje one aspekte advokatske profesije u Srbiji, i advokatske profesije drugde, koji su univerzalni, istovetni u svim društvima koja imaju pravo i u svim vremenima. Konkretni aspekti advokatske profesije o kojima je reč mogu biti predmet razumnog sporenja. Razumno je ipak nesporno da profesija počiva na advokatskom rasuđivanju.⁴

---

⁴ Pravno rasuđivanje je predmet nebrojenih članaka i studija. Ograničiću se na navođenje samo nekih novijih radova na kojima se ovaj deo rada zasniva: Spaić, B. (2019). *Tumačenje prava u okviru hermeneutike Emilia Betija*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Spaić, B. (2024). Evolutionary and Static Interpretation. *Research Handbook on Legal Evolution*. Edward Elgar Publishing, 341–359; Spaić, B., Isibor, R. (2024). When

Već sam natuknuo da specifično tehničko-filozofsko mišljenje objašnjava pravnu stvarnost i na osnovu najboljeg dostupnog objašnjenja pravne stvarnosti daje dobre upute za pravnu praksu. U analizi advokatskog rasuđivanja to mišljenje polazi od jednostavnog stava da je pravno rasuđivanje vrsta rasuđivanja, a da je advokatsko rasuđivanje jedna vrsta pravnog rasuđivanja. Samo rasuđivanje jeste mišljenje koje se preuzima sa ciljem donošenja nekog zaključka ili neke odluke. Pravno rasuđivanje je mišljenje koje se preuzima sa ciljem donošenja pravnog zaključka i pravne odluke. U okviru pravnog rasuđivanja razlikujemo *advokatsko rasuđivanje*, *sudijsko rasuđivanje*, *tužilačko rasuđivanje* i *rasuđivanje pravne nauke*.

Advokatsko rasuđivanje poseduje neke osnovne karakteristike pravnog rasuđivanja ali se od ostalih vrsta pravnog rasuđivanja razlikuje po cilju koji se njime namerava da postigne.⁵ *Osnovni cilj advokatskog rasuđivanja jeste da se pravni slučaj formira tako da sud donese odluku koja je u najboljem interesu advokatskog klijenta*. Osnovno filozofsko-naučno pitanje advokatskog rasuđivanja stoga jeste: Koja sredstva advokati koriste da bi formirali slučaj? Osnovno filozofsko-kritičko/evaluativno/normativno pitanje advokatskog rasuđivanja jeste: Koji je najbolji način da se sudija uveri da donese odluku koja je u interesu klijenta?

Da bismo odgovorili na prvo, filozofsko-naučno pitanje neophodne su analize pravne profesije kojima se filozofija bavi tek nakon što se njima pozabave pravna nauka, sociologija, psihologija i socijalna psihologija. Njime se neću posebno baviti u ovom radu jer smatram da nauka o advokatskom rasuđivanju nije dovoljno zrela, naročito kod nas, da ponudi solidne odgovore na koje bi se filozofija oslonila u svojim razmatranjima.⁶

Legal Interpretation is Not About Language. The Curious Case of Lidia Poët. *Journal of Argumentation in Context*, 13(1), 131–162; Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu; Spaić, B., Dajović, G. (2016). *Pravo na obrazloženu presudu – praksa Evropskog suda za ljudska prava*. Podgorica: Centar za demokratsku tranziciju; Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu; Schauer, F. (2009). *Thinking Like a Lawyer*. Harvard University Press; Walton, D., Macagno, F., Sartor, G. (2021). *Statutory Interpretation*. Cambridge University Press; Beltrán, J. F., Vázquez C., (eds.) (2022). *Evidential Legal Reasoning: Crossing Civil Law and Common Law Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Dewey, J. (1924). Logical Method and Law. *Cornell Law Review*, 10(1), 560–572.

⁶ Drugde to nije slučaj. U pravnim porecima u kojima je uloga suda, tužilaštva i advokature daleko značajnija, empirijske nauke već decenijama istražuju modele sudijskog, tužilačkog i advokatskog rasuđivanja. Istraživanja su rezultirala brojnim studijama koje daju manje ili više precizne stavove o pravnoj profesiji: Barry, B. M. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights into Judicial Decision-Making* (1st ed.). Informa Law from Routledge; Cane, P., Kritzer, H. M. (eds.). (2010). *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford University Press; Bystranowski, P., Janik, B., Próchnicki, M.,

Drugo pitanje zavisi od prvog, ali ga možemo zasnivati na ideji da je advokatsko rasuđivanje neraskidivo povezano sa rasuđivanjem sudija. *Sudij-sko rasuđivanje je vrsta pravnog rasuđivanja koje rezultira autoritativnom odlukom u pojedinačnom slučaju.*⁷ Sud rasuđuje da bi doneo tri autoritativne odluke: *autoritativnu odluku o činjenicama, autoritativnu odluku o normativnom značenju pravnog teksta i konačnu odluku u slučaju.*⁸ Da bi advokatsko rasuđivanje postiglo svoj cilj, sud treba da prihvati to rasuđivanje kao svoje, i da odluku donese upravo na osnovu koji sadrži advokatski predlog argumenata i zaključka koji iz tih argumenata slede.

Advokatsko rasuđivanje dakle predlaže 1. jedno određeno utvrđivanje činjenica, 2. jedno određeno tumačenje prava, 3. jednu određenu konačnu odluku. Određenost svake od ovih stavki se sastoji u tome što su advokatu dostupna ona shvatanja, tumačenja i odluke koje su u najboljem interesu klijenta. U pogledu *utvrđivanja činjenica* normativno možemo reći da se advokatsko rasuđivanje sastoji od 1. utvrđivanja svih poznatih činjenica, 2. razmatranja svih mogućih predstavljanja činjenica, 3. predstavljanja i argumentacije u prilog predstavljanja činjenica koje idu u prilog klijentu a koje će sud najverovatnije prihvatiti kao svoje rasuđivanje. U pogledu *tumačenja prava* normativno možemo reći da se advokatsko rasuđivanje sastoji od 1. utvrđivanja mogućih normativnih značenja pravnog teksta, 2. razmatranja mogućih značenja teksta, 3. predstavljanja i argumentacije u prilog onom

---

et al. (2022). Do Formalist Judges Abide By Their Abstract Principles? A Two-Country Study in Adjudication. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique*, 35, 1903–1935; Keith, E., Whittington, R., Kelemen, D., Caldeira, G. A. (eds.). (2008). *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press. Rachlinski, J. J., Wistrich, A. J. (2017). Judging the Judiciary By the Numbers: Empirical Research on Judges. *Annual Review of Law and Social Science*, 13(1), 203–229; Klein, D. E., Mitchell, G. (2010). *The Psychology of Judicial Decision-Making*. Oxford University Press. Sociologija prava kod nas je u skorije vreme počela da se bavi ovim pitanjima, što je rezultiralo značajnim studijama: Spaić, B., Đorđević, M. (2022). Less is More? On the Number of Judges and Judicial Efficiency. *Pravni zapisi*, 13(2), 421–445; Spaić, B., Đorđević, M. (2024). Who Works More, and Who Works Smarter?: Comparing Judicial Performance in Europe. *Pravni zapisi*, 15(1), 121–150; Đorđević, M. Đ. (2022). Between the Judiciary and Advocacy: Professional Preferences of Law Students in Serbia. *Socioloski pregled*, 56(2), 680–708; Vuković, D. (2017). Advokatura u Srbiji: Rezultati empirijskog istraživanja. *Branich, časopis za pravnu teoriju i praksu Advokatske komore Srbije*, 1–4; Mrakovčić, M., Vuković, D. (2019). Internal Crisis of Judiciary? Attitudes of Members of the Legal Professions in Croatia and Serbia Towards Judiciaries in Their Countries. *Politička misao*, 56(1), 75–105.

⁷ Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

⁸ Wróblewski, J. (1992). *The Judicial Application of Law*. Springer; Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

tumačenju teksta koje najviše ide u prilog klijentu i koje će sud najverovatnije prihvatiti kao svoje rasuđivanje. U pogledu donošenja konačne odluke advokat 1. utvrđene i uverljive činjenice povezuje sa utvrđenim i uverljivim tumačenjem prava da bi u najboljem interesu klijenta 2. argumentovano predložio sudu ishod spora.

Time se za potrebe ovog teksta završava *analitički posao* filozofije prava i počinje njen *kritički posao* potencijalnog usmeravanja advokatske prakse. Na osnovu prethodnog razmatranja možemo, dakle, izvesti i neke zaključke o tome šta advokat treba da zna da bi uspešno izložio razloge koji treba da uvere sud da postupi u korist klijenta.

Advokat treba da zna koja sredstva tumačenja i koje oblike rasuđivanja koriste sudije i na koji način. Sudije su uverene da je njihov osnovni zadatak da primene postojeće pravo osim u onim slučajevima u kojima je doslovna primena postojećeg prava u suprotnosti sa onim što smatraju veoma značajnim. Doslovna primena postojećeg prava u Srbiji podrazumeva pretežan a) značaj sistemskog tumačenja zakonskih tekstova i b) oslanjanje na dominantna stanovišta sudske prakse. Sistemsko tumačenje podrazumeva da se sudije prilikom tumačenja, tj. prilikom utvrđivanja normativnog značenja izvora prava pretežno oslanjaju na tekstove istog izvora prava i drugih izvora prava. Srpski sudija će se potruditi da pokaže da je njegova odluka zasnovana isključivo na tekstu koji je zakonodavac proizveo. To je posledica činovničkog mentaliteta i nesklonosti da se sudijskom aktivnošću proizvede bilo kakav sistemski ili društveni efekat koji bi po značaju bio širi od konkretnog slučaja o kom se odlučuje. Još jedna posledica nesklonosti ka „talasanju“ jeste i psihološki efekat „usidrenja“ na osnovu kog sudije uporište za svoj stav o činjenicama i o pravu utemeljuju u dominantnom shvatanju pravne prakse. Primer tog efekta jeste, recimo, razlikovanje između ozbiljne i uslovne pretnje u krivičnom pravu, ili dispozitivnih i imperativnih odredaba u okviru obligacionog prava. Praksa postoji i retko je predmet preispitivanja. Strukturno posmatrano, uspešna je ona advokatska argumentacija koja se zasniva na predlaganju sudu onog značenja pravnih izvora i onog narativa o činjenicama koji su zasnovani na 1. neposredno primenjivom izvoru prava, 2. ostalim povezanim izvorima prava u okviru grane prava, 3. izvorima prava iz druge grane prava ukoliko uverljiv odgovor ne postoji u okviru neposrednog izvora koji se tumači i, konačno, u 4. dominantnom shvatanju prava koje imaju sudije u Srbiji.

Advokat treba da zna šta motiviše sudijsko rasuđivanje. No, empirijska nauka o pravu i filozofija prava su u potpunosti osporile ideju po kojoj su sudije logički automati koji na osnovu postojećeg prava i utvrđenih činjenica logički valjano donose zaključke o konkretnom slučaju.⁹ Njihove odluke su

---

⁹ Barry, M. B. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights into Judicial Decision-Making* (1st ed.). Informa Law from Routledge.

odluke u pravom smislu te reči. Sudije uvek imaju izbor u pogledu norme koju će primeniti, objašnjenja činjenica koje će prihvatiti i konačne odluke i odluke o sankciji koju će izreći. Taj se izbor može suziti tekstovima izvora prava ali se ne može ukinuti.¹⁰ Praktično to znači da advokat, ukoliko želi da ostvari interes svog klijenta, a time, posredno, i svoj interes, mora voditi računa ne samo o onim uticajima koji logički i argumentativno utiču na sudsku odluku, već i o vanpravnim uticajima na sudsku odluku koji mogu biti odlučujući i prilikom izbora prava, objašnjenja činjenica i izricanja konačne presude.

Među tim uslovima imamo neke koje smatramo opravdanim i neke koje smatramo neopravdanim. Kada na sudijsko rasuđivanje utiče mišljenje nekog istaknutog profesora prava, skloni smo da smatramo da je taj uticaj opravdan. Kada na sudijsko mišljenje utiče javna reč političara na čelu izvršne vlasti skloni smo da mislimo da je taj uticaj neopravdan. Neopravdani uticaji na sudijsko rasuđivanje se najčešće pojavljuju u vidu emocija, pristrasnosti i preferencija koje dovode do toga da sudijska odluka izgleda na određeni način. Istovremeno, to nisu faktori na koje advokat može uticati, ali se može na njih osloniti i prilagoditi svoj slučaj.

Advokat treba da ustanovi odnose poverenja i „simpatije“ sa sudom.

Konačno, treći faktor koji odlučujuće određuje sudijsko rasuđivanje jeste poverenje i simpatija koju advokat može izazvati u odnosima sa sudijama. Ljudska karakteristika da je lakše prihvatiti argument onog kome se veruje i onog ko je predmet simpatija poznata je bar od Isokrata, jednog od znamenitih antičkih retora i oratora. Isokrat je pisao da „čovek koji želi da uveri druge ljude mora voditi računa o pitanjima karaktera; svak zna da reči nose veću težinu kada ih izgovori čovek koji ima dobru reputaciju.“ Osim pravno regulisanih, formalnih odnosa koji se uspostavljaju između sudova i advokata, postoji ogroman broj neformalnih normi koje regulišu odnose u okviru pravosuđa. Na osnovu tih odnosa lica na izdržavanju krivičnih sankcija jedni drugima preporučuju advokate, advokati znaju u kom sudu imaju dobre šanse za uspeh a u kom ne, pripravnici znaju šta mogu da očekuju od određenog principala, sudije nižih sudova znaju kako će reagovati viši sud na idiosinkratičnu presudu koja se ne zasniva na uobičajenim, naviknutim načinima presuđivanja. Sadržaj ovog skupa neformalnih normi koje regulišu pravosuđe nije u postupnosti utvrđen od strane empirijske nauke, ali je njegovo postojanje u svim oblastima života nesporno. Na osnovu tih pravila koja pravnici-praktičari saznaju, usvajaju ili im se aktivno opiru u toku rada u pravosuđu, advokat može da stvori sliku o tome kakve odnose može da razvije sa sudom i šta od suda može da očekuje sa stanovišta interesa svog klijenta.

---

¹⁰ Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

TEHNIČKO-FILOZOFSKI POGLED NA VEŠTAČKU INTELIGENCIJU

Druga ilustracija pristupa filozofije prava o kom sam u uvodnim delovima rada govorio, podrazumeva bavljenje pitanjem koje u vreme pisanja ovog teksta (prva polovina 2024. godine), budi značajno interesovanje u okviru advokatske profesije – pitanje prava i veštačke inteligencije.

Advokati i pravnici uopšte, osim ako nisu obožavaoci naučne fantastike, sasvim retko znaju za test veštačke inteligencije koji je u članku objavljenom 1950. godine napravio Alan Tjuring (Alan Mathison Turing), pionir kompjuterske nauke.¹¹ Tjuring je naime smatrao da se potvrda da mašina pokazuje inteligenciju koja se ne razlikuje od ljudske inteligencije može dobiti jednostavnom proverom. Test podrazumeva da osoba koja se testira paralelno vodi razgovor sa mašinom koja se testira i sa osobom, tako da mu nije unapred saopšteno koji razgovor vodi sa mašinom a koji sa osobom. Ako testirana osoba ne može da razlikuje odgovore na pitanja koja daje mašina od odgovora na pitanja koje daje osoba, možemo biti sigurni, smatrao je Tjuring, da mašina pokazuje znakove inteligencije koja je sasvim nalik ljudskoj. 23. jula 2022. godine Gugl je otpustio inženjera Blejka Lemojna (Blake Lemoine), zaposlenog u odeljenju za „odgovornu“ veštačku inteligenciju, zbog tvrdnji da je tadašnja verzija veštačke inteligencije stekla samosvest. Lemojn je naime objavio razgovor sa tada tajnim modelom veštačke inteligencije na osnovu kog je razvio uverenje da je VI s kojom je razgovarao postala svesna sebe.¹²

Već ova priča *prima facie* ukazuje na to da modeli veštačke inteligencije prolaze Tjuringov test, što na neki način čini opravdanim pitanje koje pravnici u poslednje vreme postavljaju: Hoće li veštačka inteligencija zameniti pravnike?

Prva konstatacija realističke i analitičke filozofije prava jeste da je pitanje nedovoljno precizno da bi dobilo nedvosmislen odgovor. Da bi se preciziralo, neophodno je utvrditi 1) u čemu se sastoji pravnička delatnost uopšte i advokatska delatnost posebno, 2) koje su sposobnosti veštačke inteligencije koja nas zabrinjava. Tek tada možemo dobiti neke provizorne odgovore na ovo osnovno pitanje.

Da bi zamenila pravnika, neophodno je da je veštačka inteligencija u stanju da rasuđuje kao pravnik. Videli smo da tehničko-filozofska pozicija

---

¹¹ Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 49.

¹² Cameron, J., Bergen, B. (2023). Does Gpt-4 Pass the Turing Test?. *Proceedings of the 2024 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics. Human Language Technologies*. NAACL, 5183–5210; Sejnowski, T. J. (2023). Large Language Models and the Reverse Turing Test. *Neural Comput*, 35(3), 309–342; Savage, N. (2024). Beyond Turing: Testing Systems for Intelligence. *Communications of the ACM*, 67(9), 10–12.

povlači da je osnovni cilj advokatskog rasuđivanja taj da formira pravni slučaj tako da sud donese odluku u najboljem interesu klijenta. To podrazumeva da advokat na osnovu prethodnog znanja predloži jedno određeno shvatanje činjenica, jedno određeno tumačenje prava i jednu određenu konačnu odluku i da ih obrazloži tako da budu prihvatljive sudu. Jedan deo posla o kom je reč se a) zasniva na pravničkom obrazovanju koje nas uči osnovama pravničke delatnosti, osnovnim principima na kojima se pravo zasniva; b) drugi deo posla se sastoji u mogućnosti identifikacije i interpretacije relevantnih pravnih pravila; c) treći deo pravnog posla se ogleda u sposobnosti da se u moru činjenica identifikuju one koje su relevantne sa stanovišta pravnih propisa; d) četvrta sposobnost podrazumeva da rasuđivanjem na osnovu prava i na osnovu činjenica dođemo do određenog zaključka; e) konačno, advokat mora da bude u stanju da svaki od prethodnih koraka obrazloži na način koji je prihvatljiv sudu. Ova perspektiva nam omogućava da identifikujemo sposobnosti koje veštačka inteligencija mora da ima da bismo uopšte mogli da govorimo o tome da bi u nekoj od prethodno navedenih aktivnosti mogla da zameni ljudsku inteligenciju.

Kada danas govorimo o veštačkoj inteligenciji mislimo pre svega na velike jezičke modele kakav je GPT-4 koji je u osnovi ChatGPTija. Bez razmatranja detalja, veliki jezički modeli jesu softverske neuralne mreže napravljene da podražavaju funkcionisanje ljudskog mozga, koje su trenirane na nezamislivo velikoj količini podataka. Kombinacija softverskog dizajna i stotina milijardi podataka omogućava proizvodima koji su zasnovani na toj tehnologiji da komuniciraju sa korisnicima na način koji je sasvim sličan međuljudskoj komunikaciji.

Veštine pravnog rasuđivanja GPT-4 već su 2022. godine testirane u određenoj meri čak i pre javne dostupnosti ChatGPT-a.¹³ UBE je standardizovani pravosudni ispit u četrdeset jednoj državi Sjedinjenih Američkih Država. Rezultati koje je na ovom testu ostvario GPT-4 su bolji od rezultata 90 % kandidata koji polažu pravosudni ispit. Zaključak autora tog testiranja jeste da

„...veliki jezički modeli mogu ispuniti standard koji se primenjuje na advokate u gotovo svim jurisdikcijama u Sjedinjenim Državama rešavanjem složenih zadataka koji zahtevaju duboko pravno znanje, razumevanje čitanja i sposobnost pisanja.“¹⁴

U septembru 2023. godine autori LegalBench su izradili referentnu vrednost za pravne sposobnosti koja se sastoji od 162 zadatka koji mere specifične vrste pravnog rasuđivanja. Od tri komercijalna modela koji su testirani, GPT-4

¹³ OpenAI (2023). Gpt-4 Technical Report. *arXiv*, 2303.08774v3.

¹⁴ Katz, D., Bommarito, M., Gao, S., Arredondo, P. (2023). GPT-4 passes the Bar exam. *SSRN Electronic Journal*.

je imao najbolje rezultate sa značajnom razlikom. U identifikaciji problema na skali od 100 dobio je rezultat 82,9, identifikaciji pravila 59,2, zaključcima 89,9, tumačenju 75,2 i retoričkom 79,4. Iako su suzdržani u svojim zaključcima, autori ukazuju na to da postoji značajan prostor za poboljšanje veština LLM pravnog zaključivanja koje bi ih moglo dovesti u sklad s pravnicima.¹⁵

Za one koji su skeptični prema testovima koje, uostalom, sprovede inženjeri, i prema analitičkim oruđima filozofije prava, grupa inženjera i pravnika u Australiji je pre par nedelja objavila istraživanje sposobnosti velikih jezičkih modela u poređenju sa omiljenim pravnim eksperimentalnim subjektima – pripranicima. Istraživači su zaključili da su u trenutnom stanju i bez posebnog treninga komercijalni veliki jezički modeli bolji ne samo od pripravnika, već i od mlađih advokata i spoljnjih saradnika u razumevanju ugovora i identifikovanju pravnih problema u njima.¹⁶

Konačno, u testiranjima koja su sprovedena kod nas, zaključeno je da veliki jezički modeli, tj. ChatGPT pokazuje sposobnosti simuliranja pravnog rasuđivanja na velikom broju primera u kojima je razlika između pravnog rasuđivanja i svakodnevnog rasuđivanja najjasnija. Uz odgovarajući zahtev, tj. „prompt“, čak i modeli koji nisu posebno razvijeni za upotrebu u pravne svrhe, pokazuju zavidne sposobnosti rasuđivanja polazeći od nekih osnovnih pravnih pravila, principa, i utvrđenih činjenica. Modeli koji su posebno razvijeni za pravno rasuđivanje su pritom dostupni samo komercijalno uz visoke naknade usmerene pretežno na velike advokatske firme.¹⁷

Na kraju možemo da odgovorimo i na neka od osnovnih pitanja koja se u pravnoj praksi postavljaju u vezi sa upotrebom veštačke inteligencije.

a) Da li znanje velikih jezičkih modela može da parira znanju pravnika? Da. Sa stanovišta raspolaganja odgovarajućim informacijama, koje pravnici savladavaju u toku pravničkog obrazovanja i pravničke prakse, sasvim je izvesno da se bilo koji savremeni model veštačke inteligencije nalazi u prednosti u odnosu na bilo kog pojedinačnog pravnika. Naravno, to ne podrazumeva i normativno stanovište da bi velike jezičke modele trebalo uključiti nekritički u pravnu praksu.

b) Da li veliki jezički modeli mogu da identifikuju i protumače pravne tekstove? Da. Relativna neusmerenost velikih jezičkih modela znači da je od njih teško dobiti pouzdane odgovore na pitanja koja se tiču tačne

---

¹⁵ Guha, N., Nyarko, J., Ho, E. D. et. al. (2023). Legalbench: A Collaboratively Built Benchmark for Measuring Legal Reasoning in Large Language Models. *arXiv*.

¹⁶ Martin, L., Whitehouse, N., Yiu, S., Catterson, L., Perera, R. (2024). „Better Call Gpt, Comparing Large Language Models Against Lawyers. *arXiv*.

¹⁷ Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial reason and artificial intelligence: The legal reasoning capabilities of GPT-4. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, 72(3), 383–422

identifikacije pravnih pravila. Razvoj novih modela i tehnika koje povećavaju pouzdanost jezičkih modela će neumitno dovesti do precizne identifikacije pravnih normi.

c) Da li veliki jezički modeli mogu da uoče pravne probleme u opisima činjenica koji su im dati? Da. Dokumentarna građa, audio i video materijal već postojećim modelima veštačke inteligencije može biti obrađena na visokom nivou, koji je ili uporediv ili veći od nivoa obrade koji je ljudski moguć.

d) Da li veliki jezički modeli mogu da povežu pravo i činjenice tako da donesu zaključak o pravnoj posledici? Da. Na upit, ChatGPT daje prilično pouzdan odgovor o tome na koji način treba pravno rasuđivati, a na osnovu činjenica i pravnih pravila uspeva da donese zaključke, kao i da ponudi alternative mogućnosti za zaključivanje.

e) Da li veliki jezički modeli mogu da ponude razloge u prilog zaključaka koje su predstavili? Da. Temeljni modeli, oni koji su dostupni najširoj publici, danas nisu dovoljni da proizvedu celokupno obrazloženje svih pravnih odluka koje donesu. Razlog za to jeste što su odgovori koje daju modeli generički, zbog odsustva posebnog treninga za pravna pitanja. Ipak, nesumnjivo je da modeli koji nisu posebno trenirani za pravo uspevaju da proizvedu odgovore koji su sasvim slični pravnim odgovorima i pravnim obrazloženjima.

Uprkos svim ovim pozitivnim odgovorima, konačan odgovor na pitanje koje se u struci u poslednje vreme često postavlja je po mom sudu ipak negativan, iz bar jednog razloga. Postoji, naime, još jedan uslov za mogućnost zamene pravnika. Inspirisan Tjuringovim testom, 1991. godine je jedan drugi pionir u istraživanju veštačke inteligencije u pravu, Jap van den Herik (Jaap van den Herik) pokušao je formuliše sličan test za sposobnost računara da rasuđuju kao pravници.¹⁸ Za zaključak da računar može pravno da rasuđuje, pa eventualno i da zameni pravnike, po Van den Heriku nije dovoljan pozitivan odgovor na prethodna pitanja, već je neophodno da je mašina u stanju da bar tri meseca daje pravne savete. U trenutnom stanju tehnologije, svim modelima veštačke inteligencije nedostaje dugoročna pouzdanost, koja je neophodan uslov za obavljanje pravničkih profesija.

Naravno, filozofija prava ne okončava svoj posao dajući realistički i analitički odgovor na pitanje šta je advokatsko rasuđivanje i da li veštačka inteligencija može da zameni pravnike. Filozofiji će, po pravilu, biti daleko interesantnije da razmotri pitanje može li se kod VJM identifikovati neka namera, ili bilo koje drugo mentalno stanje; šta zaista znači rasuđivanje i da li se metod koji veliki jezički modeli koriste za proizvodnju teksta na bilo koji način podudara sa načinom na koji ljudski mozak proizvodi govor; da

¹⁸ Van den Herik, H. J. (1991). *Kunnen computers rechtspreken?*. Gouda Quint.

li unutrašnje funkcionisanje modela uopšte možemo nazvati rasuđivanjem ili je reč o prostom kombinovanju materijala na kom su modeli trenirani;¹⁹ da li veštačka inteligencija proizvodi pravni materijal u skladu sa nekim moralnim i pravnim obzirima i principima koji su nam od posebnog značaja.²⁰

Umesto odgovora koji moraju biti zasnovani na trajnijem radu i istraživanju, ponudiću vam jedan primer i jedno pitanje. Kada se komercijalno dostupna plaćena verzija ChatGPT zamoli da postupa kao sudija i unese se opis činjeničnog stanja i pravni tekst koji odgovaraju činjeničnom stanju i pravu koje je primenjivo na jedan slučaj iz 2023. koji se odigrao u Srbiji i o kom u ovom broju časopisa govori Goran Dajović:

Činjenice su sledeće: Osoba je u okviru jedne protestne šetnje bacala jaja na mural koji prikazuje osuđenog ratnog zločinca. Tužilac je teretio za prekršaj sadržan u sledećem pravnom tekstu: Ko nepristojnim, drskim ili bezobzirnim ponašanjem narušava javni red i mir ili ugrožava imovinu ili vređa moral građana – kazniće se novčanom kaznom od 10.000 do 150.000 dinara ili radom u javnom interesu od 80 do 360 časova.

Dobijamo sledeći odgovor, koji vam prenosim u skraćenom obliku:

Pravno pitanje: *Da li je čin bacanja jajima na mural, u kontekstu javnog skupa, predstavljao narušavanje mira ili čin uznemiravanja javnosti kako je definisano ovim zakonima?*

Pravno pitanje: *Balansiranje prava na slobodu izražavanja sa obavezom da se ne remeti javni red i mir. Čin bacanja jajima na mural koji prikazuje osuđenog ratnog zločinca može se tumačiti kao oblik političkog ili društvenog protesta.*

Odluka i obrazloženje: *Da bismo doneli odluku, neophodno je proceniti: kontekst: Da li je čin bacanja jaja nameravan kao simboličan protest ili je podsticao nasilje, mržnju ili remeti javni mir? Uticaj: Da li je čin prouzrokovao značajnu štetu na imovini? Da li je to moglo da podstakne nasilje ili mržnju u javnosti?*

Preliminarni zaključak: *Da je čin bio čisto simboličan, uz nanošenje minimalne fizičke štete, a ne podsticanje na nasilje ili mržnju, mogao bi biti*

---

¹⁹ Macmillan-Scott, O., Musolesi, M. (2024). (Ir)rationality and Cognitive Biases in Large Language Models. *Royal Society Open Science*, 11(6); Zhiwei, F., et al. (2023). LawBench: Benchmarking Legal Knowledge of Large Language Models. *arXiv*; Mitchell, M., Palmarini, B. A., Moskvichev, A. (2023). Comparing Humans, GPT-4, and GPT-4V on Abstraction and Reasoning Tasks, *arXiv, Proceedings of the LLM-CP Workshop, AAAI 2024*; Turpin, M., Michael, J., Perez, E., Bowman, S. R. (2023). Language Models Don't Always Say What They Think: Unfaithful Explanations in Chain-Of-Thought Prompting. *arXiv*.

²⁰ Almeida, G. F. C. F., Nunes, J. L., Engelmann, N., Wiegmann, A., Araújo, M. (2024). Exploring the Psychology of LLLMs' Moral and Legal Reasoning. *Artificial Intelligence*, 333.

zaštićen pravom na slobodu izražavanja, s obzirom na kontekst političkog ili društvenog komentara. Međutim, ako je radnja narušila javni mir, podstakla mržnju ili prouzrokovala značajnu štetu, mogla bi da potpadne pod krivičnu odgovornost za vandalizam ili nasilno ponašanje.

Konačna odluka: Bez citiranja posebnih zakonskih odredbi i zasnovanih isključivo na opštim principima, ako delo nije podsticalo nasilje, mržnju ili je dovelo do značajne imovinske štete, i bilo je u kontekstu izražavanja političkog ili društvenog neslaganja, potencijalno bi se moglo smatrati oblikom zaštićenog izražavanja. Međutim, svaka odluka bi morala da uzme u obzir konkretne dokaze u vezi sa namerom, kontekstom i uticajem dela, uključujući reakciju javnosti i prirodu skupa. Za konačnu pravnu odluku bilo bi neophodno detaljno ispitivanje dokaza, izjava svedoka i citiranih konkretnih pravnih statuta. Ovom odlukom pokušava se uskladiti osnovno pravo na slobodu izražavanja sa potrebom održavanja javnog reda i zaštite imovinskih prava u skladu sa srpskim zakonom.

Ovakvi primeri, filozofiji i filozofiji prava mogu da postave ključno pitanje – čemu nas veštačka inteligencija može naučiti o nama samima, o našim kognitivnim sposobnostima, o našem rasuđivanju i pravnom rasuđivanju. Poređenje odgovora ChatGPT i mišljenja sudije suda za prekršaje u slučaju Aide Ćorović, postavlja nam jedno praktično pitanje koje se sažeto može postaviti na sledeći način: Prolaze li sudije u Srbiji Tjuringov test?

ZAKLJUČCI

Aristotel je u *Nikomahovoj etici* razlikovao dve vrste vrlinâ. *Moralne vrline* su po njemu stanja ili nastrojenosti, tendencije da se postupi na određeni način. U te vrline koje nas čine nadarenim za moralno delovanje Aristotel ubraja hrabrost, umerenost, velikodušnost, strpljenje, istinitost, duhovitost, skromnost, pravednost i druge. Stagiranin je, za razliku od Platona i Sokrata, insistirao na tome da se te vrline ne mogu naučiti u strogom smislu te reči, već se samo mogu steći i oblikovati u toku života. Objašnjavao je i to da one prosto predstavljaju nastrojenosti, koje u svakoj pojedinačnoj situaciji ne moraju rezultirati moralno dobrim delom. Da li će se ove vrline ostvariti, po Aristotelu zavisi pre svega od toga da li posedujemo jednu drugu grupu vrlina, koje naziva intelektualnim. Intelektualne vrline su razumevanje (*nous*), znanje (*episteme*), mudrost (*sophia*), razboritost (*phronesis*) i umešnost (*techne*). Za razliku od moralnih vrlina, intelektualne vrline se uče. Korišćenjem etičkih vrlina na osnovu intelektualnih vrlina stičemo navike koje postaju redovna praksa, a time i sastavni deo našeg karaktera.

Moglo bi se reći da tehnička filozofija prava insistira na razvoju intelektualnih vrлина. Njeni zadaci iz perspektive pravne prakse, tiču se razumevanja, znanja, mudrosti, razboritosti i umešnosti koje su neophodne za praktično-pravno delovanje.

Prvi zadatak filozofije prava jeste da dozvoli pravu i pravnoj praksi, pravnoj nauci i empirijskoj nauci o pravu da sami govore, tj. da utvrdi pravo onakvo kako ono jeste. To je realistička crta savremene filozofije prava. Tvrdio sam da u slučaju advokatskog rasuđivanja to znači da je neophodno odrediti prirodu advokatskog rasuđivanja. Ona se sastoji u tome da advokatsko rasuđivanje za cilj ima da uveri sud u ono tumačenje prava, ono objašnjenje činjenica i onu konačnu odluku koja je u najboljem interesu advokatskog klijenta. U slučaju veštačke inteligencije, tvrdio sam da je osnovni zadatak filozofije prava da u razmatranju pođe od najboljeg naučnog znanja o veštačkoj inteligenciji i o njenim sposobnostima u oblasti prava.

Drugi zadatak filozofije prava jeste da analitički preispita postojeće pravo i postojeću pravnu praksu, tj. ono što je utvrđeno u pravnoj nauci i empirijskoj nauci o pravu. U pogledu advokatskog rasuđivanja sam tvrdio da nas to preispitivanje dovodi do zaključka da uspeh slučaja u korist klijenta zavisi od a) poznavanja prava, b) poznavanja sudije, c) poznavanja logike i socijalne psihologije konkretnog sudije. U pogledu veštačke inteligencije, to podrazumeva razmatranje uslova pod kojima tehnologija može da učestvuje u pravničkom rasuđivanju o pravu i u pravu. Videli smo da su te sposobnosti impresivne i da se već sada može očekivati da veliki jezički modeli značajno učestvuju u pravničkom poslu, ali i da trenutno postoje neka premostiva ograničenja veštačke inteligencije u pravu.

Treći zadatak filozofije prava jeste da kritički usmeri postojeće pravo i postojeću pravnu praksu na osnovu onih saznanja koja joj omogućavaju tačno i realno sagledavanje pravne stvarnosti i njeno analitičko razmatranje. Savremena filozofija prava se pritom koncentriše na propuste u pravnom rasuđivanju i njihovom ispravljanju. Ti se propusti pojavljuju ili kao logičke i argumentativne greške u rasuđivanju ili kao kognitivne distorzije, pristranosti. Obavljajući svoj kritički poziv, i filozofija prava pravno rasuđuje sa namerom da uputi praksu u načine na koje se greške mogu izbeći a pravna praksa poboljšati.

U tome se sastoji tehnički, racionalni karakter filozofije prava. No, advokati nisu ni strojevi za pravno rasuđivanje, ni stohastički papagaji, a vrline koje se od pravnika očekuju nisu samo intelektualne već i moralne. Postoje okolnosti u kojima se celokupan nastup na sudu ne može zasnovati na postojećim argumentima, na postojećim praksama, na postojećim uvreženim stanovištima, na naučenom znanju. U tim slučajevima, advokat je pozvan da insistira na tome da se uz ostvarenje povoljnog rezultata za svog klijenta,

ostvari i pozitivan rezultat za pravo i za društvo. Nekada i same okolnosti slučaja, i složenost položaja klijenta, dovode advokata u naizgled bezizlaznu situaciju u kojoj, upravo zarad najboljeg interesa klijenta, mora izabrati onu odbranu čiji je uspeh neizvestan, ali koja može dovesti ne samo do ostvarenja jednog ličnog interesa, već i do ostvarenja obećanja racionalnosti i logičnosti, razboritosti i pravednosti, do suprematije moralno i racionalno vrednog prava.

Inspirativna filozofija prava, pod uslovom da je dovoljno uticajna u pravnoj praksi i u javnom prostoru, tada ima potencijal da uobliči i naglasi one vrline koje su u tim situacijama neophodne, i da pobudi kod auditorijuma nastojanje da se ta vrlina ostvari. U takvim situacijama pravna stvarnost dobija najboljeg saveznika u inspirativnom filozofskom razmatranju pravnih vrednosti. To je istovremeno i tačka u kojoj inspirativno mišljenje filozofije prava privremeno dobija uslovnu prednost u odnosu na tehničko mišljenje filozofije prava, i postoje dobri razlozi da se njeni inspirativni aspekti filozofije prava iskoriste da bi se postigle svrhe koje nadilaze interes klijenta i advokatsku nadoknadu.

LITERATURA

- Almeida, G. F. C. F., Nunes, J. L., Engelmann, N., Wiegmann, A., Araújo, M. (2024). Exploring the Psychology of LLMs' Moral and Legal Reasoning. *Artificial Intelligence*.
- Barry, M. B. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights into Judicial Decision-Making* (1st ed.). Informa Law from Routledge.
- Beltrán, J. F., Vázquez C., (eds.) (2022). *Evidential Legal Reasoning. Crossing Civil Law and Common Law Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bystranowski, P., Janik, B., Próchnicki, M., et al. (2022). Do Formalist Judges Abide By Their Abstract Principles? A Two-Country Study in Adjudication. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique*, 35, 1903–1935.
- Cameron, J., Bergen, B. (2023). Does GPT-4 Pass the Turing Test?. *Proceedings of the 2024 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*. NAACL, 5183–5210.
- Cane, P., Kritzer, M. H. eds. (2010). *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford University Press.
- Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Dewey, J. (1924). Logical Method and Law. *Cornell Law Review*, 10(1), 560–572.
- Đorđević, M. (2022). Between the Judiciary and Advocacy: Professional Preferences of Law Students in Serbia. *Socioloski pregled*, 56(2), 680–708.

- Grimm, P. (2010). Social Desirability Bias. U: J. Sheth, & N. Malhotra (Eds.), *Wiley International Encyclopedia of Marketing Hoboken*. NJ: John Wiley & Sons.
- Guha, N., et al. (2023). A Collaboratively Built Benchmark for Measuring Legal Reasoning in Large Language Models. *arXiv*.
- Jones P. C., Bergen, K. B. (2023). Does Gpt-4 Pass the Turing Test?
- Katz, D., Bommarito, M., Gao, S., Arredondo, P. (2023). GPT-4 passes the Bar exam. *SSRN Electronic Journal*.
- Keith, E., Whittington, R., Kelemen, D., Caldeira, G. A. (eds.). (2008). *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press.
- Klein, D. E., Mitchell, G. (2010). *The Psychology of Judicial Decision-Making*. Oxford University Press.
- Kurki, V. (2019). *Theory of Legal Personhood*. Oxford University Press.
- Macmillan-Scott, O., Mussolesi, M. (2024). (Ir)rationality and Cognitive Biases in Large Language Models. *Royal Society Open Science*, 11(6).
- Martin, L., Whitehouse, N., Yiu, S., Catterson, L., Perera, R. (2024). Better Call Gpt, Comparing Large Language Models Against Lawyers. *arXiv*.
- Mitchell, M., Palmarini, B. A., Moskvichev, A. (2023). Comparing Humans, GPT-4, and GPT-4V on Abstraction and Reasoning Tasks. *arXiv, Proceedings of the LLM-CP Workshop, AAAI 2024*.
- Mrakovčić, M., Vuković, D. (2019). „Internal” Crisis of Judiciary? Attitudes of Members of the Legal Professions in Croatia and Serbia Towards Judiciaries in Their Countries”. *Politička misao*, 56(1), 75–105.
- OpenAI. (2023). Gpt-4 Technical Report. *arXiv*, 2303.08774v3.
- Rachlinski, J. J., Wistrich, A. J. (2017). Judging the Judiciary By the Numbers: Empirical Research on Judges. *Annual Review of Law and Social Science*, 13(1), 203–229.
- Savage, N. (2024). Beyond Turing: Testing Systems for Intelligence. *Communications of the ACM*, 67(9), 10–12.
- Schauer, F. (2009). *Thinking Like a Lawyer*. Harvard University Press.
- Sejnowski, T. J. (2023). Large Language Models and the Reverse Turing Test. *Neural Comput* 35(3), 309–342.
- Spaić, B. (2019). *Tumačenje prava u okviru hermeneutike Emilia Betija*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spaić, B. (2024). Evolutionary and Static Interpretation. U: *Research Handbook on Legal Evolution*. Edward Elgar Publishing, 341–359.
- Spaić, B., Dajović, G. (2016). *Pravo na obrazloženu presudu – praksa Evropskog suda za ljudska prava*. Podgorica: Centar za demokratsku tranziciju.
- Spaić, B., Đorđević, M. (2022). Less is More? On the Number of Judges and Judicial Efficiency. *Pravni zapisi*, 13(2), 421–445.

- Spaić, B., Đorđević, M. (2024). Who Works More, and Who Works Smarter?: Comparing Judicial Performance in Europe. *Pravni zapisi*, 15(1), 121–150.
- Spaić, B., Isibor, R. (2024). When Legal Interpretation is Not About Language. The Curious Case of Lidia Poët. *Journal of Argumentation in Context*, 13(1), 131–162.
- Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: The Legal Reasoning Capabilities of ChatGPT. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 72(3), 383–422.
- Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 49.
- Turpin, M., Michael, J., Perez, E., Bowman, S. R. (2023). Language Models Don't Always Say What They Think: Unfaithful Explanations in Chain-Of-Thought Prompting. *arXiv*.
- Van den Herik, H. J. (1991). *Kunnen computers rechtspreken?*. Gouda Quint.
- Vuković, D. (2017). Advokatura u Srbiji: Rezultati empirijskog istraživanja. *Branič, časopis za pravnu teoriju i praksu Advokatske komore Srbije*, 1–4.
- Walton, D., Macagno, F., Sartor, G. (2021). *Statutory Interpretation*. Cambridge University Press.
- Wróblewski, J. (1992). *The Judicial Application of Law*. Springer.
- Zhiwei, F., et al. (2023). Lawbench: Benchmarking Legal Knowledge of Large Language Models. *arXiv*.

Bojan Spaić, Ph.D.*
Faculty of Law, University of Belgrade
ORCID: 0000-0002-8887-9683

TECHNICAL AND INSPIRATIONAL PHILOSOPHY OF LAW: LAWYERS' REASONING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

ABSTRACT: The paper examines the relationship between the philosophy of law and legal practice. It is argued that the philosophy of law is a reflection on law, which may take the form of inspirational or technical reflection. Both forms of the philosophy of law can engage with legal practice, but only technical philosophy of law is capable of addressing concrete legal problems. The approach of technical philosophy of law is illustrated in the paper through the consideration of legal reasoning and artificial intelligence. The paper concludes by reflecting on the importance of the philosophy of law for legal practice.

Keywords: philosophy of law, legal practice, technical reflection, inspirational reflection, legal reasoning, artificial intelligence

---

** e-mail: bojan.spaic@ius.bg.ac.rs, associate professor.

** The paper was received on September 30, 2024, and it was accepted for publication on April 29, 2025.

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.

INTRODUCTION: PHILOSOPHY OF LAW AND LEGAL PRACTICE

The philosophy of law represents reflection on law. Whenever we think by posing a question to which the legal texts of a legal system provide no answer, we are reasoning philosophically. We are also reasoning philosophically when we challenge the philosophy of law and its relevance for law. In most cases, this reflection places the law within the context of collective intentional action and the individual relationship toward a given legal system. The philosophy of law outlines this context when, for example, it states: 1) that legal subjectivity can be attributed to anything, provided there is a valuable goal to be achieved by doing so,¹ or, for example, 2) that a judge decides based on the law subject to the influence of institutional, informally normative, and epistemic determinants of judicial reasoning.²

The author is convinced that what is stated above is true. At the same time, it is completely incomprehensible to virtually anyone, including those engaged in legal practice. In order for legal-philosophical reflection to truly and directly engage with legal practice, two fundamental conditions must be met:

1) The philosophy of law must be driven by topics that originate from legal practice and are closely related to it. The philosophy of law is indeed a theoretical discipline that seeks to explain a particular practice that we call legal. If it is driven by topics that are not in any way related to practical legal problems, it becomes like scholastic debates, which may have value but also carry a strong tendency to turn into trivial pedantry and hair-splitting.

A lawyer, of course, may find some philosophical question or debate interesting even if it has no immediate connection to practical legal problems, legal practice, or legal science. However, in those situations, the lawyer does not approach the problem in their capacity as a lawyer but as an amateur philosopher. Similarly, a legal philosopher may find a question from the history of philosophy interesting. Yet, in that case, the legal philosopher is not acting in that capacity but rather as a historian or historian of philosophy. In both cases, the lawyer and the philosopher step outside the boundaries dictated by the legal problem and lose their specific subject of engagement or research.

2) The philosophy of law must present its findings concerning legal practice and its problems in a way that is comprehensible to lawyers. Reflection on law often requires a conceptual apparatus that is not readily available to lawyers themselves. A good lawyer masters terms, definitions, and institutions

---

¹ Kurki, V. (2019). *Theory of Legal Personhood*. Oxford University Press.

² Spaić, B. (2020). *Prirada i determinante sudijskog tumačenja prava*. Faculty of Law, University of Belgrade.

within the framework of the legal system. However, the explanation, justification, and critique of law almost invariably require methodology and concepts that cannot be found within the framework of law itself. Thus, a lawyer may provide a sound explanation of the concept of *culpability* and *punishment* within the system, but culpability and its connection to punishment cannot be explained without fundamental ethical, epistemological, and ontological considerations, which at times are also based on empirical knowledge from the social and natural sciences. Similarly, the concept of an *obligation* is well-known to every civil lawyer, but its explanation is impossible without stepping outside the boundaries of legal terminology and legal forms of reasoning.

However, legal-philosophical stepping beyond the conceptual apparatus of lawyers and the law carries with it a serious risk. Like any discipline, philosophy has its own terminology, which is foreign to lawyers, overly technical, and removed from concrete disputes, positions, and legal problems. Admittedly, like law, philosophy demands conceptual rigor and precision. However, unlike law, the expression of such conceptual rigor and precision is not subject to the judgment of authoritative institutions but rather to the authority of the philosophical and scientific community. Communication between law and philosophy is therefore problematic from the very outset. It requires either a thorough acquaintance of lawyers with philosophy and its terminology or a consistent and lasting effort by legal philosophers to translate philosophical insights into language that is familiar to lawyers.

In the understanding of the philosophy of law that the author advocates, the epistemic and intellectual duty of legal philosophers is to convey their knowledge to lawyers in a way that is familiar and comprehensible to them – using language that is sufficiently foreign to spark interest, yet familiar enough not to cause confusion and rejection. Philosophers generally shy away from such language because it is unfamiliar to them and, at times, because they believe that simplicity trivializes philosophical problems. The issue of the style in which philosophical problems are presented is, after all, entirely separate from the issue of the truth of philosophical insight. However, if the language of philosophy is entirely incomprehensible to legal practice, the philosophy of law loses touch with that very practice, which is precisely its subject of reflection.

This paper is divided into two parts. 1. The first part will address the difference between technical and inspirational legal-philosophical reflection, asserting that technical legal-philosophical reflection is directly relevant to legal practice. 2. The second part of the paper will focus on two legal-philosophical topics – lawyers' reasoning and artificial intelligence – in order to illustrate the approach to the philosophy of law that the author advocates.

TECHNICAL AND INSPIRATIONAL REFLECTION ON LAW

Every reflection on law serves a purpose. Depending on the purpose that reflection aims to achieve, a distinction can be made between *inspirational* and *technical* reflection. *Inspirational* reflection is aimed at awakening an emotion in the audience, which hopes to steer them in a desirable direction of thought and action. *Technical* reflection is aimed at solving a problem. The prerequisite for inspirational reflection is mastery of rhetorical skills and knowledge of individual and social psychology, which can produce an effect on the audience being addressed. The prerequisite for technical reflection is factual, empirical, scientific knowledge about the problem being solved. Sometimes it is possible to solve a problem by accident, without sufficient knowledge of it. However, as a rule, the more we know about the problem, the greater the likelihood that we will correctly choose the means to resolve it.

Inspirational reflection is always in fashion. It sounds more scholarly, appears more refined, is more melodic and popular, suitable for large gatherings. A few years ago, a judicial educational institution from the region conducted a survey among judicial professions, particularly judges, about which educational course they considered most necessary and useful. The research showed that there was an overwhelming, even dominant, demand for courses dealing with values. Judges mostly claimed that their legal education lacked teachings on justice, freedom, impartiality, equality, legal certainty, and everything that is considered within the framework of the axiology of law.

In other words, the judges wanted instructors to present them primarily with inspirational reflection on law. In their responses, no one even mentioned courses on writing judgments, legal interpretation, consideration of legislative-technical details, factual reasoning, drafting legal submissions, lawsuits and appeals, resolving hard cases, or resisting political and other forms of influence. In other words, no one even mentioned education dealing with technical reflection, which has the potential to guide us in solving the very problems that have caused the judiciaries of our country and neighboring countries to dwell for decades in the space which, in religious-mythical narratives, lies between heaven and hell. With a record-low public trust in the judiciary, an incredibly high perception of judicial corruption, politically driven appointments of judges that are barely hidden from the public eye, the judges' expectation of courses in axiology is farcical, Monty Python-esque. Speaking of justice, equality, and freedom of the judiciary in this context is like helping a drowning man by throwing him a bouquet of flowers in response to his cries for help.³

---

³ The most likely explanation for the results of this survey is that judges are expressing the desires they think they should have, rather than the desires they actually have. More serious sociological studies eliminate this effect by using control questions, and the

Both technical and inspirational legal-philosophical reflection can successfully engage with legal practice, provided they are framed appropriately. However, their foundations and outcomes are significantly different. When we say “lawyers are engaged in a noble profession whose goal is to achieve social justice” and “lawyers work in the interest of their client and their own interest,” both statements initially sound plausible at a high level of generality. Yet, they are fundamentally different. Technical reflection is concerned with the reality of the legal profession, while inspirational reflection is concerned with the ideal of the legal profession.

However, if the philosophy of law focuses exclusively on the ideal of the legal profession and the legal profession continuously deviates from that ideal, inspirational reflection may be valuable, but it is practically futile because it is detached from the reality of the practice it addresses. Modern philosophy of law, for precisely this reason, is not satisfied with inspirational reflection but strives to make a part of its considerations usable for legal practice. The results of that effort are what the author refers to as technical reflection.

Contemporary philosophy of law in Serbia (more precisely, at the Faculty of Law, University of Belgrade) is not satisfied with inspirational reflection. Technical-philosophical reflection on law has its own *subject* and its own *method*. *Its subject* is legal practice as it truly is. It is not a legal practice crippled by idealization in which only the most significant values of a profession are visible, where speculation revolves around what the profession could be, only to reproach its members for falling short of that ideal, and where natural law is formulated as academic law that begins and ends its life within the walls of law schools and judicial academies. On the contrary, it concerns legal practice as it is encountered in real legal life, with all its deviations and corrections, its rises and falls. *The method* used to access the subject is the analytical method, which addresses 1) the basic intuitions on which legal practice is founded, and thus the fundamental problems of that legal practice; 2) the findings of legal science that thematizes the legal order in its various aspects; 3) the findings of empirical sciences concerning law and legal practice.

This realistic and analytical approach dictates that the philosophy of law, instead of engaging in systematization, interpretation, and construction of a “dead letter,” focuses on 1) ontological questions concerning the nature of social and individual life on which legal regulation is founded, including a) social and sociological questions regarding the foundations of law within the social reality that law creates; b) the validity of law within that social reality; c) its relationship to other rules of that society; and 2) epistemological questions concerning

---

effect itself is called *social desirability bias in social psychology*. Grimm, P. (2010). Social Desirability Bias. In J. Sheth, & N. Malhotra (Eds.), *Wiley International Encyclopedia of Marketing*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

a) legal reasoning and its nature; b) legal interpretation and its determinants; c) factual reasoning, beliefs, and their probability. The latter philosophy of law even deals with questions concerning the possibility of reasoning by artificial intelligence, activity without true human intelligence, and similar topics.

The subject-matter and methodological orientation of modern philosophy of law at the Faculty of Law, University of Belgrade, have led to didactic, scientific, and critical changes for the current generation of teachers and students. **Didactic** changes imply that there are significantly more judges, lawyers, and prosecutors in philosophy of law classes and related courses at the Faculty of Law compared to other courses. However, they do not visit in order to supplement the theoretical knowledge of the students but to talk about what they know best – their practical work within the framework of law and their shaping of law. Additionally, postgraduate studies in the philosophy of law are also attended by practicing lawyers who seek to philosophically ground and guide their practice of law by reflecting on questions of reasoning and interpretation. **Scientific** changes mean that law is approached analytically and realistically, based on legal practice as it actually exists, drawing from legal science and empirical sciences, rather than from its inspirational idealizations. The scientific problems 1) are dictated by practical problems faced by the legal profession, and 2) their consideration aims to determine the possibilities available to lawyers in carrying out their practical work. **Critical** changes imply that value judgments within contemporary philosophy of law are based on the best scientific and philosophical explanation of the reality of law, that is, legal practice. Practice is not assessed based on the ideal image of lawyers, the legal system, courts, or prosecutors, but by identifying its problems, ethical and dianoetic errors, cognitive and other biases.

Inspirational reflection is valuable when an individual lawyer, a segment of the legal profession, or the entire legal profession is in crisis, and, when it is necessary, to awaken the will for the rule of law and justice in an emotionally inspiring way. The author will focus on a specific technical reflection within contemporary philosophy of law in Serbia.

A TECHNICAL-PHILOSOPHICAL VIEW OF LAWYERS' REASONING

Unlike legal science in Serbia, which is often comfortably tucked away in some kind of positive law, and sometimes using it as an excuse for isolation and fruitless autarky, the philosophy of law addresses those legal issues in Serbia that have universal, scientific value. In doing so, it relies either on scientifically established or self-evident facts.

In the context of the legal profession, these facts are that the profession exists in Serbia, that it has its own tradition and organization, and that it differs from other legal professions, especially the judiciary and the prosecutorial profession. The philosophy of law examines those aspects of the legal profession in Serbia, and of the legal profession elsewhere, which are universal, identical across all societies that have law, and constant throughout time. The specific aspects of the legal profession in question may be subject to reasonable dispute. However, it is reasonably indisputable that the profession rests on lawyers' reasoning.⁴

It has already been indicated that the specific technical-philosophical reflection seeks to explain legal reality and, based on the best available explanation of that reality, to offer sound instructions for legal practice. In analyzing lawyers' reasoning, this reflection begins with the simple premise that legal reasoning is a type of reasoning, and that lawyers' reasoning is one type of legal reasoning. Reasoning itself is a form of reflection undertaken with the aim of reaching a conclusion or making a decision. Legal reasoning is reflection aimed at reaching a legal conclusion and a legal decision. In the framework of legal reasoning, we distinguish between *lawyers' reasoning*, *judicial reasoning*, *prosecutorial reasoning*, and *academic legal reasoning*.

Lawyers' reasoning shares some basic characteristics of legal reasoning, but it differs from other types of legal reasoning in its intended objective.⁵ *The primary goal of lawyers' reasoning is to structure a legal case so that the court makes a decision that is in the best interest of the lawyer's client.* The fundamental philosophical-scientific question of lawyers' reasoning is therefore: What means do lawyers use to structure a case? The fundamental philosophical-critical/evaluative/normative question of lawyers' reasoning is: What is the best way to persuade the judge to render a decision that is in the interest of the client?

---

⁴ Legal reasoning has been the subject of countless articles and studies. Here, only some recent works on which this part of the paper is based will be cited: Spaić, B. (2019). *Tumačenje prava u okviru hermeneutike Emilia Betija*. Faculty of Law, University of Belgrade. Spaić, B. (2024). Evolutionary and Static Interpretation, in: *Research Handbook on Legal Evolution*. Edward Elgar Publishing; Spaić, B., Isibor, R. (2024). When Legal Interpretation is Not About Language. The Curious Case of Lidia Poët. *Journal of Argumentation in Context* 13(1), 131–162; Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Faculty of Law, University of Belgrade; Spaić, B., Dajović, G. (2016). *Pravo na obrazloženu presudu – praksa Evropskog suda za ljudska prava*. Podgorica: Center for Democratic Transition; Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Faculty of Law, University of Belgrade; Schauer, F. (2009). *Thinking Like a Lawyer*. Harvard University Press; Walton, D., Macagno, F., Sartor, G. (2021). *Statutory Interpretation*. Cambridge University Press; Beltrán, J. F., Vázquez C., (eds.) (2022). *Evidential Legal Reasoning: Crossing Civil Law and Common Law Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Dewey, J. (1924). Logical Method and Law. *Cornell Law Review*, 10(1), 560–572.

In order to answer the first, philosophical-scientific question, it is necessary to analyze the legal profession, which philosophy deals with only after legal science, sociology, psychology, and social psychology. This paper will not specifically address this question because the author believes that the science of lawyers' reasoning is not yet sufficiently developed, especially in our country, to offer solid answers on which philosophy could rely in its considerations.⁶

The second question depends on the first, but it can be approached by starting from the idea that lawyers' reasoning is inextricably linked to judicial reasoning. *Judicial reasoning is a type of legal reasoning that results in an authoritative decision in an individual case.*⁷ The court reasons to reach three authoritative decisions: *an authoritative decision on the facts, an authoritative decision on the normative meaning of the legal text, and the final decision in the case.*⁸ In order for lawyers' reasoning to achieve its goal, the court must adopt that reasoning as its own and render a decision based precisely on the

---

⁶ This is not the case elsewhere. In legal systems where the role of the courts, prosecution, and legal profession is much more significant, empirical sciences have been investigating the models of judicial, prosecutorial, and lawyers' reasoning for decades. Research has resulted in numerous studies that provide more or less precise views on the legal profession: Barry, B. M. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights into Judicial Decision-Making (1st ed.)*. Informa Law from Routledge; Cane, P., Kritzer, H. M. (eds.). (2010). *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford University Press; Bystranowski, P., Janik, B., Próchnicki, M., et al. (2022). Do Formalist Judges Abide By Their Abstract Principles? A Two-Country Study in Adjudication. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique* 35, 1903–1935; Keith, E., Whittington, R., Kelemen, D., Caldeira, G. A. (eds.). (2008). *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press; Rachlinski, J. J., Wistrich, A. J. (2017). Judging the Judiciary By the Numbers: Empirical Research on Judges. *Annual Review of Law and Social Science* 13(1), 203–229; Klein, D. E., Mitchell, G. (2010). *The Psychology of Judicial Decision-Making*. Oxford University Press. The sociology of law in our country recently began to address these issues, resulting in significant studies: Spaić, B., Đorđević, M. (2022). Less is more? On the number of judges and judicial efficiency. *Pravni zapisi*, 13(2), 421–445; Spaić, B., Đorđević, M. (2024). Who Works More, and Who Works Smarter?: Comparing Judicial Performance in Europe. *Pravni zapisi*, 15(1), 121–150; Đorđević, M. Đ. (2022). Between the Judiciary and Advocacy: Professional Preferences of Law Students in Serbia. *Sociološki pregled*, 56(2), 680–708; Vuković, D. (2017). Advokatura u Srbiji: Rezultati empirijskog istraživanja. *Branich*, 1–4; Mrakovčić, M., Vuković, D. (2019). “Internal” Crisis of Judiciary? Attitudes of Members of the Legal Professions in Croatia and Serbia Towards Judiciaries in Their Countries. *Politička misao*, 56(1), 75–105.

⁷ Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Faculty of Law, University of Belgrade.

⁸ Wróblewski, J. (1992). *The Judicial Application of Law*. Springer; Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Faculty of Law, University of Belgrade.

reasoning that includes the lawyer's proposed arguments and the conclusion that logically follows from those arguments.

Lawyers' reasoning therefore proposes 1. a specific establishment of facts; 2. a specific interpretation of the law; 3. a specific final decision. The specificity of each of these elements lies in the fact that the lawyer has access to those understandings, interpretations, and decisions that are in the best interest of the client. Regarding *the establishment of facts*, it can be normatively stated that lawyers' reasoning consists of 1. identifying all known facts; 2. considering all possible representations of the facts; 3. presenting and arguing in support of the presentation of facts that benefit the client and that the court will most likely accept as its own reasoning. Regarding *the interpretation of the law*, it can be normatively stated that lawyers' reasoning consists of 1. identifying possible normative meanings of the legal text; 2. considering the potential interpretations of the text; 3. presenting and arguing in support of the interpretation that most benefits the client and that the court will most likely accept as its own reasoning. Regarding the final decision, the lawyer 1. connects the established and persuasive facts with the established and persuasive interpretation of the law in order to 2. argue for an outcome of the case that is in the best interest of the client.

For the purposes of this paper, *the analytical work of the philosophy of law* is completed, and its *critical role in* potentially guiding legal practice begins. Based on the preceding analysis, some conclusions can be drawn about what a lawyer should know in order to successfully present reasons that should persuade the court to rule in favor of the client:

A lawyer should know what interpretative methods and forms of reasoning judges use and how they use them. Judges are convinced that their primary task is to apply the existing law, except in cases where the literal application of the law conflicts with what they consider to be of great importance. The literal application of existing law in Serbia generally implies a) a predominant focus on systematic interpretation of statutory texts, and b) reliance on the dominant case law. Systemic interpretation means that when judges interpret, that is, when they establish the normative meaning of a source of law, they mainly rely on texts from the same source of law and other legal sources. Serbian judges will make an effort to demonstrate that their decision is based solely on the text produced by the legislator. This is a consequence of a bureaucratic mindset and a reluctance to produce any systemic or social effect through judicial activity that would extend beyond the specific case being decided. Another consequence of this reluctance to "make waves" is the psychological effect of "anchoring," whereby judges base their views on facts and law in the dominant understanding of legal practice. An example of this effect is the distinction between serious and conditional threats in

criminal law, or between dispositive and imperative norms in contract law. Judicial practice exists and is rarely subject to review. From a structural point of view, a lawyer's argument is successful when it is based on proposing to the court an interpretation of legal sources and a narrative of facts that are based on 1. a directly applicable source of law; 2. other related sources of law within the same branch of law; 3. sources of law from another branch of law if a persuasive answer does not exist within the directly applicable source being interpreted; and finally 4. the dominant understanding of law held by judges in Serbia.

A lawyer should know what motivates judicial reasoning. Empirical legal science and philosophy of law have completely rejected the idea that judges are logical automatons who, based on existing law and established facts, reach logically valid conclusions in specific cases.⁹ Judicial decisions are true decisions in every sense of the word. Judges always have a choice regarding which norm they will apply, which explanation of the facts they will accept, and what final decision and sanction they will impose. This choice can be narrowed down by legal texts, but it cannot be entirely eliminated.¹⁰ Practically, this means that a lawyer aiming to protect the client's interest, and thus indirectly their own, must take into account not only those influences that logically and argumentatively affect the court's decision but also extralegal influences that can be decisive when choosing the applicable law, explaining the facts, and rendering the final judgment.

Among these conditions, some are considered justified and others are unjustified. When judicial reasoning is influenced by the opinion of a prominent legal scholar, such influence tends to be considered justified. When judicial reasoning is influenced by public statements from politicians at the head of the executive branch, such influence tends to be considered unjustified. Unjustified influence on judicial reasoning most often appears in the form of emotions, biases, and preferences that lead to a judicial decision taking a particular shape. At the same time, these are not factors that a lawyer can directly influence, but they can rely on them and adapt their case accordingly.

A lawyer should establish relations of trust and "sympathy" with the court. Finally, the third factor that decisively shapes judicial reasoning is the trust and sympathy a lawyer can evoke in their interactions with judges. The human tendency to more easily accept the argument of those we trust and sympathize with has been known at least since Isocrates, one of the notable

---

⁹ Barry, B. M. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights into Judicial Decision-Making (1st ed.)*. Informa Law from Routledge.

¹⁰ Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Faculty of Law, University of Belgrade.

ancient rhetoricians and orators. Isocrates wrote that “a man who wishes to persuade others must pay attention to matters of character; everyone knows that words carry more weight when spoken by a man of good reputation.” In addition to legally regulated, formal relationships between courts and lawyers, there is a vast number of informal norms that regulate relationships within the judiciary. Based on these relationships, those serving criminal sentences recommend lawyers to each other, lawyers know in which court they have a good chance of success and in which one they do not, interns know what they can expect from a particular principal lawyer, and judges of lower courts know how the higher court will react to an idiosyncratic judgment that does not align with the usual, established patterns of adjudication. The content of this body of informal norms that regulate the judiciary has not been systematically established by empirical science, but its existence in all areas of life is indisputable. Based on these rules, rules that lawyers discover, adopt, or actively resist during their work within the judiciary, a lawyer can form an understanding of the kinds of relationships that can be developed with the court and what can be reasonably expected from the court in terms of protecting the client’s interest.

A TECHNICAL-PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

The second illustration of the approach of the philosophy of law discussed in the introductory sections of this paper involves addressing a question that, at the time of writing this text (the first half of 2024), sparks significant interest within the legal profession — the question of law and artificial intelligence.

Lawyers and legal professionals in general, unless they are fans of science fiction, very rarely know about the artificial intelligence test that Alan Turing, a pioneer of computer science, formulated in an article published in 1950.¹¹ Turing believed that confirmation that a machine exhibits intelligence that is indistinguishable from human intelligence could be obtained through a simple test. The test entails that a person simultaneously conducts conversations with a machine being tested and with a human, without knowing in advance which conversation is with the machine and which with the human. If the person being tested cannot distinguish the machine’s responses from those of the human, Turing argued, we can be confident that the machine exhibits signs of intelligence comparable to human intelligence. On July 23,

---

¹¹ Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 49.

2022, Google dismissed engineer Blake Lemoine, who was employed in the company's responsible AI organization, over claims that the AI model at that time had become self-aware. Lemoine published a conversation with the then-confidential AI model, upon which he developed the belief that the AI he was talking to had become self-aware.¹²

Even this story, *prima facie*, suggests that AI models are passing the Turing Test, which somehow makes the question that lawyers have been asking lately justified: Will artificial intelligence replace lawyers?

The first conclusion of realistic and analytical philosophy of law is that the question is insufficiently precise to allow for an unequivocal answer. To make it more precise, it is necessary to determine 1) what legal work consists of in general, and what the legal profession entails specifically; 2) what abilities the artificial intelligence we are concerned about possesses. Only then can we arrive at provisional answers to this fundamental question.

In order to replace a lawyer, artificial intelligence must be capable of reasoning like a lawyer. As previously demonstrated, the technical-philosophical position entails that the primary goal of lawyers' reasoning is to structure a legal case so that the court renders a decision in the best interest of the client. This means that the lawyer, based on prior knowledge, proposes a specific interpretation of the facts, a specific interpretation of the law, and a specific final decision, and substantiates them in a way that is acceptable to the court. One part of this task a) is based on legal education, which teaches us the foundation of legal work and the fundamental principles on which law rests; b) the second part consists of the ability to identify and interpret relevant legal rules; c) the third aspect of legal work lies in the ability to identify, from the sea of facts, those that are legally relevant; d) the fourth ability entails reasoning based on law and facts to reach a specific conclusion; e) finally, the lawyer must be able to substantiate each of these steps in a manner that is acceptable to the court. This perspective enables identifying the abilities that artificial intelligence must possess in order to be able to discuss the possibility that it could replace human intelligence in any of the above-mentioned activities.

Today, when we speak of artificial intelligence, we primarily refer to large language models such as GPT-4, which is the foundation of ChatGPT. Without delving into technical details, large language models are software-based neural networks designed to mimic the functioning of the human brain,

---

¹² Cameron, J., Bergen, B. (2023). Does Gpt-4 Pass the Turing Test?. *Proceedings of the 2024 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*, NAACL 5183–5210; Sejnowski, T. J. (2023). Large Language Models and the Reverse Turing Test. *Neural Comput*, 35(3), 309–342; Savage, N. (2024). Beyond Turing: Testing Systems for Intelligence. *Communications of the ACM*, 67(9), 10–12.

trained on unimaginably vast amounts of data. The combination of software design and hundreds of billions of data points enables products based on this technology to communicate with users in a way that closely resembles human interaction.

The legal reasoning abilities of GPT-4 were tested to a certain extent as early as 2022, even before the public release of ChatGPT.¹³ The UBE is a standardized bar exam in forty-one states of the United States of America. The results achieved by GPT-4 on this exam were better than the results of 90% of human candidates taking the bar exam. The conclusion of the authors of that test was that “large language models can meet the standard applied to human lawyers in nearly every jurisdiction in the United States by solving complex tasks that require deep legal knowledge, reading comprehension, and writing ability.”¹⁴

In September 2023, the authors of LegalBench developed a legal reasoning benchmark consisting of 162 tasks designed to measure specific types of legal reasoning. Of the three commercial models tested, GPT-4 achieved the best results by a significant margin. On a scale of 100, it scored 82.9 in problem identification, 59.2 in rule identification, 89.9 in drawing conclusions, 75.2 in interpretation, and 79.4 in rhetorical ability. Although cautious in their conclusions, the authors point out that there is considerable room for improving the legal reasoning skills of large language models, which could bring them closer to the level of human lawyers.¹⁵

For those skeptical of tests conducted by engineers and analytical tools of the philosophy of law, a group of engineers and lawyers in Australia recently published a study comparing the abilities of large language models with those of their favorite legal test subjects – interns. The researchers concluded that, in their current state and without special training, commercial large language models outperform not only trainees but also junior lawyers and external legal consultants when it comes to understanding contracts and identifying legal issues within them.¹⁶

Finally, in tests conducted in our country, it was concluded that large language models, such as ChatGPT, demonstrate the ability to simulate legal reasoning across a large number of examples where the difference between legal reasoning and everyday reasoning is most pronounced. With an

---

¹³ OpenAI (2023). Gpt-4 Technical Report. *arXiv*, 2303.08774v3.

¹⁴ Katz, D., Bommarito, M., Gao, S., Arredondo, P. (2023). GPT-4 Passes the Bar Exam. *SSRN Electronic Journal*.

¹⁵ Guha, N., et al. (2023). LegalBench: A Collaboratively Built Benchmark for Measuring Legal Reasoning in Large Language Models. *arXiv*.

¹⁶ Martin, L., Whitehouse, N., Yiu, S., Catterson, L., Perera, R. (2024). Better Call Gpt, Comparing Large Language Models Against Lawyers. *arXiv*.

appropriate prompt, even models not specifically developed for legal purposes display impressive reasoning abilities based on fundamental legal rules, principles, and established facts. Models developed specifically for legal reasoning are, however, only available commercially and at high prices, primarily aimed at large law firms.¹⁷

Now, it is possible to answer some of the fundamental questions that arise in legal practice regarding the use of artificial intelligence.

a) Can the knowledge of large language models match that of lawyers? Yes. From the standpoint of possessing relevant information, which lawyers acquire through legal education and professional experience, it is certain that any modern AI model holds an advantage over any individual lawyer. Of course, this does not imply a normative stance that large linguistic models should be uncritically integrated into legal practice.

b) Can large language models identify and interpret legal texts? Yes. The relative lack of focus in large language models means that it is currently difficult to receive from them entirely reliable answers regarding the precise identification of legal rules. However, the development of new models and techniques aimed at enhancing the reliability of language models will inevitably lead to precise identification of legal norms.

c) Can large language models detect legal problems when given factual descriptions? Yes. Documentary material, audio, and video content can already be processed by existing AI models at a high level, which is either comparable or even higher than human processing capabilities.

d) Can large language models connect law and facts to reach a legal conclusion? Yes. When asked, ChatGPT provides a fairly reliable answer about how to engage in legal reasoning, and based on facts and legal rules, it manages to draw conclusions and even offer alternative possibilities for reasoning.

e) Can large language models offer reasons to support the conclusions they have presented? Yes. General-purpose models, those available to the wider public, are currently insufficient to generate comprehensive justifications for all legal decisions they produce. This is due to the generic nature of their answers, stemming from the absence of specialized legal training. Nevertheless, it is undeniable that even models not specifically trained for law are capable of generating responses that are strikingly similar to legal reasoning and legal justifications.

---

¹⁷ Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial reason and artificial intelligence: The legal reasoning capabilities of GPT-4. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 72(3), 383-422.

Despite these positive answers, the final answer to the frequently asked question within the legal profession is nevertheless negative, for at least one reason. There is, in fact, another condition necessary for the possibility of replacing lawyers. Inspired by the Turing Test, in 1991, another pioneer in AI research in law, Jaap van den Herik, attempted to formulate a similar test for a computer's ability to reason like a lawyer.¹⁸ According to van den Herik, a positive answer to the previous questions is not sufficient to conclude that a computer can engage in legal reasoning and potentially replace lawyers. It is also necessary that the machine is able to give legal advice consistently for at least three months. In the current state of technology, all AI models lack this long-term reliability, which is an essential condition for engaging in the legal profession.

Of course, the philosophy of law does not conclude its work by providing a realistic and analytical answer to what lawyers' reasoning entails and whether AI can replace lawyers. For philosophy, it is often far more interesting to consider questions such as whether any intention or other mental state can be identified within large language models; what reasoning truly means; whether the method used by large language models to generate text corresponds in any way to how the human brain produces speech; whether the internal functioning of these models can even be called reasoning or is merely a matter of combining the material on which the models were trained;¹⁹ whether artificial intelligence produces legal material in accordance with moral and legal considerations and principles that are deemed particularly significant.²⁰

Instead of answers that must be based on long-term work and research, this paper will offer one example and one question. When the commercially available, paid version of ChatGPT is asked to act as a judge, and when a factual description and legal text corresponding to the facts and applicable law in a 2023 case in Serbia are entered, a case discussed in this issue of the journal by Goran Dajović, the following occurs:

---

¹⁸ Van den Herik, H. J. (1991). *Kunnen computers rechtspreken?* Gouda Quint.

¹⁹ Macmillan-Scott, O., Mussolesi, M. (2024). (Ir)rationality and Cognitive Biases in Large Language Models. *Royal Society Open Science*, 11(6); Zhiwei, F., et al. (2023). LawBench: Benchmarking Legal Knowledge of Large Language Models. *arXiv*; Mitchell, M., Palmarini, B. A., Moskvichev, A. (2023). Comparing Humans, GPT-4, and GPT-4V on Abstraction and Reasoning Tasks. *arXiv, Proceedings of the LLM-CP Workshop, AAAI 2024*; Turpin, M., Michael, J., Perez, E., Bowman, S. R. (2023). Language Models Don't Always Say What They Think: Unfaithful Explanations in Chain-Of-Thought Prompting. *arXiv*.

²⁰ Almeida, G. F. C. F., Nunes, J. L., Engelmann, N., Wiegmann, A., Araújo, M. (2024). Exploring the psychology of LLMs' Moral and Legal Reasoning. *Artificial Intelligence*, 333.

The facts are as follows: During a protest, a person threw eggs at a mural depicting a convicted war criminal. The prosecutor charged the individual with a misdemeanor based on the following legal provision: “Whoever, by indecent, insolent, or reckless behavior, disturbs public order and peace, endangers property, or offends public morality shall be fined from 10,000 to 150,000 dinars or sentenced to community service from 80 to 360 hours.

The following answer was received, presented here in summarized form:

Legal question: *Did the act of throwing eggs at the mural, in the context of a public gathering, constitute disturbing the peace or a public disturbance as prescribed by law?*

Legal issue: *Balancing the right to freedom of expression with the obligation not to disturb public order and peace. The act of throwing eggs at a mural depicting a convicted war criminal may be interpreted as a form of political or social protest.*

Decision and reasoning: *In order to reach a decision, it is necessary to assess: Context: Was the act of throwing eggs intended as a symbolic protest or did it incite violence, hatred, or disturb public peace? Impact: Did the act cause significant damage to property? Could it have incited violence or hatred in the public?*

Preliminary conclusion: *If the act was purely symbolic, causing minimal physical damage and did not incite violence or hatred, it could be protected under the right to freedom of expression, given the context of political or social commentary. However, if the act disturbed public peace, incited hatred, or caused significant damage, it could fall under criminal liability for vandalism or violent behavior.*

Final decision: *Without citing specific legal provisions and based solely on general principles, if the act did not incite violence, hatred, or cause significant property damage, and occurred within the context of expressing political or social dissent, it could potentially be considered a form of protected expression. However, any decision would have to take into account specific evidence regarding the intent, context, and impact of the act, including public reaction and the nature of the gathering. A final legal decision would require a detailed examination of the evidence, witness statements, and applicable laws. This decision attempts to balance the fundamental right to freedom of expression with the need to maintain public order and protect property rights in accordance with Serbian law.*

Such examples can pose a crucial question for philosophy and the philosophy of law – What can artificial intelligence teach us about ourselves, our cognitive abilities, our reasoning, and our legal reasoning? Comparing ChatGPT’s response with the reasoning of the judge of the misdemeanor court in the case of Aida Ćorović presents us with a practical question that can be summarized as follows: Do judges in Serbia pass the Turing Test?

CONCLUSIONS

In his *Nicomachean Ethics*, Aristotle distinguished between two types of virtue. According to him, *moral virtues* are states or dispositions, tendencies to act in a certain way. Among the virtues that make us inclined toward moral action, Aristotle included courage, temperance, generosity, patience, truthfulness, wit, modesty, justice, and others. Unlike Plato and Socrates, the Stagirite emphasized that these virtues cannot be learned in the strict sense of the word but can only be acquired and shaped over the course of life. He also explained that these are merely dispositions, which, in any given situation, do not necessarily result in morally good action. Whether these virtues will manifest, according to Aristotle, depends above all on whether we possess another group of virtues, which he calls intellectual virtues. Intellectual virtues are understanding (*nous*), knowledge (*episteme*), wisdom (*sophia*), prudence (*phronesis*), and skill (*techne*). Unlike moral virtues, intellectual virtues can be learned. By employing ethical virtues on the basis of intellectual virtues, we develop habits that become regular practice and thus an integral part of our character.

It could be said that the technical philosophy of law insists on the development of intellectual virtues. Its tasks, from the perspective of legal practice, concern understanding, knowledge, wisdom, prudence, and skill, all of which are necessary for practical legal action.

The first task of the philosophy of law is to allow the law and legal practice, legal science, and empirical science of law to speak for themselves, that is, to establish the law as it truly is. This represents the realistic character of contemporary philosophy of law. The author has argued that, in the case of lawyers' reasoning, this means determining the nature of this type of reasoning. It consists of the fact that the goal of lawyers' reasoning is to persuade the court to accept that interpretation of the law, that explanation of the facts, and that final decision that is in the best interest of the lawyer's client. In the case of artificial intelligence, the author has argued that the primary task of the philosophy of law is to begin its consideration based on the best scientific knowledge about artificial intelligence and its capabilities in the field of law.

The second task of the philosophy of law is to analytically examine existing law and legal practice, that is, what has been established in legal science and the empirical science of law. Regarding lawyers' reasoning, the author has argued that such examination leads to the conclusion that the success of a case, in the best interest of the client, depends on a) knowledge of the law; b) knowledge of the judge; c) knowledge of the logic and the social psychology of the particular judge. In the context of artificial intelligence, this entails considering the conditions under which technology can participate in

legal reasoning within and about the law. It has been demonstrated that these capabilities are impressive and that large language models can already be expected to play a significant role in legal work, but that, at present, there are certain surmountable limitations of artificial intelligence in law.

The third task of the philosophy of law is to critically guide existing law and legal practice based on the knowledge that enables it to accurately and realistically understand legal reality and its analytical examination. Contemporary philosophy of law, in doing so, focuses on identifying flaws in legal reasoning and their correction. These flaws manifest either as logical and argumentative errors in reasoning or as cognitive distortions and biases. In performing its critical role, the philosophy of law also engages in legal reasoning with the intention of guiding legal practice toward ways of avoiding mistakes and improving legal practice.

This constitutes the technical, rational character of the philosophy of law. However, lawyers are neither machines for legal reasoning nor stochastic parrots, and the virtues expected of lawyers are not only intellectual but also moral. There are circumstances in which the entirety of a lawyer's courtroom conduct cannot be based on existing arguments, established practices, prevailing opinions, or acquired knowledge. In such cases, the lawyer is called upon to insist that, in addition to achieving a favorable outcome for their client, a positive outcome for the law and society is also achieved. Sometimes, the very circumstances of the case and the complexity of the client's position place the lawyer in a seemingly hopeless situation in which, precisely for the sake of the client's best interest, they must choose a defense whose success is uncertain but which can lead not only to the realization of a personal interest, but also to the realization of the promise of rationality and logic, prudence and justice, to the supremacy of morally and rationally valuable law.

Inspirational philosophy of law, provided that it is sufficiently influential in legal practice and in the public space, then has the potential to shape and emphasize those virtues that are necessary in such situations and to awaken in the audience the aspiration to realize those virtues. In such situations, legal reality gains its best ally in inspirational philosophical reflection on legal values. This is simultaneously the point at which inspirational reflection within the philosophy of law temporarily gains conditional precedence over technical reflection within the philosophy of law, and there are good reasons to use the inspirational aspects of the philosophy of law to achieve purposes that transcend the client's interest and the lawyer's compensation.

BIBLIOGRAPHY

- Almeida, G. F. C. F., Nunes, J. L., Engelmann, N., Wiegmann, A., Araújo, M. (2024). Exploring the Psychology of LLMs' Moral and Legal Reasoning. *Artificial Intelligence*.
- Barry, B. M. (2020). *How Judges Judge: Empirical Insights into Judicial Decision-Making (1st ed.)*. Informa Law from Routledge.
- Bystranowski, P., Janik, B., Próchnicki, M., et al. (2022). Do Formalist Judges Abide By Their Abstract Principles? A Two-Country Study in Adjudication. *International Journal for the Semiotics of Law - Revue internationale de Sémiotique juridique* 35, 1903–1935.
- Cameron, J., Bergen, B. (2023). Does GPT-4 Pass the Turing Test?. *Proceedings of the 2024 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*, NAACL, 5183–5210.
- Cane, P., Kritzer, H. M. (eds.). (2010). *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford University Press.
- Dajović, G. (2023). *Osnovi pravnog rasuđivanja*. Faculty of Law, University of Belgrade.
- Klein, D. E., Mitchell, G. (2010). *The Psychology of Judicial Decision-Making*. Oxford University Press.
- Dewey, J. (1924). Logical Method and Law. *Cornell Law Review*, 10(1), 560–572.
- Dorđević, M. Đ. (2022). Between the Judiciary and Advocacy: Professional Preferences of Law Students in Serbia. *Sociološki pregled*, 56(2), 680–708.
- Zhiwei, F., et al. (2023). LawBench: Benchmarking Legal Knowledge of Large Language Models. *arXiv*.
- Beltrán, J. F., Vázquez C., (eds.) (2022). *Evidential Legal Reasoning: Crossing Civil Law and Common Law Traditions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grimm, P. (2010). Social Desirability Bias. In: J. Sheth, & N. Malhotra (Eds.), *Wiley International Encyclopedia of Marketing*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- van den Herik, H. J. (1991). *Kunnen computers rechtspreken?* Gouda Quint.
- Katz, D., Bommarito, M., Gao, S., Arredondo, P. (2023). GPT-4 Passes the Bar Exam. *SSRN Electronic Journal*.
- Kurki, V. (2019). *Theory of Legal Personhood*. Oxford University Press.
- Macmillan-Scott, O., Mussolesi, M. (2024). (Ir)rationality and Cognitive Biases in Large Language Models. *Royal Society Open Science*, 11(6).
- Martin, L., Whitehouse, N., Yiu, S., Catterson, L., Perera, R. (2024). Better Call GPT, Comparing Large Language Models Against Lawyers. *arXiv*.
- Mitchell, M., Palmarini, B. A., Moskvichev, A. (2023). Comparing Humans, GPT-4, and GPT-4V on Abstraction and Reasoning Tasks. *arXiv, Proceedings of the LLM-CP Workshop, AAAI 2024*.
- Mrakovčić, M., Vuković, D. (2019). “Internal” Crisis of Judiciary? Attitudes of Members of the Legal Professions in Croatia and Serbia Towards Judiciaries in Their Countries. *Politička misao*, 56(1), 75–105.

- Guha, N., et al. (2023). LegalBench: A Collaboratively Built Benchmark for Measuring Legal Reasoning in Large Language Models. *arXiv*.
- OpenAI (2023). GPT-4 Technical Report. *arXiv*, 2303.08774v3.
- Rachlinski, J. J., Wistrich, A. J. (2017). Judging the Judiciary By the Numbers: Empirical Research on Judges. *Annual Review of Law and Social Science*, 13(1), 203–229.
- Savage, N. (2024). Beyond Turing: Testing Systems for Intelligence. *Commun. ACM* 67, 9, 10–12
- Schauer, F. (2009). *Thinking Like a Lawyer*. Harvard University Press.
- Sejnowski, T. J. (2023). Large Language Models and the Reverse Turing Test. *Neural Comput.* 35(3), 309–342.
- Spaić, B. (2019). *Tumačenje prava u okviru hermeneutike Emilia Betija*. Faculty of Law, University of Belgrade
- Spaić, B. (2020). *Priroda i determinante sudijskog tumačenja prava*. Faculty of Law, University of Belgrade.
- Spaić, B. (2024). Evolutionary and Static Interpretation, in: *Research Handbook on Legal Evolution*. Edward Elgar Publishing;
- Spaić, B., Dajović, G. (2016). *Pravo na obrazloženu presudu – praksa Evropskog suda za ljudska prava*. Podgorica: Center for Democratic Transition.
- Spaić, B., Đorđević, M. (2022). Less is more? On the number of judges and judicial efficiency. *Pravni zapisi*, 13(2), 421–445.
- Spaić, B., Đorđević, M. (2024). Who Works More, and Who Works Smarter?: Comparing Judicial Performance in Europe. *Pravni zapisi*, 15(1), 121–150.
- Spaić, B., Isibor, R. (2024). When Legal Interpretation is Not About Language. The Curious Case of Lidia Poët. *Journal of Argumentation in Context* 13(1), 131–162.
- Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial reason and artificial intelligence: The legal reasoning capabilities of GPT-4. *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 72(3), 383–422.
- Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 49.
- Turpin, M., Michael, J., Perez, E., Bowman, S. R. (2023). Language Models Don't Always Say What They Think: Unfaithful Explanations in Chain-Of-Thought Prompting. *arXiv*.
- Vuković, D. (2017). Advokatura u Srbiji: Rezultati empirijskog istraživanja. *Branič*, 1–4.
- Walton, D., Macagno, F., Sartor, G. (2021). *Statutory Interpretation*. Cambridge University Press.
- Keith, E., Whittington, R., Kelemen, D., Caldeira, G. A. (eds.). (2008). *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press.
- Wróblewski, J. (1992). *The Judicial Application of Law*. Springer.

Др Марица Мишић*
Правни факултет Универзитета у Нишу
ORCID: 0000-0001-9534-6052

НЕРЕШИВИ ПРОБЛЕМИ ПРАВДЕ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА**

САЖЕТАК: Историја филозофске (и правнофилозофске) мисли нам показује да се правда као принцип не може супстантивно одредити, односно да углавном постоји сагласност о томе да је правда нешто чему треба тежити, али да се, с друге стране, правда као неки врховни или апсолутни принцип не може садржајно описати. Неки средњи пут настао из релативности и променљивости садржине правде и њене апсолутности као форме јесте концепт процедуралне правде или унутрашње моралности права – углавном процедуралних захтева које пропис треба да задовољи да би важио као право. Правницима који, како Кант и многи аутори следећи Канта често апострофирају, нису још увек нашли свој појам права, нове изазове задаје развој савремене технологије и примена вештачке интелигенције у многим областима, као и у појединим доменима права. Од дилема које се односе на етику и правно регулисање вештачке интелигенције, до питања која се тичу могућности примене вештачке интелигенције у поступку стварања, тумачења и примене права, решења изазова који су задатак савремене научне мисли и етичке и правне праксе могу бити од значаја за будућност права. У раду ће између осталог бити разматрана и могућност остваривања правде у контексту употребе вештачке

---

* e-mail: m.marica93@gmail.com, докторанткиња.

** Рад је примљен 1. 12. 2024, а прихваћен је за објављивање 4. 3. 2025. године.

интелигенције у процесу стварања, тумачења и примене права и то с обзиром на тезу недовољности објашњења и остваривања правде јусупозитивистичким схватањима правде.

Кључне речи: правда, вредност, правна сигурност, једнакост, вештачка интелигенција

УВОД

Појава и примена вештачке интелигенције условила је потребу правног и етичког регулисања, односно нужност усклађивања и постављања правних и етичких стандарда са техничким стандардима. У теоретским расправама поставља се питање могућности признавања роботима и вештачкој интелигенцији (у даљем тексту: ВИ) моралног и/или правног субјективитета, као и евентуалног прописивања роботских права аналогних људским правима. Разматрања о овим питањима дотичу се и проблема деликтне одговорности за штету или казнена дела које би евентуално начинио робот током свог аутономног (непредвидивог) деловања и у случају различитих злоупотреба.¹ Упркос неким схватањима да ВИ треба признати правни и морални субјективитет на основу којих би били чак и титулари извесних права (чак и употребом фикције о правном лицу), мишљења смо да ниједан од критеријума и аргумената који би се навео у прилог тој тези у овом тренутку није довољан и да је лако оспорив. Сваку творевину човека, као што је уосталом и позитивно право, можемо назвати вештачком (*artificial*). Мада човек као креативно биће у већину оног што створи улије део себе (умност, сврху), то и даље не значи да оно што створи није ствар и да је нужно да се оном што је створено призна извесни правни статус који превазилази правни статус ствари (*res*). Наведени проблеми нису предмет овог разматрања које ће примарно бити фокусирано на непревазиђени проблем правде, а потом, у другом делу и проблем правде у условима развоја технологије и примене вештачке интелигенције у области права, тзв. аутоматизоване, предиктивне правде. Закључци о проблему правде у контексту савремених технологија и употребе вештачке интелигенције у домену права, изведени су с обзиром на употребу доступног бесплатног модела вештачке интелигенције ChatGPT. Моделу су постављана питања општеног карактера која се тичу правде и правних вредности, усмерена

---

¹ Више: Wolfgang, M. S. (2021). Robots and Rights: Reviewing Recent Positions. *Legal Philosophy and Ethics*, ed. Joachim von Braun et al. *Robotics, AI and Humanity. Science, Ethics and Policy*. Springer, 191–203.

на „испитивање“ теоријског знања вештачке интелигенције о томе, док би у даљим истраживањима било пожељно више се фокусирати на постављање хипотетичких и практичних задатака и „испитивање“ и њиховог решавања од стране ВИ. Већ постоје истраживања која су се бавила сличном проблематиком задајући GPT-4 упутство да као судија након више етапа правничког расуђивања изрекне одлуку.²

Тешкоће са којима се суочавају етичари и правници чини нам се да потичу и од недовољног познавања саме вештачке интелигенције и начина на који она настаје, функционише, па и учи из сопственог искуства, односно непоседовања стручних знања из програмирања и осталих сродних дисциплина. Тако се за потребе нормирања и правно-етичких разматрања полази од датих и прихваћених дефиниција вештачке интелигенције и осталих појмова са њом повезаних, док правници и филозофи настоје да формулишу принципе и вредности које употребом ВИ треба да се остваре (позитивно одређење) или бар да се не повреде (негативно одређење). Нарочито регулисање захтева употреба тзв. високоризичних система и употреба bottom-up алгоритама који уче на основу ранијих искустава и ревидирају алгоритам током времена, што их чини непредвидивим. Осим тога у односу на ВИ треба с резервом употребљавати термине као што су „интелигенција“, „расуђивање“, „одлучивање“ и „аутономија“ који се пре свега везују за људска бића,³ за умност и разумност, аутономију слободне воље као његове суштинске карактеристике. Истраживања у области моралне психологије, бихевиоралних наука – когнитивне психологије, показују да доношење одлука које се односе на имовину, здравље и живот човека, људи радије поверавају другом човеку него вештачкој интелигенцији, као и да у случају грешке и неисправних одлука, одговорност и кривицу приписују произвођачима, дизајнерима и програмерима.⁴

---

² Више: Spaić, B. Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: the Legal Reasoning Capabilities of GPT-4. *Annals of Faculty of Law. University of Belgrade* (3), 401–413.

³ Више: Tasioulas, J. (2019). First Steps Towards an Ethics of Robots and Artificial Intelligence. *Journal of Practical Ethics*, 7(1), 64.

⁴ Више: Bigman, Y. E., Gray, K. (2018). People are averse to machines making moral decisions. *Cognition* 181, 21–34; Jauernig J., Uhl, M., Walkowitz, G. (2022). People Prefer Moral Discretion to Algorithms: Algorithm Beyond Intransparency. *Philosophy & Technology*, 35(2); Wilson, A., Stefanik C., Shank D. B. (2022). How do people judge the immorality of artificial intelligence versus humans committing moral wrongs in real-world situations?. *Computers in Human Behavior Reports*, 8, 100229; Zhang, Y., Wu, J., Yu F., Xu L. (2023). Moral Judgements of Human vs. AI Agents in Moral Dilemmas. *Behavioral Sciences* (13), 181.

ПРАВДА КАО ВРЕДНОСТ

Уколико се врховна вредност права одреди као део врховне вредности света, посебне правне вредности представљаће конкретизацију и део не само врховне правне, већ и врховне вредности света. Тако ће сврха правног регулисања допринесити остварењу врховног Добра које се састоји у опстанку света – опстанку највећег броја бића у њиховом пуном достојанству.⁵ Правне вредности обухватају опште вредности које право штити, као и чисто правне вредности као што су правна сигурност и правна ефикасност. Тако нпр. мир, ред и поредак су опште вредности које се најпотпуније штите и остварују правом, а опште вредности истина, слобода, правда и људско достојанство су правне уколико их право захтева и остварује.⁶ Правда је вредност по себи, вредности права изворно техничко-правне (законитост, целисходност, извесност, сигурност, јасност, ефикасност, одређеност), док друштвене вредности, практично-реалистичке, чији је циљ да омогуће сапостојање људи у друштву, као што су слобода, мир, сигурност, ред, једнакост, достојанство, толеранција, су повезане са правдом, али их и право присваја.⁷

Правда схваћена као апсолутна вредност је у рангу истине, доброг, лепог, која се не може извести из неке друге вредности, већ је заснована на самој себи.⁸ Опште добро, правда и правна сигурност заједнички владају правом, али не у хармонији већ у односу напетости.⁹

Шта је правда?

Разматрања о правди још од Аристотела и његовог разликовања раздељујуће (дистрибутивне) и изједначујуће (комутативне¹⁰ – поравнавајуће, исправљајуће), одређивањем праведним оног ко поштује законе и ко је непристрастан, праведним оно што је по закону праведно, а неправедним оно што је по закону неправедно, везивањем правде за срећу,

⁵ Лукић, Р. Д. (1992). *Систем филозофије права. I Филозофија, II Филозофија права*. Београд: Савремена администрација, 485.

⁶ *Ibid.*, 445–447.

⁷ Вукадиновић, Г., Митровић, Д. (2019). *Увод у Теорију и филозофију права*, Београд: Досије студио, 106.

⁸ Radbruch, G. (2007). *Pravni i drugi aforizmi*. Београд: Dosije, 12.

⁹ *Ibid.*, 13.

¹⁰ Термин *iustitia commutativa* потиче од Томе Аквинског. – Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 179.

опште добро и врлину¹¹ изазивају размимоилажења при покушајима да се изнађе критеријум и одреди апсолутна правда све до крајње релативизације вредности које воде нихилизму. Упркос различитим покушајима, изгледа да се није далеко одмакло од Аристотелових образаца формалне правде, као ни од његовог и Платоновог схватања материјалне правде као остваривања општег добра.¹²

Испитивања могућности ВИ да допринесе остварењу правде можемо започети и питањем саме вештачке интелигенције (chat bot апликације – chatGPT – једним од примера генеративне вештачке интелигенције (ГВИ) – *generative artificial intelligence* – (GAI)¹³ „Шта је правда?“ Одговор који смо добили истиче субјективност и релативност значења правде коју препознаје као поштовање истине, моралних начела и једнакости, а као њен задатак истиче постизање равнотеже између њих. Сходно томе наводи врсте правде: моралну, правну, социјалну и епистемичку.¹⁴

¹¹ Aristotel. (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus, 87–115.

¹² Вукадиновић, Г., Митровић, Д. (2019). *Увод у Теорију и филозофију љрава*, Београд: Досије студио, 105.

¹³ Генеративна вештачка интелигенција су софтверски системи који комуницирају природним језиком, способни да одговоре на релативно комплексна питања и да креирају садржај пратећи формулисана питања и инструкције. GAI функционише на основу учења образаца и карактеристика из велике колекције података са сврхом да одреди са највећом могућом сигурношћу, следећу реч, без поседовања знања, на основу честих асоцијација између две информације на основу података за вежбање (training data). Ризици који прате употребу тичу се нетачних одговора заснованих на нетачним или недовољним подацима, халуцинација, пристрасности која потиче од података на којима је трениран (које чак могу бити и намерно уграђене у алгоритам) – измишљања вероватних одговора. Већина њих садржи елемент непредвидивости што резултира давањем различитих одговора на исто питање и што их чини непоузданим, а сами одговори захтевају проверу исправности од стране корисника – Working Group on Cyberjustice and Artificial intelligence (CEPEJ-GT-CYBERJUST), European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Use of Generative Artificial intelligence (AI) by judicial professionals in a work-related context*, Information Note. Strasbourg, 2024, 2–4.

¹⁴ „Појам правде може имати различита значења у различитим контекстима. У основи, правда се односи на поштовање истине, моралних начела и једнакости. Ево неколико кључних аспеката:

1. *Морална љрава*: Односи се на моралне принципе који дефинирају што је исправно и праведно у односу на понашање појединца или друштва.

2. *Правна љрава*: Односи се на правни систем и правила која осигуравају да се сваки појединац третира једнакоправно и по закону.

3. *Социјална љрава*: Фокусира се на равноправно поступање према свим члановима друштва, узимајући у обзир различите потребе, позиције и права.

4. *Епистемичка љрава*: Односи се на поштовање истине, транспарентности информација и правичност у приступу знању.

Друго питање које смо поставили било је „Која је садржина правде?“, али и овај одговор¹⁵ је инсистирао на контекстуалној релативности њеног садржаја, ипак истичући као кључне суштинске елементе равноправност, поштовање закона, моралне темеље, одговорност и добробит заједнице.

Иако вештачка интелигенција (у овом конкретном случају chatGPT¹⁶, због једноставности и доступности коришћења (не споримо могућност да постоје напредније и „стручније“ за област права (спорно да ли и за област правде)), „мисли“ да зна шта је правда и покушава да дефинише неке основне њене видове, морамо се осврнути на то да највећи филозофи и правници, као што је нпр. Келзен признају пораз у покушају да дају одговор на питање шта је апсолутна правда „тај лепи сан човечанства“. Као и већина нас, он има свој релативни појам правде којим се мора задовољити: то је „правда слободе, правда мира, правда

Правда може бити субјективна и различито се тумачити овисно о културном, филозофском и правном контексту. Важно је да правда настоји постићи равнотежу између истине, моралних вриједности и једнакости у свим аспектима живота.”

¹⁵ „Садржај правде може се разумјети кроз неколико кључних елемената који чине њезину суштину:

1. *Равноправност*: Правда се темељи на идеји да сви појединци требају бити третирани једнако и имати једнаке шансе без обзира на особне карактеристике попут расе, пола, религије или социоекономског статуса.

2. *Поштовање закона*: Правда укључује поштивање правних норми и процедура како би се осигурало да се свако поступа у складу с правилима која су утврђена за заједницу или друштво.

3. *Морални темељи*: Морални аспекти правде односе се на поштовање темељних етичких вриједности попут исправности, поштења, истине и добробити свих чланова друштва.

4. *Одговорност*: Правда укључује одговорност за поступке и одлуке које утјечу на друге људе или заједницу, што подразумева преузимање одговорности за посљедице својих дјела.

5. *Добробит заједнице*: Правда такођер укључује промицање опћег добра и друштвене праведности, осигуравајући да одлуке и поступци доприносе благостању читаве заједнице.

Садржај правде може се разликовати овисно о културним, филозофским и правним традицијама, али ови елементи често чине темељну структуру правде у већини друштава.“

¹⁶ Занимљив је пример Тејлора, Мајкрософтовог четбот софтвера који је дизајниран тако да одговара на поруке корисника узраста од 18 до 24 године с могућношћу да учи из приспелих порука и постепено унапређује своје способности да води конверзацију. Након само 24 сата функционисања, људи су почели да Теј уче сексистичким и расистичким идејама да је она почела говорити позитивно о Хитлеру услед чега је Мајкрософт искључио и обрисао њене најувредљивије поруке. Singer, P. (2023). Can Artificial Intelligence be Ethical?. *Ethics in the Real World – 90 essays on things that matter*. Melbourne: The Text Publishing Company, 303.

демократије, правда толеранције“, правда под чијом заштитом може да напредује наука, а са њом истина и искреност.¹⁷ Он побија аргументе који се односе на неке раније концепте правде, као што су схватање правде као среће, једнакости пред законом, одмазда, и једино толеранцији признаје вредност која би била приближна праведности. Извршење правде претпоставља вредности и норме, за које се поставља питање могу ли уопште бити предмет рационалног испитивања.¹⁸ Келзен као нормативиста разликује објективне судове вредности (у смислу тврђења да је одређено понашање у (не)складу са оним што је прописано нормом, субјективне судове вредности и судове о праведности (који су релативно зависни од схватања човека или преовлађујућег друштвеног мњења).¹⁹ Потреба за правдом постоји у случају сукоба интереса, праћен проблемом одређивања хијерархије вредности и врховне вредности. Проблем сукоба вредности не може се решити средствима рационалног сазнања, суд о томе је одређен емоционалним чиниоцима и стога је он релативан и субјективан, важећи само за субјекта који суди.²⁰

У оквиру система у ком основни, темељни принцип није споран, смисао правде ће бити да избегне сваку произвољност у правилима, неправилност у понашању. Правда онда има три елемента: „вредност која је заснива, правило које исказује и дело које је остварује“, од којих се правило и дело могу подврћи рационалним захтевима, док се вредност не може подредити рационалним критеријумима, што је чини произвољном и логички неодређеном.²¹ Дело је неправедно ако није саобразно правилу правде (осим у случају разлозима правичности оправданог одступања), правило је неправедно када је произвољно, неоправдано одступа од обичаја и преседана и уводи неправедне разлике, док је разлика произвољна уколико није рационално оправдана, односно уколико критеријуми и вредности којима се оправдава представљају пристрасно заузимање става, уколико су ирационални и стају у одбрану појединачних интереса.²²

Као три елемента комплексног Финисовог појма правде могу се одредити међусобни односи са другима, усмереност на друге (other-directedness); дужност према другом који има корелативно право и једнакост схваћена као пропорционалност, равнотежа или баланс. Његов

---

¹⁷ Kelzen, H. (1998a). *Šta je pravda*. Beograd: „Filip Višnjić“, 37.

¹⁸ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 3.

¹⁹ Више: Kelzen, H. (2000). *Čista teorija prava*. Beograd: Gutenbergova galaksija, 22–28; Kelzen, H. (1998b). *O granicama između pravničke i sociološke metode, Opšta teorija prava i države*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 100–102.

²⁰ Kelzen, H. (1998a), *Op. cit.*, 13–13.

²¹ Perelman, H. *Op. cit.*, 41.

²² *Ibid.*, 64.

појам правде укључује принципе за процењивање како се понашати према другом односно како појединац има право да буде третиран. Одбацујући појам правне правде, Финис наводи да општа правда пружа оквир за остваривање општег добра заједнице које захтева и повлачи за собом стандарде прикладности у односу на основне аспекте развоја и процвата човека.²³

Упркос томе што је правда универзална вредност, око које се могу сви сложити да је вредност пожељна остваривања, потешкоће које настају проистичу из њене нејасности и могућности да узима различите изгледе прилагођене схватањима и интересима противника у споровима, ратовима и револуцијама, који покушавају да докажу да је правда на њиховој страни.²⁴ Концепт правде не може бити одређен простим упућивањем и обраћањем ономе што је негде било прихваћено као њена конкретна примена.²⁵ Као апсолутни и универзални су априори захтеви ума, као што захтев који етика поставља човеку да праведно деловање учини себи максимом, у складу са чиме Кант формулише општи закон права: „Делај споља тако да слободна употреба твоје самовоље постоји заједно са слободом свакога по неком општем закону.“²⁶

Прихватити могућност рационалног или умног оправдања (практичку употребу ума) значи признати да расуђивати не значи само проверавати и доказивати, него и већати, критиковати, оправдавати, аргументовати, изношење разлога у прилог или против неке одлуке односно избора. Критиковати се могу само релативне и подређене вредности, не и апсолутне. Критика и оправдање јесу контекстуално историјски позиционирани, временски и просторно условљени, што значи да за свако друштво и дух постоје дела, веровања и вредности који се одобравају, не оспоравају и које нема потребе оправдавати и који дају преседане, моделе, убеђења и норме на којима се темеље критеријуми за критику и оправдавање понашања, склоности и тврдњи.²⁷

---

²³ Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 161–165.

²⁴ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 4–5.

²⁵ Stammler, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company, 123.

²⁶ Kant, I. (1993). *Metafizika morala*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 32–33.

²⁷ Perelman, H. *Op. cit.*, 46–46.

Правна правда

У даљим разматрањима појма правне правде (законске, судске и спорне процедуралне) претпостављамо нормалан поредак у ком нема селективне примене права и злоупотребе правних институција усмерених на обрачун са политичким опонентима, узурпацију и концентрацију власти каква постоји у диктатурама и тиранијама чији закони могу бити садржински неправедни, јер би то подразумевало испитивање ширег круга проблема и аспеката злоупотребе технологије и вештачке интелигенције за неправедне циљеве.

Поред природне, божје, апсолутне правде, од које се готово одустало пре више од два века, постоји друштвена правда са својим изведеним, релативним врстама (морална, религијска, политичка, солидарна... које су додатно релативизоване. Правна правда је такође релативна, као и њене изведене врсте (законска, судска, процедурална, кривична, грађанска, управна...)²⁸

У основи правне правде је прастаро начело изражено у *suum cuique tribuere* – дати свакоме своје, које се после Аристотела приближава једнакости и то пре свега законској једнакости и третирање једнаких бића на једнаки начин (комутативна правда, принцип недискриминације на основу разлике међу бићима). Међутим, иако је суштина људских бића иста, међу њима постоје разлике које би требало узети у обзир како би поред формалне правде – једнакости, била остварена и материјална правда (дистрибутивна правда). Једнакост у праву је елемент правде, која може бити унутарња или спољна, односно апстрактна, материјална, законодавна правда (односно својство позитивноправних норми да буду усаглашене са материјалним принципом (идејом) позитивног права и захтев за унутарњом једнакошћу, комутативним и дистрибутивним *suum cuique tribuere*) и конкретна, формална, судска правда (односно својство поступка и одлука државне власти да буду у складу са законом, чак иако је он неправедан – спољна једнакост и захтев равномерне примене закона на све случајеве обухваћене нормом).²⁹

Проблем остваривања правне правде састоји се у проналажењу мерила једнакости и у субјективности правде, јер оно што је у сваком конкретном случају, и уопште, праведно за једне, неправедно је за друге, будући да се правда схвата субјективно зависно од интереса, положаја

---

²⁸ Вукадиновић, Г., Митровић, Д. (2019). *Увод у теорију и филозофију права*. Београд: Досије студио, 104.

²⁹ Живановић, Т. (1959). *Систем синтетичке правне филозофије: 1. Синтетичка филозофија права 2. Синтетичка филозофија правних наука (Правна логика и Теорија правног сазнања у оквиру Оишије)*. Београд: Српска академија наука, Научно дело, 675–680.

и схватања људи, те тако можемо рећи да нема неке апсолутне објективности правде и да се морамо задовољити релативно објективном правдом која је везана за релативну објективност права и то као средство „погодно да то право најпотпуније оствари“. Задатак права је да пронађе објективну вредност и да приликом оцене и практичне примене правде и осталих вредности буде објективно.³⁰

Понекад једнако поступање са истим бићима без узимања у обзир њихових суштинских разлика може бити неправедно уколико је реч о општим нормама, односно неправично уколико конкретна норма не узима у обзир специфичности случаја (будући да се правичност углавном одређује као правда у конкретном случају, подврста правде, правда појединачног случаја). Правда каквом је Аристотел одређује, сматра професор Лукић, јесте правда најниже врсте, „најелеменатрнија, најпростија, најлакше остварљива, најреалнија, најприхватљивија, најмање племенита“, правна правда заснована на једнакости.³¹ Формално правило правде према Перелману може се изразити као неподједнак поступак са истоветним бићима, већ „једнак поступак са *бићно сличним* бићима“, међу којима не постоје битне разлике. Међутим, ово правило не прецизира „*када* су два бића битно слична и *како* их треба третирати да би то било праведно“. Када позитивно законско правило одређује критеријуме за његову примену, правило правде је тачно одређено и постаје „правно правило (*the rule of law*)“ које захтева да они који су у очима закона слични буду третирани на законом одређен начин. У том случају делање сагласно правном правилу је праведно, јер се закон исправно примењује (*субјективна правда*), што доводи до правне сигурности и остварује се у правном силогизму који прописује да судија „сваког члана једне категорије третира онако како би требало да буду третирани сви чланови те категорије“. Једнакост пред законом подразумева да је судија праведан ако је непристрастан, неподмитљив и рационалан, хладне главе.³²

Претходно схватање изражено у принципу *dura lex sed lex* и немогућности судије да доводи закон у питање, може се супротставити принцип *summum ius summa iniuria* и могућност судије да у случајевима неправде изазване строгом применом закона, његово дејство ублажи и коригује и да на тај начин активно суделује у стварању права и доноси правичне одлуке, да допуни и исправи позитивни закон односно поступа као законодавац који је могао да предвиди јединственост конкретног случаја.³³

³⁰ Лукић, Р. Д. (1992). *Систем филозофије права. I. Филозофија, II. Филозофија права*. Београд: Савремена администрација, 467–468.

³¹ *Ibid.*, 219–221.

³² Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 18–19.

³³ *Ibid.*, 21.

Common law системи за овакве ситуације тзв. hard cases омогућавају и другачија схватања која се темеље на откривању принципа и њиховом образлагању. Наведена латинска сентенца значи да је право као крајњи циљ највећа неправда односно да је право услов и средство, а не врховни циљ и ко год заступа одређено правило и његову одређену садржину као апсолутну, позивањем само на законитост, објективно је неправедан.³⁴ И док правда гледа на сваки поједини случај са становишта опште норме, правичност захтева и изводи сопствени закон.³⁵ Правичност може да превагне над сигурношћу, а судија ће моћи да реинтерпретацијом закона одступи од преседана и уобичајене судске праксе, али ће то морати да посебно образложи, како би се избегла произвољност.³⁶

Садржај идеје правде се не исцрпљује у правилу правде које је од важности за оцену о исправној формално праведној примени позитивног права, већ захтева исправну примену „праведног правила“.³⁷ У овој тези лежи недостатак позитивноправне теорије, па и Келзенове нормативистичке, које не располажу нити се интересују за критеријум праведности који би се налазио изван позитивног, важећег права. Ванправни критеријуми, вредности и морал на овај начин залазе на терен права (не треба занемарити ни политичке интересе и односе моћи који утичу на садржину самих норми позитивног права, као ни преовлађујућа друштвена схватања). Морална осећања могу имати значајну улогу у процесу стварања и примене (тумачења) закона, као и што проглашење неког закона који почиње да важи може утицати на промену моралних осећања. Питање (не)праведности закона је у пракси веома контроверзно, јер је мали број оних закона у погледу којих се људи слажу, дајући им тумачењем исти смисао.³⁸ Уколико се не би могло утврдити шта је праведно, мора се прописати шта ће бити по праву, од стране органа способних да спроводе прописано. Позитивност права је претпоставка исправности права, али и обрнуто, оно само мора бити исправно. Општеважећи елементи права су идеје правде и правне сигурности, док је сврсисходност релативистички елемент. Правда и сврсисходност (општа корист) могу доћи у колизију са правном сигурношћу, која захтева позитивност будући да позитивно право тежи да важи без обзира на то да ли је праведно или није, односно да ли испуњава сврху или не.³⁹ Како праведно право не постоји

---

³⁴ Stammer, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company, 25–26.

³⁵ Radbruch, G. (1980). *Filozofija prava*, Beograd: Nolit, 48.

³⁶ Perelman, H. (1983). *Op. cit.*, 25.

³⁷ *Ibid.*, 26.

³⁸ *Ibid.*, 38–39.

³⁹ Radbruch, G. (1980). *Op. cit.*, 95–99.

апсолутно у нашем свету увек постоји могућност да садржина позитивног права постане изопачена. Како апсолутно није могуће остварити ниједну, преостаје нам одржавање баланса између вредности правде и правне сигурности. Онтолошку двојаку структуру права чине суштина природног права и постојање позитивног права (*essence and existance, natural lawfulness and legality*), а помирење крајности могуће је релативистичким приступом и синтезом.⁴⁰

Процедурална правда не може постојати јер би се онда атрибутом праведности могли окитити и закони који би се сматрали праведним само зато што су донети на правно исправан начин, спровођењем правила процедуре. Процедурална правна правила могу да обезбеде исправност односно правилност, предвидивост и поузданост, али не и истинитост и праведност (очигледно је да је правда синоним за истинитост, а не за непристрасност и исправност).⁴¹

Фулеров покушај одређивања моралности пружа ипак нешто више него што то чини наведени концепт процедуралне правде. Питања која се тичу одређивања предмета законодавства, циљева и вредности који њима треба да буду остварени могу се назвати „спољашња моралност права“, за садржајно праведне законе заинтересовано је „сушаствено природно право“, на супрот ког је „унутрашња моралност права“, процедурална варијанта природног права која поставља одређене захтеве које у процесу стварања и примене права треба да буду задовољени односно која се бави „начинима на који се систем управљања људског понашања мора саставити и примењивати ако треба да буде ефикасан, а да истовремено остане оно што циља да буде“.⁴² Може се одредити осам услова успешности стварања права: општост права (одсуство аномије и *ad hoc* регулисања конкретних правних односа и решавања случајева пред судом); обавезно обнародовање (јавно објављивање или бар чињење доступним правних прописа); одсуство злоупотребе ретроактивног законодавства; јасност закона; непротивречност закона; смисленост закона који не захтевају немогућа понашања; сталност закона у времену (измене правила не смеју бити учестале) и подударност између објављених правила и њихове стварне примене. Неиспуњење ових осам услова не само да нарушава правну сигурност и да право чини рђавим, већ „уопште у правом смислу не може да се назове правним системом“, фактички непостојеће право

⁴⁰ Kaufmann, A. (1963). The Ontological Structure of Law. *Natural Law Forum* (Paper 95), 80–82, 85–87.

⁴¹ Вукадиновић, Г., Митровић, Д. (2019). *Увод у теорију и филозофију права*, Београд: Досије студио, 132, 136–137.

⁴² Fuller, L. (2011). *Moralnost prava*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 106.

које човек нема моралну дужност да поштује, баш као и уколико се они, који су надлежни да обезбеде примену права и да се старају да се оно поштује, сами о њега оглушавају.⁴³ Ови захтеви омогућавају остварење формалне праведности у праву, која је више од пуке примене позитивног права. Када су у питању спољашњи циљеви закона, од судије се захтева да остане неутралан у односу на моралне позиције које су можда заузете у закону, док унутрашња моралност захтева његову посвећеност. Суочен са два једнако прихватљива значења закона, правилно може да одабере оно које ће га довести у сагласност са општеприхваћеним начелима доброг и злог.⁴⁴ Добро и зло, као и морал, израз су слободе и иманентни су бићу способном да се самоодређује.⁴⁵

Улога законодавца и судије који није аутомат који изговара закон, већ има и креативну улогу, није да одлучују по личном осећању и уверењу о томе шта је праведно, без узимања у обзир народних тежњи, које могу бити чак и супротне. Законодавац мора, водећи рачуна о жељама народа, формулисати правила и утврдити критеријуме тако да изгради правни поредак коме ће се већина „спонтано подредити“ из уверења о његовој праведности. Претпостављаће се да су закони и правила на снази праведни док год се не појави критика на њихов рачун која је у стању да покаже како законски пропис *саобразан њежњама заједнице* било због неефикасности из разлога његове неподобности за остварење циља, било из несагласности са вредношћу коју је заједница признала што води релативизацији појма политичке правде и тези о праведној употреби силе уколико је сагласна са жељама заједнице и прибегавању праву јачег.⁴⁶ Судија располаже већим овлашћењем за слободну оцену утолико што су термини у норми мање јасни и прецизни, што је норма еластичнија и може се применити и на непредвиђене случајеве и из којих ће тумачењем судија извући правне закључке у складу са његовим осећањем правичности. Један исти морални принцип који се прогласи врховним у примени се може тумачити на начин који одговара субјективној процени. Скуп закона и правила на основу којих се изриче право такође се може тумачити на различите начине, стога из разлога правне сигурности свака организована заједница (држава) одређује меродавне тумаче односно судије и органе надлежне и овлашћене да реше спор односно тумаче и примене право.⁴⁷

---

⁴³ Fuler, L. (2011). *Moralnost prava*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 49–104.

⁴⁴ *Ibid.*, 138–139.

⁴⁵ Perić, B. (1978). *Struktura prava. I dio*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978, 15.

⁴⁶ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 49–52.

⁴⁷ *Ibid.*, 92–94.

Идеал праведног судије претпоставља непристрасног судију који примењује сва правна правила која прописује систем права, без икаквих наклоности према било којој од страна у поступку. Његова је дужност да изриче право и да својим одлука обезбеди поштовање норми заједнице. Праведан законодавац с друге стране трага за правилима, која ће невезана за било какве супротстављене интересе, имати у виду остварење вредности и циљева који одговарају тежњама читаве заједнице,⁴⁸ који служе општем добру (општем благостању) које даје разлог у практичном расуђивању појединца за сарадњу са другима, за међусобну сарадњу у заједници.⁴⁹ Изградња умних принципа понашања за читаво човечанство зависи од могућности универзализације наших моралних принципа.⁵⁰ Међутим, универзализовати се не могу садржаји вредности, већ форме, будући да ретко постоји сагласност у погледу критеријума и садржаја, не само међу људима (и филозофима) који живе у различитим друштвима и различитим епохама, већ и међу савременицима и суграђанима. Универзални атрибут сваког правног садржаја је напредовање права у својој тежњи ка правди, без обзира на то да ли је та тежња успешно остварена.⁵¹ Иако не познајемо шта је савршено добро, ипак могли бисмо знати шта је рђаво на основу несавршених појмова о томе шта би било добро да би савршено могло да се оствари. Како се ово односи и на друштвена правила и институције, можемо да знамо шта је „очигледно неправедно“, а да притом не морамо да будемо обавезни да дамо крајњи закључак шта је „савршена правда“.⁵² Услед недостатка неког највишег моралног принципа или неодређености појма правде на други начин у односима размене из којих проистичу дужности, прибегавамо појму равнотеже који се испољава кроз реципрочност, узајамност исказану језиком „непријатељске трговинске размене“.⁵³ Правна или морална дужност најприхватљивија је за оне којих се тиче уколико је однос узајамности проистекао из добровољног споразума, уколико постоји еквивалентност (једнакост) узајамних чинидби и уколико су односи у друштву довољно флуидни (симетричност и повратност односа дужности у пракси и теорији).⁵⁴

⁴⁸ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 54–55.

⁴⁹ Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 154–156.

⁵⁰ Perelman, H. (1983). *Op. cit.*, 57.

⁵¹ Stammler, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company, 25.

⁵² Fuller, L. (2011). *Moralnost prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 27.

⁵³ *Ibid.*, 34–35.

⁵⁴ *Ibid.*, 38.

ВРЕДНОСТИ ЗА ВЕШТАЧКУ ИНТЕЛИГЕНЦИЈУ, АУТОМАТИЗОВАНА ПРАВДА И САЈБЕР ПРАВОСУЂЕ

Према дефиницији независне експертске групе Европске комисије, Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције, наводе следећу дефиницију вештачке интелигенције:

„Вештачка интелигенција односи се на системе који показују разумно и интелигентно понашање и, на основу анализе свог окружења, доносе одлуке – са одређеним степеном аутономије – како би остварили конкретне циљеве.”

Аутономни систем одређује се као систем који се понаша или обавља задатке са високим степеном аутономије, без спољног утицаја, а људско одлучивање као контрола рада и активности система укључујући његов шири друштвени, етички, правни и економски утицај и контролу одлучивања када и како користити односно не користити систем, уз људску интервенцију и надзор. Систем који има тенденцију да непосредно или посредно крши принципе и услове утврђене Смерницама јесте високоризични систем. На отвореној листи побројаних система овог типа као репрезентативних примера налазе се и системи кривичног гоњења, системи правосуђа и демократских процеса намењени за помоћ правосудним органима у анализи и тумачењу околности, чињеница случаја, као и правних норми које треба применити.⁵⁵

Поред вредности које употребом ВИ треба остварити, хуманистички приступ етици за вештачку интелигенцију укључује обзир према процедури путем које се остварују циљеви и вредности. Иако постоје заговорници замене људског одлучивања алгоритамским, истиче се да упркос највећој могућој транспарентности тог процеса, остаје непревазиђена разлика између начина на који машина учи да доноси одлуке и начина на који човек резонује.⁵⁶

С обзиром на широку примену вештачке интелигенције, имајући у виду претходна разматрања, поред свих осталих могућих питања које бисмо могли поставити chatGPT апликацији, питање је било конкретно: „На који начин вештачка интелигенција може остварити правду?”

⁵⁵ Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције, *Службени гласник РС*, бр. 23/23, 2. Речник *Шермина и дефиниција*, 2.1, 2.2 и 2.3.

<https://www.ai.gov.rs/tekst/sr/586/eticke-smernice.php>

<http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t202303/SG0232023007.html>

⁵⁶ Tasiolulas, J. (2022). Artificial Intelligence, Humanistic Ethics. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 151(2), 237.

Од понуђених могућности примене вештачке интелигенције⁵⁷ у овом раду се првенствено фокусирамо на оно што ВИ у одговору назива „правном правдом“, „побољшање ефикасности судова“, а узгредно и „приступ правди“. Не споримо могућност стварног доприноса у побољшању ефикасности судова при распореду судских рочишта (потенцијалан допринос остваривању права на суђење у разумном року), међутим споран је даљи „значајан утицај на остваривање правде“.

Како смо рекли да је правна правда релативна правда, из које се даље изводе законска и судска правда, наредно питање односило се на то „Како ће вештачка интелигенција допринети праведнијем законодавству?“⁵⁸

---

⁵⁷ „Вештачка интелигенција (ВИ) може имати значајан утицај на остваривање правде на неколико начина:

1. *Правна правда*: ВИ може помоћи у правосудном систему анализом великих количина података како би се идентифицирали обрасци у судским случајевима, предвиђали исходи суђења, или чак препоручивали праведније казне на темељу објективних чињеница.

2. *Праведност у запошљавању*: Алгоритми ВИ могу помоћи у елиминирању пристраности у процесима запошљавања тако што ће анализирати кандидате на темељу њихових квалификација и способности, умјесто на основу особних карактеристика.

3. *Приступ правди*: ВИ може побољшати приступ правди у руралним или мање развијеним подручјима пружањем приступа правним информацијама и услугама путем апликација или интернета.

4. *Превенција криминала*: ВИ алати могу анализирати податке о криминалиту како би идентифицирали ризична подручја или појединце те тако помоћи у усмјеравању ресурса на превенцију криминала и побољшање сигурности заједнице.

5. *Побољшање ефикасности судова*: Кроз аутоматизацију одређених процеса, као што су анализе докумената или распоред судских рочишта, ВИ може помоћи судовима да ефикасније раде, што може резултирати бржим и праведнијим суђењима.

Важно је напоменути да је имплементација ВИ у правосудну изазовна и захтијева пажљиву анализу и регулацију како би се осигурало да те технологије заправо доприносе правичности и једнакости, а не да појачавају постојеће неправде или предрасуде.”

⁵⁸ „Вештачка интелигенција (ВИ) може значајно допринети праведнијем законодавству на неколико начина:

1. *Анализа података и предвиђање утицаја закона*: ВИ може анализирати велике количине података како би идентифицирала узорке и предвиђала могуће последице предложених закона. На тај начин може помоћи у доношењу информираних одлука о томе како закони могу утјецати на различите сегменте друштва.

2. *Идентификација пристраности и неједнакости*: Алгоритми ВИ могу идентифицирати имплицитне пристраности или неједнакости у постојећем законодавству анализом података о примјени закона или одлукама судова. Оваква анализа може помоћи у идентификацији подручја гдје су потребне измјене како би се осигурала правда за све грађане.

3. *Симулације и шесирања*: ВИ може симулирати различите сценарије примјене закона како би процијенила њихов утјецај на различите друштвене групе или

Не сумњамо да ВИ може анализирати велике количине података брже и ефикасније од човека, међутим поставља се питање да ли је анализа ВИ супериорнија од анализе коју обавља човек. Признајемо да човеков ум у томе може оманути и начинити грешке, стога се питамо како можемо очекивати да човекова творевина буде безгрешна? У неким прецизнијим операцијама које нису предмет разматрања, претпостављамо да је могуће, међутим у области права, а нарочито у погледу остваривања правде и праведнијих закона сумњамо у такву могућност. Пре свега, све што ВИ зна јесте оно што јој је човек „усадио“ програмирањем и под претпоставком да напредније ВИ могу да саме развијају нека нова знања, на темељу непостојања слободне воље инхерентне разуму, односно разумском делу човека који је основно начело права и морала, тешко нам је да прихватимо „значајан допринос“ вештачке интелигенције у овој области. Да предвиди све могућности које би у будућности могле потпасти под један закон можда би могао законодавац који слично Дворкиновом судији Херкулу,⁵⁹ поседује надљудске вештине. Осим разноликости чињеница свакодневног живота које су независне и стоје изван човека, па и правних случајева, који морају измицати и ВИ, и комплексност унутрашњег човековог живота и његовог понашања, при чему у доношењу одлука утицај има и пожудни део неразумног дела душе, понекад и самом човеку који дела остају непознаница.⁶⁰ Можда ће бити могуће да предвиђања ВИ буду адекватна уколико се вежу за уобичајене ситуације и узимајући комбинацију уобичајених чинилаца у обзир, међутим предвиђања при нарочитим

економске секторе. Ово може помоћи законодавцима да боље разумеју последице својих одлука и оптимизирају законодавство за постизање праведнијих резултата.

4. *Праћење и евалуација provedбе закона*: ВИ може пратити и анализирати податке о provedби закона како би идентифицирао гдје постоје проблеми или неправилности у примјени закона. На тај начин може допринијети бољој имплементацији закона и осигурати да се закони примјењују на правичан начин.

5. *Присјуйи правди*: Кроз аутоматизацију одређених правних процедура и пружање приступа правним информацијама, ВИ може помоћи грађанима да лакше разумеју своја права и обавезе те да приступе правди без обзира на свој социоекономски статус или географску локацију.

Имплементација ВИ у законодавство захтијева пажљиво планирање и регулирање како би се осигурало да те технологије стварно доприносе правичности и једнакости, умјесто да појачавају постојеће неправде или предрасуде. Важно је да законодавци, правни стручњаци и технолошки стручњаци заједнички раде на развоју и примјени ВИ како би се остварили ови циљеви.”

⁵⁹ Више о компликованим случајевима и Херкулу: Дворкин, Р. (2001). *Суштинна индивидуалних права*. Београд – Подгорица: ЈП Службени лист СРЈ – ЦИД, 141–170.

⁶⁰ О деоби душе на разумни и неразумни део, као и деоби разумног дела на теоријски, научни и расуђивачки, практични – пожудни ум, разумска жудња. Aristotel (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus, 118–119.

девијацијама вероватно ће бити безуспешна. Платон се у *Фегару* служи метафором кочија коју вуку два коња; један представља рационалне и моралне импулсе, а други ирационалне страсти и жеље. Улога кочијаша је да натера коње да „сарађују као тим“, слично томе суперматријом разума се успоставља баланс, односно хармонија између рационалног и ирационалног дела душе.⁶¹ Уместо учења да „размишља као правник“, генеративне вештачке интелигенције – велики језички модели (LLM) способности генерисања језика опште намене и обраде природног језика стиче учењем статистичких односа из текстуалних докумената, у вези са чим се даље може поставити питање да ли chatGPT може генерисати поуздане излазе у неком од четири активности правничког расуђивања (изналажење и утврђивање чињеница, тумачење, правна квалификација и одлучивање).⁶²

Постоје примери у пракси у којима се настоји да се вештачка интелигенција употребљава у законодавном процесу. Тако нпр. Влада Уједињеног Краљевства ради на пројекту „Lex“ чији је циљ да коришћењем напредних технологија помогне писцима (састављачима) закона унапређењем израде нацрта, чинећи њихов рад продуктивнијим и приступачнијим. Једна од карактеристика Lex-a је могућност семантичке претраге која је заснована на вештачкој интелигенцији која може брзо да лоцира контекстуално релевантне законодавне материјале ефикасније од традиционалних метода. Пројекат укључује и алат за израду нацрта прописа уз помоћ вештачке интелигенције која брзо и тачно генерише захтевана објашњења, омогућавајући тиму стручњака да се више усредсредити на нијансираније аспекте свог задатка. Напомиње се да је Lex дизајниран тако да може да прецизно разуме нијансе правничког језика, чинећи законодавни процес прецизнијим.⁶³ Упоредивањем датог примера текста прописа који је генерисао Lex напоре са оригиналним текстом прописа чини нам се да је стилски боље написано оригинално објашњење, те да је у појединим сегментима прецизније (нпр. употреба заменице „it“ у последњој реченици генерисаног текста подложнија је тумачењима, док је у оригиналном објашњењу ради прецизности у загради назначено из ког тачно дела произилази да принципи немају директног правног утицаја).⁶⁴

⁶¹ Singer, P. (2023). Can Ethics be Taught? *Ethics in the Real World – 90 essays on things that matter*. Melbourne: The Text Publishing Company, 45.

⁶² Spaić, B. Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: the Legal Reasoning Capabilities of GPT-4. *Anal. of Faculty of Law, University of Belgrade*, 390.

⁶³ <https://ai.gov.uk/blogs/improving-legislative-drafting-with-lex/>

⁶⁴ „Generated by Lex
Section 1: Purpose of Part 1

С обзиром да је једна од могућности утицаја вештачке интелигенције у остваривању правде кроз побољшање ефикасности судова које може резултирати праведнијим суђењима, а имајући на уму већ помињану судску правду, следеће питање је било: „Како ће вештачка интелигенција омогућити праведнија суђења?“ Од наведених начина,⁶⁵ чини нам се да би примена ВИ највише могла допринети аутоматизацијом административ-

Section 1 outlines the purpose of Part 1 of the United Kingdom internal Market Act 2020, which is to promote the continued functioning of the internal market for goods within the UK. This is achieved by establishing two key market access principles: the mutual recognition principle for goods (detailed in sections 2 to 4) and the non-discrimination principle for goods (detailed in sections 5 to 9). It specifies that these principles do not have direct legal effect except as stipulated within this Part of the Act.”

„Original Explanatory Note

Section 1: Purpose of the Act

This section sets out the purpose of Part 1 of the Act, which is to promote the continued functioning of the UK internal market for goods in the UK by establishing two new market access principles in UK law.

These principles are the mutual recognition principle for goods (set out in sections 2 to 4) and the non-discrimination principle for goods (set out in sections 5 to 9). Subsection (3) provides that these principles have no direct legal effect except as provided by Part 1 of the Act.”

⁶⁵ „Вештачка интелигенција (ВИ) може допринети праведнијим суђењима на неколико начина:

Анализа доказа: ВИ може анализирати велике количине доказа и података везаних уз судски случај како би идентифицирала кључне чињенице и образложења. То може помоћи судијама и адвокатима да донесу информисане одлуке темељене на објективним подацима.

Идентификација пристрасности: Алгоритми ВИ могу идентифицирати потенцијалне пристрасности у судским поступцима, као што су предрасуде против одређених скупова или тенденција према одређеним исходима. Тиме се може осигурати да су суђења праведна и да се сваки судски случај третира једнако.

Предвиђање исхода: На темељу анализе сличних претходних случајева, ВИ може предвиђати могуће исходе судских поступака. Ово може помоћи правницима да боље припреме своје аргументе и да се клијенти информирају о реалистичним очекивањима.

Аутоматизација административних процеса: ВИ може аутоматизирати административне задатке у правосуђу, као што су распоред судских рочишта, управљање документацијом или обрада правних захтјева. Тиме се ослобађа вријеме судијама и особљу да се боље фокусирају на суштинске аспекте случајева.

Побољшање приступности: Кроз развој виртуалних асистената или апликација за правне информације, ВИ може пружити лакши приступ правним савјетима и информацијама о правима грађана. То може посебно помоћи особама с мање ресурса или у удаљеним подручјима.

Важно је напоменути да имплементација ВИ у правосуђе захтијева пажљиво планирање и регулирање како би се осигурало да те технологије стварно доприносе правичнијим суђењима. Потребно је узети у обзир етичке и правне аспекте како би се избјегле потенцијалне замке пристрасности или дискриминације које могу проистећи из употребе технологије.”

них процеса у смислу да ће се на тај начин растеретити рад правосудних органа који би више времена могли посветити суштинском остваривању правде и правичности у сваком конкретном случају.

Можемо навести пример Немачке, односно препоруке Министарства правде Баден Витемберга да се вештачка интелигенција са разумевањем природног језика употребљава у процесу категоризације случајева по групама. У том циљу је извесна компанија IBM креирала ВИ асистент OLGA који нуди груписање случајева, извлачење мета-података и који би могао допринети бржем решавању случајева. Као што се и наводи, овакав приступ од највећег је доприноса у ситуацијама „затрпавања“ судова углавном сличним представкама (тужбама) поводом случајева који се уобичајено разликују у веома малом броју за случај специфичних обележја. OLGA омогућава брже претраживање хиљаде докумената и на основу употребе специфичних задатих критеријума омогућава проналажење релевантних информација из различитих докумената, што судије ослобађа заморних мануелних послова и оставља им довољно простора да се посвете комплексним проблемима. Следећи пример је сарадња компаније са судом у Франкфурту ради обраде великог броја тужби поводом права авио-путника који је тестирао FRAUKE (Frankfurter Urteils-Konfigurator Elektronisch) ВИ систем будући да годишње добије и до 20.000 случајева у овој материји. Суд је потражио помоћ за припрему нацрта пресуда с обзиром да је реч о репетитивном задатку за судију који треба да након прикупљања релевантних података припреми и напише готово идентичну одлуку за сваки поједини случај. У овој ситуацији FRAUKE је, да би растеретио судије из сваке представке, извукао податке о појединачним случајевима и у складу са судском одлуком, користећи унапред написане моделе, убрзао израду нацрта пресуда.⁶⁶ Међутим, истиче се негативан утицај вештачке интелигенције на право на правично суђење у случају кад алгоритам донесе одлуку, а запослени у правосудју не поседују потребан ниво разумевања ВИ којим би осигурали да су донесене одлуке недискриминаторне.⁶⁷

У даљем разговору са апликацијом упитали смо: „Како ће вештачка интелигенција проценити које је решење случаја праведније?“ и у закључку добили одговор који смо донекле очекивали на основу претходног одговора.⁶⁸

⁶⁶ <https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/>

⁶⁷ Prlja, D., Gasmi, G., Korać, V. (2022). *Ljudska prava i veštačka inteligencija*. Београд: Институт за упоредно право, 81.

⁶⁸ „Вештачка интелигенција (ВИ) може помоћи у процјени које је решење случаја праведније на неколико начина:

Било какво вредновање које се разликује од човека до човека, од правника до правника, а које укључује не само различите системе вредности, већ и исте системе вредности са другачијим схватањима самих вредности или евентуално другачијом хијерархијом није подложно програмирању. Наравно, не споримо евентуалну могућност типичних случајева или изрицања такозваних судова вредности у смислу у ком их схвата Келзен, међутим судови правде неће бити могући. С друге стране можда би донекле посао ВИ био једноставнији у континенталном правном систему, него у *common law* систему у ком поред правних правила, позитивно право чини скуп расутих судски разрађених принципа. Свакако у тако комплексном систему различитих пресуда, судији ће од велике користи сигурно бити бар њихов аутоматизован преглед. Не верујемо да ће ВИ моћи да у тзв. компликованим (*hard cases*) и граничним конкретним случајевима заиста моћи да понуди најправедније решење чак и када размотри све принципијелне и политичке принципе и аргументе пресудне за одлуку, чак и да примени Херкулов метод.⁶⁹ Чак и да предложи више варијанти, односно алтернатива у крајњем одлука би била на судији да изабере ону која му делује најправедније, што опет

1. *Анализа њогајџака*: ВИ може анализирати велике количине података о сличним случајевима из прошлости како би идентифицирала узорке и трендове у одлукама судова. На темељу анализе, може се процијенити како су слични случајеви ријешени и какви су били њихови исходи.

2. *Алгоритми за доношење одлука*: Развој алгоритама за доношење одлука може помоћи ВИ да суствано процијени чињеничне и правне аргументе у судском случају. Алгоритми се могу програмирати да узимају у обзир релевантне факторе и правне стандарде како би предложили објективне одлуке.

3. *Симулације и моделирање*: ВИ може користити симулације и моделирање како би истражила различите сценарије и њихове потенцијалне посљедице. На примјер, могу се симулирати различити правни аргументи и стратегије како би се предвидео њихов утјецај на исход суђења.

4. *Идентификација њрисџраносџи*: Алгоритми ВИ могу помоћи у идентификацији потенцијалних пристраности или неједнакости у судским поступцима, као што су тенденције према одређеним скупинама или предиспозиције према одређеним исходима. Ово може помоћи у осигурању да се сваки случај третира на правичан начин.

5. *Праћење њравосудних њпракси*: Кроз анализу правосудних пракси и трендова, ВИ може идентифицирати промјене или потребе за реформама у правосудном систему како би се осигурала правичност и једнакост пред законом.

Важно је нагласити да ВИ не може доносити моралне или етичке одлуке само по себи. У коначници, интерпретација резултата и доношење коначних одлука остаје у надлежности људских судца и правних стручњака. Технологија може бити снажан алат у подршци праведнијим суђењима, али је нужно осигурати да се користи на начин који поштује правне стандарде и моралне вриједности друштва.“

⁶⁹ Више о томе: Дворкин, Р. (2003). *Царсџво њправа*. Београд: „Филип Вишњић“, 366–377.

не искључује могућност да ће његов избор бити погрешан. Имајући у виду да „алгоритамски систем доношења одлука може се дефинисати као рачунарски процес (...) који сам доноси одлуке или подржава људско доношење одлука,⁷⁰ наглашавамо да је подражавати ипак нижи ниво од људског доношења одлука и просуђивања.

Увођењем примене технологије и вештачке интелигенције у правосудни систем, поред свих тешкоћа које изазива одређивање појма правде, разликовању различитих врста правде, можемо придодати и концепте предиктивне (аутоматизоване) правде. Концепт судије као аутомата који изговара право постоји одавно и уколико би се прихватило ово становиште ништа не спречава да судија буде замењен правим аутоматом, машином која изговара важеће право на основу алгоритма који чињенице и околности случаја подводи под општу правну норму (супсумција). Једна од опасности која се јавља јесте пристрасност на основу аутоматизације код система алгоритамског доношења одлука уз делимично учешће човека која се испољава као тенденција минимизовања одговорности слеђењем аутоматизованих препорука.⁷¹ Међутим, као што видимо и на основу усвојених нормативних, етичких и правних докумената, примена ВИ у области права ни у ком случају нема за циљ да замени човека. Примена ВИ не би требало да узурпира судијску функцију или да елиминисе правничко расуђивање, већ да допринесе растерећивању судова.⁷² У спорним питањима морала од велике важности је улога принципа који делују убедљиво, који међутим ипак нису једнозначни као математички аксиоми, због чега су морални судови ближи праву и правним судовима него егзактним природним наукама. Правно расуђивање јесте тип практичног расуђивања, расуђивање судије у некој пресуди или решењу које мотивише неку одлуку односно образложење и разлози који претходе изреци и оправдавају одлуку, избор, како би се одагнала произвољност и неправедност. Оно се не може изједначити са силогизмом, јер би тиме практично расуђивање постало безлично расуђивање из ког је одстрањен фактор одлучивања који је битан.⁷³ Може се приговорити да непристрасност и подразумева безлично расуђивање и да се на тај начин гарантује да ниједна страна неће бити неправедно привилегована, међутим правно расуђивање заправо значи да судија доноси закључак односно одлуку на основу чињеничних и правних елемената случаја сходно изведеним

⁷⁰ Prlja, D., Gasmi, G., Korać, V. (2022). *Ljudska prava i veštačka inteligencija*. Beograd: Institut za uporedno pravo, 84.

⁷¹ *Ibid.*, 85.

⁷² De la Torre Sotoa, G. L., Rodriguez-Serpab, F. A. (2024). Artificial Intelligence: A New Reasoning Method for Legal Science. *Procedia Computer Science* 251, 807–808.

⁷³ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 92–95.

доказима којима се поткрепљују тврдње и захтеви страна у поступку. Одговор судије у конкретном случају зависи од његове оцене, од начина на који квалификује чињенице и доследно тумачи закон и подложен је критичкој оцени пре свега више инстанце (али и јавности и струке). Иако је правно расуђивање подређено правилима и прописима који ограничавају судијску слободну оцену у изналажењу истине и правде, јер судија мора да се прилагоди закону, ипак се не може свести на пуку дедукцију која се ограничава на подвођење појединачног случаја под општу норму. Образложење одлуке, евентуално допуњавање закона приликом тумачења и примене у конкретном случају, квалификовање чињеница и оцена вредности доказа и претпоставки зависе и од његовог смисла за правичност која баш то конкретно решење препоручује као друштвено и морално најпожељније. Тако је судија дужан односно морално обавезан да се у случају неправичног законодавства које му не би дозвољавало да обавља свој позив у складу са својом савешћу, одрекне својих функција.⁷⁴ Правна правила су у суштини генерална и апстрактна, а сама моралност комплексна, док алгоритам захтева специфична да/не правила, која не могу разумети неке људске вредности као што су нпр. емпатија и саосећање. Оваква запажања међу ауторима рађају подозривост према вештачкој интелигенцији којој би било поверено пресуђивање, нарочито када изрека садржи и одлуку о казни, чак и ако би се показало да су машине способније да доносе боље одлуке.⁷⁵

Уредба ЕУ 2024/1689 Европског парламента и Савета о утврђивању усклађених правила о вештачкој интелигенцији и о измени одређених уредаба (Акт о вештачкој интелигенцији) у којој је између осталог истакнуто да би вештачка интелигенција требало да служи као алат намењен људима с крајњим циљем повећања њихове добробити,⁷⁶ наглашава да

---

⁷⁴ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit, 100–103.

⁷⁵ Wingerden, van S. G. C., Plesničar, M. M., Ryberg, J., Roberts, J. V. (2022). *Artificial Intelligence and Sentencing: Humans against Machines*. J. Ryberg & J. V. Roberts (eds.). *Studies in Penal Theory and Philosophy*, 238, 247–248.

⁷⁶ Сврха Уредбе како је наведено је побољшање функционисања унутрашњег тржишта утврђивањем ујединаченог правног оквира за развој, стављање на тржиште, стављање у употребу и коришћење система вештачке интелигенције у ЕУ, у складу с вредностима Уније, прихватање антропоцентричне и поуздане ВИ уз истовремено гарантовање заштите здравља, сигурности и фундаменталних права садржаних у Повељи ЕУ о темељним правима, укључујући демократију, владавину права и заштиту животне средине, заштиту од штетних учинака ВИ система, те подупирати иновације. – European Union, Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rule on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act), *Official Journal of*

алати ВИ могу бити потпора судском овлашћењу за доношење одлука или независности судства, али их не би смели заменити: коначно доношење одлука мора и даље бити активност коју обављају људи.⁷⁷

Европска етичка повеља за употребу вештачке интелигенције у правосудним системима Савета Европе (у даљем тексту СЕ) препознајући бенефите употребе ВИ у остваривању ефикасности и правде, формално је усвојила пет принципа: поштовање основних права (да употреба ВИ не подрива гаранције права на приступ суду (правди) и права на правично суђење (*audiatur et altera pars*), поштујући владавину права и независност судије, етички избор био би извршен од стране дизајнера програма и не би био остављен кориснику *ethical-by-design and human-rights-by-design approaches*); недискриминације (откривања постојеће дискриминације, њено спречавање, без проузроковања нових облика); квалитета и сигурности (који се обезбеђује ослањањем дизајнера програма на професионалце у области права, филозофије, социологије, економије итд., захтевом да подаци из судских пресуда који улазе у програмирање и учење алгоритма потичу из поузданих извора и омогућавање праћења целокупног процеса); транспарентности, непристрасности и правичности; и принцип контроле од стране корисника (који подразумева контролу избора од стране информисаних корисника, повећање аутономије корисника који морају имати могућност да изврше преглед и ревизију одлука и података на којима је заснована, као и да узевши у обзир специфичности случаја не буду везани предложеним решењем).⁷⁸ Остваривање ефикасности правосуђа укључује и дигитализацију правосуђа (*e-justice*) која претпоставља адекватно законодавство.⁷⁹

Оквирна конвенција о вештачкој интелигенцији, људским правима, демократији и владавини права СЕ, као први међународни правно обавезујући уговор у овој области, технолошки неутралан како би издржао тест времена, уз препознавање потенцијала ВИ, између осталих, да

---

the European Union, L series, 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1728899873453>. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32024R1689> Више о вештачкој интелигенцији у правном систему ЕУ: Прлија, Д., Гасми, Г., Кораћ, В. (2021). *Veštačka inteligencija u pravnom sistemu EU*. Београд: Институт за упоредно право, 97–126.

⁷⁷ Regulation EU, preambula, para. 61.

⁷⁸ Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice – CEPEJ, *European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment*, Adopted on 3–4 December 2018 in Strasbourg, 2019, 7–12.

⁷⁹ Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts*, adopted on 8–9 of December 2021 in Strasbourg. <https://rm.coe.int/cepej-2021-15-en-e-filing-guidelines-digitalisation-courts/1680a4cf87>

допринесе унапређењу људског просперитета, индивидуалног и друштвеног благостања, родне равноправности и оснаживању девојчица и жена, као и заштите и унапређења људских права, демократије и владавине права, изражава и забринутост да би извесне активности ВИ могле подривати људско достојанство и личну аутономију, људска права, демократију и владавину права. Нарочито се истиче ризик од дискриминације и стварање или учвршћивање неједнакости, као и потенцијална злоупотреба у репресивне сврхе и кршење људских права (укључујући и арбитарни или незаконити надзор који уништавају приватност и аутономију појединаца).⁸⁰

Поменуте Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције Владе РС заснивају се на принципима постављеним UNESCO Препорукама о етици система вештачке интелигенције из 2021. године.⁸¹ Истиче се да човек као централна фигура не сме развојем и иновацијама бити угрожен нити запостављен, те да системи ВИ морају бити у складу са добробити човека, животиња и

---

⁸⁰ Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law*. Vilnius on 5 September 2024. *Council of Europe Treaty Series – No. 225* (У даљем тексту: Framework Convention) – Оквирну конвенцију израдило је 46 држава чланица СЕ уз учешће свих држава посматрача, ЕУ и значајан број држава нечланица, представника цивилног друштва, академске заједнице, индустрије и међународних организација. <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence> <https://rm.coe.int/1680afae3c>

⁸¹ У препорукама се истиче да немају за циљ да дају дефиницију система вештачке интелигенције јер би та дефиниција захтевала промене током времена имајући у виду рапидни развој и унапређење технологије. Напомињу да ВИ системи изазивају нове типове етичких проблема који укључују (иако се не ограничавају) на њихов утицај на доношење одлука, рад и запошљавање, друштвене интеракције, здравство, образовање, медије, приступ информацијама, дигиталну расподелу, личне податке и заштиту потрошача, животну средину, демократију, владавину права, сигурност и људска права и основне слободе укључујући слободу изражавања, приватност и недискриминацију. Препоруке пре свега посвећују пажњу на утицај ВИ система на централне области UNESCO: образовање, науку, културу и комуникације и информације (UNESCO Recommendations, 10). UNESCO препоруке као вредности о којима нарочито треба водити рачуна наводи поштовање, заштиту и унапређење људских права и основних слобода и људског достојанства, „цветање” животне средине и екосистема, осигуравање различитости и инклузивности, живљење у мирним, праведним и међуповезаним друштвима, а као принципе функционисања истиче пропорционалност и нечињење штете, безбедност и сигурност, правичност и недискриминацију, одрживост, право на приватност и заштиту података, одређење човека, транспарентност и објашњивост, одговорност, освешћеност и писменост, прилагодљивост сарадњи. – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *Recommendations on the Ethics of Artificial Intelligence*, Adopted on 23 November 2021, Paris, 2022, 18–23.

животне средине. Наводи се да је поуздана и одговорна вештачка интелигенција она која је технички поуздана и безбедна, усклађена са законом и утврђеним етичким принципима и вредностима, чијом ће се употребом унапредити продуктивност људи, оптималније користити ресурси у раду и функционисању људи и друштва у целини и унапредити квалитет живота, без угрожавања и маргинализовања слободе деловања, мишљења и одлучивања човека до мере у којој су права и тековине које чувају те вредности обесмишљене, умањене или заборављене.⁸²

Смернице издвајају објашњивост и проверљивост, достојанство, забрану чињења штете и правичност као начела која су полазна основа за стварање, примену и употребу Система вештачке интелигенције који ће својом поузданошћу и одговорношћу према човеку бити достојни његовог поверења. Објашњивост се темељи на транспарентности процеса развоја, тестирања, пуштања у рад, надзора и гашења система, образложености сврха и нарочито одлука које систем доноси онима на које систем утиче (уколико то није могуће неопходно је систем означити као систем с моделом црне кутије). Проверљивост претпоставља могућност проверења система у свим процесима, приликом тестирања и примене, као и проверу краткорочних и дугорочних утицаја на човека. Људско достојанство разуме се као основно право човека и као полазни принцип који у фокусу има очување човековог интегритета и с обзиром на који треба развијати системе ВИ тако да поштују човекову личност, слободу и аутономију, и да ни на који начин не могу довести до подређивања човека функцијама система и угрожавања његовог достојанства и интегритета. У смерницама се наводе и примери законских одредби које штите достојанство. Забрана чињења штете подразумева да систем вештачке интелигенције мора бити усаглашен са стандардима безбедности и садржавати механизме како би се предупредио настанак штете, а уколико до ње ипак дође она мора бити санирана, а повређено лице обештећено. Системи се морају користити на безбедан начин, морају бити поуздани уз превенцију злоупотребе и употребе у малициозне сврхе. Правичност, због своје вишестраности, истиче се у Смерницама, има различита тумачења у бројним сферама друштвеног живота, своју супстантивну и процедуралну димензију; прва подразумева заштиту од неоправдане пристрасности, дискриминације и стигматизације, пружање једнаких могућности свима, спречавање обмана лица која користе СВИ приликом доношења одлука, а друга могућност оспоравања и укључивања ефикасне правне заштите против одлука које су резултат рада система, као и лица одговорних за њихово функционисање. Стога је неопходно да постоје јасно утврђене одговорности и да процес доношења

⁸² Етичке смернице, 1. Увод.

одлука буде објашњен, јасан и транспарентан, чиме се смањује могућност погрешног или непотпуног разумевања сврхе и циљева коришћења ових система, односно потенцијалног ускраћивања слободе избора при одабиру система. Правична употреба могла би допринети повећању правичности у друштву у целини и смањити разлике између појединаца у погледу социјалног, економског и образовног статуса.⁸³ Као услови поуздане и одговорне ВИ одређени су деловање (посредовање, контрола, учешће) и надзор; техничка поузданост и безбедност; приватност, заштита података о личности и управљање подацима; транспарентност; различитост, недискриминација и равноправност; друштвено и еколошко благостање; одговорност.⁸⁴

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Када је реч о правди можемо закључити да је реч о прастаром и готово нерешивом проблему. Супстантивни критеријум апсолутне правде, било да је опште добро, благостање, корисност, срећа или нешто друго, ипак је временски и просторно релативан и историјски условљен. Стога садржину правде не можемо одредити апсолутно, већ само релативно. Правда или било која друга вредност може бити апсолутна и универзализована у смислу форме. Правда као сврха и вредност права је неостварив и често у сукобу са осталим вредностима које се постављају праву, као што су правна сигурност и целисходност, општа корист. Право нам даје оквир у коме сваки појединац може реализовати сопствено опште добро, на тај начин да друге не угрожава и са њима сарађује на остварењу добробити заједнице.

Када је у питању примена вештачке интелигенције и њен допринос остваривању правде, можемо закључити да, за сада, вештачка интелигенција неће моћи да замени људе када је у питању креативност и доношење моралних и правних (односно нормативних) процена и одлука, нарочито у нијансираним ситуацијама. Овакав закључак темељи се више на нашим очекивањима да вештачка интелигенција у извршавању поверених задатака треба да буде непогрешива, те да свака грешка у пракси употребе ВИ према истраживањима у области когнитивне психологије и бихевиоралних наука изазива један вид неповерења (можда и неповерења према непознатом) у исправност моралног (а тиме и правног) расуђивања ВИ

---

⁸³ Етичке смернице, 3. Начела.

⁸⁴ *Ibid.*, 4. Услови поуздане и одговорне вештачке интелигенције.

што доводи до тога да људи и даље преферирају да у ситуацијама које се тичу њиховог живота (и смрти) одлучује човек.

Сматрамо да узвишене вредности које се помињу како у законским и уставним текстовима, говорима правника практичара, а тако и у одговорима вештачке интелигенције јесу недостижни идеал. Насупрот пуком заодавању у рухо узвишеног права и вредности правде, мира, толеранције стоји унутрашњи осећај човека да оно што прича, заиста и мисли и пре свега у складу са тим се понаша. Упркос примедбама да је право створено ради неморалних, и да би право било излишно у друштву анђела, и под условом да узвишену идеју правде не припишемо праву као сврху, остаје неопходност права чија је сврха да омогући и осигура сарадњу и координацију између чланова једног друштва/државе, па и самих држава у оквиру којих су појединачне слободе, права и опстанак усклађени са слободом, правима и опстанком свих, стога је за право могуће остварити неке приземније вредности, овоземаљске као што су правна сигурност и ефикасност правосуђа. У овом раду смо због лакоће употребе користили одговоре апликације chatGPT, који је пре свега „chat“ софтвер, (а не специјализовани софтвер намењен правним проблемима), тако да услед ограничености тестирања, закључци који су изнесени немају претензију да дају завршну и коначну реч о томе колико је ВИ корисна и колико заправо може да спозна право и правне вредности.

На путу остваривања правде право се суочава са различитим изазовима, а примена вештачке интелигенције поред несумњивих користи и унапређења, доноси и нове проблеме и изазове за које се пре свега може поставити питање да ли их уопште треба регулисати правом, докле би правно регулисање захватало, као и која би решења била најоптималнија.

ЛИТЕРАТУРА

- Aristotel (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus, 1988.
- Vigman, Y. E., Gray, K. (2018). People are averseto machines making moral decisions. *Cognition* 181, 21–34.
- Вукадиновић, Г., Митровић, Д. (2019). *Увод у теорију и филозофију права*. Београд: Досије студио.
- Дворкин, Д. (2003). *Царство права*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Дворкин, Р. (2001). *Суштина индивидуалних права*. Београд–Подгорица: ЈП Службени лист СРЈ – ЦИД.
- De la Torre Sotoa G. L., Rodriguez-Serpab F. A. (2024), Artificial Intelligence: A New Reasoning Method for Legal Science. *Procedia Computer Science* 251, 807–813.

- Живановић, Т. (1959). *Систем синтетичке правне филозофије: 1. Синтетичка филозофија права, 2. Синтетичка филозофија правних наука (Правна логика и Теорија правног сазнања у оквиру Ојшине)*. Српска академија наука, Београд: Научно дело.
- Jauernig, J., Uhl, M., Walkowitz, G. (2022). People Prefer Moral Discretion to Algorithms: Algorithm Beyond Intransparency. *Philosophy & Technology* 35 (2).
- Kaufmann, A. (1963). The Ontological Structure of Law. *Natural Law Forum* (Paper 95), 79–96.
- Кант, И. (1993). *Метафизика морала*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Келзен, Х. (2000). *Чиста теорија права*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Келзен, Х. (1998а). *Шта је правда*. Београд: „Филип Вишњић“, Београд.
- Келзен, Х. (1998б). *О границама између правничке и социолошке методе. Ојшине теорије права и државе*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Лукић, Р. Д. (1992). *Систем филозофије права. I. Филозофија, II. Филозофија права*. Београд: Савремена администрација.
- Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Beograd: Nolit.
- Perić, B. (1978). *Struktura prava. I dio*. Sveučilišna naklada Zagreb: Liber.
- Prlja, D., Gasmı, G., Korać, V. (2022). *Ljudska prava i veštačka inteligencija*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Prlja, D., Gasmı, G., Korać, V. (2021). *Veštačka inteligencija u pravnom sistemu EU*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Радбрух, Г. (2007). *Правни и групе афоризми*. Београд: Досије студио.
- Радбрух, Г. (1980). *Филозофија права*. Београд: Нолит.
- Singer, P. (2023). *Ethics in the Real World – 90 essays on things that matter*. Melbourne: The Text Publishing Company.
- Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: the Legal Reasoning Capabilities of GPT-4. *Y: Anal of Faculty of Law, University of Belgrade*, 383–422.
- Stammler, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company.
- Schroder, W. M. (2021). Robots and Rights: Reviewing Recent Positions. *Legal Philosophy and Ethics, (Ed. Joachim von Braun et al.) Robotics, Ai and Humanity, Science, Ethics and Policy*. Springer, 191–203.
- Tasiolulas, J. (2022). Artificial Intelligence, Humanistic Ethics. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 151(2), 232–243.
- Tasioluas, J. (2019). First Steps Towards an Ethics of Robots and Artificial Intelligence. *Journal of Practical Ethics*, 7(1), 61–95.
- Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Фулер, Л. (2011). *Моралносћ права*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Can Ethics be Taught?, 45–47.

Can Artificial intelligence be Ethical?, 302–304.

Zhang, Y., Wu, J., Yu F., Xu L. (2023). Moral Judgements of Human vs. AI Agents in Moral Dilemmas. *Behavioral Sciences* (13), 181

Wilson, A., Stefanik C., Shank D. B. (2022). How do people judge the immorality of artificial intelligence versus humans committing moral wrongs in real-world situations? *Computers in Human Behavior Reports* 8, 100229.

Wingerden, van S. G. C., Plesničar, M. M., Ryberg, J., Roberts, J. V. (2022). Artificial Intelligence and Sentencing: Humans against Machines. У: J. Ryberg & J. V. Roberts (Eds.). *Studies in Penal Theory and Philosophy*, 230–251.

Нормативни етичко-правни акти

European Union, *Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rule on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act)*, *Official Journal of the European Union, L series*, 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1728899873453> – последњи приступ 8. 10. 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32024R1689> – последњи приступ 8. 10. 2024.

Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on Artificial intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law*. Vilnius on 5 September 2024, *Council of Europe Treaty Series – No. 225*, 2024. <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence> – последњи приступ 8. 10. 2024. <https://rm.coe.int/1680afae3c> – последњи приступ 8. 10. 2024.

Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Use of Generative Artificial intelligence (AI) by judicial professionals in a work-related context*, *Information Note*. Strasbourg, 2024.

Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), CEPEJ Working Group on Cyberjustice and Artificial intelligence (CEPEJ-GT-CYBERJUST), *Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts*, adopted on 8-9 of December 2021 in Strasbourg. <https://rm.coe.int/cepej-2021-15-en-e-filing-guidelines-digitalisation-courts/1680a4cf87> – последњи приступ 8. 10. 2024.

Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice – CEPEJ, *Ethical Charter on the Use of Artificial intelligence in Judicial Systems and their environment*, Adopted on 3-4 December 2018 in Strasbourg by European, 2019.

Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције, *Службени гласник РС*, бр. 23/23. <https://www.ai.gov.rs/tekst/sr/586/eticke-smernice.php> – последњи приступ 8. 10. 2024. <http://demo>.

paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2023_03/SG_023_2023_007.html – последњи приступ 8. 10. 2024.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Recommendations on the Ethics of Artificial intelligence, Adopted on 23 November 2021, Paris, 2022.

Интернет адресе

<https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/> – последњи приступ 8. 10. 2024.

<https://ai.gov.uk/blogs/improving-legislative-drafting-with-lex/> – последњи приступ 8. 10. 2024.

Marica Mišić*

Faculty of Law, University of Niš

ORCID: 0000-0001-9534-6052

UNSOLVABLE PROBLEMS OF JUSTICE AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

ABSTRACT: The history of philosophical (and legal-philosophical) thought shows that justice, as a principle, cannot be defined substantively, i.e., there is broad agreement that justice is something to strive for, but that, on the other hand, justice as a supreme or absolute principle cannot be substantively described. A middle way born from the relativity and changeability of the content of justice and its absoluteness as form is the concept of procedural justice or the inner morality of law, mainly the procedural requirements that a regulation must satisfy in order to be valid as law. Lawyers who, as Kant and many authors following him often apostrophize, have not yet found their own concept of law, now face new challenges posed by the development of modern technology and the use of artificial intelligence in various areas, as well as in certain domains of law. From dilemmas about the ethics and legal regulation of artificial intelligence to questions concerning the use of artificial intelligence in the process of creating, interpreting, and applying the law, solutions to the challenges that are the task of contemporary scientific thought and ethical and legal practice may shape the future of law. The paper will, *inter alia*, explore the

---

* e-mail: m.marica93@gmail.com, PhD Student.

** The paper was received on December 1, 2024, and it was accepted for publication on March 4, 2025.

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.

possibility of realizing justice in the context of the use of artificial intelligence in the process of creating, interpreting, and applying the law, taking into account the thesis that iuspositivist conceptions of justice are insufficient for explaining and realizing justice.

Keywords: justice, value, legal certainty, equality, artificial intelligence

INTRODUCTION

The emergence and use of artificial intelligence have created a need for legal and ethical regulation, that is, for setting legal and ethical standards and aligning them with technical standards. Theoretical debates raise the question of whether robots and artificial intelligence (hereinafter: AI) could be granted moral and/or legal subjectivity and whether robot rights analogous to human rights should be recognized. These debates also address tort and criminal liability for damage a robot might cause during autonomous (unpredictable) operation or through various abuses.¹ Despite some views that AI should enjoy legal and moral subjectivity, perhaps even certain rights, by treating it as a legal person, the author is of the opinion that none of the criteria and arguments that would be stated in support of that thesis at this moment are sufficient, and they are easily challenged. Every human creation, including positive law, can be called artificial. Although humans, as creative beings, infuse a part of themselves (intellect, purpose) into most of what they create, this still does not mean that what they create is not a thing, nor that it must be given a legal status beyond that of a thing (*res*). These issues are not the focus of this paper. Instead, the paper will first address the still-unsolved problem of justice and, in the second part, the problem of justice in the context of technological development and the use of AI in law, so-called automated, predictive justice. Conclusions about the problem of justice in the context of modern technologies and the use of AI in the field of law are drawn with regard to the use of the free AI model ChatGPT. The model was asked general questions about justice and legal values to “test” the theoretical knowledge of AI about these topics; future research should pose more hypothetical and practical tasks and test how AI solves them. Some studies have already explored this by instructing GPT-4 to issue a decision, acting as a judge, after several stages of legal reasoning.²

---

¹ For more, see: Wolfgang, M. S. (2021). Robots and Rights. Reviewing Recent Positions, Legal Philosophy and Ethics (ed. Joachim von Braun et al.). *Robotics, AI and Humanity, Science, Ethics and Policy*. Springer, 191–203.

² For more, see: Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: the Legal Reasoning Capabilities of GPT-4. *Annals of the Faculty of Law, University of Belgrade*, (3), 401–413.

It appears that the difficulties ethicists and lawyers face also stem from limited knowledge of AI itself and how it is built, how it functions, and how it learns from experience, that is, from a lack of expertise in programming and related fields. Thus, regulation and legal-ethical analysis rely on accepted definitions of AI and other concepts related to it, while lawyers and philosophers strive to formulate principles and values that should be realized through the use of AI (positive definition) or at least not violated (negative definition). Special regulation is needed for so-called high-risk systems and *bottom-up* algorithms that learn from past experience and revise the algorithm over time, making them unpredictable. In addition, terms such as “intelligence”, “reasoning”, “decision-making,” and “autonomy,” which are primarily applied to human beings,³ that is, to intellect, rationality, and the autonomy of free will, should be used cautiously with AI. Research in moral psychology and behavioral sciences (cognitive psychology) shows that people prefer to entrust decisions affecting property, health, and life to another person rather than to AI and that, when errors occur, they place responsibility and blame on manufacturers, designers, and programmers.⁴

JUSTICE AS A VALUE

If the supreme value of law is treated as part of the supreme value of the world, particular legal values become concrete expressions, parts not only of that supreme legal value but of the supreme value of the world as well. The purpose of legal regulation therefore contributes to the realization of the supreme Good, understood as the survival of the world – the survival of the greatest number of beings in their full dignity.⁵ Legal values cover both the general values protected by law as well as the purely legal values, such as legal certainty and efficiency. For example, peace, order, and stability are general values that are most fully protected and realized through law, while general

---

³ For more, see: Tasioulas, J. (2019). First Steps Towards an Ethics of Robots and Artificial Intelligence. *Journal of Practical Ethics*, 7 (1), 64.

⁴ For more, see: Bigman, Y. E., Gray, K. (2018). People are averse to machines making moral decisions. *Cognition* 181, 21–34; Jauernig, J., Uhl, M., Walkowitz, G. (2022). People Prefer Moral Discretion to Algorithms: Algorithm Beyond Intransparency. *Philosophy & Technology*, 35 (2); Wilson, A., Stefanik, C., Shank, D. B. (2022). How do people judge the immorality of artificial intelligence versus humans committing moral wrongs in real-world situations?. *Computers in Human Behavior Reports* 8, 100229; Zhang, Y., Wu, J., Yu, F., Xu, L. (2023). Moral Judgments of Human vs. AI Agents in Moral Dilemmas. *Behavioral Sciences* (13), 181.

⁵ Lukić, R. D. (1992). *Sistem filozofije prava: i Filozofija ii Filozofija prava*. Belgrade: Savremena administracija, 485.

values of truth, freedom, justice, and human dignity become legal values only insofar as the law requires and realizes them.⁶ Justice is a value in itself; the originally technical-legal values of law are legality, expediency, predictability, certainty, clarity, efficiency, and determinacy, while social, practical-realistic values, that enable people to live together, such as freedom, peace, security, order, equality, dignity, and tolerance, are linked to justice and are likewise appropriated by law.⁷

Understood as an absolute value, justice stands alongside truth, goodness, and beauty; it cannot be derived from any other value, it is based on itself.⁸ The common good, justice, and legal certainty jointly govern law, yet in a relationship of tension rather than harmony.⁹

What Is Justice?

Discussions about justice going back to Aristotle, who differentiated between distributive and corrective (commutative¹⁰ – equalizing, correcting) justice, considered just whoever obeys the laws and acts impartially, and what is just according to the law and considered unjust what is unjust according to the law, by tying justice to happiness, the common good, and virtue,¹¹ have caused disagreement when trying to define absolute justice, leading to the ultimate relativization of values and ultimately to nihilism. Despite many attempts, thought does not seem to have moved far beyond Aristotle's patterns of formal justice or his and Plato's view of material justice as the realization of the common good.¹²

One way to test whether AI can promote justice is to ask the AI itself (the chatbot application ChatGPT, a form of generative artificial intelligence (GAI)¹³), "*What is justice?*" The answer ChatGPT gave stressed the subjectiv-

---

⁶ Lukić, R. D. (1992). *Sistem filozofije prava: i Filozofija ii Filozofija prava*. Belgrade: Savremena administracija, 445–447.

⁷ Vukadinović, G., Mitrović, D. (2019). *Uvod u teoriju i filozofiju prava*. Belgrade: Dosije Studio, 106.

⁸ Radbruch, G. (2007). *Pravni i drugi aforizmi*. Belgrade: Dosije, 12.

⁹ *Ibid.*, 13.

¹⁰ The term *iustitia commutativa* comes from Thomas Aquinas. – Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 179.

¹¹ Aristotle. (1988). *Nicomachean ethics*. Zagreb: Globus, 87–115.

¹² Vukadinović, G., Mitrović, D. (2019). *Op. cit.*, 105.

¹³ Generative AI systems are natural-language programs able to answer fairly complex questions and create content from prompts. They learn patterns and features from vast data sets so as to predict, with the greatest possible certainty, the next word; they have no "knowledge" in the strict sense of the word, and they operate based on frequent associations

ity and relativity of the meaning of justice, which it treats as respect for truth, moral principles, and equality, and describes its task as balancing those elements. It therefore listed moral, legal, social, and epistemic justice.¹⁴

The next question was “*What is the content of justice?*” This reply¹⁵ again emphasized contextual relativity but listed as core elements equality, respect for law, moral foundations, responsibility, and community well-being.

---

between two pieces of information, based on training data. The risks that accompany its use include incorrect answers based on inaccurate or insufficient data, hallucinations, bias from the data they were trained on (which may even be intentionally built into the algorithm) – inventing likely answers. Most of them contain an element of unpredictability that results in giving different answers to the same question and which makes them unreliable, and the answers themselves require user verification – Working Group on Cyberjustice and Artificial intelligence (CEPEJ-GT-CYBERJUST), European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Use of Generative Artificial intelligence (AI) by judicial professionals in a work-related context*, *Information Note*. Strasbourg, 2024, 2–4.

¹⁴ “The concept of justice can have different meanings in different contexts. Justice essentially refers to respect for truth, moral principles, and equality. Here are some key aspects:

1. *Moral justice*: Refers to moral principles that define what is right and just in relation to the behavior of an individual or society.
2. *Legal justice*: Refers to the legal system and rules that ensure that every individual is treated equally and according to the law.
3. *Social justice*: Focuses on equal treatment of all members of society, taking into account different needs, positions, and rights.
4. *Epistemic justice*: Refers to respect for truth, transparency of information, and fairness in access to knowledge.

Justice can be subjective and is interpreted differently depending on the cultural, philosophical, and legal context. It is important that justice strives to strike a balance between truth, moral values, and equality in all aspects of life.”

¹⁵ “The content of justice can be understood through several key elements that make up its essence:

1. *Equality*: Justice is based on the idea that all individuals should be treated equally and have equal opportunities regardless of personal characteristics such as race, gender, religion, or socioeconomic status.
2. *Respect for the law*: Justice includes abiding by legal norms and procedures to ensure that everyone acts in accordance with the rules established for the community or society.
3. *Moral foundations*: The moral aspects of justice refer to respect for fundamental ethical values such as correctness, honesty, truth, and the well-being of all members of society.
4. *Responsibility*: Justice includes responsibility for actions and decisions that affect other people or the community, which implies taking responsibility for the consequences of those actions.
5. *Community well-being*: Justice also involves promoting the common good and social justice, ensuring that decisions and actions contribute to the well-being of the entire community.

Although AI (in this particular case, ChatGPT,¹⁶ chosen for its accessibility (the author does not deny that more advanced, specialized legal models may exist, though none seems devoted to justice), “thinks” it knows what justice is and tries to define some of its fundamental aspects, even the greatest philosophers and jurists, such as Kelsen, acknowledged failure when asked to define absolute justice, “the beautiful dream of humanity.” Like most of us, he settles for a relative idea of justice: “the justice of freedom, peace, democracy, and tolerance”, a justice under whose protection science, and with it truth and honesty, can flourish.¹⁷ He refutes arguments related to earlier notions of justice, such as the understanding of justice as happiness, equality before the law, or retribution, and recognizes only tolerance as a value comparable to justice. Realizing justice presupposes values and norms, yet the question arises whether these can ever be examined rationally.¹⁸ As a normativist, Kelsen distinguishes between objective value judgments (claims that behavior is (not) in accordance with a norm), subjective value judgments, and judgments about justice, which are relative and depend on personal beliefs or prevailing social opinion.¹⁹ The need for justice arises when there is a conflict of interest, along with the problem of determining the hierarchy of values and identifying the supreme value. Conflicts of values cannot be resolved by rational knowledge; judgments about them are shaped by emotional factors and are therefore relative and subjective, valid only for the judging subject.²⁰

In a system whose basic, fundamental principle is indisputable, the role of justice is to eliminate arbitrariness in rules and irregularity in conduct. Justice then has three elements: “the value that establishes it, the rule that expresses it, and the act that realizes it.” The rule and the act can be subject to rational requirements, while the value cannot be brought under rational

---

The content of justice may vary according to cultural, philosophical and legal traditions, but these elements often form the basic structure of justice in most societies.”

¹⁶ An instructive example is Tay, Microsoft's chatbot designed to respond to messages from users aged 18–24, with the ability to learn from incoming messages and gradually improve its conversational abilities. After only 24 hours, users began to teach Tay sexist and racist ideas, prompting the bot to praise Hitler, as a result of which Microsoft shut it down and deleted her most offensive messages. Singer, P. (2023). *Can Artificial Intelligence be Ethical?. Ethics in the Real World – 90 essays on things that matter*. Melbourne: The Text Publishing Company, 303.

¹⁷ Kelsen, H. (1998a). *Šta je pravda*. Belgrade: “Filip Višnjić”, 37.

¹⁸ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Belgrade: Nolit, 3.

¹⁹ For more, see: Kelsen, H. (2000). *Čista teorija prava*. Belgrade: Gutenbergova galaksija, 22–28. Kelsen, H. (1998b). *O granicama između pravničke i sociološke metode. Opšta teorija prava i države*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 100–102.

²⁰ Kelsen, H. (1998a). *Op. cit.*, 13–13.

criteria, which makes it arbitrary and logically indeterminate.²¹ An act is unjust if it fails to conform to the rule of justice (except where deviation is justified by reasons of equity); a rule is unjust when it is arbitrary, unjustifiably deviates from customs and precedent, and introduces unjust distinctions; a distinction is arbitrary if it lacks rational justification, that is, if the criteria and values that justify it are biased, irrational, and serve private interests.²²

John Finnis's complex concept of justice embraces three elements: relations and dealings with others (*other-directedness*), duty to another and correspondingly what that other person has a right to, and equality understood as proportionality, equilibrium, or balance. His notion of justice offers principles for deciding how to treat others and how each person has the right to be treated. Rejecting the notion of legal justice, Finnis states that general justice provides the framework for the realization of the common good of the community that requires and entails standards of appropriateness regarding basic aspects of human development and flourishing.²³

Justice is a universal value that everyone can agree is worth pursuing, yet its vagueness allows it to take on different faces tailored to the views and interests of adversaries in disputes, wars, and revolutions, each trying to show that justice is on their side.²⁴ The concept of justice cannot be determined by simply pointing to what has elsewhere been accepted as its concrete application.²⁵ As absolute and universal, justice presents an a priori demand of reason, just as ethics asks each person to adopt just action as a maxim. In that spirit, Kant formulates the universal law of right: "Act externally so that the free use of your will can coexist with the freedom of everyone in accordance with a universal law."²⁶

Accepting the possibility of rational justification (the practical use of reason) means recognizing that to reason is not only to verify and prove but also to deliberate, criticize, justify, and argue: to offer reasons for or against a decision or choice. Only relative, subordinate values can be criticized; absolute values cannot. Both critique and justification are context-bound, historically situated in time and place, which means that every society and every cultural milieu has deeds, beliefs, and values that are approved, unquestioned, and do

---

²¹ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Belgrade: Nolit, 41.

²² *Ibid.*, 64.

²³ Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights - Second Edition*, Oxford: Oxford University Press, 161–165.

²⁴ Perelman, H. (1983). *Op. cit.*, 4–5.

²⁵ Stammler, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company, 123.

²⁶ Kant, I. (1993). *Metafizika morala*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Zoran Stojanović Publishing House, 32–33.

not need to be justified, and which provide precedents, models, convictions, and norms that are the basis for critique and justification of behavior, tendencies, and claims.²⁷

Legal justice

In further discussions of the concept of legal justice (statutory, judicial, and the disputed procedural kind), a normal legal order is assumed, in which there is no selective application of law and abuse of legal institutions aimed at dealing with political opponents, usurpation, and concentration of power, as happens in dictatorships and tyrannies, whose laws may be substantively unjust, as this would imply an examination of a wider range of issues and aspects of abuse of technology and artificial intelligence for unjust goals.

In addition to natural, divine, absolute justice, which was largely abandoned over two centuries ago, there is social justice with its derived, relative forms (moral, religious, political, solidarity, etc.), which are themselves further relativized. Legal justice is likewise relative, as are its subtypes: statutory, judicial, procedural, criminal, civil, administrative, etc.²⁸

At the root of legal justice stands the ancient principle *sum cuique tribuere* – to give each their own. After Aristotle, this slides toward equality, above all toward legal equality and equal treatment of like beings (commutative justice, the principle of non-discrimination). However, although human beings share an essential sameness, there are differences that should be taken into account so that, alongside formal justice (equality), material justice (distributive justice) can also be realized. Equality in law as an element of justice can be internal or external, that is, abstract, material, legislative justice (positive legal norms must be in accordance with the material principle (idea) of law and the requirement for internal equality, commutative and distributive *sum cuique tribuere*) and concrete, formal, judicial justice (proceedings and decisions of state authorities must be in accordance with the law, even if it is unjust – external equality and the requirement of uniform application of the law to all cases).²⁹

The main difficulty in realizing legal justice is finding standards of equality and the subjectivity of justice because what one group calls just, another may call unjust, since justice is understood subjectively depending on

---

²⁷ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Belgrade: Nolit, 46-46.

²⁸ Vukadinović, G., Mitrović, D. (2019). *Uvod u teoriju i filozofiju prava*, Belgrade: Dosije studio, 104.

²⁹ Živanović, T. (1959). *Sistem sintetičke pravne filozofije: 1. Sintetička filozofija prava 2. Sintetička filozofija pravnih nauka (Pravna logika i Teorija pravnog saznanja u okviru Opšte)*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences, Science article, 675–680.

people's interests, positions, and beliefs. There is no fully objective justice; at best, there is relatively objective justice tied to the relative objectivity of law as a means "suited to realizing that law to the fullest extent possible." The task of law is to find an objective value and to stay objective in the assessment and practical application of justice and other values.³⁰

Sometimes equal treatment of identical beings without taking into account their essential differences can be unjust where general norms are concerned, or inequitable where a specific norm does not take into account the specifics of the case (since equity is usually defined as justice in a concrete case, a subtype of justice, the justice of an individual case). According to Professor Lukić, justice as defined by Aristotle is justice of the lowest order, "the most elementary, simplest, easiest to realize, most realistic, the most acceptable, least noble" legal justice based on equality.³¹ According to Perelman, the formal rule of justice can be expressed not as equal treatment of identical beings, but as "equal treatment of *essentially similar* beings," between whom there are no essential differences. However, this rule does not specify "*when* two beings are essentially similar or *how* they should be treated in order to realize justice." When a positive legal rule determines the criteria for its own application, the rule of justice is precisely determined and becomes *the rule of law* that requires that those who are similar in the eyes of the law be treated in a manner determined by law. In that case, acting in accordance with that legal rule is just, because the law is applied correctly (*static justice*), which leads to legal certainty and is reflected in the legal syllogism which stipulates that the judge should "treat every member of a given category as all members of that category ought to be treated." Equality before the law thus means that a judge is just if he is impartial, incorruptible, rational, and cool-headed.³²

The maxim *dura lex, sed lex* and the judge's inability to question the law can be set against the principle *summum ius, summa iniuria* and the possibility for the judge to mitigate and correct its effect when strict application would cause injustice, thereby actively participating in the creation of law and making equitable decisions, supplementing and correcting the law, that is, acting as a legislator who could have foreseen the uniqueness of the specific case.³³ Common-law systems address such so-called *hard cases* by identifying and justifying underlying principles. The aforementioned Latin saying means that treating the law as the ultimate goal is the greatest injustice; the law is a means, not the supreme end, and whoever treats a rule and its specific content

---

³⁰ Lukić, R. D. (1992). *Sistem filozofije prava: i Filozofija ii Filozofija prava*, Belgrade: Savremena administracija, 467–468.

³¹ *Ibid.*, 219–221.

³² Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Belgrade: Nolit, 18–19.

³³ *Ibid.*, 21.

as absolute merely by invoking its legality is objectively unjust.³⁴ Whereas justice looks at each individual case through the lens of a general norm, equity demands and derives its own law.³⁵ Equity can outweigh certainty, and a judge who deviates from precedent and common judicial practice by reinterpreting the law must justify this in order to avoid arbitrariness.³⁶

The content of the idea of justice is not exhausted by the rule of justice that matters for the assessment of the correct, formally just application of positive law; it also requires the correct application of a “just rule.”³⁷ Here lies a weakness of positive-law theory, including Kelsen’s normativist one: they neither possess nor seek any standard of justice outside the positive, valid law. In this way, extralegal criteria, values, and morality enter the legal sphere (political interests and power relations that shape the content of the norms, as well as prevailing social views, should not be neglected either). Moral feelings can play a significant role in the process of creating and applying (interpreting) laws, and a law’s enactment can, in turn, affect moral feelings. In practice, the (in)justice of laws is controversial; there are few laws in respect of which people unanimously agree and interpret in the same way.³⁸ If what is just cannot be determined, then it must be prescribed what the law shall be by authorities capable of implementing what is prescribed. The positivity of the law is a precondition of the law’s correctness, but, *vice versa*, the law itself must also be correct. Justice and legal certainty are general elements of law, while expediency is relative. Justice and expediency (general benefit) can clash with legal certainty, which requires positivity since positive laws are valid regardless of whether or not they are just or expedient.³⁹ As absolutely just law does not exist in this world, there is always the possibility that the content of positive law becomes perverted. Since justice and legal certainty can never be fully realized, they must be kept in balance. The ontological dual structure of law comprises the essence of natural law and the existence of positive law (*essence and existence, natural lawfulness and legality*); reconciliation of these extremes is possible through a relativist approach and synthesis.⁴⁰

Procedural justice, strictly speaking, cannot exist; otherwise, even unjust laws would be considered “just” solely because they were enacted in a legally

---

³⁴ Stammer, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company, 25–26.

³⁵ Radbruch, G. (1980). *Filozofija prava*. Belgrade: Nolit, 48.

³⁶ Perelman, H. (1983). *Op. cit.*, 25.

³⁷ *Ibid.*, 26.

³⁸ *Ibid.*, 38–39.

³⁹ Radbruch, G. (1980). *Op. cit.*, 95–99.

⁴⁰ Kaufmann, A. (1963). The Ontological Structure of Law. *Natural Law Forum* (Paper 95), 80–82, 85–87.

correct way, by implementing the rules of procedure. Procedural legal rules can ensure correctness, predictability, and reliability, but not truth or justice (it is obvious that justice is synonymous with truth, not with impartiality or mere correctness).⁴¹

However, Fuller's attempt to define morality offers more than the stated concept of procedural justice. Questions concerning the subject-matter, aims, and values of legislation can be called "*external morality of law*" while "*essential natural law*" deals with substantively just laws, as opposed to "*inner morality of law*," a procedural variant of natural law that lays down certain requirements that must be met in the process of creating and applying law, that is, it deals with "the ways in which the system that governs human behavior must be composed and applied if it is to be effective and at the same time remain true to its purpose."⁴² Fuller lists eight conditions for successful law: generality (no anomic, *ad hoc* regulation of concrete legal relationships); promulgation (public publication or at least making legal regulations available); no abuse of retroactivity; clarity; non-contradiction; possibility of compliance; constancy over time (changes in the rules must not be frequent), and congruence between the rules and their actual application. Failure to meet these conditions undermines legal certainty and produces a system that "cannot properly be called a legal system" and that people have no moral duty to obey, especially if those charged with enforcing the law disregard it themselves.⁴³ These requirements enable the realization of formal justice in law, which is more than the mere application of positive law. When it comes to the external goals of the law, a judge should remain neutral toward the moral positions that the law may take, whereas inner morality requires the judge's commitment. Faced with two equally plausible meanings of a law, the judge may rightly choose the one that aligns the law with the generally accepted principles of good and evil.⁴⁴ Good and evil, like morality, are an expression of freedom and are inherent in beings capable of self-determination.⁴⁵

The role of the legislator and the judge, who is not an automaton who merely recites the law but also has a creative role, is not to make decisions based on personal feelings and convictions about what is just, without taking into account the aspirations of the people, which may even run contrary to their own. The legislator must, taking into account public opinion, formulate rules

---

⁴¹ Vukadinović, G., Mitrović, D. (2019). *Uvod u teoriju i filozofiju prava*. Belgrade: Dosije studio, 132, 136–137.

⁴² Fuller, L. (2011). *Moralnost prava*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 106.

⁴³ *Ibid.*, 49–104.

⁴⁴ *Ibid.*, 138–139.

⁴⁵ Perić, B. (1978). *Struktura prava I dio*. Liber University Press, Zagreb, 15.

and establish criteria in order to build a legal order to which the majority will “spontaneously submit” out of the conviction that it is just. Laws and rules in force are presumed just until critique shows that a provision “in line with the aspirations of the community” fails either because it is ineffective due to its inability to achieve its aim, or because it contradicts a value recognized by the community, which leads to the relativization of the concept of political justice and to the view that force is justified if it complies with the wishes of the community, invoking the right of the stronger.⁴⁶ A judge has greater discretion as statutory terms become less precise, making the norm more “elastic” and allowing it to cover unforeseen cases, letting the judge draw legal conclusions in accordance with his sense of equity. The same moral principle, once declared supreme, can be interpreted to suit subjective evaluation. Likewise, the body of laws and rules through which the law is applied can also be interpreted in different ways, so for the sake of legal certainty, each organized community (state) designated authoritative interpreters, that is, judges and other authorities competent and authorized to resolve disputes and to interpret and apply the law.⁴⁷

The ideal of a just judge assumes an impartial judge who applies every legal rule prescribed by the legal system, without showing any favoritism towards any of the parties to the proceedings. It is the judge’s duty to apply the law and, through their decisions, to ensure respect for the community’s norms. A just legislator, on the other hand, seeks rules free of any conflicting interests and the realization of values and goals that answer the aspirations of the entire community⁴⁸ and serve the common good – the general welfare that gives each person a practical reason to cooperate with others.⁴⁹ Building rational principles of conduct for all humanity depends on the possibility of universalizing our moral principles.⁵⁰ However, it is not the content of values that can be universalized, but only their form, since there is rarely agreement in terms of criteria and content, not only among people (and philosophers) living in different societies and different eras but also among contemporaries and fellow citizens. The universal attribute of all legal content is the progress of law in its pursuit of justice, regardless of whether that pursuit is successfully realized.⁵¹ Although we do not know what is perfectly good, it is still possible to recognize what is bad based on imperfect notions of what would be good if

---

⁴⁶ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Belgrade: Nolit, 49–52.

⁴⁷ *Ibid.*, 92–94.

⁴⁸ *Ibid.*, 54–55.

⁴⁹ Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 154–156.

⁵⁰ Perelman, H. (1983). *Op. cit.*, 57.

⁵¹ Stammler, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company, 1925, 25.

perfection could be realized. The same holds for social rules and institutions: it is possible to know what is “*manifestly unjust*” without having to define what “*perfect justice*” is.⁵² Due to the lack of any highest moral principle and faced with the vagueness of the concept of justice in exchange relations that generate duties, we resort to the concept of balance expressed through reciprocity, expressed in the language of “hostile commercial exchange”.⁵³ A legal or moral duty is most acceptable to those it concerns when reciprocity stems from a voluntary agreement, when the parties’ mutual performances are equivalent (equal), and when relations in society are sufficiently fluid (symmetry and reciprocity of the relationship of duties in practice and in theory).⁵⁴

VALUES FOR ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AUTOMATED JUSTICE, AND CYBERJUSTICE

According to the definition offered by the European Commission’s Independent Expert Group in its *Ethical Guidelines for the Development, Deployment and Use of Trustworthy and Responsible Artificial Intelligence*, artificial intelligence refers to “*systems that display intelligent behaviour by analysing their environment and taking actions – with a certain degree of autonomy – to achieve specific goals.*” An autonomous system is defined as a system that acts or performs tasks with a high degree of autonomy, i.e. without outside influence, and human decision-making as the control of the work and activities of the system, including its wider economic, social, legal, and ethical impact, as well as deciding when and how to use or not use the system, with human intervention and supervision. A system that has the tendency to directly or indirectly violate the principles and conditions set out in the Guidelines is a high-risk system. The open list of designated systems of this type as representative examples includes criminal prosecution systems, systems for the judiciary, justice, and democratic processes intended to assist the judicial authorities in analyzing and interpreting circumstances, facts of the case, as well as legal norms that should be applied.⁵⁵

---

⁵² Fuller, L. (2011). *Moralnost prava*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 27.

⁵³ *Ibid.*, 34–35.

⁵⁴ *Ibid.*, 38.

⁵⁵ Ethical Guidelines for the Development, Deployment and Use of Trustworthy and Responsible Artificial Intelligence, *Official Gazette of RS* no. 23/23, 2. *Glossary of Terms and Definitions*, 2.1, 2.2, and 2.3. <https://www.ai.gov.rs/tekst/sr/586/eticke-smernice.php>
http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/2023_03/SG_023_2023_007.html

In addition to the values that the use of AI should realize, a human-centered approach to ethics by AI includes paying attention to the procedure through which goals and values are achieved. Although some advocate replacing human decision-making with algorithmic decision-making, it is emphasized that, despite maximum possible transparency, a fundamental difference remains between the way a machine learns to make decisions and the way a human reasons.⁵⁶

Given the wide application of AI and taking into account the previous considerations, the author asked ChatGPT a specific question: “In what ways can artificial intelligence realize justice?”

Of the listed possibilities of applying AI,⁵⁷ this paper mainly focuses on what AI calls “legal justice”, “improving court efficiency,” and, incidentally, “access to justice.” The author does not dispute that AI can genuinely help improve court efficiency in scheduling court hearings (a potential contribution to the right to a trial within a reasonable time), but the author questions its further “significant impact on achieving justice.”

Since legal justice is a relative form of justice, from which statutory and judicial justice are derived, the next question was: “How will artificial intelligence contribute to more just legislation?”⁵⁸

---

⁵⁶ Tasioulas, J. (2022). Artificial Intelligence, Humanistic Ethics. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 151(2), 237.

⁵⁷ “AI can have a significant impact on justice in several ways:

1. *Legal Justice*: AI can help the justice system by analyzing large amounts of data to identify patterns in court cases, predict trial outcomes, or even recommend fairer sentences based on objective facts.

2. *Fairness in hiring*: AI algorithms can help eliminate bias in hiring processes by analyzing candidates based on their qualifications and abilities, rather than personal characteristics.

3. *Access to justice*: AI can improve access to justice in rural or underdeveloped areas by providing access to legal information and services through apps or the Internet.

4. *Crime prevention*: AI tools can analyze crime data to identify at-risk areas or individuals and help direct resources to crime prevention and improving community safety.

5. *Improving court efficiency*: By automating certain processes, such as document analysis or scheduling court hearings, AI can help courts work more efficiently, which can result in faster and fairer trials.

It is important to note that the implementation of AI in the judiciary is challenging and requires careful analysis and regulation to ensure that these technologies actually contribute to fairness and equality, instead of reinforcing existing injustice or prejudice.”

⁵⁸ “Artificial intelligence can significantly contribute to more just legislation in several ways:

1. *Data analysis and predicting the impact of laws*: AI can analyze large amounts of data to identify patterns and predict the possible consequences of proposed laws. In this way, it can help lawmakers make informed decisions about how new laws can affect different segments of society.

There is no doubt that AI can analyze large volumes of data faster and more efficiently than a human, but the question is whether AI analysis is superior to human analysis. The author concedes that the human mind can make mistakes, so how can we expect a human creation to be flawless? In certain precise operations, which are not at issue here, this may be possible; however, in the field of law, especially regarding justice and fairer laws, that is doubtful. First of all, everything that AI “knows” is what humans have “instilled” in it through programming, and even assuming that more advanced AI can develop new knowledge on its own, the absence of free will inherent in reason, that is, the rational part of humans that is the basic principle of law and morality, makes it hard to accept a “significant contribution” from AI in this area. Perhaps a legislator who, like Dworkin’s Judge Hercules,⁵⁹ possesses super-human abilities might be able to predict every future situation a law might cover. Besides the diversity of the facts of everyday life that are independent of humans and even legal cases, which thus elude AI, the complexity of man’s inner life and behavior plays a role; the appetitive part of the irrational soul sometimes influences decision-making and remains unknown even to the person acting.⁶⁰ AI predictions may prove adequate in routine situations and taking a combination of routine factors into account, but predictions in cases of exceptional deviation will likely fail. In the *Phaedrus*, Plato uses the

---

2. *Identification of biases and inequities*: AI algorithms can identify implicit biases or inequities in existing legislation by analyzing data on law enforcement or court decisions. Such an analysis can help identify areas where changes are needed to ensure justice for all citizens.

3. *Simulations and testing*: AI can simulate various scenarios for the application of laws in order to assess their impact on different social groups or economic sectors. This can help legislators better understand the effects of their decisions and refine legislation to achieve fairer outcomes.

4. *Monitoring and evaluation of law enforcement*: AI can monitor and analyze data on the implementation of laws in order to detect where there are problems or irregularities. In this way it can contribute to better implementation of laws and help ensure that laws are applied equitably.

5. *Access to justice*: By automating certain legal procedures and providing access to legal information, AI can help citizens better understand their rights and obligations and obtain access to justice regardless of their socioeconomic status or geographic location.

Implementing AI in the legislative process requires careful planning and regulation to ensure that these technologies truly contribute to fairness and equality, rather than reinforcing existing injustice or prejudice. It is important that legislators, legal experts, and technology experts work together to develop and implement AI to achieve these goals.”

⁵⁹ For more on complicated cases and Hercules, see: Dworkin, R. (2001). *Suština individualnih prava*, Belgrade – Podgorica: JP Official Gazette of the FRY – CID, 141–170.

⁶⁰ On the division of the soul into its rational and irrational parts, as well as the division of the rational part into theoretical, scientific, and calculative, practical – lustful mind, rational desire. – Aristotle. (1988). *Nicomachean ethics*. Zagreb: Globus, 118–119.

metaphor of a chariot drawn by two horses: one represents rational and moral impulses, the other irrational passions and desires. The charioteer's task is to make the horses "work together as a team." Likewise, the supremacy of reason establishes a balance, that is, harmony between the rational and irrational parts of the soul.⁶¹ Instead of learning to "think like a lawyer," generative AI – large language models (LLM) acquire the ability to generate general-purpose language and natural language processing by learning statistical relationships from textual documents. This raises the question whether ChatGPT can produce reliable outputs in any of the four activities of legal reasoning (fact-finding, interpretation, legal qualification, and decision-making).⁶²

Practical attempts are already being made to use AI in the legislative process. For example, the Government of the United Kingdom is working on a project called "Lex," whose goal is to help the writers (drafters) of laws by using advanced technologies to improve legal drafting, making their work more productive and accessible. One of the features of Lex is its AI-based semantic search capability that can quickly locate contextually relevant legislative material more efficiently than traditional methods. The project also includes an AI drafting tool that quickly and accurately generates required explanations, allowing the team of experts to focus more on the nuanced aspects of their task. Lex is designed to understand the nuances of legal language accurately, making the legislative process more precise.⁶³ By comparing a sample text produced by Lex with the original, it seems that the original is stylistically better written and, in some places, more precise (for example, the pronoun "it" in the last sentence of the generated text is more open to interpretation, whereas the original explicitly specifies, in parentheses, which specific part shows that the principles have no direct legal effect).⁶⁴

---

⁶¹ Singer, P. (2023). Can Artificial Intelligence be Ethical?, *Ethics in the Real World – 90 essays on things that matter*: Melbourne: The Text Publishing Company, 45.

⁶² Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: the Legal Reasoning Capabilities of GPT-4. *Annals of the Faculty of Law, University of Belgrade*, (3), 390.

⁶³ <https://ai.gov.uk/blogs/improving-legislative-drafting-with-lex/>

⁶⁴ "Generated by Lex"

Section 1: Purpose of Part 1

Section 1 outlines the purpose of Part 1 of the United Kingdom internal Market Act 2020, which is to promote the continued functioning of the internal market for goods within the UK. This is achieved by establishing two key market access principles: the mutual recognition principle for goods (detailed in sections 2 to 4) and the non-discrimination principle for goods (detailed in sections 5 to 9). It specifies that these principles do not have direct legal effect except as stipulated within this Part of the Act."

"Original Explanatory Note

Section 1: Purpose of the Act

Given that one of the ways AI can advance justice is by improving court efficiency, which can result in fairer trials, and bearing in mind the previously mentioned judicial justice, the next question was: “How can AI make trials fairer?” Of the options it cited,⁶⁵ the greatest benefit of implementing AI appears to be automating administrative processes. By handling routine paperwork, AI could allow judges to devote more time to the essential task of realizing justice and equity in each specific case.

There is another example from Germany. The Ministry of Justice of Baden-Württemberg has recommended that natural-language AI be used in the process of categorizing cases. To this end, IBM has developed an AI assistant named OLGA that groups cases and extracts metadata, speeding up case handling. As stated, this approach has the greatest effect when courts are “flooded” with many near-identical claims (lawsuits) that differ only in a few details. OLGA can search thousands of documents quickly and, using set criteria, pull relevant information from each, sparing judges from tedious routine tasks and leaving them free to focus on complex issues. Another example is the

---

This section sets out the purpose of Part 1 of the Act, which is to promote the continued functioning of the UK internal market for goods in the UK by establishing two new market access principles in UK law.

These principles are the mutual recognition principle for goods (set out in sections 2 to 4) and the non-discrimination principle for goods (set out in sections 5 to 9). Subsection (3) provides that these principles have no direct legal effect except as provided by Part 1 of the Act.”

⁶⁵ “AI can contribute to fairer trials in several ways:

1. *Analysis of evidence*: AI can analyze large amounts of evidence and data related to a court case to identify key facts and lines of reasoning. This can help judges and lawyers make informed decisions based on objective data.

2. *Identification of bias*: AI algorithms can detect potential biases in court proceedings, such as prejudice against certain groups or tendencies toward certain outcomes. This can ensure that trials are fair and that every case is treated equally.

3. *Prediction of outcomes*: Based on the analyses of similar past cases, AI can predict the likely outcomes of current proceedings. This can help lawyers better prepare their arguments and give their clients realistic expectations.

4. *Automation of administrative processes*: AI can automate routine tasks in the judiciary, such as scheduling court hearings, document management, and processing legal requests. This frees up time for judges and staff to better focus on the substantive aspects of their cases.

5. *Improving access to justice*: Through the development of virtual assistants or legal information apps, AI can provide easier access to legal advice and information about citizens’ rights. This can especially help people with limited resources or those living in remote areas.

It is important to note that the implementation of AI in the judiciary requires careful planning and regulation to ensure that these technologies genuinely contribute to fairer trials. Ethical and legal questions need to be taken into account in order to avoid bias or discrimination that may arise from their use.”

Frankfurt court's work with IMB on "Frauke" (Frankfurt Judgment Configurator Electronic). Faced with up to 20,000 cases of air-passenger rights claims a year, the court asked for help drafting judgments, considering that it is a repetitive task for the judge who, after collecting the relevant data, should draft an almost identical decision for each individual case. Frauke pulls key data on individual cases from each claim and, using pre-written templates aligned with the court's case law, prepares draft decisions, easing the judges' workload.⁶⁶ However, the downside is that if the algorithm produces a decision, and court staff lack a solid grasp of how AI works, they may fail to ensure that the decisions made are non-discriminatory, undermining the right to a fair trial.⁶⁷

The system was then asked: "How will AI decide which solution to a case is more just?" and the reply confirmed what the earlier answer had implied.⁶⁸

Any assessment that varies from person to person, from lawyer to lawyer, and which includes not only different value systems but also the same systems with values understood or ranked differently, cannot be programmed. Of course, it is evident that AI might handle typical cases or make the kind of value judgments Kelsen describes; what it cannot deliver are judgments of justice. On the other hand, AI's work would be somewhat easier in the continental

---

⁶⁶ <https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/>

⁶⁷ Prlja, D., Gasmı, G., Korać, K. (2022). *Ljudska prava i veštačka inteligencija*. Belgrade: Institute of Comparative Law, 81.

⁶⁸ "Artificial intelligence (AI) can help assess which solution to a case is fairer in several ways:

1. *Data analysis*: AI can analyze large amounts of data on similar past cases to identify patterns and trends in court decisions. Based on this analysis, it is possible to gauge how similar cases were resolved and what their outcomes were.

2. *Decision-making algorithms*: By developing decision-making algorithms, AI can systematically evaluate the factual and legal arguments in a case. Such algorithms can be programmed to take into account relevant factors and legal standards so as to propose objective decisions.

3. *Simulations and modeling*: AI can use simulations and modeling to explore different scenarios and their potential consequences. For example, various legal arguments and strategies can be simulated to predict their impact on the outcome of a trial.

4. *Identification of bias*: AI algorithms can help identify potential biases or inequalities in judicial proceedings, such as tendencies affecting certain groups or favoring certain outcomes. This can help ensure that each case is treated in an equitable manner.

5. *Monitoring judicial practice*: By analyzing judicial practice and trends, AI can identify changes or the need for reforms within the justice system to ensure fairness and equality before the law.

It is important to emphasize that AI cannot make moral or ethical decisions by itself. Ultimately, interpreting the results and making the final decisions remains the responsibility of human judges and legal experts. Technology can be a powerful tool in supporting fairer trials, but it must be used in a way that respects legal standards and the moral values of society."

legal system than in the common law system, where, in addition to legal rules, positive law consists of scattered judge-made principles. In such a complex system of different judgments, an automated overview of precedent will certainly be of great use to judges, but in true hard cases and borderline disputes, it is doubtful whether AI could really offer the most just solution, even if it considered all relevant principles and policies in Hercules-like fashion.⁶⁹ Even if it offered several alternatives, the judge would still choose the one that seems most just, and that choice could still be wrong. Bearing in mind that “an algorithmic decision-making system can be defined as a computer process... that makes decisions by itself or supports human decision-making,”⁷⁰ mere support remains a lower tier than human decision-making and judgment itself.

By introducing technology and AI into the judicial system, the already difficult questions about the nature and kinds of justice now meet the concept of predictive (automated) justice. The concept of a judge as an automaton has existed for a long time, and if this point of view were to be accepted, nothing would prevent the judge from being replaced by a real automaton, a machine that subsumes the facts and circumstances of the case under a general legal norm. One of the well-known dangers here is automation bias in algorithmic decision-making systems with partial human participation, which manifests itself as a tendency to minimize responsibility by following automated recommendations.⁷¹ However, based on the relevant normative, ethical, and legal instruments, the application of AI in the field of law is in no way meant to replace humans. The application of AI should not usurp the judicial function or eliminate legal reasoning, but help lighten the docket.⁷² In contested moral issues, the role of persuasive principles is of great importance, but they are not as clear-cut as mathematical axioms, which is why moral judgments lie closer to law and legal judgments than to exact natural sciences. Legal reasoning is a type of practical reasoning, the judge’s reasoning in a judgment or a conclusion that motivates a decision, that is, the reasoning and reasons that justify the decision, the choice, in order to ward off arbitrariness and injustice. It cannot be reduced to a syllogism because that would make practical reasoning an impersonal reasoning stripped of the crucial decision-making factor.⁷³ It can be argued that impartiality requires impersonal reasoning and thus guarantees

---

⁶⁹ For more, see: Dworkin, R. (2003). *Carstvo prava*. Belgrade: “Filip Višnjić”, 366–377.

⁷⁰ Prlja, D., Gasmi, G., Korać, K. (2022). *Ljudska prava i veštačka inteligencija*. Belgrade: Institute of Comparative Law, 84.

⁷¹ *Ibid.*, 85.

⁷² De la Torre Sotoa, G. L., Rodriguez-Serpab, F. A. (2024). Artificial Intelligence: A New Reasoning Method for Legal Science. *Procedia Computer Science* 251, 807–808.

⁷³ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Belgrade: Nolit, 92–95.

that no party will be unjustly privileged, yet in practice the judge reaches a conclusion or a decision based on the factual and legal elements of the case in accordance with the evidence presented to support the claims and requests of the parties to the proceedings. The judge's opinion in a specific case depends on his assessment, on the way he qualifies the facts and consistently interprets the law, and it is subject to review primarily by the higher instance court (but also by the public and by experts). Although legal reasoning is bound by rules and regulations that limit the judge's free assessment in finding truth and justice because the judge must adapt to the law, it cannot be reduced to a mere deduction that is limited to subsuming an individual case under a general norm. The reasoning of a decision, the eventual supplementation of a law when interpreting and applying it in a specific case, the qualification of facts, and the assessment of the value of evidence and assumptions all depend on the judge's sense of equity, which offers that specific solution as the most socially and morally desirable. When legislation is grossly unjust and would not allow a judge to act in accordance with his conscience, he is morally obligated to resign.⁷⁴ Legal rules are essentially general and abstract, and morality itself is complex, while algorithms require specific yes/no instructions and cannot encode human values such as empathy and compassion. Therefore, some authors distrust AI adjudication, especially when the sentence also includes the decision on punishment, even if it turns out that machines are more capable of making better decisions.⁷⁵

Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council on establishing harmonized rules on artificial intelligence and amending certain regulations (Artificial Intelligence Act) states that AI should serve as a tool intended for people with the ultimate goal of increasing their well-being;⁷⁶

---

⁷⁴ Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Belgrade: Nolit, 100–103.

⁷⁵ Wingerden, van S. G. C., Plesničar, M. M., Ryberg, J., Roberts, J. V. (2022). Artificial Intelligence and Sentencing: Humans against Machines. In: J. Ryberg & J. V. Roberts (Eds.). *Studies in Penal Theory and Philosophy*, 238, 247–248.

⁷⁶ The purpose of the Regulation, as stated, is to improve the functioning of the internal market by establishing a harmonized legal framework for the development, placing on the market, putting into service, and use of artificial intelligence systems in the EU, in line with the values of the Union; embracing human-centric and reliable AI while simultaneously guaranteeing the protection of health, safety, and the fundamental rights set out in the EU Charter of Fundamental Rights, including democracy, the rule of law, and environmental protection; to safeguard against the harmful effects of AI systems, and to foster innovation. – European Union, *Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act)*, *Official Journal of the European Union, L series*, 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/>

it may support judicial decision-making or independence, but must not replace them – final decisions must remain a human task.⁷⁷

The Council of Europe’s European Ethical Charter for the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems, recognizing the benefits of using AI in achieving efficiency and justice, formally adopted five principles: respect for fundamental rights (the use of AI must not undermine the guarantees of the right to access to court (justice) and the right to a fair trial (*audiatur et altera pars*)); it must respect the rule of law and judges’ independence, with ethical choices built in (*ethical-by-design* and *human-rights-by-design* approaches); non-discrimination (detection of existing discrimination and its prevention, without causing new forms); quality and security (which is ensured by the program designer’s reliance on professionals in the fields of law, philosophy, sociology, economics, etc., by the requirement that data from judicial decisions that is entered into a software which implements a machine learning algorithm should come from certified sources, and the whole process must be traceable); transparency, impartiality, and fairness; and the principle of “under user control” (user autonomy must be increased, and professionals in the justice system should be able to review and revise decisions and the data on which they are based, as well as not be bound by the proposed solution in the light of the specifics of the case).⁷⁸ Raising judicial efficiency also includes the digitization of the judiciary (e-justice), which presupposes adequate legislation.⁷⁹

The Council of Europe’s Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law, the first international legally binding treaty in this field and drafted in a technologically-neutral manner so as to stand the test of time, while recognizing, *inter alia*, the potential of AI to promote human prosperity, individual and societal well-being, gender equality, and the empowerment of girls and women, as well as the protection and promotion of human rights, democracy, and the rule of law, at the same time expresses concern that certain AI activities could undermine human dignity and personal autonomy, human rights, democracy and the rule of law.

[TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1728899873453](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32024R1689&qid=1728899873453). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32024R1689>; For more on artificial intelligence in the EU legal system, see: Prlja, D., Gasmi, G., Korać, V. (2021). *Veštačka inteligencija u pravnom sistemu EU*. Belgrade: Institute of Comparative Law, 97–126.

⁷⁷ Regulation EU, preamble, paragraph 61.

⁷⁸ Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice - CEPEJ, *European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment*, Adopted on 3–4 December 2018 in Strasbourg, 2019, 7–12.

⁷⁹ Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts*, adopted on 8–9 of December 2021 in Strasbourg. <https://rm.coe.int/cepej-2021-15-en-e-filing-guidelines-digitalisation-courts/1680a4cf87>

It particularly highlights the risk of discrimination and the creation or aggravation of inequality, as well as the potential misuse of AI for repressive purposes in violation of human rights (including arbitrary or unlawful surveillance that erodes privacy and individual autonomy).⁸⁰

The mentioned Ethical Guidelines for the Development, Deployment and Use of Trustworthy and Responsible Artificial Intelligence of the Government of the Republic of Serbia are based on the principles laid down in UNESCO's 2021 Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence.⁸¹ They underline that human beings, as the central figure, must not be threatened or neglected by progress and innovation, and that AI systems must be in accordance with the well-being of humans, animals, and the environment. A robust and accountable AI is one that is technically robust and safe, in compliance with the law, and in compliance with the adopted ethical principles and values, the use of which will increase human productivity, optimize the use of resources for work and the functioning society in general, and improve the quality of life, without endangering and marginalizing humans and human agency, and prevent the infringement of the freedom of action, thought, and

---

⁸⁰ Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law*, Vilnius on 5 September 2024, *Council of Europe Treaty Series – No. 225* (Hereinafter: Framework Convention) – The framework convention was drawn up by 46 member states of the CoE with the participation of all observer states, the EU, and a significant number of non-member states, representatives of civil society, the academic community, industry, and international organizations. <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence>. <https://rm.coe.int/1680afae3c>

⁸¹ The Recommendations emphasize that they do not aim to define an artificial intelligence system because any such definition would have to change over time, taking into account the rapid development and improvement of technology. They note that AI systems generate new types of ethical issues that include (though are not limited to) their impact on decision-making, work and employment, social interactions, health, education, media, access to information, digital distribution, personal data and consumer protection, the environment, democracy, the rule of law, security and human rights and fundamental freedoms, including freedom of expression, privacy, and non-discrimination. The Recommendations devote particular attention to the impact of AI systems on the central areas of UNESCO: education, science, culture, and communications and information (UNESCO Recommendations, 10). UNESCO lists, as values to be especially safeguarded, respect, protection and promotion of human rights and fundamental freedoms and human dignity; environment and ecosystem “flourishing”; ensuring diversity and inclusiveness; and living in peaceful, just, and interconnected societies. As operating principles, it emphasizes proportionality and do-no-harm, safety and security, fairness and non-discrimination, sustainability, right to privacy and data protection, human oversight and determination, transparency and explainability, responsibility and accountability, awareness and literacy, multi-stakeholder and adaptive governance and collaboration. – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *Recommendations on the Ethics of Artificial Intelligence*, Adopted on November 23, 2021, Paris, 2022, 18–23.

decision-making to such an extent that the rights and frameworks protecting these values become meaningless, trivialized, or forgotten.⁸²

The Guidelines single out explainability and verifiability, dignity, the prohibition to cause damage, and fairness as principles that are crucial starting points for the development, implementation, and use of artificial intelligence systems that deserve human trust because of their reliability and accountability. Explainability is based on the transparency of the process of development, testing, commissioning, operation, monitoring, and shutdown of the system; the potential and purpose of the system must be explainable, while the decisions made by the AI system must be clearly explained to those affected by the system (if this is not possible, the system must be called a “black box” model). Verifiability presupposes the possibility of checking the system in any process, during testing and implementation, as well as examining the short-term and long-term impact of such a system. Human dignity is understood as a basic human right and as the baseline principle of the protection of human integrity, and in view of which the AI systems should be developed in such a way that they give priority to respect for human personality, freedom, and autonomy, and that they cannot in any way subordinate humans to the functions of the system and endanger the dignity and integrity of humans. The Guidelines also provide examples of legal provisions that protect dignity. The prohibition to cause damage implies that an artificial intelligence system must meet safety standards and have adequate mechanisms to prevent damage, and should damage nevertheless occur, it must be repaired and the injured party compensated. Systems must be used in a secure manner, they must be safe and reliable, and their use for malicious purposes must be prevented. Fairness, due to its multifaceted nature and different interpretations in numerous spheres of social life, has a substantive and a procedural dimension; the former includes the protection of individuals or groups from unfair prejudice, discrimination, and stigmatization, providing equal opportunities for all, preventing persons who use AI systems from being misled when making decisions. The latter includes the ability to challenge decisions made by AI systems and humans who manage or are responsible for these systems, as well as obtaining effective legal protection. Therefore, competences and responsibilities must be clearly defined, and the decision-making process must be explained in a clear and transparent manner, which reduces the possibility of incorrect or incomplete understanding of the purpose and objectives of using these systems, which could potentially limit the freedom of choice in choosing a system. The fair use of AI systems can lead to greater fairness in society in general and reduce differences between people in terms of their social, economic, and educational

---

⁸² Ethical Guidelines, 1. *Introduction*.

status.⁸³ The requirements for building and developing robust and accountable AI are: human agency (mediation, control, participation) and supervision; technical reliability and security; privacy, personal data protection and data management; transparency; diversity, non-discrimination, and equality; social and environmental well-being; accountability.⁸⁴

FINAL CONSIDERATIONS

When it comes to justice, it can be concluded that it is an age-old and almost unsolvable problem. The substantive criterion of absolute justice, whether it is the common good, well-being, utility, happiness or something else, is always temporally and spatially relative, and historically conditioned. Therefore, the content of justice cannot be determined absolutely, only relatively. Justice, like any other value, can be treated as absolute and universalized only in a formal sense. As a purpose and value of law, justice is unattainable and often clashes with other values attributed to law, such as legal certainty, expediency, and general benefit. The law provides a framework within which each individual can pursue his or her own common good without endangering others and in cooperation with them for the benefit of the community.

When it comes to the application of artificial intelligence and its contribution to justice, it can be concluded that, for the time being, AI cannot replace humans when it comes to creativity and making moral and legal (i.e., normative) assessments and decisions, especially in nuanced situations. This conclusion is based largely on our expectation that AI should be infallible in the execution of tasks entrusted to it, and on research in cognitive psychology and behavioral science showing that any mistake in the use of AI causes a kind of mistrust (perhaps mistrust of the unfamiliar) in the soundness of the AI's moral (and thus legal) reasoning, so that people still prefer a human decision in situations concerning their life (or death).

We believe that the exalted values mentioned both in statutory and constitutional texts, in the speeches of legal practitioners, and in the AI's own answers remain an unattainable ideal. Opposed to mere rhetorical draping in the mantle of exalted law and the values of justice, peace, and tolerance stands the inner sense of a person that he must truly believe what he says and, above all, act accordingly. Despite objections that law was created for the sake of the immoral, and that in a society of angels it would be superfluous, and if we deny law the exalted idea of justice as its aim, the law remains

---

⁸³ Ethical Guidelines, 3. *Principles*.

⁸⁴ *Ibid*, 4. *Requirements for Robust and Accountable Artificial Intelligence*.

necessary; its function is to enable and ensure cooperation and coordination between members of a society or state, and even between states themselves, so that individual freedoms, rights, and survival are harmonized with the freedom, rights, and survival of all. Law can therefore realize more down-to-earth, mundane values, such as legal security and judicial efficiency. This paper, for ease of use, relied on answers from the ChatGPT application, which is essentially a chat tool rather than software specialized for legal problems; given the limited scope testing, the conclusions presented here do not claim to give the final word on how useful AI is or how far it can truly comprehend law and legal values.

On the path to achieving justice, law faces various challenges, and the implementation of artificial intelligence, alongside its unquestionable benefits and improvements, introduces new problems and challenges. The first question is whether these matters should be regulated by law at all; the next is how far such legal regulation should reach and what solutions would be optimal.

BIBLIOGRAPHY

- Aristotle. (1988). *Nicomachean Ethics*. Zagreb: Globus.
- Bigman, Y. E., Gray, K. (2018). People are averse to machines making moral decisions. *Cognition*, 181, 21–34.
- De la Torre Sotoa, G. L., Rodriguez-Serpab, F. A. (2024). Artificial Intelligence: A New Reasoning Method for Legal Science. *Procedia Computer Science*, 251, 807–813.
- Dworkin, R. (2003). *Carstvo prava*. Belgrade: “Filip Višnjić”.
- Dworkin, R. (2001). *Suština individualnih prava*. Belgrade – Podgorica: JP Official Gazette of the FRY – CID.
- Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights – Second Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Fuller, L. (2011). *Moralnost prava*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade.
- Jauernig, J., Uhl, M., Walkowitz, G. (2022). People Prefer Moral Discretion to Algorithms: Algorithm Beyond Intransparency. *Philosophy & Technology*, 35(2).
- Kaufmann, A. (1963). The Ontological Structure of Law. *Natural Law Forum* (Paper 95), 79–96.
- Kant, I. (1993). *Metafizika morala*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Zoran Stojanović Publishing House.
- Kelsen, H. (2000). *Čista teorija prava*. Belgrade: Gutenbergova galaksija
- Kelsen, H. (1998a). *Šta je pravda*. Belgrade: “Filip Višnjić”.
- Kelsen, H. (1998b). *O granicama između pravničke i sociološke metode, Opšta teorija prava i države*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade

- Lukić, R. D. (1992). *Sistem filozofije prava. I. Filozofija, II. Filozofija prava*. Belgrade: Savremena administracija.
- Prlja, D., Gasmi, G., Korać, K. (2022). *Ljudska prava i veštačka inteligencija*. Belgrade: Institute of Comparative Law
- Prlja, D., Gasmi, G., Korać, V. (2021). *Veštačka inteligencija u pravnom sistemu EU*. Belgrade: Institute of Comparative Law.
- Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Belgrade: Nolit.
- Perić, B. (1978). *Struktura prava I dio*. Zagreb: Liber University Press.
- Radbruch, G. (2007). *Pravni i drugi aforizmi*. Belgrade: Dosije studio.
- Radbruch, G. (1980). *Filozofija prava*. Belgrade: Nolit.
- Singer, P. (2023). Can Artificial Intelligence be Ethical?, *Ethics in the Real World – 90 essays on things that matter*. Melbourne: The Text Publishing Company.
- Can Ethics be Taught?, 45–47.
- Can Artificial Intelligence be Ethical?, 302–304.
- Wolfgang, M. S. (2021). Robots and Rights: Reviewing Recent Positions. *Legal Philosophy and Ethics*, (Ed. Joachim von Braun et al.) *Robotics, AI and Humanity. Science, Ethics and Policy*. Springer, 191–203.
- Spaić, B., Jovanović, M. (2024). Artificial Reason and Artificial Intelligence: the Legal Reasoning Capabilities of GPT-4. *Annals of the Faculty of Law, University of Belgrade*, (3), 383–422.
- Stammler, R. (1925). *The Theory of Justice*. New York: The MacMillan Company.
- Tasioulas, J. (2022). Artificial Intelligence, Humanistic Ethics. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 151(2), 232–243.
- Tasioulas, J. (2019). First Steps Towards an Ethics of Robots and Artificial Intelligence. *Journal of Practical Ethics*, 7(1), 61–95.
- Vukadinović, G., Mitrović, D. (2019). *Uvod u teoriju i filozofiju prava*. Belgrade: Dosije studio.
- Živanović, T. (1959). *Sistem sintetičke pravne filozofije: 1. Sintetička filozofija prava 2. Sintetička filozofija pravnih nauka (Pravna logika i Teorija pravnog saznanja u okviru Opšte)*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences, Science article.
- Wilson, A., Stefanik, C., Shank, D. B. (2022). How do people judge the immorality of artificial intelligence versus humans committing moral wrongs in real-world situations?. *Computers in Human Behavior Reports*, 8, 100229.
- Wingerden, van S. G. C., Plesničar, M. M., Ryberg, J., Roberts, J. V. (2022). Artificial Intelligence and Sentencing: Humans against Machines. J. Ryberg & J. V. Roberts (Eds.). *Studies in Penal Theory and Philosophy*, 230–251.
- Zhang, Y., Wu, J., Yu, F., Xu, L. (2023). Moral Judgments of Human vs. AI Agents in Moral Dilemmas. *Behavioral Sciences*, (13).

Normative ethical and legal acts

European Union, *Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonized rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No*

168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act), *Official Journal of the European Union, L series*, 2024.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1728899873453>, last access 08.10.2024.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32024R1689>, last access 08.10.2024.

Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on Artificial intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law*, Vilnius on 5 September 2024, *Council of Europe Treaty Series* – No. 225, 2024.

<https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence>, last access 08.10.2024.

<https://rm.coe.int/1680afae3c>, last access 08.10.2024.

Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), *Use of Generative Artificial intelligence (AI) by judicial professionals in a work-related context, Information Note*, Strasbourg, 2024.

Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), CEPEJ Working Group on Cyberjustice and Artificial intelligence (CEPEJ-GT-CYBERJUST), *Guidelines on electronic court filing (e-filing) and digitalisation of courts*, adopted on 8–9 of December 2021 in Strasbourg.

<https://rm.coe.int/cepej-2021-15-en-e-filing-guidelines-digitalisation-courts/1680a4cf87>, last access 08.10.2024.

Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice – CEPEJ, *Ethical Charter on the Use of Artificial intelligence in Judicial Systems and their environment*, Adopted on 3–4 December 2018 in Strasbourg by European, 2019.

Ethical Guidelines for the Development, Deployment and Use of Trustworthy and Responsible Artificial Intelligence, *Official Gazette of RS* no. 23/23

<https://www.ai.gov.rs/tekst/sr/586/eticke-smernice.php> – last access 08.10.2024.

http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2023_03/SG_023_2023_007.html – last access 08.10.2024.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *Recommendations on the Ethics of Artificial intelligence*, Adopted on November 23, 2021, Paris, 2022.

Online sources

<https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/>, accessed on October 8, 2024.

<https://ai.gov.uk/blogs/improving-legislative-drafting-with-lex/>, accessed on October 8, 2024.

Magdalena Primorac*
Pravni fakultet Univerziteta u Mostaru
ORCID: 0009-0002-6081-5300

PRAVNI SUSTAV PRED IZAZOVIMA TEHNOLOŠKOG NAPRETKA**

SAŽETAK: Moderno društvo svoje temelje za budućnost gradi na tehnologiji i znanosti. Ubrzani tehnološko-znanstveni napredak mijenja materiju koju pravni sustav regulira ili bi trebao regulirati. Razvoj novih tehnologija s posebnim naglaskom na razvoj i primjenu umjetne inteligencije na području prava otvara revolucionarna pitanja. Stoga će se u radu analizirati utjecaj tehnologije na područje kaznenog i građanskog prava te izazove zaštite ljudskih prava u digitalnom dobu primjenom znanstvenih metoda kako slijede: kompilacije, analize literature, sinteze i klasifikacije. Istraga i kazneni progon digitalnih zločina zahtijeva poštivanje pravičnih pravnih načela i zaštitu prava pojedinca. Nove tehnologije stavljaju pritisak na pravni sustav koji pod tim pritiskom krši temeljna pravna načela. Tehnološka dostignuća nude priliku njihove primjene u pravosuđu, a samo implementiranje istih otvara pitanje vladavine prava. Suvremeni pravni izazovi dovode do „tektonskih pomjeranja“ na području prava. Pravni sustavi ne susreću se prvi put s reguliranjem neživog sustava koji nema svijest i sposobnost za krivnju. Ključno pitanje je jesmo li spremni na revolucionaran korak uvođenja trećeg pravnog subjekta – elektroničke osobe.

Ključne reči: pravo, nove tehnologije, krivnja, elektronička osoba

---

* e-mail: Primorac2020@outlook.com, studentkinja doktorskih studija.

** Rad je primljen 4. 12. 2023, izmenjen 21. 3. 2024, a prihvaćen je za objavljivanje 21. 10. 2024. godine.

Tekst je objavljen u izvornom obliku, bez lektorskih intervencija redakcije *Glasnika Advokatske komore Vojvodine*.

UVOD

Razvoj i primjena novih tehnologija dovode do promjena koje su prije desetak godina bile nezamislive. Razvojem ChatGPT i sličnih alata umjetna inteligencija ulazi u postepenu evoluciju i otvaraju se vrata implementacije iste u različita područja. Istovremeno ChatGPT popularizirao je umjetnu inteligenciju i naše društvo postalo je svjesno potencijala VI. Znanje na području tehnologije zatvara pitanje što možemo razvijati kao suvremeno društvo i više se ne čini tako nestvarno da bi se umjetna inteligencija u budućnosti mogla razviti kao autonomni sustav. Cilj rada je istražiti suvremena pravna pitanja te analizirati mogućnost priznavanja pravnog subjektiviteta umjetnoj inteligenciji. Svrha istraživanja je potvrditi ili odbaciti potrebu izmjene pravnog sustava u svrhu prilagodbe digitalnom dobu. Početne hipoteze su H1: područje tehnologije potrebno je pravno regulirati novim zakonima, H2: digitalni dokazi imat će sve veći značaj u sudskim sporovima. H3: pravni sporovi budućnosti sve više će se doticati novih tehnologija. Napredak na području tehnologije i razvoj VI pruža mogućnost primjene nove tehnologije u pravosudnom sustavu te možemo govoriti o razvoju pravne tehnike. Pravna tehnika odnosi se na bilo koju „tehnologiju temeljenu na algoritmima u pravnim stvarima“. Između ostalog to također obuhvaća mogućnost donošenja odluka temeljenih na algoritmima u provedbi zakona i pravosuđu, kao i raspravu o elektroničkoj osobnosti i utjecajima koje pametni ugovori i poslovni modeli temeljeni na algoritmima imaju na pravni sustav. Primjena tehnologije u pravosuđu nije budućnost već sadašnjost pojedinih pravnih sustava u svijetu. Tehnologija u SAD-u, Kini, Njemačkoj igra veliku ulogu u jurisdikciji. Preostaje nam vidjeti hoće li se pravo promatrano na globalnoj razini pred izazovima tehnologije pokazati kao živi sustav koji drži korak sa suvremenim društvom te je spreman na transformaciju ili će odabrati strogost i ne dopustiti značajne izmjene u području načela krivnje i pravnih subjekata. Najveći izazov je što se nove tehnologije aktivno primjenjuju bez pravne reguliranosti. Pravni sustav susreće se i susretat će se s pitanjima u praksi koja nisu obrađena nigdje u teoriji niti su obuhvaćena zakonskim regulativama. Kako tehnologija postaje sve autonomnija, definiranje odgovornosti postaje kompleksnije. Čovjek nije nepogrješiv, pa tako niti ono što stvara svojim vještinama i znanjem. Ako čovjek pogriješi snosi sankcije za posljedice do kojih je njegova pogreška dovela, no što kada pogriješi autonoman sustav kojeg je programirao čovjek, hoće li odgovarati „kreator“ ili „kreacija“?

KAZNENO PRAVO I TEHNOLOGIJA

Budućnost društva je digitalna, a izazovi koje ista nosi sa sobom odražavaju se i na kazneno pravo. U najširem smislu, kazneno pravo obuhvaća propise kojima se određuju sva kažnjiva ponašanja i sankcije za njihove počinitelje, odnosno sadržaj i opseg ovlasti države na kažnjavanje. Uži smisao, odnosi se na kaznena djela kao najteža kažnjiva ponašanja te kaznene sankcije i uvjete njihove primjene.¹ Na utjecaje novih tehnologija nije ostao imun niti kazneno-pravni sustav kojem je potrebna doza novih zakona da ispuni svoju temeljnu obvezu zaštite čovjeka. Kazneno pravo nalazi se na raskrižju na kojem treba odabrati podvlačenje novih kaznenih djela pod postojeće zakone ili transformaciju kazneno-pravnog sustava kroz formiranje novih zakona koji će direktno biti usmjereni na područje tehnologije. Kao posljedica zloupotrebe tehnologije područje ilegalnih aktivnosti postaje sve šire i nepoznatije. Uslijed digitalizacije ilegalnih aktivnosti potrebna su nam nova znanja koja ćemo koristiti prilikom pristupa novim kaznenim djelima, počiniteljima, dokazima i žrtvama. Stoga se danas razvija digitalna kriminologija koja se odnosi na znanstveno područje koje primjenjuje kriminološku, društvenu, kulturnu teoriju, teoriju tehničkih sustava i odgovarajućih istraživačkih metoda, u proučavanju zločina, delikventnog/devijantnog ponašanja i pravde u digitalnom društvu.² Kazneno-pravni sustav treba prepoznati kibernetički prostor kao prostor u kojem se odvija nasilje, prijetnje, prodaja droge... Pod okriljem kripto tržišta razvile su se kripto valute koje nam se prezentiraju kao novac budućnosti. Kripto valutama je nemoguće ući u trag, a upravo je anonimnost u virtualnom prostoru ono što otežava pronalaženje počinitelja kaznenih djela. Suvremena kaznena djela odvijaju se bez da se žrtva i počinitelj susretnu. U ulozi žrtve ili počinitelja može se pronaći svatko od nas u bilo kojem trenutku. Osim što cyber kriminal karakterizira teško pronalaženje počinioca „virtualnih“ kaznenih dijela jednako tako karakterizira ga da pojedinci koji su bili žrtva kibernetičkog kriminala u većini slučajeva prekasno prijave isti. Suvremeni oblici kriminala i terorizma prate tehnološke „trendove“ i prilagodljivi su modernom dobu. Tehnologija mijenja način na koji se zločini događaju, vrste dokaza dostupnih nakon počinjenja zločina, način na koji policija istražuje zločin i još mnogo toga.³

---

¹ Cvitanović, L., Derenčinović, D., Horvatić, Ž. (2016). *Kazneno pravo: Opći dio I*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 7.

² Spyropoulos, F. (2009). *Technoethics, AI and Criminal Law*. Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/Cybercrime/AdHocCommittee/Fourth_intersessional_consultation/Panel_3_Spyropoulos_Center_for_the_Study_of_C.pdf, pristupljeno 1. 10. 2023.

³ Throckmorton, B. (2018). *Technology and criminal law*. Dostupno na: <https://jolt.richmond.edu/2018/02/11/technology-and-criminal-law/>, pristupljeno 1. 10. 2023.

KAZNENO-PРАВNA NAČELA PRED IZAZOVIMA NOVIH TEHNOLOGIJA

Područje tehnologije rapidno se mijenja i suvremeni pravni izazovi ne odražavaju se na zakone već na temeljna pravna načela. U ovom dijelu rada analizirat će se načelo zakonitosti i načelo krivnje kroz prizmu razvoja novih tehnologija. Načelo zakonitosti obično se izražava u latinskom obliku *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, što znači da nema kaznenog djela bez zakona i nema kazne bez zakona.⁴ Postojanje kaznenog djela i kazneno-pravne sankcije unutar zakona prije počinjenja kaznenog djela imperativ je za ostvarivanje pravne sigurnosti. Načelo zakonitosti preuzeto je i kao ustavnopravno načelo većine suvremenih država, a svoje mjesto je pronašlo i u Europskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda (u daljnjem tekstu Konvencija). Navedeno je pokazatelj važnosti načela zakonitosti za zaštitu ljudskih prava. Načelo zakonitosti konkretizira se kroz četiri zahtjeva: zakon mora biti u pisanoj formi, zabrana retroaktivne primjene kaznenog zakona, precizna određenost ponašanja koje se predviđa kao kazneno djelo i zabrana prava analogijom.⁵ Dinamika razvoja tehnologije i novih aplikacija, u ovom slučaju onih kriptiranih odrazila se na načelo zakonitosti. Pristupiti prema kriptiranim aplikacijama kao pravnom dokazu ili ga odbaciti postaje globalno pravno pitanje. Sud u Bosni i Hercegovini prihvaća dokaze prikupljene hakiranjem kriptiranih aplikacija kao valjan,⁶ dok odvjetnici u Srbiji i Crnoj Gori dovode u pitanje legitimnost takvih dokaza.⁷ Međutim autor neće analizirati dokaznu težinu navedenih aplikacija već njihovu legalnost. U Turskoj se dogodio slučaj hapšenja pojedinaca zbog posjedovanja kriptiranih aplikacija koje su se smatrale jedinim dokazom povezanosti pojedinaca sa terorističkom organizacijom. Zakoni koji izričito zabranjuju korištenje takvih aplikacija trenutno ne postoje i sama činjenica posjedovanja istih ne mora nužno značiti njihovo korištenje za ilegalne aktivnosti i povezanost sa kriminalnim ili terorističkim grupama. Kriptirane aplikacije, iako trenutno ne regulirane specifičnim zakonima,

⁴ Horović, S. (2020). *Kazneno pravo – Opći dio*. Mostar: Sveučilište u Mostaru, 44.

⁵ *Ibid.*, 45.

⁶ Sud Bosne i Hercegovine potvrdio je prvu optužnicu u kojoj su korišteni dokazi iz SKY i ANOM aplikacija, što je potvrđeno je 16. 12. 2022. iz Tužiteljstva BiH. Optuženi su D. R., A. M., I. R., H. G., M. V., Ž. S., A. I. i G. G. Vidi više na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sky-aplikacija-anom-bih-hapsenje-ubistvo-policajac/32179874.html>, pristupljeno 13. 3. 2024. i https://www.tuzilastvobih.gov.ba/files/docs/Anonimizirana_optuznica_Dalibor_Railic_i_dr.-fin.pdf

⁷ Jovanović, J., Mihajlović, D. (2022). *Advokati tvrde da Sky poruke ne mogu biti dokaz na sudu*. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/635617/advokati-tvrde-da-sky-poruke-ne-mogu-biti-dokaz-na-sudu>, pristupljeno 13. 3. 2024.

postavljaju zanimljiva pravna pitanja. Kako pravni sustav može reagirati na tehnološke inovacije koje nisu eksplicitno obuhvaćene postojećim zakonima i trebaju li se formirati zakoni koji navode određene tehnološke inovacije kao ilegalne? Europski sud za ljudska prava u predmetu *Üçdağ protiv Turske*⁸ odlučio je da sama činjenica postojanja instalirane aplikacije ByLock nije dovoljna za osnovanu sumnju određivanja pritvora, već moraju postojati i drugi dokazi kako bi se mogla ustanoviti osnovana sumnja.⁹ Nemamo zakon u pisanoj formi kojim je posjedovanje kriptiranih ili bilo kojih drugih aplikacija okarakterizirano kao ilegalno, stoga se pritvor ili bilo koja druga mjera ne može izreći samo na osnovu postojanja instaliranih kriptiranih aplikacija. Pretpostavka da će biti korištene za ostvarivanje komunikacije između kriminalnih skupina, kao što je to bio slučaj sa Sky i Anom aplikacijama, značio bi analogiju. Kriptirane aplikacije pokazale su nespremnost pravnog sustava na tehnološke novitete. S druge strane razvoj umjetne inteligencije označio je početak nove ere cyber kriminala i cyber terorizma. Istovremeno se otvorilo novo pitanje, može li umjetna inteligencija biti pravno odgovorna? Čovječanstvo je tisućljećima sanjalo o stvaranju umjetnog bića koje misli i djeluje ljudski, a ovaj san će se uskoro ostvariti.¹⁰ Umjetna inteligencija rezultira nizom pravnih pitanja među kojima je i načelo krivnje. Načelo krivnje jedno je od najznačajnijih pravnih načela. Izraženo je maksimumom „nema kazne bez krivnje“¹¹. Krivnja predstavlja „subjektivni odnos počinitelja prema djelu zbog kojeg mu se može uputiti prijekor“¹². Umjetna inteligencija kao neživi sustav nema razvijenu svijest i kao takva ne može se uklopiti u postojeće pravne okvire. Bez pravne regulacije umjetne inteligencije dovest ćemo se u situaciju da imamo oštećene, a nemamo odgovorne. Ako bi se svijet susreo sa zločinom iza kojega stoji umjetna inteligencija postavlja se pitanje koga bi kaznili? Isto pitanje javlja se i kada govorimo o pogrešci umjetne inteligencije. Međutim ne susreće se kazneno pravo po prvi put s izazovom reguliranja odgovornosti neživog sustava bez svijesti. U pravu se primjenjivalo načelo *societas delinquere non potest* koje pravne osobe ostavlja izvan kaznenog prava, pri čemu su izrečeni različiti argumenti, da pravne osobe ne mogu počinuti kazneno djelo, da im nedostaje volja, da je krivnja kao prijekor moguća samo kod fizičkih osoba, da kazna predstavlja individualnu kaznenu odgovornost pa se kažnjavanje tih

---

⁸ *U. v. Turkey*, (App. no. 23314/19), 31. 8. 2021.

⁹ AIRE Centar. (2023). Kriptirane aplikacije u fokusu evropskog pravosuđa. *Pravna hronika*, vol. 16.

¹⁰ Karlsson, M. (2017). *Artificial Intelligence and the External Element of the Crime An Analysis of the Liability Problem*. Dostupno na: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1115160/FULLTEXT01.pdf>, pristupljeno 5. 10. 2023.

¹¹ Horović, S. (2020). *Kazneno pravo – Opći dio*. Mostar: Sveučilište u Mostaru, 97.

¹² Novoselec, P. (2016). *Opći dio kaznenog prava*. Osijek: Sveučilište u Osijeku, 101.

osoba protivi prirodi, smislu i funkciji kazne i suprotno ciljevima kažnjavanja. Postupno je ovo načelo napušteno i prihvaćeno je novo načelo *societas delinquere potest* koje se zasniva na realnoj teoriji. Ovim načelom pravna osoba dobiva sposobnost da odgovara za kazneno djelo. Vijeće Europe je 1988. donijelo preporuke o kažnjavanju pravnih osoba.¹³ Autorica Horović navodi da je „kaznena odgovornost pravnih osoba u pravne sustave Švicarske, Češke i Hrvatske uvedena 2003, a u pravne sustave Srbije i Crne Gore 2006“.¹⁴

Navedeno je pokazatelj da prepoznavanje kazneno-pravne odgovornosti pravnih osoba u kaznenim zakonima nije učinjeno toliko davno te iako trenutno izgleda nemoguće da umjetna inteligencija bude kaznenopravno odgovorna kao neživo biće takvo shvaćanje vremenom se može promijeniti. Daljnji tehnološkim napredak rezultirat će nizom pravnih, sigurnosnih i etičkih pitanja. Ključno je da pravni sustav prepozna potrebu pravne regulacije tehnologije i time spriječi mogućnost ugrožavanja temeljnih ljudskih prava. Nova kaznena djela zahtijevaju nove pristupe i spoznaje stoga je potrebno da stručnjaci s područja prava, tehnologije i sigurnosti razmjenjuju svoja znanja. Usljed digitalnog razvoja mijenja se i domena kaznenog prava. Imperativ je da kazneni zakoni budu u korak s tehnološkim napretkom i razvojnim trendovima u digitalnom kriminalu. Uspostavljanje nedvosmislenih i učinkovitih protokola koji se odnose na kibernetički kriminal može pružiti snažan pravni okvir za provođenje zakona i omogućiti zaštitu stanovništvu.¹⁵

DIGITALNI DOKAZI

Razvojem tehnologije mijenjaju se i sredstva kojima se izvršavaju kaznena djela i pojavljuju se novi oblici dokaza. Gotovo sve suvremene države prepoznaju digitalne dokaze i uređuju načine na koji se oni mogu koristiti kao dokazna sredstva. Koliko će ih teško ili lako biti pronaći ovisi i o tehnološkom znanju samog počinitelja. Prikupljanje i korištenje elektroničkih dokaza u istrazi i procesuiranju kaznenih djela često predstavlja izazov zbog potencijalnog sukoba između imperativa prikupljanja takvih dokaza i imperativa zaštite prava na privatnost pojedinaca.¹⁶ Bavljenje kibernetičkim kriminalom

¹³ Horović, S. (2020). *Kazneno pravo – Opći dio*. Mostar, Sveučilište u Mostaru, 98.

¹⁴ *Ibid.*, 99.

¹⁵ Silahi, J. (2023). *The Application of Criminal Law in the Digital Age: A Literature Review of Challenges and Opportunities*. Dostupno na: <https://j-innovative.org/index.php/Innovative/article/download/678/590>, pristupljeno 20. 10. 2023.

¹⁶ Kotecha, B. (2020). The International Criminal Court's Selectivity and Procedural Justice, *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 18. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa020>, pristupljeno 13. 3. 2024.

zahtijeva stručnost stručnjaka za digitalnu forenziku koji posjeduju specijalizirana znanja i kompetencije u prikupljanju i ispitivanju digitalnih dokaza.¹⁷ Samo korištenje digitalnih dokaza izazovno je zbog privatnosti elektroničkih podataka. Digitalni dokazi i digitalna forenzika imaju velik značaj za pravni sustav i samo kriminalističko istraživanje. Uzimajući u obzir da će razvoj tehnologije oblikovati počinjenje kaznenih djela i sam značaj digitalnih dokaza bit će veći. Stoga je ključno utvrditi razinu kvalitete digitalnog dokaza koji će biti upotrijebljen prije samog suđenja.¹⁸ U suprotnom moglo bi se dovesti u pitanje pravičnost suđenja. Potrebno je uložiti napore znanja budućih tužitelja i sudaca o mogućnostima i izazovima digitalnih dokaza, te osposobljavati službenike za bolje prikupljanje i očuvanje digitalnih dokaza.¹⁹ U svom istraživanju Kavazović i ostali ističu da

„...kod prikupljanja digitalnih dokaza načelo zakonitosti predstavlja jedno od temeljnih načela, jer zakonitost u prikupljanju digitalnih dokaza ima ključan značaj za njihovu vrijednost u kaznenom postupku.“²⁰

Također navode da se

„...u domaćoj stručnoj literaturi koja se bavi pitanjem pribavljanja, odnosno postupanja sa ovom vrstom dokaza prilikom definiranja slijedi se pristup razvijen u stranoj stručnoj literaturi, prema kojem se digitalni dokaz poistovjećuje sa informacijom koja se pohranjuje ili prenosi u binarnoj, digitalnoj formi, a koja ima određenu dokaznu vrijednost u sudskom postupku.“

U svom istraživanju navedeni autori ističu

---

¹⁷ Stoykova, R., Andersen, S., Franke, K., Axelsson, S. (2022). *Reliability assessment of digital forensic investigations in the Norwegian police. Forensic Science International: Digital Investigation*, (Vol. 40). Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364923000110>, pristupljeno 14. 3. 2024.

¹⁸ Stoykova, R. (2023). The Right to a Fair Trial as a Conceptual Framework for Digital Evidence Rules in Criminal Investigations. *Computer Law & Security Review*, Vol 49. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364923000110>, pristupljeno 14. 3. 2024.

¹⁹ Goodison, E., Jackson, D. (2015). *Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System: Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence*. Dostupno na: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR890.html, pristupljeno 11. 10. 2023.

²⁰ Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Ćatić, M., Puharić, P. (2019). Kriminalističko postupanje sa digitalnim dokazima u praksi policijskih agencija u BiH. *Kriminalističke Teme*, Vol 5. Dostupno na: <https://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php /kt/article/view /231>, pristupljeno 13. 3. 2024.

„...da međunarodna organizacija o kompjuterskim dokazima²¹ na sličan način određuje digitalni dokaz kao informaciju pohranjenu ili prenesenu u binarnoj formi na koju se može osloniti pred sudom“²²

kao i

„...da se u procesnim zakonima Bosne i Hercegovine ne definira što se podrazumijeva pod zakonitim digitalnim dokazima, već se naprotiv fokusira na koncept nezakonitih dokaza“²³.

Pravna pitanja u vezi s digitalnim dokazima samo su djelomično riješena u većini jurisdikcija, no postoji tendencija reguliranja na načelnoj i nadnacionalnoj razini, s fokusom na suradnju u provedbi zakona.²⁴ Drugi dodatni Protokol uz Konvenciju o kibernetičkom kriminalu koji ima za cilj omogućiti prekogranični pristup i razmjenu digitalnih dokaza usvojen je na razini Vijeća Europe.²⁵ Potrebno je napomenuti da određenje pojma digitalnog dokaza otežava učestalo izjednačavanje pojmova „digitalni dokaz“ i „elektronski dokaz“ u teoriji i praksi, iako nisu u pitanju sinonimi.²⁶ Sve veći dio naše stvarnosti seli se u virtualni prostor i većina djelatnosti prolazi kroz procese digitalizacije samim time rasti će i stope kibernetičkih napada i kibernetičkog kriminala. Neprestani razvoj tehnologije rezultira novim i složenijim formama cyber kriminala. Javljaju se novi, suptilniji znatno opasniji oblici kriminalnog ponašanja, do sada nepoznati kriminalističkoj praksi.²⁷ Ključno je razvijati svijest i znanja o digitalnim dokazima i njihovom utjecaju na kazneno pravo, te samo vođenje sudskih postupaka. Najveći izazov je samo pravno definiranje pojmova kao što su cyber kriminal, cyber terorizam, digitalni dokaz, elektronički dokaz, umjetna inteligencija...

²¹ *International Organization on Computer Evidence*.

²² Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Čatić, M., Puharić, P. (2019). *Op. cit.*, 354.

²³ *Ibid.*

²⁴ United nations office on drugs and crime (2013). *Comprehensive Study on Cybercrime*, *Op. cit.*, 183. Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf, pristupljeno 15. 3. 2024.

²⁵ Council of Europe (2021). *Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence*. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol>, pristupljeno 15. 3. 2024.

²⁶ Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Čatić, M., Puharić, P. (2019). *Kriminalističko postupanje sa digitalnim dokazima u praksi policijskih agencija u BiH. Kriminalističke teme*, vol. 5. Dostupno na: <https://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/231>, pristupljeno 13. 3. 2024, 377.

²⁷ Bošković, M., Marković, M. (2015). *Kriminologija sa elementima viktimologije*. Novi Sad, 297.

TEHNOLOGIJA I GRAĐANSKO PRAVO

Razvoj tehnologije utječe na građansko pravo, a posebno razvoj umjetne inteligencije. Koncept „digitalnog društva“ i digitalnih prava je relativno nov objekt građanskih prava. Znanost građanskog prava suočava se s teškim zadatkom razvijanja novih doktrinarnih pristupa pravnom uređenju društvenih odnosa povezanih s pojavama i uporabom novih tehnologija u gospodarstvu i drugim sferama života u suvremenom društvu.²⁸ Nedostatak normi koje reguliraju osobitosti pravnog režima za nositelje umjetne inteligencije, rezultate intelektualnog rada koje su oni stvorili, unosi nesigurnost u regulaciju nastalih odnosa i dolazi u sukob s trenutnim zakonodavstvom u sferi intelektualnog prava, kao i norme koje definiraju pravni položaj subjekata građanskog prava i osnove pravne odgovornosti.²⁹ Radnje umjetne inteligencije mogu uzrokovati štetu, a zakoni unutar građanskog prava koji se dotiču odgovornosti za štetu nastalu nečijom krivnjom ili rizikom formirani su prije razvoja VI i kao takvi neučinkoviti su za reguliranje ovih pitanja. Stoga se i na području građanskog prava otvaraju jednaka pitanja kao i na području kaznenog, trebaju li se postojeći propisi u potpunosti promijeniti ili primjereno prilagoditi. Građansko pravo odnosi se i na zaštitu ne materijalnih dobara te se otvara novo pitanje kako zaštititi ugled u digitalnom dobu? Ako čovjek ošteti ugled drugog ili pravne osobe pišući neistine koje plasira unutar virtualnog prostora, ali ispod takvih objava stavi da je tekst generirala umjetna inteligencija dovodi se u pitanje koga smatrati odgovornim? Unutar zakona nije regulirano tko je nositelj prava nad sadržajima koje generira umjetna inteligencija. ChatGPT postao je sinonim za umjetnu inteligenciju te iako je riječ o chatbotu kojeg pokreće umjetna inteligencija, isti je rezultirao nizom pravnih pitanja na koje nemamo pravnih odgovora. Razvoj generativne umjetne inteligencije otvara pitanja tko je nositelj autorskih prava i odgovornosti nad generiranim sadržajem. Pravni sustavi imaju različite pristupe u odgovoru na kompleksna pravna pitanja koja budi novi tehnološki fenomen. Kina³⁰ priznaje autorska prava umjetnoj inteligenciji navodeći da zadovoljava minimum originalnosti, dok Europa i SAD-e odbijaju priznati autorsko pravo umjetnoj inteligenciji kao neživom sustavu. Kada je umjetna inteligencija dobila glas otvara se pitanje potrebe pravne

---

²⁸ Kamyschanskiy, V., Stepanov, D., Mukhina, I., Kripakova, D. (2020). *Digital society, artificial intelligence and modern civil law: challenges and perspectives SHS Web of Conferences* (Vol. 109). Dostupno na: https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/20/shsconf_lisid2021_01016.pdf, pristupljeno 16. 3. 2024.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Sud u Kini smatra da „odabir može zadovoljiti minimalni stupanj originalnosti“ i zauzima pozitivan stav o zaštiti autorskih prava djela generiranih umjetnom inteligencijom (vidi slučaj *Shenzhen Tencent Computer System protiv Shanghai Yingxun Technology*).

zaštite glasa. Pomoću umjetne inteligencije moguće je tuđi glas bez pristanka te osobe koristiti u različite svrhe. Najjednostavniji primjer je predstavljanje dokumentarca iza kojeg stoji glas umjetne inteligencije koji je zapravo glas poznatog glumca. Automatski se otvara pitanje jeli moguće pokrenuti tužbu i na kraju krajeva prema kome je usmjeriti.

SUBJEKTI GRAĐANSKOG PRAVA

Subjekti građanskog prava su pravne i fizičke osobe koje imaju pravnu, poslovnu i deliktну sposobnost. Pitanje ima li pravna osoba poslovnu sposobnost bilo je jedno od najspornijih pitanja na području teorije o pravnim osobama. Danas to pitanje pomalo gubi na važnosti, jer prevladava shvaćanje da pravna osoba može biti nositelj prava i obveza. Priznavanje poslovne sposobnosti pravne osobe bilo je polazna točka i za priznanje deliktne sposobnosti pravne osobe.³¹ Umjetna inteligencija koliko god mogla oponašati čovjeka nije fizička osoba i teško da će se kao takva tretirati u pravu. Međutim nije niti skup fizičkih osoba kao što je to slučaj sa pravnim osobama. Ukoliko se pravna sposobnost prizna umjetnoj inteligenciji to će biti potrebno učiniti kroz razvoj nekog trećeg pravnog subjekta. Razvoj autonomne umjetne inteligencije doveo bi do potrebe priznavanja pravne osobnosti neživom sustavu. U studiji koju je naručio Europski parlament formuliran je stav prema kojem umjetna inteligencija može biti još jedan, novi pravni subjekt – elektronička osoba.³² Elektronička osobnost pokazuje značajnu povezanost sa pravnom sposobnosti koju pravni sustav pripisuje pravnim osobama. Čovjek svoju pravnu sposobnost stječe rođenjem, pravna osoba osnivanjem, a sličan slučaj bio bi i sa formiranjem elektroničke osobe. U SAD se već (ili tek s obzirom na to da je pionir u razvoju VI) formiraju zakoni koji reguliraju primjenu umjetne inteligencije. Zakonodavna sjednica 2023. zabilježila je porast državnih zakona o umjetnoj inteligenciji predloženih diljem SAD, nadmašujući broj predloženih ili usvojenih zakona o umjetnoj inteligenciji na prošlim zakonodavnim sjednicama.³³ Ključni su zakoni koji navode svojevrsan registar korisnika umjetne inteligencije. Pravne osobe pravnu sposobnost dobivaju kroz zakonske regulative, a upravo na taj način pravnu sposobnost bi dobila i elektronička osoba.

³¹ Vedriš, M., Klarić, P. (2014). *Građansko pravo*. Zagreb, 51.

³² European Parliament, Directorate-General for Internal Policies of the Union, Nevejans, N. (2016). *European civil law rules in robotics*, Publications Office. Dostupno na: <https://data.europa.eu/doi/10.2861/946158>, pristupljeno 5. 11. 2023.

³³ Zhu, K. (2023). *The State of State AI Laws*. Dostupno na: <https://epic.org/the-state-of-state-ai-laws-2023/>, pristupljeno 16. 3. 2024.

Prirodu pravne osobnosti elektroničke osobe potrebno je detaljno razraditi zakonskom regulativom. Pravna osoba osnivanjem stječe poslovnu i deliktну sposobnost. Elektronička osoba stekla bi ih upisivanjem u registar. Radnje koje bi poduzimala umjetna inteligencija tretirale bi se kao samostalne, ali i dalje bi jednim dijelom „opertile“ čovjeka kao što je to slučaj i kod pravnih osoba. Do koje mjere bi bili opterećeni vlasnici kompanija / programeri / korisnici odredilo bi se zakonskim propisima. Kakav će pristup biti potrebno razviti prema umjetnoj inteligenciji ovisi o tome koliko će biti „samostalna“. Regulacija umjetne inteligencije također uvelike ovisi i o etičnosti pojedinaca koji je razvijaju. Pravni sustav teško da će zauzeti stav tretiranja umjetne inteligencije kao „fizičke“ osobe u kojoj bi neživi sustav bio odgovoran za svoje (ne)činjenje. Radnje umjetne inteligencije su programirane stoga je teško odrediti gdje prestaje odgovornost čovjeka, a počinje odgovornost neživog sustava. U svakom slučaju čovjek će preuzeti dio odgovornosti za VI, a preostaje odrediti koji to u cijelom lancu ljudi koji stoje iza VI će imati najviše odgovornosti. Bez pravne regulacije umjetne inteligencije i rješavanja pitanja odgovornosti čovjek će izgubiti odgovornost za ono što se događa u njegovoj okolini. Unutar pravnog sustava fizičke osobe kao pravni subjekti dijele se u dvije kategorije: prema tome imaju li ili nemaju tzv. poslovnu sposobnost.³⁴ Pravni subjekti bez poslovne sposobnosti nisu odgovorni za svoje radnje zbog nemogućnosti shvaćanja istih. U tom kontekstu umjetna inteligencija nema svijest i sposobnost shvaćanja vlastitih radnji koje su programirane od strane čovjeka stoga fizička osoba ne može izbjeći odgovornost za štetu koju bi potencijalno prouzrokovala VI. Rezolucija Europskog parlamenta od 20. listopada 2020. s preporukama Komisiji o sustavu građanskopravne odgovornosti za umjetnu inteligenciju³⁵ navodi da sustavima umjetne inteligencije nije potrebno dati pravnu osobnost. Nadalje, ističe odgovornost operatera sustava umjetne inteligencije na temelju građanskopravne odgovornosti. Operateri imaju kontrolu nad rizikom povezanim sa sustavom, što je slično odgovornosti vlasnika automobila. U mnogim slučajevima, operateri će biti prva vidljiva kontaktna točka za oštećene osobe. Pravna regulacija umjetne inteligencije kao i potencijalne promjene do koje bi ista dovela na području prava možemo doživjeti kao pravnu revoluciju ili kao evoluciju prava koja ga prilagođava društvenim promjenama.

---

³⁴ Visković, N. (2001). *Teorija prava i države*. Zagreb: Impresum, 210.

³⁵ Europski parlament (2020). *Rezolucija s preporukama Komisiji o sustavu građanskopravne odgovornosti za umjetnu inteligenciju (2020/2014(INL))*. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_HR.html. Pristupljeno 21. 3. 2024.

UTJECAJ TEHNOLOGIJE NA ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA

U svakom stoljeću susrećemo se s izazovima zaštite ljudskih prava, pa tako i u ovome. Ljudska prava nisu strog i apsolutan sustav, već se pod određenim uvjetima mogu ograničiti i ovisno o vremenu stavlja se naglasak na zaštitu pojedinih prava zajamčenih Konvencijom. Uslijed okruženosti čovjeka tehnologijom javlja se potreba zaštite čovjekove privatnosti za koju sve više gubimo osjećaj. Razvojem digitalnih medija koji imaju ogroman utjecaj na društvo sve češće se javlja potreba balansa između slobode izražavanja i prava na privatnost. Kažnjavanjem počinitelja „digitaliziranih“ kaznenih djela bez zakonske regulative ugrožava čl. 7. Konvencije koji glasi nema kazne bez zakona. Upotreba digitalnih dokaza na neadekvatan način može se odraziti na vođenje pravičnog suđenja na koje svatko ima pravo prema čl. 6. Bez pravne regulacije tehnologije, pravni sustav ne može ispuniti jednu od svojih temeljnih vrijednosti, a to je sigurnost. Jednom kada pojedinac zakorači u virtualni prostor, ostavlja digitalni trag i izgrađuje svoj digitalni identitet. Ime, prezime, slika osobni su podaci koji u virtualnom prostoru postaju dostupni svima, a riječ je o podacima kojima se može ugroziti naša osobna sigurnost. Sve češće susrećemo se s potrebom prihvaćanja „kolačića“ bez mogućnosti odbijanja na koje kliknemo pristajem bez da pročitamo na što pristajemo, kome pristajemo i zašto? Potrebu zaštite osobnih podataka prepoznala je EU te se nametnula kao lider zaštite osobnih podataka plasirajući Uredbu o zaštiti osobnih podataka.³⁶ Član 17. GDPR³⁷-a navodi pravo na zaborav koje predstavlja potencijalno ljudsko pravo nove generacije ljudskih prava – digitalnih prava. U vremenu u kojem živimo ljudska i digitalna prava postaju ne odvojiva te ista prava koja vrijede *offline*, trebaju vrijediti i *online*. Sve ono što se dogodi u virtualnom prostoru ima ogroman utjecaj na naš stvarni život izvan ekrana. Razvoj ljudskih prava uvelike je povezan s prodorom pojedinca na područje međunarodnog prava. Jedna od najmarkantnijih karakteristika razvoja međunarodnog prava u periodu poslije Drugog svjetskog rata nesumnjivo je pojava pojedinca u sferi međunarodnog prava³⁸ te su se tijekom XX stoljeća dogodile značajne promjene u pogledu zaštite ljudskih prava. U XXI stoljeću znanstveni i tehnološki napredak novi su izazovi koji otvara pitanje jesu li instrumenti za zaštitu ljudskih prava razvijen prije postojanja novih dostignuća dovoljno „živi“ da zaštite čovjeka u digitalnoj eri? Pravna pitanja koja se odnose na prava čovjeka mogu se kategorizirati u tri vrste pitanja: kršenja prava koja proizlaze

³⁶ European Union, (2016). *General Data Protection Regulation*. Dostupno na: <https://gdpr-info.eu/>, pristupljeno 21. 3. 2024.

³⁷ European Union, (2016). *Op. cit.*, pristupljeno 16. 3. 2024.

³⁸ Ćazim, S. (2003). *Europsko pravo ljudskih prava*. Sarajevo, 16.

iz (uporabe) novih tehnologija, sukobljena prava koja proizlaze iz (uporabe) novih tehnologija te nova pitanja koja proizlaze iz (uporabe) novih tehnologija, za koje još ne postoje zakoni.³⁹ Uzimajući u obzir da tehnologija prodire u sve sfere života suvremenog društva razumijevanje digitalnih prava ključno je za mogućnost zaštite temeljnih ljudskih prava. Pravnici će odigrati ključnu ulogu u prevenciji suvremenih oblika kršenja ljudskih prava i osiguravanju da tehnološke kompanije u razvoju novih tehnologija promiču prava. Zato su potrebni naporu u smislu zagovaranja, primjene pravnih standarda na području tehnologije i izgradnje novih znanja koja će nam omogućiti shvaćanje transformacije našeg društva.

VLADAVINA PRAVA I TEHNOLOGIJA

Nakon izloženog očito je da postoji živa rasprava o tome kako regulirati umjetnu inteligenciju. Mnoge zemlje predložile su zakonske okvire za pravnu regulaciju umjetne inteligencije. Europska unija usvojila je prvi zakon o umjetnoj inteligenciji koji bi na snagu trebao stupiti 2026. godine.⁴⁰ Akt o umjetnoj inteligenciji, prvi je sveobuhvatni pravni VI okvir. Rasprava o regulaciji umjetne inteligencije često podcjenjuje da sama umjetna inteligencija ima regulatorne učinke na pravni sustav i time ugrožava vladavinu prava kao temelj mnogih suvremenih država. Utjecaj nove tehnologije na pravni sustav nešto je što bi se trebalo uzeti u obzir kada se raspravlja o bilo kakvim regulatornim pokušajima VI tehnologije.⁴¹ U ovom dijelu rada analizirat će se utjecaj razvoja nove tehnologije na vladavinu prava. Vladavina prava je mehanizam, proces, institucija, praksa ili norma koja podupire jednakost svih građana pred zakonom, osigurava nearbitraran oblik vladavine i općenito sprječava proizvoljnu upotrebu moći.⁴² Četvrta industrijska revolucija rezultirala je novim oblikom moći zvan tehnologija. Danas ne samo da čovjeka treba štiti od proizvoljne volje države koja posjeduje moć koja je normama ograničena

---

³⁹ Custers, B. (2022). New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*, Vol 44. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096>, pristupljeno 17. 3. 2024.

⁴⁰ Milovan, A. (2024). *Eurozastupnici usvojili zakon o umjetnoj inteligenciji: AI će se koristiti i za zaštitu granica i borbu protiv terorizma*. Dostupno na: <https://euractiv.hr/tehnologija/a6854/Europski-parlament-usvojio-zakon-o-umjetnoj-inteligenciji.html>, pristupljeno 17. 3. 2024.

⁴¹ Rosengrün, S. (2022). *Why AI is a Threat to the Rule of Law*. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00011-5>, pristupljeno 20. 11. 2023.

⁴² Choi, N. (2023). Rule of Law. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law> pristupljeno 20. 11. 2023.

na vlast, već i od proizvoljne moći onih koji monopoliziraju tehnologiju i tehnološka znanja. Tehnologija ima sve veći utjecaj kojeg nismo niti svjesni. Tehnološke korporacije poput Googlea i Amazona svojim algoritmima određuju što će se naći u razini naših očiju, a što će ostati van našeg vidnog polja. Ako Google ili Amazon promjenu svoje algoritme pretraživanja, automatski se mijenja tržište. Nekoliko redaka izvornog koda odlučuje koje će proizvode i trgovine pronaći milijarde ljudi i koliko će za to platiti.⁴³ Samo implementiranje novih tehnologija u pravosuđe (što je već slučaj u nekim državama u svijetu) otvara pitanje vladavine prava. Ovisno o tome koja je koncepcija vladavine prava, zamjena ljudskog prosuđivanja strojnim odlučivanjem može izazivati prigovore temeljene na transparentnosti, predvidljivosti, pristranosti i proceduralnoj pravednosti. Ljudski suci donose prosudbu prema potrebi, a ne prema izboru. Zamjena ljudskih sudaca VI tehnologijama vjerojatno će imati destabilizirajući učinak. Istovremeno se zaoštava pitanje treba li apstraktni koncept vladavine prava realizirati kroz poseban institucionalni oblik i mogu li tehnološke promjene zahtijevati izmjene i dopune odnosa između koncepata i prakse vladavine prava.⁴⁴ Preostaje nam vidjeti koliko će onoga što nam je poznato vrijediti u uvjetima tehnoloških promjena i razvoja novih tehnologija. Unatoč tome što se vladavina prava može smatrati jednim od najvažnijih načela, definicije se razlikuje u različitim pravnim sustavima i kontekstima. Zapravo, sve ga je teže definirati jer se taj izraz koristi u mnogo različitim oblicima. Fraza je postala kameleonska, poprimajući onu nijansu značenja koja najviše odgovara autorovoj svrsi. Bez jasne definicije, vladavina prava je u opasnosti da znači gotovo sve, a da zapravo može doći do toga da uopće ne znači ništa.⁴⁵

ZAKLJUČAK

Znanost i tehnologija ubrzano napreduju dok pravna normativa „kasni“ što otvara mogućnost zloupotrebe suvremenih dostignuća. Ključno je da u digitalnom dobu pravni sustav prepozna virtualni prostor kao novo mjesto počinjenja niza kaznenih djela. Digitalna transformacija našeg društva rezultira pojavom novih počinitelja, žrtava, dokaza koji ostaju nakon počinjenja

⁴³ Choi, N. (2023). Rule of Law. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law> pristupljeno 20. 11. 2023.

⁴⁴ Huq, A. (2021). *Artificial Intelligence and the Rule of Law*. Dostupno na: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2194&context=public_law_and_legal_theory, pristupljeno 20. 11. 2023.

⁴⁵ Latusinskaja, S. G. (2023). *The rule of law and technology in public sector*. Dostupno na: <file:///C:/Users/Pc/Downloads/153862123.pdf>, pristupljeno 21. 11. 2023.

kaznenih djela... Sve to zahtjeva drugačije pristupe u kažnjavanju suvremenih ilegalnih aktivnosti. Nakon analize aktualne literature potvrđuje se potreba izmjene pravnog sustava u svrhu prilagodbe digitalnom dobu. Početne hipoteze postavljene na početku rada potvrđene su kao i potreba transformacije pravnog sustava. Područje tehnologije nedovoljno je ograničeno zakonima te niti jedna tehnologija nije ilegalna i može se koristiti u sve svrhe (npr. zakoni ne brane primjenu umjetne inteligencije u vojne svrhe niti u proizvodnji oružja). Kako pravni sustav može reagirati na tehnološke inovacije koje nisu eksplicitno obuhvaćene postojećim zakonima ostaje otvoreno pitanje i time se potvrđuje hipoteza H1 koja glasi, područje tehnologije potrebno je pravno regulirati novim zakonima. Digitalizacija i daljnji tehnološki napredak dovest će do rasta suvremenih oblika kriminala, terorizma i kibernetičkih napada što potvrđuje hipotezu H2 koja glasi, digitalni dokazi imat će sve veći značaj u sudskim sporovima kao i hipotezu H3 koja glasi, pravni sporovi budućnosti sve više će se doticati novih tehnologija. Trenutno shvaćanje da umjetna inteligencija ne može biti pravni subjekt nužno ne znači da isto neće biti napušteno u budućnosti kao što je bio slučaj s pravnim osobama. Umjetna inteligencija i algoritmi imaju velik utjecaj na suvremeno društvo. Primjena novih tehnologija u pravosuđu odražava se na koncept vladavine prava. Hoće li VI biti najbolja ili najgora tehnologija ovisi o tome u čijim rukama se nalazi. U krivim rukama tehnologija postaje suvremeno oružje.

LITERATURA

- AIRE Centar. (2023). Kriptirane aplikacije u fokusu evropskog pravosuđa. *Pravna hronika*, vol. 16.
- Bošković, M., Marković, M. (2015). *Kriminologija sa elementima viktimologije*. Novi Sad.
- Choi, N. (2023). *Rule of Law*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law>, pristupljeno 20. 11. 2023.
- Custers, B. (2022). New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*, vol 44. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096>, pristupljeno 17. 3. 2024.
- Cvitanović, L., Derenčinović, D., Horvatić, Ž. (2016). *Kazneno pravo: Opći dio I*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ćazim, S. (2003). *Europsko pravo ljudskih prava*. Sarajevo
- European Parliament, Directorate-General for Internal Policies of the Union, Nevejans, N. (2016). *European civil law rules in robotics*, Publications Office. Dostupno na: <https://data.europa.eu/doi/10.2861/946158>, pristupljeno 5. 11. 2023.

- Goodison, E., Jackson, D. (2015). *Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System: Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence*. Dostupno na: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR890.html, pristupljeno 11. 10. 2023.
- Horović, S. (2020). *Kazneno pravo – Opći dio*. Mostar: Sveučilište u Mostaru.
- Huq, A. (2021). *Artificial Intelligence and the Rule of Law*. Dostupno na: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2194&context=public_law_and_legal_theory, pristupljeno 20. 11. 2023.
- Jovanović, J., Mihajlović, D. (2022). *Advokati tvrde da Sky poruke ne mogu biti dokaz na sudu*. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/635617/advokati-tvrde-da-sky-poruke-ne-mogu-biti-dokaz-na-sudu>, pristupljeno 13. 3. 2024.
- Kamyshanskiy, V., Stepanov, D., Mukhina, I., Kripakova, D. (2020). *Digital society, artificial intelligence and modern civil law: challenges and perspectives SHS Web of Conferences* (Vol. 109). Dostupno na: https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/20/shsconf_lisid2021_01016.pdf, pristupljeno 16. 3. 2024.
- Karlsson, M. (2017). *Artificial Intelligence and the External Element of the Crime An Analysis of the Liability Problem*. Dostupno na: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1115160/FULLTEXT01.pdf>, pristupljeno 5. 10. 2023.
- Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Čatić, M., Puharić, P. (2019). Kriminalističko postupanje sa digitalnim dokazima u praksi policijskih agencija u BiH. *Kriminalističke teme*, Vol 5. Dostupno na: <https://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/231>, pristupljeno 13. 3. 2024.
- Kotecha, B. (2020). The International Criminal Court's Selectivity and Procedural Justice. *Journal of International Criminal Justice*, (Vol. 18). Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa020>, pristupljeno 13. 3. 2024.
- Latušinskaja, S. G. (2023). *The rule of law and technology in public sector*. Dostupno na: <file:///C:/Users/Pc/Downloads/153862123.pdf>, pristupljeno 21. 11. 2023.
- Milovan, A. (2024). *Eurozastupnici usvojili zakon o umjetnoj inteligenciji: AI će se koristiti i za zaštitu granica i borbu protiv terorizma*. Dostupno na: <https://euractiv.hr/tehnologija/a6854/Europski-parlament-usvojio-zakon-o-umjetnoj-inteligenciji.html>, pristupljeno 17. 3. 2024.
- Novoselec, P. (2016). *Opći dio kaznenog prava*. Osijek: Sveučilište u Osijeku
- Rosengrün, S. (2022). *Why AI is a Threat to the Rule of Law*. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00011-5>, pristupljeno 20. 11. 2023
- Silahi, J. (2023). *The Application of Criminal Law in the Digital Age: A Literature Review of Challenges and Opportunities*. Dostupno na: <https://j-innovative.org/index.php/Innovative/article/download/678/590>, pristupljeno 20. 10. 2023.
- Spyropoulos, F. (2009). *Technoethics, AI and Criminal Law*. Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/Cybercrime/AdHocCommittee/Fourth_intersessional_consultation/Panel_3_Spyropoulos_Center_for_the_Study_of_C.pdf, pristupljeno 1. 10. 2023.
- Stoykova, R. (2023). The Right to a Fair Trial as a Conceptual Framework for Digital Evidence Rules in Criminal Investigations. *Computer Law & Security Review*, Vol 49. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364923000110>, pristupljeno 14. 3. 2024.

- Stoykova, R., Andersen, S., Franke, K., Axelsson, S. (2022). *Reliability assessment of digital forensic investigations in the Norwegian police. Forensic Science International: Digital Investigation*, (Vol. 40). Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666281722000208>, pristupljeno 13. 3. 2024.
- Throckmorton, B. (2018). Technology and criminal law. Dostupno na: <https://jolt.richmond.edu/2018/02/11/technology-and-criminal-law/>, pristupljeno 1. 10. 2023
- United nations office on drugs and crime (2013). *Comprehensive Study on Cybercrime, Op. cit.*, 183. Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf, pristupljeno 15. 3. 2024.
- Vedriš, M., Klarić, P. (2014). *Građansko pravo*. Zagreb.
- Visković, N. (2001). *Teorija prava i države*. Zagreb: Impresum.
- Zhu, K. (2023). *The State of State AI Laws*. Dostupno na: <https://epic.org/the-state-of-state-ai-laws-2023/>, pristupljeno 16. 3. 2024.

Propisi i sudska praksa:

- Council of Europe (2021). *Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence*. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol>, pristupljeno 15. 3. 2024.
- European Parliament (2019-2024) *Artificial Intelligence Act*. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.pdf, pristupljeno 20. 3. 2024.
- European Union, (2016). *General Data Protection Regulation*. Dostupno na: <https://gdpr-info.eu/art-17-gdpr/>, pristupljeno 16. 3. 2024.
- European Union, (2016). *General Data Protection Regulation*. Dostupno na: <https://gdpr-info.eu/>, pristupljeno 21. 3. 2024.
- Europski parlament (2020). *Rezolucija s preporukama Komisiji o sustavu građansko-pravne odgovornosti za umjetnu inteligenciju (2020/2014(INL))*. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_HR.html, pristupljeno 21. 3. 2024.
- U. v. Turkey*, (App. no. 23314/19). Pristupljeno 31. 8. 2021.

Magdalena Primorac*
University of Mostar
ORCID: 0009-0002-6081-5300

THE LEGAL SYSTEM IN THE FACE OF TECHNOLOGICAL ADVANCEMENT**

ABSTRACT: Modern society is shaping its future on the backbone of technology and science. Rapid advancements in these areas are also transforming the matters that the legal system regulates, or at least, should regulate. The development of new technologies, particularly the rise and use of artificial intelligence within the legal domain, raises fundamental and unprecedented questions. This paper will examine the impact of technology on criminal and civil law, as well as the challenges of protecting human rights in the digital age. The analysis will rely on established scientific methods, including compilation, literature review, synthesis, and classification. Investigating and prosecuting digital crimes requires adherence to fair legal principles and the protection of individual rights. However, emerging technologies are putting pressure on the legal system, at times resulting in violations of fundamental legal norms. While technological strides offer new avenues for enhancing the justice system, their implementation also raises vital questions and pressing concerns about the rule of law, as contemporary challenges are causing seismic shifts in the legal landscape. This isn't the first time legal systems have faced the task of regulating non-human entities

---

* e-mail: Primorac2020@outlook.com, Ph.D. Student at the Faculty of Law.

** The paper was received on December 4, 2023, the amended version was submitted on March 21, 2024, and the paper was accepted for publication on October 21, 2024.

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*

lacking consciousness or the capacity for criminal liability. However, right now, we are facing a far more radical question: Are we ready to take the revolutionary step of recognizing and introducing a third legal entity - an electronic person?.

Keywords: law, new technologies, liability, electronic person

INTRODUCTION

The development and implementation of new technologies are driving changes that would have seemed inconceivable just a decade ago. With the emergence of tools such as ChatGPT, artificial intelligence is undergoing a steady evolution, and its integration into various sectors is becoming increasingly feasible. At the same time, ChatGPT has brought AI into the public spotlight, raising awareness of its immense potential across our society. Technological knowledge is now pushing the boundaries of what we are able to develop, and the idea that AI could one day evolve into an autonomous system no longer seems far-fetched. This paper aims to investigate the current legal challenges this evolution presents and assess the possibility of granting legal personhood to artificial intelligence. The purpose of the research is to determine whether the legal system needs to be reformed to keep pace with the digital age. The initial hypotheses are as follows: H1: Technological advancements require new legal frameworks for effective regulation; H2: Digital evidence will play an increasingly important role in legal proceedings; H3: Future legal disputes will increasingly involve emerging technologies. Technological progress and the development of artificial intelligence are opening new doors for integrating advanced technologies into the justice system, marking the rise of what can be called “legal technology” or simply “legal tech”. This term broadly refers to any “algorithm-based technology used in legal matters”. It also includes the potential for algorithmic decision-making in law enforcement and judicial processes, as well as debates surrounding electronic personhood and the legal impact of smart contracts and algorithm-driven business models. The use of technology in justice systems is no longer a futuristic idea; it has already become a reality in several countries. In the United States, China, and Germany, technology plays a significant role in legal proceedings and jurisdictional processes. We are yet to see whether the law can evolve alongside this digital shift on the global scale - if it will rise to meet the challenges of technology as a living, adaptive system capable of evolving with modern society, or whether it will remain rigid, resisting fundamental changes to core principles such as liability and legal subjectivity. The greatest challenge is that new

technologies are being actively used without proper legal regulation. The legal system is already facing, and will continue to face, practical questions and real-world dilemmas that have no grounding in theory and are not covered by existing laws. As technology becomes increasingly autonomous, determining liability grows even more complex. Humans aren't infallible, and neither are the systems they create using their skills and knowledge. When a person makes a mistake, they are held accountable for the consequences. But what happens when an autonomous system programmed by a human makes an error? Will the responsibility fall on the "creator" or the "creation"?

CRIMINAL LAW AND TECHNOLOGY

The future of our society is undeniably digital, and the challenges that come with it are increasingly reflected in criminal law. At its broadest, criminal law encompasses a set of rules that define punishable behaviours, the sanctions applied to the perpetrators of such acts, as well as the scope of the state's authority to impose punishment on the offenders. In a narrower sense, it refers specifically to criminal offenses as the most serious forms of unlawful behaviour, i.e., offense, along with the penalties attached to them and conditions under which they are applied¹. However, the criminal justice system has not remained immune to the impact of new technologies. To continue fulfilling its core obligation of protecting individuals, it now requires new legal frameworks fit for the digital age. The system finds itself at a crossroads: Should it stretch existing legal frameworks to include new forms of crime, or should it undergo a core transformation by creating legislation specifically tailored to address the technological landscape? As technology evolves, so too does its misuse, expanding the spectrum of illegal activity into unfamiliar territory. With the digitalization of crime, we need fresh perspectives, knowledge, and tools to effectively address emerging offenses, offenders, evidence, and victims. The burgeoning field of digital criminology is a response to this need – an emerging interdisciplinary science that draws on criminological, social, cultural, and systems theory, along with relevant research methodologies, to study crime, deviant behaviour, and justice in today's increasingly digital society.² The criminal justice system must recognize cyberspace as a legitimate environment

---

¹ Cvitanović, L., Derenčinović, D., Horvatić, Ž. (2016). *Kazneno pravo: Opći dio I*. Zagreb: Faculty of Law, University of Zagreb, 7.

² Spyropoulos, F. (2009). *Technoethics, AI and Criminal Law*. Retrieved on 01.10.2023. from: https://www.unodc.org/documents/Cybercrime/AdHocCommittee/Fourth_intersessional_consultation/Panel_3_Spyropoulos_Center_for_the_Study_of_C.pdf.

where violence, threats, drug trafficking, and other serious crimes occur. Under the umbrella of the crypto market, cryptocurrencies have emerged, often hailed as the money of the future. Yet, these currencies are nearly impossible to trace, and this anonymity in the virtual world is what makes identifying and prosecuting perpetrators so difficult. Modern crimes often unfold without any physical contact between the victim and the offender. In fact, any of us could find ourselves in either role at any time. One of the defining features of cybercrime, beyond the difficulty of tracking those responsible, is the frequent delay in victims reporting incidents, if they report them at all. Today's forms of crime and terrorism closely follow "technological trends" and are highly adaptable to the digital age and, thus, increasingly difficult to predict. Technology isn't just altering the manner in which crimes are committed, but also the types of evidence left behind, the methods of criminal investigation, and the entire structure of the criminal justice system as we know it.³

CRIMINAL LAW PRINCIPLES IN THE FACE OF NEW TECHNOLOGICAL CHALLENGES

The swift advancement of technology challenges not only individual existing laws but also fundamental criminal law principles. This section explores how emerging technologies affect two core principles: the principle of legality and the principle of culpability. The principle of legality is traditionally captured by the Latin maxim: *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, meaning there is "no crime without law, no punishment without law".⁴ In other words, an act cannot be considered a criminal offense, nor can a punishment be imposed, unless both are clearly prescribed by law at the time the act is committed. This principle is essential for ensuring legal certainty and is recognized by constitutional frameworks of most modern states, as well as the European Convention on Human Rights (hereinafter: the Convention), underlining its vital role in safeguarding human rights. The principle of legality rests on four core requirements: the law must be in written form; it must not be applied retroactively; it must clearly define the criminalized behaviour; and it must prohibit criminal liability by analogy.⁵ However, the fast-moving nature of technological development, particularly the rise of encrypted apps, has put this principle to the test. A pressing legal dilemma now arises: Should

---

³ Throckmorton, B. (2018). *Technology and criminal law*. Retrieved on 01.10.2023. from: <https://jolt.richmond.edu/2018/02/11/technology-and-criminal-law/>.

⁴ Horović, S. (2020). *Kazneno pravo-Opći dio*. Mostar: University of Mostar, 44.

⁵ *Ibid.*, 45.

evidence obtained from encrypted apps and platforms be admissible in court or dismissed altogether? This is becoming a globally relevant legal question. Courts in Bosnia and Herzegovina, for example, have ruled in favour of admitting evidence obtained through the hacking of encrypted messaging apps.⁶ Meanwhile, in neighbouring Serbia and Montenegro, legal experts and defence attorneys have questioned the legitimacy of such evidence in court.⁷ However, this paper will not focus on the evidentiary weight of these encrypted apps but rather on their legality. In Turkey, there have been cases where individuals were arrested solely for possessing encrypted apps on their devices, which were considered the only evidence linking them to terrorist organizations. Yet, there are currently no laws explicitly prohibiting the use of such apps, and mere possession does not necessarily imply their use for illegal activities or any connection to criminal or terrorist groups. Although encrypted apps are not yet specifically regulated by law, they raise intriguing legal questions. How should the legal system respond to technological innovations that fall outside the scope of existing laws? Should lawmakers create new regulations that explicitly outlaw certain technologies? The European Court of Human Rights addressed this issue in the case of *Üçdağ v. Turkey*,⁸ ruling that the mere presence of the ByLock application on a device is not sufficient to justify detention and that additional evidence is required to establish reasonable suspicion.⁹ Currently, no written law explicitly defines the possession of encrypted or any other types of applications as illegal. Therefore, detention or any other legal action cannot be imposed solely based on the presence of installed encrypted apps on a device. Assuming these apps will be used for communication among criminal groups (as was the case with the *Sky* and *Anom* applications), would amount to an unlawful extension by analogy. Meanwhile, the rise of artificial intelligence marks the beginning of a new era of cybercrime and cyberterrorism. This also raises another entirely new legal question: Can AI be held legally responsible? For millennia, humanity

---

⁶ The Court of Bosnia and Herzegovina confirmed the first indictment based on evidence obtained from the SKY and ANOM applications, as confirmed by the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina on December 16, 2022. The individuals indicted are D. R., A. M., I. R., H. G., M. V., Ž. S., A. I., and G. G. For more, see: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sky-aplikacija-anom-bih-hapsenje-ubistvo-policajac/32179874>, accessed on March 13, 2024 and https://www.tuzilastvobih.gov.ba/files/docs/Anonimizirana_optuznica_Dalibor_Railic_i_dr.-fin.pdf

⁷ Jovanović, J., Mihajlović D. (2022). *Advokati tvrde da Sky poruke ne mogu biti dokaz na sudu*. Retrieved on 13.03.2024. from: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/635617/advokati-tvrde-da-sky-poruke-ne-mogu-biti-dokaz-na-sudu>.

⁸ *U. v. Turkey*, (App. no. 23314/19), 31.8.2021.

⁹ AIRE Centre. (2023). Kriptirane aplikacije u fokusu evropskog pravosuđa. *Legal Chronicle*, Vol. 16.

has dreamed of creating artificial beings that think and act like humans, and this dream is close to becoming a reality.¹⁰ Artificial intelligence raises a host of legal questions and challenges, including those related to the principle of guilt, one of the most important legal principles, expressed in the maxim *nulla poena sine culpa* (“no punishment without guilt”).¹¹ Guilt represents the perpetrator’s subjective relationship to the offense, which grounds blame.¹² Since artificial intelligence is an inanimate system without consciousness, it doesn’t fit into existing legal frameworks. In the absence of clear legal frameworks, we risk facing a future where crimes may harm individuals without anyone being held accountable. If artificial intelligence were to commit a crime, who would bear the responsibility? The same dilemma arises when considering mistakes made by AI systems. However, criminal law isn’t new to the issue of regulating liability for non-conscious, inanimate entities. Traditionally, the legal principle *societas delinquere non potest* was applied in such cases, which excludes legal entities from criminal liability. Various reasoning supported this stance, such as that legal entities cannot commit crimes because they lack intent; guilt as a form of blame is only applicable to natural persons; and that punishment represents individual criminal responsibility, so holding legal entities accountable contradicts the nature, purpose, and function of criminal punishment, as well as the goals of sentencing. Over time, this principle was abandoned and replaced by the new principle *societas delinquere potest*, based on the real theory of corporate liability. Under this approach, a legal entity gains the capacity to be held responsible for criminal offenses. The Council of Europe issued recommendations on the criminal liability of legal persons in 1988.¹³ According to Horović, criminal liability of legal entities was introduced into the legal systems of Switzerland, the Czech Republic, and Croatia in 2003, and later adopted by Serbia and Montenegro in 2006¹⁴. This shows that recognizing the criminal liability of legal persons in criminal law is a relatively recent development. While it currently seems impossible for artificial intelligence to be held criminally responsible as a non-living entity, this perspective may also change over time. Further technological advances will bring even more legal, security, and ethical challenges our way, which is why legal systems must recognize the need to regulate emerging technologies to prevent potential violations of fundamental human rights. New types of

---

¹⁰ Karlsson, M. (2017). *Artificial Intelligence and the External Element of the Crime An Analysis of the Liability Problem*. Retrieved on 05.10.2023. from: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1115160/FULLTEXT01.pdf>.

¹¹ Horović, S. (2020). *Kazneno pravo-Opći dio*. Mostar: University of Mostar, 97.

¹² Novoselec, P. (2016). *Opći dio kaznenog prava*. Osijek: University of Osijek, 101.

¹³ Horović, S., *op. cit.*, 98.

¹⁴ *Ibid.*, 99.

criminal offenses demand new approaches and insights, necessitating collaboration and knowledge-sharing among experts in law, technology, and security. With ongoing digital transformation, the field of criminal law itself is also undergoing evolution. It is imperative for criminal legislation to keep pace with technological progress and emerging trends in digital crime. Establishing clear and effective protocols for addressing cybercrime can provide a solid legal framework for law enforcement and ensure public protection.¹⁵

DIGITAL EVIDENCE

With technological advancement, not only are the tools used to commit crimes evolving, but new forms of evidence are also emerging. Nearly all modern legal systems now recognise digital evidence and have established frameworks for its use in criminal proceedings. The ease or difficulty of acquiring such evidence often hinges on the perpetrator's technical expertise. Collecting and using electronic evidence during investigations and prosecutions can be particularly challenging, as it often involves balancing the need to gather evidence with the obligation to protect individual privacy rights¹⁶. Combating cybercrime requires the involvement of digital forensics experts who possess specialized knowledge and skills in acquiring and analysing digital evidence.¹⁷ Using digital evidence is further complicated by the need to protect the privacy of electronic data. Nonetheless, digital forensics and evidence play a critical role in both the legal system and criminal investigations. As technology continues to shape how crimes are committed, digital evidence will only gain in significance. It is, therefore, vital to assess the quality and reliability of such evidence before it is presented in court.¹⁸ Otherwise, the fairness of criminal trials could be called into question. Thus, efforts must

---

¹⁵ Silahi, J. (2023). *The Application of Criminal Law in the Digital Age: A Literature Review of Challenges and Opportunities*. Retrieved on 20.10.2023. from: <https://j-innovative.org/index.php/Innovative/article/download/678/590>.

¹⁶ Kotecha, B. (2020). The International Criminal Court's Selectivity and Procedural Justice. *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 18. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa020>.

¹⁷ Stoykova, R., Andersen, S., Franke, K., Axelsson, S. (2022). Reliability assessment of digital forensic investigations in the Norwegian police. *Forensic Science International: Digital Investigation*, Vol. 40. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666281722000208>.

¹⁸ Stoykova, R. (2023). The Right to a Fair Trial as a Conceptual Framework for Digital Evidence Rules in Criminal Investigations. *Computer Law & Security Review*, Vol. 49. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364923000110>.

be made to educate future prosecutors and judges about both the opportunities and challenges of working with digital evidence, as well as to train law enforcement officers in proper methods of collecting and preserving such evidence.¹⁹ In their research, Kavazović and colleagues stress that “when collecting digital evidence, the principle of legality is one of the fundamental legal principles, as the lawfulness of the process directly determines its admissibility and value in criminal proceedings.”²⁰ The authors also point out that “in domestic legal literature addressing collecting and handling this type of evidence, the approach generally mirrors that found in international professional literature, where digital evidence is defined as information stored or transmitted in binary, digital form that holds evidentiary value in court proceedings.” In their research, the authors also emphasize that “the International Organization on Computer Evidence²¹ defines digital evidence in a similar way - as information stored or transmitted in binary form that can be relied upon in a court of law.”²² They further point out that “the procedural laws of Bosnia and Herzegovina do not define what constitutes lawful digital evidence. Instead, they focus on the concept of unlawful evidence.”²³ Legal issues surrounding digital evidence remain only partially addressed in most jurisdictions. However, there is a growing trend toward regulation at international and supranational levels, with an emphasis on cross-border cooperation in law enforcement.²⁴ A step forward in this direction is the adoption of the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime by the Council of Europe, which aims to facilitate international access to and exchange of digital (electronic) evidence.²⁵ It is important to highlight the ongoing confusion in both theory and practice between the terms digital evidence and electronic evidence. Although often

---

¹⁹ Goodison, E., Jackson, D. (2015). *Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System: Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence*. Retrieved on 13.03.2023. from: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR890.

²⁰ Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Čatić, M., Puharić, P. (2019). Kriminalističko postupanje sa digitalnim dokazima u praksi policijskih agencija u BiH. *Kriminalističke Teme*, Vol. 5, 358. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view>, 231.

²¹ International Organization on Computer Evidence.

²² Kavazović *et al.*, *op. cit.*, 354.

²³ *Ibid.*

²⁴ United Nations Office on Drugs and Crime. (2013). *Comprehensive Study on Cybercrime*, 183. Retrieved on 15.03.2023. from: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf.

²⁵ Council of Europe. (2021). *Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence*. Retrieved on 15.03.2023. from: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol>.

used interchangeably, they are not true synonyms and should be clearly distinguished.²⁶ As more and more aspects of our lives move into virtual spaces and digital transformation touches nearly every industry, the prevalence of cyberattacks and cybercrime is expected to rise. Constant technological development continuously gives rise to new, increasingly complex forms of cybercrime, including subtle as well as far more dangerous types of criminal behaviour previously unknown to criminal justice systems.²⁷ This makes it increasingly important to continue building awareness and deepening our understanding of digital evidence and its implications for criminal law and judicial proceedings. One of the most pressing challenges ahead is legally defining and differentiating terms such as cybercrime, cyberterrorism, digital evidence, electronic evidence, artificial intelligence, and others.

TECHNOLOGY AND CIVIL LAW

The rapid progression of technology, particularly artificial intelligence, is also leaving a notable mark on civil law. The concept of a “digital society” and the emergence of digital rights represent relatively new legal constructs within this domain. As a result, civil law theory is now faced with the complex task of developing new doctrinal approaches to govern social relationships influenced by the rise and use of new technologies across the economy and other facets of modern life and society.²⁸ The absence of legal norms regulating the unique legal status of AI entities or the intellectual property they produce creates uncertainty in the legal frameworks governing such relationships. This gap often clashes with existing intellectual property laws and the legal principles that define the status and liability of civil law subjects.²⁹ AI-driven actions can cause harm, yet civil liability laws, traditionally based on fault or risk, were developed long before artificial intelligence came into existence. As a result, they are often ill-equipped to handle the legal implications of AI

---

²⁶ Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Čatić, M., Puharić, P. (2019). Kriminalističko postupanje sa digitalnim dokazima u praksi policijskih agencija u BiH. *Kriminalističke Teme*, Vol. 5, 358. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/377>.

²⁷ Bošković M., Marković, M. (2015). *Kriminologija sa elementima viktimologije*. Novi Sad, 297.

²⁸ Kamyshanskiy, V., Stepanov, D., Mukhina, I., Kripakova, D. (2020). Digital society, artificial intelligence and modern civil law: challenges and perspectives. *SHS Web of Conferences*, Vol. 109. Retrieved on 15.03.2023. from: https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/20/shsconf_lisid2021_01016.pdf.

²⁹ *Ibid.*

behaviour. Just like criminal law, civil law must now confront essential questions such as whether existing regulations should be completely overhauled or whether adapting them to meet the challenges of emerging technologies would be sufficient. Civil law also governs the protection of intangible rights, which raises yet another new and pressing question of how one's reputation can be protected in the digital age. For instance, if someone damages another person's or a legal entity's reputation by spreading false information online, but labels it as "AI-generated," it raises the issue of accountability. Who is to be held responsible in such cases? Current laws do not clearly define who holds the rights over content created by artificial intelligence. ChatGPT, now widely recognized as a synonym for AI, has become a symbol of this legal uncertainty. Although an AI-powered chatbot, it has sparked a wave of legal issues, many of which remain unanswered. The emergence of generative AI has brought forward critical debates around authorship and accountability: who owns the copyright for AI-generated content and who bears legal responsibility for it. Legal systems around the world are taking different approaches to these complex issues. In China,³⁰ courts have taken a progressive stance, acknowledging copyright protection for AI-generated works, arguing that they meet a sufficient, minimal level of originality. Meanwhile, the European Union and the United States reject the idea of granting copyright to AI, on the grounds of it being a non-human entity. The moment artificial intelligence gained a voice and began to "speak," yet another legal issue emerged: the right to voice protection. With today's technology, it's possible to replicate someone's voice using AI without their consent and use it for various purposes. A simple example of this could be an AI-narrated documentary using the digitally cloned voice of a well-known actor, without their involvement. Naturally, this raises the question of whether legal action can be taken, and if so, who is to be held accountable.

SUBJECTS OF CIVIL LAW

Subjects of civil law include both natural and legal persons (individuals and entities) that possess legal capacity, capacity to act, and delictual (tort) capacity. One of the most debated issues in the theory of legal personhood was whether legal persons could truly possess the capacity to act. Today, however, this question has largely faded in significance, as the prevailing view is that

---

³⁰ Chinese courts hold that "the selection may satisfy the minimum threshold of originality" and took a positive stance on the copyright protection of AI-generated works (see the case *Shenzhen Tencent Computer System v. Shanghai Yingxun Technology*).

legal persons can hold rights and obligations. In fact, recognizing their legal capacity to act was a foundational step toward acknowledging their delictual liability.³¹ Artificial intelligence, no matter how sophisticated, or how closely it may imitate human behaviour, is not a natural person, and unlikely to ever be treated as one in the eyes of the law. Yet, AI is also not a group of natural persons acting collectively, as is the case with legal entities. If legal capacity were ever to be granted to AI, it would likely require developing a completely new legal category, a third type of legal subject. The advancement of autonomous AI raises the need to consider granting legal personhood to a non-human system. A study commissioned by the European Parliament introduced the idea that AI could potentially be classified as a new type of legal subject, called an “electronic person”³². This concept closely resembles the legal capacity currently granted to legal entities. A natural person acquires legal capacity at birth, while a legal person obtains it upon incorporation. In a similar fashion, an electronic person could be recognised at the moment of its creation. In the United States, laws regulating the use of artificial intelligence are only now starting to take shape, though some might say finally, given the country’s pioneering role in AI development. The 2023 legislative session saw a surge in state-level AI-related bills being proposed across the country, surpassing the number of those introduced or passed in previous sessions.³³ A key legal trend includes the introduction of laws requiring some form of AI user registry. Just as legal entities acquire legal capacity through regulation, the same principle could be used to grant legal status to a so-called “electronic person.” However, the legal nature of such entities would need to be carefully defined by law. Just like any legal entity, an electronic person would gain business and tort liability upon registration. The actions taken by artificial intelligence would be treated as autonomous, but their consequences would still, to some extent, be attributed to human actors, similar to how responsibility is shared between individuals in the context of legal entities. The extent to which company owners, developers, or users would be held accountable would be determined by future legal provisions. Ultimately, the approach we will need to take toward AI will largely depend on how autonomous it becomes, since the regulation of AI also heavily depends on the ethical standards of the individuals who develop it. It seems unlikely, however, that the legal system will go as far as recognizing artificial intelligence as a “natural person,” holding an inanimate system

³¹ Vedriš, M., Klarić, P. (2014). *Građansko pravo*. Zagreb, 51.

³² European Parliament, Directorate-General for Internal Policies of the Union, Nevejans, N. (2016). *European civil law rules in robotics*. Publications Office. Retrieved on 05.11.2023. from: <https://data.europa.eu/doi/10.2861/946158>.

³³ Zhu, K. (2023). *The State of State AI Laws*. Retrieved on 16. 03.2023. from: <https://epic.org/the-state-of-state-ai-laws-2023/>.

fully responsible for its (in)actions. AI actions are programmed, which makes it difficult to draw a clear line between where human responsibility ends and the responsibility of a machine begins. But one thing is clear: humans will inevitably bear some level of responsibility for AI systems. What remains to be determined is who, among the many individuals involved in developing and deploying AI systems, will carry the greatest share of that responsibility. Without legal regulation of AI and clear rules on accountability, there's a risk that humans could begin to lose responsibility for what happens around them. Within legal systems, natural persons, as legal subjects, are classified based on whether or not they possess legal capacity³⁴ - the ability to understand and be held responsible for their actions. Those without it cannot be held liable. In this context, AI lacks consciousness and the ability to comprehend its own actions. Since its behaviour is entirely the result of human programming, a physical person behind the system cannot evade responsibility for any harm it potentially causes. The European Parliament's October 20, 2020 resolution, with recommendations to the Commission on a civil liability regime for artificial intelligence³⁵ explicitly states that AI systems should not be granted legal personhood. It also places responsibility on the operators of AI systems, based on civil liability. Operators are in control of the risks associated with the AI system, similar to how car owners are responsible for the operation of their vehicles. In most cases, operators will also be the first visible point of contact for anyone affected or harmed by the system's behaviour. The legal regulation of artificial intelligence and the changes it may introduce to the field of law, can either be seen as a legal revolution or simply the next step in the natural evolution of law, adapting to social transformation.

THE IMPACT OF TECHNOLOGY ON THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

Every century presents its own set of challenges to protecting human rights, and the 21st is no exception. Human rights are not a rigid or absolute system; they can be limited under certain conditions, and different periods bring different priorities to the rights guaranteed by the European Convention. As technology becomes increasingly embedded in our daily lives, the need to protect individual privacy has become more urgent, yet our awareness of it

---

³⁴ Visković, N. (2001). *Teorija prava i države*. Zagreb: Impresum, 210.

³⁵ European Parliament. (2020). *Resolution with Recommendations to the Commission on a Civil Liability Regime for Artificial Intelligence (2020/2014(INL))*. Retrieved on 21.03.2024. from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_HR.

continues to fade. With the rise of digital media and its immense influence on society, the tension between freedom of expression and the right to privacy is becoming more pronounced. Punishing individuals for digital offenses without clear legal regulation risks violating Article 7 of the European Convention on Human Rights, which states that there can be no punishment without law. Similarly, the improper use of digital evidence can compromise the right to a fair trial, guaranteed by Article 6 of the Convention. Without adequate legal frameworks to regulate new technologies, the justice system cannot uphold one of its core principles: legal certainty, i.e., safety. Once an individual steps into the digital space, they begin to leave behind a digital footprint that shapes their online identity. Names, photographs, and other personal details become publicly accessible, and this data can pose real threats to personal safety. We are increasingly encountering scenarios where we're forced to "accept cookies" without any option to decline. With a single click, we agree to terms, often without reading or understanding what we're agreeing to, who we're agreeing with, or why. Recognising the growing need for personal data protection, the European Union has positioned itself as a global leader in this space by introducing the General Data Protection Regulation (GDPR).³⁶ Article 17 of the GDPR³⁷ introduces the "right to be forgotten", which represents a potential new-generation human right - a digital right. In today's world, human rights and digital rights are becoming inseparable. Thus, the same rights that apply *offline* must also apply *online*, since what happens in the virtual world can have a profound impact on our real lives beyond the screen. The evolution of human rights is closely tied to the growing recognition of individuals within international law. One of the most significant developments in international law after World War II was the emergence of the individual as a subject of international legal protection.³⁸ The 20th century saw major advances in human rights protection, and now, in the 21st century, rapid scientific and technological progress is bringing new challenges and questions our way, one of them being the following: Are the existing human rights instruments, developed before the digital age, still "alive" and capable enough to protect individuals in the digital era? Legal issues surrounding human rights and technology can generally be classified into three categories: Violations resulting from (the use of) new technologies; conflicting rights arising from (the use of) new technologies; and entirely new issues introduced by these technologies,

---

³⁶ European Union, (2016). *General Data Protection Regulation*. Available at: <https://gdpr-info.eu/>.

³⁷ European Union. (2016). *General Data Protection Regulation*, Art. 17. Available at: <https://gdpr-info.eu/art-17-gdpr/>.

³⁸ Čazim, S.(2003). *Europsko pravo ljudskih prava*. Sarajevo, 16.

that laws have yet to address.³⁹ Given that technology now permeates nearly every aspect of modern life, understanding digital rights is crucial to ensuring the protection of fundamental human rights. Legal professionals will play a key role in preventing modern forms of human rights violations, as well as ensuring that tech companies uphold human rights as they develop new technologies. This calls for strong and proactive legal advocacy, the application of legal standards to the tech sector, and new knowledge that will help us better understand and navigate our society's evident transformation.

THE RULE OF LAW AND TECHNOLOGY

As previously discussed, there is an ongoing and dynamic debate about how to effectively regulate artificial intelligence on a global scale. Many countries have proposed legal frameworks to govern the use of AI, and the European Union has taken a major step by adopting the world's first comprehensive AI law, set to take effect in 2026.⁴⁰ The AI Act is the first holistic legal framework aimed at regulating artificial intelligence. However, discussions surrounding AI regulation often overlook a critical point: the fact that AI itself can have regulatory effects on the legal systems, posing a potential threat to the rule of law, a core principle underpinning many modern democratic societies. Any attempt to regulate AI should take into account the ways in which the technology can reshape the legal system itself⁴¹. This section will, thus, examine how new technologies are affecting the rule of law. The rule of law refers to a mechanism, process, institution, practice, or norm that that supports the equality of all citizens before the law, ensures governance that is not arbitrary, and prevents the misuse of power.⁴² The Fourth Industrial Revolution has introduced a new form of power: technology. Today, protecting individuals solely from the arbitrary will of the state, whose power is limited by law, is no longer enough. We must also consider the unregulated power of those who monopolize technology and technological knowledge. Technology now exerts

---

³⁹ Custers, B. (2022). New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*, Vol, 44. Retrieved on 17.03.2024. from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096>.

⁴⁰ Milovan, A. (2024). *Eurozastupnici usvojili zakon o umjetnoj inteligenciji: AI će se koristiti i za zaštitu granica i borbu protiv terorizma*. Retrieved on 26.05.2025. from: <https://euractiv.hr/tehnologija/a6854/Europski-parlament-usvojio-zakon-o-umjetnoj-inteligenciji>.

⁴¹ Rosengrün, S. (2022). *Why AI is a Threat to the Rule of Law*. Retrieved on 29.11.2023. from: <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00011-5>.

⁴² Choi, N. (2023). *Rule of Law*. Retrieved on 20.11.2023. from: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law>.

an increasingly significant influence, often in ways we don't even notice or recognize. Tech giants like Google and Amazon use their algorithms to decide what we see and what stays hidden. A simple tweak to Google's or Amazon's search algorithm can shift entire markets overnight. Just a few lines of code determine which products and stores billions of people find and how much they'll pay for them.⁴³ The very integration of new technologies into the judiciary (a reality in some countries already) raises pressing concerns about the rule of law. Depending on how one interprets this principle, replacing human judgment with automated, machine decision-making can spark objections related to transparency, predictability, bias, and procedural fairness. Human judges apply discretion based on nuance and context, not mere preference, and replacing them with AI could have a destabilizing effect. This raises even deeper issues, such as: Should the abstract concept of the rule of law be realized through specific institutional structures? Can technological advancements require a redefinition of the relationship between the concept and practice of the rule of law?⁴⁴ We are left to wonder how much of what we currently understand and rely on will remain valid in the face of technological evolution. While the rule of law is widely regarded as one of the core principles of governance, its definition varies across legal systems and contexts. In fact, defining it is becoming increasingly difficult, as this term is applied in various contexts. It has become somewhat chameleon-like, morphing to suit the needs of whoever invokes it. Without a clear, consistent definition, the rule of law runs the risk of meaning everything and, ultimately, nothing at all.⁴⁵

CONCLUSION

Science and technology are advancing at an unprecedented pace, while legal frameworks struggle to keep up, creating a gap that opens the door to the potential misuse of modern achievements. In the digital age, it is essential for the legal system to recognise virtual space as a new arena where a wide range of criminal activities can occur. The digital transformation of our society has led to the emergence of new types of offenders, victims, and forms of

---

⁴³ Choi, N. (2023). *Rule of Law*. Retrieved on 20.11.2023. from: <https://www.britanica.com/topic/rule-of-law>.

⁴⁴ Huq, A. (2021). *Artificial Intelligence and the Rule of Law*. Retrieved on 20.11.2023. from: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2194&context=public_law_and_legal_theory

⁴⁵ Latušinskaja, S. G. (2023.). *The rule of law and technology in public sector*. Retrieved on 21.11.2023. from: file:///C:/Users/Pc/Downloads/153862123.pdf.

evidence left behind after crimes are committed. All of these developments call for fresh, adaptive approaches to prosecuting contemporary forms of illegal activity. A review of current literature confirms the need to reform legal systems to align and adapt them to the realities of the digital era. The initial hypotheses proposed at the outset of this paper have been validated, including the central premise - the necessity of transforming the legal framework. The technological sector is insufficiently regulated by law, making no technology inherently illegal and, thus, allowing it to be used for any purpose. For instance, there are no legal prohibitions against the use of artificial intelligence for military purposes or weapons development. How the legal system can respond to technological innovations that are not explicitly covered by existing legislation remains an open question. This supports hypothesis H1, stating that the field of technology requires new, targeted regulations. Ongoing digitalisation and technological progress will undoubtedly lead to a rise in modern forms of crime, terrorism, and cyberattacks, which supports hypothesis H2, that digital evidence will become increasingly important in court proceedings. Likewise, hypothesis H3 is confirmed by the fact that future legal disputes will increasingly involve new technologies. The current prevailing notion that artificial intelligence cannot be a legal subject does not necessarily mean this view will persist in the future, just as the concept of legal personhood was once exclusive to humans alone, before being extended to corporations. Artificial intelligence and algorithms are already exerting significant influence over modern life and society, and their growing role in the justice system directly affects the concept of the rule of law. Whether AI becomes the most beneficial or the most dangerous technology yet depends entirely on who controls it. In the wrong hands, technology becomes a powerful modern-day weapon.

BIBLIOGRAPHY

- AIRE Centre. (2023). Kriptirane aplikacije u fokusu evropskog pravosuđa. *Legal Chronicle*, Vol. 16.
- Bošković, M., Marković, M. (2015). *Kriminologija sa elementima viktimologije*. Novi Sad.
- Choi, N. (2023). *Rule of Law*. Retrieved on 20.11.2023. from: <https://www.britannica.com/topic/rule-of-law>.
- Custers, B. (2022). New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*, Vol, 44. Retrieved on 17.03.2024. from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921001096>.
- Cvitanović, L., Derenčinović, D., Horvatić, Ž. (2016). *Kazneno pravo. Opći dio I*. Zagreb: Faculty of Law, University of Zagreb, 7.
- Ćazim, S. (2003). *Evropsko pravo ljudskih prava*. Sarajevo.

- European Parliament, Directorate-General for Internal Policies of the Union, Nevejans, N. (2016). *European civil law rules in robotics*. Publications Office. Retrieved on 05.11.2023. from: <https://data.europa.eu/doi/10.2861/946158>.
- Goodison, E., Jackson, D. (2015). *Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System: Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence*. Retrieved on 13.03.2023. from: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR890.
- Horović, S. (2020). *Kazneno pravo-Opći dio*. Mostar: University of Mostar.
- Huq, A. (2021). *Artificial Intelligence and the Rule of Law*. Retrieved on 20.11.2023. from: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2194&context=public_law_and_legal_theory
- Jovanović, J., Mihajlović D. (2022). *Advokati tvrde da Sky poruke ne mogu biti dokaz na sudu*. Retrieved on 13.03.2024. from: <https://www.vijesti.me/vijesti/crna-hronika/635617/advokati-tvrde-da-sky-poruke-ne-mogu-biti-dokaz-na-sudu>.
- Kamyshanskiy, V., Stepanov, D., Mukhina, I., Kripakova, D. (2020). Digital society, artificial intelligence and modern civil law: challenges and perspectives. *SHS Web of Conferences*, Vol. 109. Retrieved on 15.03.2023. from: https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/pdf/2021/20/shsconf_lisid2021_01016.pdf.
- Karlsson, M. (2017). *Artificial Intelligence and the External Element of the Crime An Analysis of the Liability Problem*. Retrieved on 05.10.2023. from: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1115160/FULLTEXT01.pdf>.
- Kavazović, M., Bajraktarević Pajević, D., Lučić-Čatić, M., Puharić, P. (2019). Kriminalističko postupanje sa digitalnim dokazima u praksi policijskih agencija u BiH. *Kriminalističke Teme*, Vol. 5, 358. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/231>.
- Kotecha, B. (2020). The International Criminal Court's Selectivity and Procedural Justice. *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 18. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa020>.
- Latušinskaja, S. G. (2023.). *The rule of law and technology in public sector*. Retrieved on 21.11.2023. from: <file:///C:/Users/Pc/Downloads/153862123.pdf>.
- Milovan, A. (2024). *Eurozastupnici usvojili zakon o umjetnoj inteligenciji: AI će se koristiti i za zaštitu granica i borbu protiv terorizma*. Retrieved on 26.05.2025. from: <https://euractiv.hr/tehnologija/a6854/Europski-parlament-usvojio-zakon-o-umjetnoj-inteligenciji>.
- Novoselec, P. (2016). *Opći dio kaznenog prava*. Osijek: University of Osijek.
- Rosengrün, S. (2022). *Why AI is a Threat to the Rule of Law*. Retrieved on 29.11.2023. from: <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00011-5>.
- Rosengrün, S. (2022). *Why AI is a Threat to the Rule of Law*. Retrieved on 29.11.2023. from: <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00011-5>.
- Silahi, J. (2023). *The Application of Criminal Law in the Digital Age: A Literature Review of Challenges and Opportunities*. Retrieved on 20.10.2023. from: <https://j-innovative.org/index.php/Innovative/article/download/678/590>.

- Spyropoulos, F. (2009). *Technoethics, AI and Criminal Law*. Retrieved on 01.10.2023. from: https://www.unodc.org/documents/Cybercrime/AdHocCommittee/Fourth_intersessional_consultation/Panel_3_Spyropoulos_Center_for_the_Study_of_C.pdf
- Stoykova, R. (2023). The Right to a Fair Trial as a Conceptual Framework for Digital Evidence Rules in Criminal Investigations. *Computer Law & Security Review*, Vol. 49. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364923000110>.
- Stoykova, R., Andersen, S., Franke, K., Axelsson, S. (2022). Reliability assessment of digital forensic investigations in the Norwegian police. *Forensic Science International: Digital Investigation*, Vol. 40. Retrieved on 13.03.2023. from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666281722000208>.
- Throckmorton, B. (2018). *Technology and criminal law*. Retrieved on 01.10.2023. from: <https://jolt.richmond.edu/2018/02/11/technology-and-criminal-law/>.
- United Nations Office on Drugs and Crime. (2013). *Comprehensive Study on Cybercrime*, 183. Retrieved on 15.03.2024. from: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf.
- Vedriš, M., Klarić, P. (2014). *Građansko pravo*. Zagreb.
- Visković, N. (2001). *Teorija prava i države*. Zagreb: Impresum.
- Zhu, K. (2023). *The State of State AI Laws*. Retrieved on 16. 03.2023. from: <https://epic.org/the-state-of-state-ai-laws-2023/>.

Regulations and case law

- Council of Europe. (2021). *Second Additional Protocol to the Cybercrime Convention on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence*. Retrieved on 15.03.2024. from: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol>.
- European Parliament. (2019–2024). *Artificial Intelligence Act*. Retrieved on 20.03.2024. from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.pdf.
- European Union. (2016). *General Data Protection Regulation*. Retrieved on 21.03.2024. from: <https://gdpr-info.eu>.
- European Parliament. (2020). *Resolution with Recommendations to the Commission on a Civil Liability Regime for Artificial Intelligence (2020/2014(INL))*. Retrieved on 21.03.2024. from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_HR.
- U. v. Turkey*, (App. no. 23314/19), 31.8.2021.

Стеван Аџић*
Адвокатска комора Београд
ORCID: 0009-0005-6743-4086

ПОСТУПАК ЗАШТИТЕ ОД ЗЛОСТАВЉАЊА НА РАДУ НА НИВОУ ПОСЛОДАВЦА У ДОМАЋЕМ ПРАВУ**

САЖЕТАК: У овом раду се анализира ефикасност механизма заштите од злостављања на раду у Србији, са циљем унапређења правног и организационог оквира. Истраживање се фокусира на процесе медијације као алтернативне методе решавања спорова који могу допринети ефикаснијем и праведнијем третману радника. Посебна пажња се посвећује унутрашњим процедурама које послодавци могу увести да би се супротставили злостављању и заштитили своје запослене. Рад такође разматра како успешно решавање ових проблема може позитивно утицати на радно окружење, стварајући здравију и продуктивнију атмосферу. Кроз ову анализу, тежи се да се пруже конкретне смернице за побољшање заштите радника и промовисање општег благостања у радном простору. Са овим истраживачким питањем, рад се надовезује на значајну тему која захтева свеобухватан приступ укључујући законодавне, организационе и социјалне аспекте.

Кључне речи: мирно решавање радних спорова, злостављање на раду, посредовање, преговарање

---

* e-mail: stevanadzic91@gmail.com, адвокат.

** Рад је примљен 2. 9. 2024, а прихваћен је за објављивање 8. 10. 2024. године.

УВОД

Злостављање на раду је озбиљан проблем који може имати далекосежне последице по запосленог. Циљ овог рада је да истражи структуру и ефикасност постојећих механизма заштите од злостављања на раду у Републици Србији.

Структура рада је методички конструисана како би се систематски обрадиле све релевантне теме, укључујући прецизно одређивање појма злостављања на раду, што је есенцијално за сагледавање целокупног обима проблематике. Затим, рад прелази на решавање спора поводом злостављања на раду посредовањем, истражујући како медијација може служити као ефикасан начин за решавање конфликта. Покретање интерног поступка посредовања је следећи корак у процесу, где се анализирају процедуре које послодавци могу успоставити унутар својих организација. Ток интерног поступка посредовања се детаљно испитује, са посебним фокусом на кораке које треба предузети како би се осигурала правичност и транспарентност.

Конечно, окончање поступка посредовања представља завршну фазу у којој се оцењује успешност поступка и његов утицај на радно окружење. Рад ће такође размотрити предмет, који обухвата специфичне ситуације злостављања на раду, и циљ, који је усмерен на промовисање здравог и сигурног радног окружења.

Проблем са којим се рад бави је сложен и захтева свеобухватан приступ који укључује законодавне, организационе и социјалне аспекте. Рад тежи да пружи јасне смернице и препоруке које ће допринети бољој заштити радника од злостављања на раду и стварању позитивне радне атмосфере.

ОДРЕЂИВАЊЕ ПОЈМА ЗЛОСТАВЉАЊА НА РАДУ

Злостављање на раду је појава која је присутна у читавој историји људског рода, од када постоји жеља појединца за влашћу, доминацијом и понижавањем других, која може бити изазвана љубомором, мржњом, осећајем зависти, итд.¹ Иако је насиље вековима било пратилац рада, без обзира на форму у којој се рад обављао, тек модерно радно законодавство

---

¹ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни радноправни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 97.

овом феномену даје правни и институционални оквир.² На развој овог проблема утицала је чињеница да се повећала конкурентност на тржиштима, глобализација је све већа, те су последице тога несигурност радних места и очекивање флексибилности радника, које су довеле до веће учесталости злостављања на раду.³

За ову негативну друштвену појаву постоје разни изрази који се користе у литератури, а који представљају синониме, али се од свих израза, термин *мобинг* (mobbing), иако реч из енглеског језика, највише одомаћио у српском језику.⁴ У енглеском језику уз израз мобинг користи се и израз *булинг* (bullying), који подразумева физичко насиље и претњу, и који се везује за насиље у школама, које спроводе ђаци једни над другима, најчешће старија деца над млађом.⁵ Мобинг се сматра штетнијом појавом од булинга, зато што се спроводи систематски, на комплекснији и суптилнији начин, индиректније и траје дуже. Такође, мобинг се врши од стране већег броја лица, има за последицу интензивнији степен угрожавања достојанства и здравља појединца, често се завршава напуштањем посла, а некад и самоубиствима. Није реткост да је усмерен према одговорним, савесним (нпр. узбуњивачима) и способнијим радницима.⁶

Специфична природа радног односа, коју најбоље изражава подређеност запосленог послодавчевој (управљачкој, нормативној и дисциплинској) власти, представља „плодно тле“ за поремећај међуљудских односа на раду, због ризика да ће јача страна злоупотребити своја овлашћења.⁷

Конфликт у радној средини представља разлику у вези са ставовима, мишљењима и перцепцијама које постоје у вези са организацијом радног процеса и схватањем међуљудских односа. Притом, конфликти настају на разним нивоима: на интерперсоналном, организацијском и интернационалном нивоу. Са друге стране, конфликти се јављају и као разлике у

² Миловић, М. (2017). *Судска заштити од злостављања на раду, са посебним осврћом на судску праксу Вишег и Апелационог суда у Новом Саду*, мастерски рад (необјављен). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 7.

³ Pražetina Kaleb, R. (2012). Oblici mobinga i sudska zaštita žrtava mobinga. *Policijska sigurnost*, vol. 21, бр. 4/2012, 824.

⁴ Миловић, М. (2017). *Ор. cit.*, 7.

⁵ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Правни факултет Универзитета у Београду, 60.

⁶ Јашаревић, С., Божичић, Д. (2019). Заштита од насиља и узнемиравања на раду у међународним правним стандардима. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 3/2019, 789.

⁷ Ковачевић, Љ. (2016). *Појам злостављања на раду у законодавству и судској пракси Републике Србије*, у: Игњатовић, Ђ. (ур.), *Казнена реакција у Србији*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 217.

општим ставовима, мишљењима и вредностима. Они су, отуд, производ различитих културолошких, васпитних, породичних система вредности. Конфликт, притом, може бити конструктиван, стимулишући, који рађа нове идеје и вредности, док је злостављање на раду увек деструктивно, јер уништава жртву, њену личност, здравље, професионални интегритет и достојанство.⁸

Злостављање на раду је у својој суштини вид поремећаја међуљудских односа и озбиљно кршење достојанства на раду и права на рад, као фундаменталног економско-социјалног права.⁹ У питању је, дакле, облик психолошког узнемиравања које се догађа на радном месту, у којем жртва злостављања мора бити систематично и непрекидно узнемиравана током дужег временског периода.¹⁰

Одређивање појма психичког узнемиравања на раду представља изузетно деликатан задатак, због чега неки законодавци уопште не дефинишу предметни појам, док се велика већина оних који то чине опредељује за широке дефиниције, које судовима омогућавају флексибилно тумачење.¹¹

Злостављање на раду, као психолошки терор у пословном животу, нарочито се односи на непријатељску и неетичку комуникацију која је усмерена на целовит начин од стране једног или више појединаца, углавном према једном појединцу, који је због злостављања стављен у позицију у којој је беспомоћан и у немогућности да се одбрани од сталних малтретирајућих активности.¹² Код жртве мобинга долази до поремећаја расположења као што су депресија, анксиозност, кризе плача, напади панике. Често долази до промене психофизиолошке равнотеже, као што су појава главобоље, поремећаја спавања, вртоглавице. Такође, може доћи до поремећаја понашања: агресивност – према другима или себи, поремећај у исхрани, повећано узимање алкохола, претерано пушење, неконтролисано узимање лекова, изолација од људи. Наравно, све ове

---

⁸ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни правни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 108.

⁹ Миловић, М. (2017). *Судска заштитна од злостављања на раду, са посебним освртом на судску праксу Вишег и Апелационог суда у Новом Саду*, мастерски рад (необјављен). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 7.

¹⁰ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 73.

¹¹ Ковачевић, Љ. (2016). *Појам злостављања на раду у законодавству и судској пракси Републике Србије*. Игњатовић, Ђ. (ур.), *Казнена реакција у Србији*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 219–220.

¹² Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 12.

последнице зависе од интензитета мобинга, времена трајања мобинга, али и личности мобера и жртве.¹³

Психичким злостављањем на раду, у виду малтретирања и застрашивања, код жртве се изазива страх и стање продуженог, константног стреса, чиме се вређа личност, углед, достојанство, физички и професионални интегритет и здравље запосленог.¹⁴ На пример, у радној околини изабрана жртва злостављања на раду не може доћи до речи, стално је прекидају у говору или игноришу као да не постоји. Разговор се нагло прекида у тренутку када она улази у просторију. Жртву искључују из друштвеног живота на послу (нпр. „забораве“ да је позову на прославе, забаве, игноришу на паузама). Појачана је контрола њене присутности на послу више или мање него што је то уобичајено у дотичном окружењу. Жртву премештају у канцеларију удаљену од радних просторија осталих колега. Добија само бесмислене радне обавезе које су испод њене професионалне квалификације, задатке које не може решити или стално добија нова и нова задужења. Ускраћују јој се важне информације. Жртву стално излажу критици, оптужују је за пропусте који се нису догодили, за оно што је нападач скривено намерно уклонио или оштетио. Неутемељено се обезвређују резултати њеног рада. Стално су присутне шале на рачун говора, држања, хода, одевања, изгледа, приватног живота, националности, пола, расе и сл. Шире се непроверене гласине, клевете, погрде, у покушају срамоћења жртве уз негативно освртање на целокупни живот, рад и приватност (нпр. измишљене сексуалне интриге). Ускраћена јој је могућност за извињење. Понекад се користе сва могућа средства омаловажавања и критике, претњи, писмено и телефонски, који много пута прелази у терор телефонским позивима. Понекад се догађају и сексуална и физичка злостављања. Циљ је психолошки потпуно понизити и уништити жртву.¹⁵

Такво стање постаје за жртву мучна агонија. Због високе учесталости и дугог трајања непријатељског понашања, то малтретирање доводи до значајне менталне, психосоматске и социјалне патње.¹⁶ Услед безвољности и опште апатије, жртва неретко постепено прекида везе са свим групама и заједницама којима припада, да би на крају, услед дуготрајног

¹³ Тошић, Д. (2014). Злостављање на раду – законска регулатива и осврт на злостављање жена. *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, 180.

¹⁴ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 118–119.

¹⁵ Koić, E., et al. (2003). *Mobing. Radna sigurnost*, br. 7/2003, 3.

¹⁶ Pražetina Kaleb, R. (2012). *Oblici mobinga i sudska zaštita žrtava mobinga. Policijska sigurnost*, vol. 21, бр. 4/2012, 825.

и мукотрпног претрпљеног злостављања, потпуно се изоловала, без жеље за друштвеним контактом, активностима и било каквом забавом.¹⁷

РЕШАВАЊЕ СПОРА ПОВОДОМ ЗЛОСТАВЉАЊА НА РАДУ МЕТОДОМ ПОСРЕДОВАЊА

Посредовање подразумева поступак у којем стране радног односа настоје да реше спор путем преговарања, а уз помоћ трећег (трећих) лица које му пружа помоћ у постизању споразума.¹⁸ Посредник не решава спор, већ само стране у спору води и усмерава до заједничког решења. Све активности неутралног посредника усмерене су ка томе да доведе стране у спору до тога да саме нађу решење за спорни однос, да оно представља израз њихове воље и да означава трајно окончање спора.¹⁹ Иако у великој мери зависи од околности сваког конкретног случаја, може се констатовати да посредовање може бити прикладан, а у неким случајевима чак и моћан метод за решавање радних спорова.²⁰

Циљ посредовања је „помирење“ страна у спору.²¹ Према неким ауторима, циљ посредовања, односно медијације је неговање поштовања права запослених и здравог рада са становишта превенције, а не уско фокусирање на надокнаду штете или медицинску негу.²² Не само да се кроз мирење може постићи да се стање ствари максимално приближи ономе које је постојало пре конфликта, него се односи између странака могу активно уређивати тако да се осигура могућност да и даље наставе свој однос. То је посебно битно код оних односа у којима су странке и иначе упућене или приморане да и након окончања спора делују у истој околини, ступају у пословне и личне контакте, или чак заједнички делују као партнери.²³

---

¹⁷ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 94.

¹⁸ Ковачевић, Љ., Новаковић, У. (2018). Мирно решавање спорова поводом дискриминације запослених по основу породичних дужности. *Право и привреда*, vol. LVI, бр. 7–9/2018, 455.

¹⁹ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 240.

²⁰ Ковачевић, Љ., Новаковић, У. (2018). *Op. cit.*, 455.

²¹ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 239.

²² Lerouge, L. (2010). Moral harassment in the workplace: French law and European perspectives. *Comparative Labour Law & Policy Journal*, 109.

²³ Uzelac, A. (2004). Mirenje kao alternativa suđenju. *Mirenje u građanskim, trgovačkim i radnim sporovima*, Uzelac, A., Gotovac, V. et al. (ur.). Zagreb: TIM Press, 1–12.

Покретање поступка за заштиту од злостављања код послодавца, као и учешће у том поступку, не може бити основ за стављање запосленог у неповољнији положај у погледу остваривања права и преузимање обавеза и одговорности по основу рада, посебно у виду покретања поступка за утврђивање дисциплинске и материјалне одговорности запосленог, иницирања престанка радног или другог уговорног односа по основу рада и проглашавања запосленог вишком запослених.²⁴ Стране у спору могу осетити неке од добробити чак и ако међу њима не буде постигнут договор, будући да већ и само приближавање ставова може допринети смањењу међусобних тензија (због решавања неких спорних питања и бољег разумевања сопственог положаја и положаја друге стране), док се (преостала) спорна питања могу решити и другим методама.²⁵

Добровољност, равноправност, учествовање и присуствовање у поступку посредовања, искључење јавности, поверљивост и непристрасност посредника су начела поступка посредовања. Равноправношћу се анулира стварни, неједнак положај моћи страна у радном односу, запосленог и послодавца, изједначавају се њихове позиције, омогућавањем треће, неутралне стране да их доведе до решења спора. Када је реч о добровољности ваља имати у виду да код интерног поступка посредовања код послодавца имамо изузетак од начела добровољности.²⁶

Са друге стране, посредовање није прихватљив метод решавања спорова уколико се стране не слажу око свих околности одређеног случаја или једна страна одбија да активно учествује у поступку или, пак, у њему учествује како би одуговлачила или блокирала поступак или на други начин повређује начело савесности и поштења.²⁷

Место одржавања поступка посредовања није прецизирано Законом, али будући да је реч о интерном поступку који се води код послодавца, место одржавања би биле просторије послодавца. Уколико су посредници одређени екстерно, не постоји препрека да се поступак посредовања одржи у просторијама неких од удружења посредника, чиме би се могло допринети последнијој примени начела непристрасности у поступку.²⁸

²⁴ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 274.

²⁵ Ковачевић, Љ., Новаковић, У. (2018). Мирно решавање спорова поводом дискриминације запослених по основу породичних дужности. *Право и привреда*, vol. LVI, бр. 7–9/2018, 456.

²⁶ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 239.

²⁷ Ковачевић, Љ., Новаковић, У. (2018). *Op. cit.*, 458.

²⁸ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 240.

ПОКРЕТАЊЕ ИНТЕРНОГ ПОСТУПКА ПОСРЕДОВАЊА

Интерни поступак посредовања је значајно средство заштите у рукама запослених, али и послодавца, уколико жели да своје проблеме и спорове решава у оквиру предузећа, где је он тај који има управљачку, нормативну и дисциплинску власт. Управо у томе могу се уочити и мане ових поступака, јер је посредник у великој мери зависан од послодавца, будући да без његове воље и сагласности није могуће спровести постигнут споразум и мере које су уговорене. У таквој ситуацији, обавезност интерног поступка може значити само пуко задовољење правне форме лишене правне суштине. Са друге стране, одговоран послодавац, коме је истински стало до квалитета међуљудских односа и радне средине у којој се негује узајамно поштовање, на овакво наметање обавезе, реаговаће на прави начин, у смислу жеље и воље да се стварно реши спорни однос, и отклоне сви узроци понашања које може да доведе до злостављања на раду, јер такво понашање ником не доноси добро, а понајмање послодавцу.²⁹

Према одређеним ауторима, послодавац има општу обавезу да истражи и предузме акцију чак и ако се случај сексуалног узнемиравања десио на пословном путу, на конференцији или на забави запослених.³⁰

Интерни поступак посредовања је обавезан у свим ситуацијама где се као лице које се терети да је извршило злостављање не јавља одговорно лице у правном лицу или предузетник као физичко лице. Ако се за извршиоца злостављања терети одговорно лице у правном лицу, односно послодавац са својством физичког лица, запослени који сматра да је изложен злостављању може поднети захтев за покретање поступка посредовања непосредно том лицу. Ако се за злостављање терети одговорно лице у правном лицу, односно послодавац са својством физичког лица, запослени који сматра да је изложен злостављању може, до истека рока застарелости за покретање поступка за заштиту од злостављања код послодавца, који износи шест месеци од последње извршене радње злостављања, покренути поступак пред надлежним судом, без обавезе подношења захтева за покретање поступка посредовања код послодавца.³¹

²⁹ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни радноправни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 249.

³⁰ Steinberg, M. (2017). Strength and weakness of the Swedish legislation regarding to psychosocial risks, у: *Psychosocial risks in labour and social security law*, Lerouge L. (ed.). Springer, Switzerland, 116.

³¹ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 239.

Правилник о правилима понашања послодавца и запослених у вези са превенцијом и заштитом од злостављања на раду уводи могућност обраћања лицу за подршку у ситуацији када запослени сумња да је изложен злостављању. Лице за подршку није предвиђено Законом, није обавеза послодавца, али је добар филтер за даље процесуирање. Као и посредник, требало би да ужива интегритет и поверење у радном колективу. Бира га послодавац, али може тражити мишљење синдиката.³²

Улога лица за подршку је, према томе, изузетно важна за поступак превенције злостављања на раду код послодавца. Њему се прво запослени обраћа, када сумња да је адресат злостављања, те од вештине лица за подршку да га саслуша и упуту ради даљег решења спорне ситуације зависи и даљи поступак заштите. Уколико су лица за подршку добро обучена за правни и ванправни оквир спречавања злостављања на раду може се десити да реше спорни однос неформалним посредовањем. Стога је важност обучавања ових лица несумњива, јер од вештина, искуства и знања лица за подршку може зависити и даљи ток поступка заштите од злостављања на раду код послодавца, те је потребно да се обука ових лица уведе као обавеза будућим законским изменама. Према томе, од савета лица за подршку зависи умногоме даљи поступак лица које сматра да је адресат злостављања, односно да ли ће поднети захтев за заштиту од злостављања на раду или не.³³

Послодавац је дужан да, по пријему захтева у року од три дана, странама у спору предложи посредовање као начин разрешења спорног односа, а такође може да прихвати захтев за посредовање из члана у року од три дана. Запослени који сматра да је изложен злостављању, запослени који се терети за злостављање и представник послодавца, односно послодавац и запослени који сматра да је изложен злостављању споразумно одређују или бирају лице за вођење поступка посредовања, у року од три дана од дана пријема предлога послодавца.³⁴

Интерес жртве злостављања и посредника је у томе да се поступак што пре заврши, док послодавац, уколико злостављање предузима неко од руководиоца, уколико жели, може на разне начине опструисати и одуговлачити поступак.³⁵

³² Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о спречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 34.

³³ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 265.

³⁴ Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 15.

³⁵ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 240.

Поступак води посредник, о коме су се стране у спору сагласиле, а који је одређен од стране послодавца, било као интерни или екстерни посредник, при чему послодавац има апсолутну слободу на који начин ће уредити листу посредника.³⁶

За посредника може бити одређено, односно изабрано лице које ужива поверење страна у спору. Посредник се може изабрати са списка посредника који се води код послодавца у складу са колективним уговором, односно код органа, организације или установе за посредовање у складу са законом. Посредник се може изабрати и са списка посредника социјално-економског савета сачињеног на предлог социјалних партнера, као и списка удружења грађана чији су циљеви усмерени на послове посредовања, односно заштите од злостављања. Посредник је неутрална особа која посредује између страна у спору у циљу решавања њиховог спорног односа. Посредник је дужан да поступа независно и непристрасно.³⁷

Предност интерног посредника је познавање радне организације и њеног функционисања, боља доступност странама и лакше прилагођавање термина посредовања. Недостатак је страх од пристрасности, с обзиром да је посредник запослен код послодавца, што га, евентуално, може чинити зависним од њега.³⁸ Интерни посредници, притом, могу да прођу обуке од значаја за правилно поступање у поступку посредовања у споровима поводом злостављања на раду, али је препорука да се изменама и допунама меродавних прописа утврди обавеза усавршавања посредника у области медијације и спречавања злостављања на раду, како би ваљано, квалитетно, одговорно и савесно могли да одговоре захтевима оваквих поступака.³⁹

Екстерни посредници могу се бирати са листе Асоцијације медијатора, Републичког центра за медијацију, Социјално-економског савета, списка медијатора при судовима, листи удружења која се баве посредовањем. Предност екстерне медијације је професионализам и искуство посредника, опште познавање менталног склопа жртве и мобера, поступка рада у споровима са елементима афективног понашања и потпуна независност од послодавца, јер није код њега запослен. Ангажовање посредника

---

³⁶ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 241.

³⁷ Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 16.

³⁸ Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о спречавању злостављања на раду*. Београд: Социјално-економски Савет Републике Србије, 38.

³⁹ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 240–241.

који се професионално бави посредовањем плаћа послодавац.⁴⁰ То може на први поглед довести у сумњу њихову непристрасност, али то су професионалци који морају да се придржавају етичког кодекса посредника, те уколико прекрше нека од одговарајућих правила, могу бити избрисани из регистра посредника.⁴¹

Поверење у стручност и непристрасност посредника пресудно је за ток и исход посредовања. Он треба да буде особа неспорног етичког интегритета и ауторитета, непристрасан на делу, а не декларативно. Пожељно је знање у области радног законодавства, ради разграничења злостављања од других кршења права по посебним законима, познавање психологије мобера и жртве, сензибилисаност за рад са жртвама, препознавање модела понашања и последица које прате злостављање на раду као индикатора постојања злостављања на раду или злоупотребе права на заштиту од злостављања на раду и вештине комуникације, ради неутралисања афективних понашања учесника у поступку.⁴²

ТОК ИНТЕРНОГ ПОСТУПКА ПОСРЕДОВАЊА

Поступак посредовања је затворен за јавност. Подаци прикупљени у току посредовања тајна су и могу се саопштавати само учесницима у поступку и надлежним државним органима у вези са поступком за заштиту од злостављања.⁴³

У захтеву за покретање поступка за заштиту од злостављања треба да се наведу: подаци о подносиоцу захтева, подаци о запосленом који сматра да је изложен злостављању, ако није подносилац захтева, подаци о запосленом које се терети за злостављање, кратак опис понашања за које се оправдано верује да представља злостављање, трајање и учесталост понашања које се сматра злостављањем уз датум када је последњи пут учињено то понашање и докази (сведоци, писана документација, лекарски извештаји, дозвољени аудио и видео записи и др.).⁴⁴

⁴⁰ Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о спречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 38.

⁴¹ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 242.

⁴² Кићановић, О. (2015). *Op. cit.*, 39.

⁴³ Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 17.

⁴⁴ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 247.

Посредник је дужан да поступак води по начелу хитности и оконча га у року од 8 дана, који се из оправданих разлога, уз сагласност страна може продужити до 30 дана. Посредник треба да се, без одуговлачења, упозна са свим околностима спорног односа и да помогне странама да нађу решење – објашњењима, указивањем на околности које нису у складу са законом или подзаконским актима и да, непристрасним понашањем, растерети поступак емоционалног набоја, који прати поремећене међуљудске односе, како би створио могућност објективног приступа околностима. Закон омогућава учешће синдиката у поступку посредовања, ради заштите права запосленог, али само уколико запослени, који сматра да је злостављан, то тражи.⁴⁵

Стране могу да се споразумеју о начину на који ће се поступак посредовања спровести. Ако стране не постигну споразум о начину спровођења поступка, посредник ће спровести поступак посредовања на начин који сматра да је одговарајући, имајући у виду околности спорног односа и интересе страна у спору, уз поштовање начела хитности. Посредник може да води заједничке и одвојене разговоре са странама у спору, као и да уз сагласност једне стране другој пренесе и предочи предлоге и ставове о појединим питањима. Посредник може да даје предлог могућих начина за решавање спора, али не може странама у спору да намеће решење. Уколико оцени да прети опасност од наступања ненакнадиве штете запосленом који сматра да је изложен злостављању, посредник може послодавцу доставити образложену иницијативу за предузимање одређених мера до окончања поступка за заштиту од злостављања.⁴⁶

Поступак посредовања пролази кроз фазе (почиње заједничким састанком ради легитимисања страна и договора о правилима поступка, потом се проблем идентификује, анализира и налазе се прихватљиве опције за споразум. Посредник треба да помогне у формулисању споразума, не сме утицати на садржај, али може каналисати – указивањем на незаконитост, нереалност и нерационалност појединих воља/жеља. Последња фаза посредовања је закључивање споразума, ако посредовање успе, или обустава, ако не успе.⁴⁷ На закључивање, дејство и престанак споразума закљученог у поступку посредовања сходно се примењују

---

⁴⁵ Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о сиречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 40.

⁴⁶ Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 18.

⁴⁷ Кићановић, О. (2015). *Op. cit.*, 41.

одредбе Закона о облигационим односима којима се уређује вансудско поравнање.⁴⁸

Посредник може слободно да бира начин на који ће водити поступак, било на заједничким или на одвојеним састанцима. Уколико се састаје са странама спора одвојено, посредник мора да води рачуна шта преноси другој страни и да ли за то има сагласност, дакле, врло је важно да посредник преноси предлоге и ставове о појединим питањима, уз сагласност одређене стране. На одвојеним састанцима посредник сазнаје узроке спора, шта је био окидач који је довео до спора, док на заједничким састанцима настоји да доведе стране до договора. Посредник рационализује ставове страна, који су понекад под негативним емотивним набојем, чак и ирационални, помаже у анализи предложених решења, указујући на незаконитости, нереалности, неекономичности, као и предлоге решења која су тешко остварива у пракси, помаже у формулисању споразума и механизма за надзор над применом споразума.⁴⁹

Уколико процени да је у тој фази постигнут максимум сагласности воља, посредник може предложити странама да закључе споразум којим би делимично решили спор, у делу за који су се договорили да је неспоран. Ову могућност Закон не предвиђа изричито, али се свакако може применити, не ускраћујући могућност да се у другим деловима обезбеди судска заштита.⁵⁰

У постизању циља посредовања – закључењу прихватљивог споразума за обе стране, посредник може водити заједничке и одвојене разговоре, активно учествујући у откривању суштине и узрока спорног односа хронологијом догађаја, при чему треба да допринесе приближавању и разумевању сучељених ставова и изналагању компромиса, поштујући интересе страна.⁵¹

У одвојеним разговорима, посредник може утврдити флексибилност стране, могућност попуштања или разлоге неприхватања у одређеним деловима и предочити последице конкретног става. Посредник не сме, без одобрења, преносити ставове са одвојених састанака другим учесницима (то би била повреда начела поверљивости), али ако сматра да би изношење неке чињенице помогло хармонизацији и решењу спорне

⁴⁸ Закон о посредовању у решавању спорова *Службени гласник РС*, бр. 55/2014), чл. 28.

⁴⁹ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 245.

⁵⁰ Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о сјречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 41.

⁵¹ *Ibid.*, 42.

ситуације, може то предочити, са циљем да добије сагласност да пренесе одређене чињенице и ставове. Како је један од узрока злостављања на раду и лоша комуникација, посредник треба да помогне и у формулисању захтева, радњи и чињеница које могу бити разматране на заједничким састанцима.⁵²

Посредник, дакле, усмерава поступак посредовања договором са странама у поступку, настојећи да релаксира емоционалност, негативност и нереалност у очекивањима страна, трудећи се да их усмери првенствено ка решењу, уз неутралисање жеље за осветом и победом над другом страном.⁵³

Он не може наметати ни доносити решења, јер је споразум ваљан и правно исправан само ако представља сагласност воља – страна потписница, учесника у посредовању. Међутим, улога посредника у изналажењу и избору могућности које ће садржати споразум често је пресудна, јер непристрасно и неутрално предочава реалне позиције свих учесника, па ће постигнути споразум бити остварљив у примени.⁵⁴

Осим тога, поступак посредовања може се окончати и на начин да нека од страна у поступку повуче сагласност о избору посредника, након чега посредник доноси обавештење и доставља га странама у спору и послодавцу. Исто обавештење доноси и посредник у случају да поступак посредовања није успео, јер се стране нису сагласиле о личности посредника.⁵⁵

Поступак посредовања може се окончати и одлуком посредника о обустави поступка, јер даљи поступак није оправдан, будући да су стране и даље на својим почетним позицијама и да нема простора за померање, попуштање и прихватање минимума предлога супротне стране. У оба ова случаја, када имамо изјаву стране о одустајању од даљег поступка, о чему посредник доноси обавештење, као и у случају одлуке посредника о обустави поступка, сматраће се да поступак посредовања није успео.⁵⁶

Докази који се могу користити у интерним поступцима посредовања утврђују се на почетку посредовања са странама у поступку. То могу бити сви законити докази, као медицинска документација, изјаве сведока, имејл комуникација, смс поруке и слично. Одлука жртве да

---

⁵² Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о сјрецавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 41.

⁵³ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 246.

⁵⁴ Кићановић, О. (2015). *Op. cit.*, 42.

⁵⁵ Глигорић, С. (2021). *Op. cit.*, 246.

⁵⁶ *Ibid.*

проговори о томе што јој се дешава и сведока да то потврде, врло су тешке одлуке, јер увек носе са собом страх од одмазде. Стога је тешко обезбедити изјаве сведока, како у интерном поступку код послодавца, тако и у судском поступку за заштиту од злостављања на раду.⁵⁷

ОКОНЧАЊЕ ПОСТУПКА ПОСРЕДОВАЊА

Поступак посредовања окончава се у року од осам радних дана од дана одређивања, односно избора посредника: закључивањем писменог споразума између страна у спору, одлуком посредника, после консултације са странама, да се поступак обуставља, јер даљи поступак није оправдан, односно изјавом стране у спору о одустајању од даљег поступка. Из оправданих разлога рок за окончање поступка посредовања може се продужити на максимално 30 дана од дана одређивања, односно избора посредника.⁵⁸ Сматра се да поступак посредовања није успео ако стране у спору не одреде, односно не изаберу посредника,⁵⁹ односно одлуком посредника, после консултације са странама да се поступак обуставља јер даљи поступак није оправдан, или изјавом стране у спору о одустајању од даљег поступка.⁶⁰

У случају закључивања писменог споразума између страна у спору, послодавац је дужан да подносиоцу захтева и запосленом који сматра да је изложен злостављању ако није подносилац тог захтева, достави обавештење да поступак посредовања није успео.⁶¹

Споразум нарочито садржи мере које су усмерене на престанак понашања које представља злостављање, односно искључење могућности настављања таквог понашања – злостављања. Дејство споразума постигнутог у поступку посредовања зависи од воље страна у спору, ако је споразумом обухваћено уређивање понашања у њиховом међусобном односу. Споразум може садржати препоруке послодавцу у погледу отклањања могућности настављања злостављања (премештај запосленог у другу радну околину или друге мере које се тичу статуса и права

⁵⁷ Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 248.

⁵⁸ Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 19.

⁵⁹ *Ibid.*, чл. 15, ст. 3.

⁶⁰ *Ibid.*, чл. 19, ст. 1, т. 2. и 3.

⁶¹ *Ibid.*, чл. 19, ст. 1, т. 1.

страна у спору). Послодавац може прихватити наведене препоруке ако су у складу са законом и његовом пословном политиком.⁶²

Споразум може садржати и препоруку послодавцу, којом би превенирао даље злостављање на раду, било према лицу у поступку или генерално. Ова препорука није обавезујућа, уколико послодавац сматра да она није у духу пословне политике и да би ефекти прихватања препоруке били несразмерно мали у односу на поремећај који би извршењем препоруке могао настати у пословању (нпр. то би био премештај руководиоца сектора, због мобирања једног од запослених). И овде долази до изражаја вештина посредника, који би требало да нађе и предложи меру којом се најбоље постиже циљ, а најмање ремети процес рада.⁶³

Мада Закон изричито не предвиђа, али и не искључује да стране могу споразумом уредити и друге околности које доприносе побољшању међуљудских односа и ублажавању или уклањању штетне последице, укључујући материјалну, нематеријалну и емоционалну сатисфакцију лица које је претрпело злостављање.⁶⁴

Стране споразумом могу постићи сагласност по свим основима тужбеног захтева. Начин обештећења лица које је трпело злостављање стране могу уредити у оквиру свих допуштених диспозиција, у складу са јавним интересом. На тај начин споразум може трајно и коначно решити све спорне ситуације и последице злостављања и предупредити судски спор.⁶⁵

Право на подношење захтева за заштиту од злостављања код послодавца (захтев може поднети запослени који сматра да је изложен злостављању, представник синдиката, лице надлежно за послове безбедности и здравља на раду, представник запослених за безбедност и здравље на раду или одбор за безбедност и здравље на раду, уз писмену сагласност запосленог који сматра да је изложен злостављању)⁶⁶ застарева у року од шест месеци од дана када је злостављање учињено. Рок почиње да тече од дана када је последњи пут извршено понашање које представља злостављање. За време трајања рока и за време вођења поступка посредовања не теку рокови застарелости прописани законом за утврђивање одговорности запосленог за непоштовање радне

---

⁶² Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 21.

⁶³ Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о спречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 45.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Закон о спречавању злостављања на раду, *Op. cit.*, чл. 13. и чл. 14, ст. 1.

дисциплине, односно повреду радне дужности.⁶⁷ Рок од шест месеци од последњег злостављања је преклузиван. Претходно трајање злостављања представља квалификаторну околност, јер погоршава положај лица које је тражило заштиту и саму последицу, код накнаде штете повећава износ. За време посредовања код послодавца рок не тече, што је важно у случају покретања судског поступка, јер се рок застарелости продужава за тај период. Закон о раду познаје субјективни и објективни рок у коме се може покренути поступак за утврђивање повреде радне дисциплине и радне дужности (три месеца од сазнања која могу бити основ отказа или шест месеци од дана када се наведена повреда десила). Ови рокови предвиђени су чл. 184. Закона о раду, а везују се за отказ уговора о раду из чл. 179, ст. 1, т. 2. и 3. У Закону о државним службеницима, који предвиђа дисциплинску одговорност за повреду дужности, рокови застарелости су објективни: 1 година од извршења лакше и 2 године од извршења теже повреде. Наведени рокови односе се на покретање поступка на иницијативу послодавца, док се рок од шест месеци од злостављања везује за право запосленог.⁶⁸

ЗАКЉУЧАК

Као што је речено, злостављање на раду је појава која је присутна током читаве историје људског рода. У том смислу, готово је немогуће у потпуности искоренити ову друштвену аномалију. Једино је могуће деловати превентивно израдом прописа који уређују односе у радном окружењу или омогућити ефикасне методе решавања спора поводом злостављања на раду. Када је реч о насиљу на радном месту, код нас као и у другим земљама, традиционално је пажња била посвећивана физичком насиљу на радном месту и оно је подразумевало инцидентне ситуације физичког сукоба. Међутим, подаци последњих година показују да је психичко насиље на радном месту постало много израженија појава која, такође, доводи до последица по здравље жртве и да је потребно јасно раздвајање ових појмова.⁶⁹

⁶⁷ Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010, чл. 22.

⁶⁸ Кићановић, О. (2015). *Коментар Закона о спречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије, 46.

⁶⁹ Трипковић, М. (2009). Психичко злостављање на радном месту: анализа рада Службе ВДС инфо и подршка жртвама у 2008. години. *Темца*, 19.

Од великог и пресудног значаја јесте интересовање државе да кроз законе регулише материју која се односи на злостављање на раду. Ови закони омогућавају основе мирног решавања радних спорова.

У случају настанка конфликта у радном окружењу веома је битно знати технике којима се овакве ситуације могу решити. Мирно решавање радних спорова поводом злостављања на раду нуди далеко највише могућности да се сукоб који настане на радном месту реши.

Да би се уопште могло приступити решавању спорова поводом злостављања на раду, од нарочитог је значаја одредити да ли одређено понашање можемо дефинисати као злостављање на раду. Када се одређено понашање квалификује као злостављање на радном месту, тој врсти проблема мора се приступити на посебан начин. У зависности од околности и специфичности конкретног догађаја приступа се избору методе решавања проблема.

Најједноставнији начин решавања проблема јесте мирењем и преговарањем. У овакав начин решавања спорова укључује се трећа особа или особе које би својим знањем или ауторитетом могле да нађу компромис између две стране. Ове особе треба да имају стручност у овој области како би могле да реше одређени проблем. Оне не доносе одлуке већ усмеравају сукобљене стране да сами нађу заједничко решење посредовањем у овом проблему.

Методe мирног решавања радних спорова поводом злостављања на раду заправо треба користити у свим ситуацијама у којима постоји простор за такав начин деловања. Тек уколико ниједан од ових метода не даје резултате, стране у спору своја права могу тражити путем суда.

ЛИТЕРАТУРА

- Глигорић, С. (2021). *Злостављање на раду – кључни раднојравни аспекти*, докторска дисертација (необјављена). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Јашаревић, С., Божичић, Д. (2019). Заштита од насиља и узнемиравања на раду у међународним правним стандардима. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 3/2019, 785–802.
- Кићановић, О. (2015). *Коментари Закона о сиречавању злостављања на раду*. Београд: Социјалноекономски Савет Републике Србије.
- Ковачевић, Љ. (2016). *Појам злостављања на раду у законодавству и судској пракси Републике Србије*. Игњатовић, Ђ. (ур.), *Казнена реакција у Србији*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 214–242.

- Ковачевић, Љ., Новаковић, У. (2018). Мирно решавање спорова поводом дискриминације запослених по основу породичних дужности. *Право и привреда*, vol. LVI, бр. 7–9/2018, 431–460.
- Коић, Е., et al. (2003). Mobing. *Radna sigurnost*, br. 7/2003, 1–21.
- Lerouge, L. (2010). Moral harassment in the workplace: French law and European perspectives. *Comparative Labour Law & Policy Journal*, 110.
- Миловић, М. (2017). *Судска заштита од злостављања на раду, са посебним освртом на судску праксу Вишег и Апелационог суда у Новом Саду*, мастерски рад (необјављен). Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Pražetina Kaleb, R. (2012). Oblici mobinga i sudska zaštita žrtava mobinga. *Policajska sigurnost*, vol. 21, бр. 4/2012, 823–836.
- Steinberg, M. (2017). Strength and weakness of the Swedish legislation regarding to psychosocial risks. *Psychosocial risks in labour and social security law*, Lerouge L. (ed.). Springer, Switzerland, 105–121.
- Тошић, Д. (2014). Злостављање на раду – законска регулатива и осврт на злостављање жена. *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, 170–185.
- Триповић, М. (2009). Психичко злостављање на радном месту: анализа рада Службе ВДС инфо и подршка жртвама у 2008. години. *Темпа*, 19–31.
- Uzelac, A. (2004). Mirenje kao alternativa suđenju. *Mirenje u građanskim, trgovačkim i radnim sporovima*, Uzelac, A., Gotovac, V. et al. (ur.). Zagreb: TIM Press, 1–12 (15–32).

Извори права унутрашњег порекла

- Закон о спречавању злостављања на раду, *Службени гласник РС*, бр. 36/2010.
- Закон о посредовању у решавању спорова, *Службени гласник РС*, бр. 55/2014.

Stevan Adžić*
Bar Association of Belgrade
ORCID: 0009-0005-6743-4086

PROCEDURE FOR PROTECTION AGAINST WORKPLACE HARASSMENT AT THE EMPLOYER LEVEL IN DOMESTIC LAW**

ABSTRACT: This paper analyses the effectiveness of mechanisms for workplace harassment protection in Serbia, with the aim of improving the legal and organisational framework. The research focuses on mediation processes as an alternative dispute resolution method that can contribute to more efficient and fair treatment of employees. Special attention is given to internal procedures that employers can implement to combat harassment and protect their employees. The paper also considers how successful resolutions of these issues can positively impact the work environment, creating a healthier and more productive atmosphere. Through this analysis, concrete guidelines are provided for enhancing worker protection and promoting overall well-being in the workplace. With this research question, the paper addresses a significant topic that requires a comprehensive approach, including legislative, organisational, and social aspects.

Keywords: workplace dispute resolution, workplace harassment, mediation, negotiation

---

* e-mail: stevanadzic91@gmail.com, Lawyer.

** The paper was received on September 2, 2024, and it was accepted for publication on October 8, 2024.

The translation of the original article into English is provided by the *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.

INTRODUCTION

Workplace harassment is a serious issue that can have far-reaching consequences for the employee. The aim of this paper is to examine the structure and effectiveness of existing mechanisms for protection against workplace harassment in the Republic of Serbia.

The structure of the paper is methodically constructed to systematically address all relevant topics, including a precise definition of workplace harassment, which is essential for understanding the full scope of the issue. The paper then proceeds to discuss dispute resolution through mediation, exploring how mediation can serve as an effective method for resolving workplace conflicts. The next step in the process is the initiation of an internal mediation procedure, where the procedures employers may establish within their organizations are analysed. The course of the internal mediation procedure is examined in detail, with particular focus on the steps that must be taken to ensure fairness and transparency.

Finally, the conclusion of the mediation process is the final phase, during which the success of the procedure and its impact on the work environment are evaluated. The paper will also consider the subject matter, which includes specific instances of workplace harassment, as well as the goal, which is aimed at promoting a healthy and safe working environment.

The issue this paper examines is complex and requires a comprehensive approach that incorporates legislative, organisational, and social dimensions. The paper seeks to offer clear guidelines and recommendations that will contribute to better protection of workers from workplace harassment and the creation of a desirable working atmosphere.

DEFINING THE TERM WORKPLACE HARASSMENT

Workplace harassment is a phenomenon that has existed throughout human history, ever since individuals have harboured desires for power, domination, and the humiliation of others, often driven by emotions such as jealousy, hatred, envy, etc.¹ Although violence has accompanied labour for centuries, regardless of the form in which work was performed, it is only in modern labour legislation that this phenomenon has been granted a legal and

---

¹ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 97.

institutional framework.² Growing market competitiveness and increasing globalisation have influenced the advancement of this issue, which has led to job insecurity and the expectation of worker flexibility, factors that have contributed to more frequent workplace harassment.³

Various terms are used in literature to describe this negative social phenomenon, many of which are synonymous. Of these, the term mobbing, despite being of English origin, has become the most commonly used in the Serbian language.⁴ In English, the term bullying is used alongside mobbing, typically referring to physical violence and threats, most often associated with violence in schools, where students, typically older ones, harm younger peers.⁵ Mobbing is considered a more harmful phenomenon than bullying because it is carried out systematically, in a more complex and subtle manner, indirectly, and over a longer period. Further, mobbing is perpetrated by multiple individuals, is a more intense violation of a person's dignity and health, and frequently leads to employees leaving their jobs or, in some cases, to suicide. It is not uncommon for mobbing to target responsible, conscientious (e.g., whistleblowers), and highly capable employees.⁶

The specific nature of the employment relationship, which is best expressed through the employee's subordination to the employer's authority (managerial, regulatory, and disciplinary), creates fertile ground for the disruption of interpersonal relations at work, due to the risk of the more powerful party abusing its authority.⁷

Conflict in the workplace refers to differences in attitudes, opinions, and perceptions related to the organisation of work processes and the understanding of interpersonal relationships. Such conflicts can arise at various levels: interpersonal, organisational, and international. Conflicts can also emerge as differences in general attitudes, opinions, and values, which makes them the result of diverse cultural, educational, and familial value systems. Conflict, in

---

² Milović, M. (2017). *Sudska zaštita od zlostavljanja na radu, sa posebnim osvrtom na sudsku praksu Višeg i Apelacionog suda u Novom Sadu*, master's thesis (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 7.

³ Pražetina Kaleb, R. (2012). Oblici mobinga i sudska zaštita žrtava mobinga. *Policijska sigurnost*, 21(4), 824.

⁴ Milović, M. (2017). *Op. cit.*, 7.

⁵ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 60.

⁶ Jašarević, S., Božičić, D. (2019). Zaštita od nasilja i uznemiravanja na radu u međunarodnim pravnim standardima. *Annals of the Faculty of Law in Novi Sad*, no. 3/2019, 789.

⁷ Kovačević, LJ. (2016). Pojam zlostavljanja na radu u zakonodavstvu i sudskoj praksi Republike Srbije, in: Ignjatović, Đ. (ed.), *Kaznena reakcija u Srbiji*. Faculty of Law, University of Belgrade, 217.

this sense, can be constructive and stimulating, giving rise to new ideas and values. However, workplace harassment is always destructive, as it destroys the victim, their personality, health, professional integrity, and dignity.⁸

At its core, workplace harassment is a disruption of interpersonal relations and a serious violation of human dignity at work and the right to work as a fundamental socio-economic right.⁹ It is a form of psychological harassment that occurs in the workplace, whereby the victim is systematically and continuously subjected to harassment over an extended period of time.¹⁰

Defining the concept of psychological harassment at work is an extremely delicate task, which is why some legislators choose not to define the term at all, while the majority of those that do opt for broad definitions that allow courts to interpret the term flexibly.¹¹

Workplace harassment, as a form of psychological terror in professional life, particularly refers to hostile and unethical communication by one or more individuals directed in a targeted way towards, most often, a single person, who, as a result of the harassment, is rendered helpless and unable to defend themselves from ongoing abusive behaviour.¹² Victims of mobbing often experience mood disorders such as depression, anxiety, crying spells, and panic attacks. There may also be changes to their psychophysiological balance, resulting in headaches, sleep disturbances, and dizziness. Behavioural disorders may also arise: aggression (toward others or oneself), eating disorders, increased alcohol consumption, excessive smoking, uncontrolled use of medication, and social withdrawal. Of course, the severity of these consequences depends on the intensity and duration of the mobbing, as well as on the personality of both the perpetrator and the victim.¹³

Psychological harassment at work, in the form of bullying and intimidation, induces fear and prolonged, constant stress in the victim, thereby violating the employee's personality, reputation, dignity, physical and professional integrity, and health.¹⁴ For example, a targeted employee may be

---

⁸ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 108.

⁹ Milović, M. (2017). *Sudska zaštita od zlostavljanja na radu, sa posebnim osvrtom na sudsku praksu Višeg i Apelacionog suda u Novom Sadu*, master's thesis (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 9.

¹⁰ Gligorić, S., *Op. cit.*, 73.

¹¹ Kovačević, L.J. (2016). Pojam zlostavljanja na radu u zakonodavstvu i sudskoj praksi Republike Srbije, in: Ignjatović, Đ. (ed.), *Kaznena reakcija u Srbiji*. Faculty of Law, University of Belgrade, 219–220.

¹² Gligorić, S., *Op. cit.*, 12.

¹³ Tošić, D. (2014). Zlostavljanje na radu – zakonska regulativa i osvrt na zlostavljanje žena. *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*, 180.

¹⁴ Gligorić, S., *Op. cit.*, 118–119.

constantly interrupted or ignored when speaking, as if they do not exist. Conversations abruptly stop when the victim enters a room. The victim is excluded from social life at work (e.g., they are “forgotten” when invitations to celebrations or events are sent, or ignored during breaks). Their presence at work is monitored more or less stringently than is customary in that environment. The victim may be relocated to an office removed from other colleagues’. They may be assigned meaningless tasks beneath their professional qualifications, or duties they cannot possibly complete, or they are constantly given new responsibilities. Important information is withheld from them. The victim is subjected to constant criticism, blamed for mistakes they did not make, or held accountable for things the aggressor deliberately removed or damaged. Their work is unjustly devalued. Persistent jokes are made about their speech, posture, gait, clothing, appearance, private life, nationality, gender, race, and so on. Unverified rumours, slander, and insults are spread in an attempt to shame the victim, with negative remarks regarding their entire life, work, and privacy (e.g., fabricated sexual scandals). The opportunity for apology is denied. Sometimes all means of belittlement and criticism are used, including threats communicated in writing or by telephone, often escalating into terroristic phone calls. In some cases, sexual or physical assaults also occur. The ultimate goal is to psychologically humiliate and completely destroy the victim.¹⁵

Such a situation becomes torment for the victim. Due to the high frequency and prolonged duration of hostile behaviour, the harassment leads to significant mental, psychosomatic, and social suffering.¹⁶ As apathy and a lack of willpower set in, the victim often gradually cuts ties with all the groups and communities to which they belong, ultimately becoming completely isolated, without any desire for social contact, activities, or any form of enjoyment, as a result of enduring long-lasting and gruelling abuse.¹⁷

---

¹⁵ Koić, E., *et al.* (2003). Mobing. *Radna sigurnost*, no. 7/2003, 3.

¹⁶ Pražetina Kaleb, R. (2012). Oblici mobinga i sudska zaštita žrtava mobinga. *Policijska sigurnost*, 21(4), 825.

¹⁷ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 94.

WORKPLACE HARASSMENT DISPUTE RESOLUTION VIA MEDIATION

Mediation is a process in which the parties to an employment relationship seek to resolve a dispute through negotiation, with the assistance of a third party (or parties) which assists them reaching an agreement.¹⁸ The mediator does not resolve the dispute, rather, they lead and direct the parties toward a shared solution. All actions of the neutral mediator are aimed at enabling the disputing parties to reach their own resolution, that it reflects their mutual will and marks the permanent conclusion of the dispute.¹⁹ Although largely dependent on the specific circumstances of each case, mediation can generally be considered a suitable and, in some instances, even a powerful method for resolving workplace disputes.²⁰

The goal of mediation is the “reconciliation” of the parties involved.²¹ According to some authors, the purpose of mediation is to foster respect for employees’ rights and promote healthy workplace practices from a preventive perspective, rather than narrowly focusing on damage compensation or medical care.²² Reconciliation can restore the situation as closely as possible to the state it was in before the conflict and it also allows the parties to actively structure their relationship so that continued cooperation is possible. This is particularly important in contexts where the parties are recommended or expected to continue acting in the same environment, engage in professional or personal interactions, or even collaborate as partners.²³

Initiating a harassment protection procedure with the employer or participating in such a procedure cannot serve as grounds for placing an employee in a less favourable position regarding the exercise of rights or the assumption of obligations and responsibilities arising from employment; in particular, this includes initiating proceedings to determine the employee’s disciplinary or material liability, termination of the employment or other contractual labour

---

¹⁸ Kovačević, LJ., Novaković, U. (2018). Mirno rešavanje sporova povodom diskriminacije zaposlenih po osnovu porodičnih dužnosti. *Pravo i privreda* LVI (7–9), 455.

¹⁹ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 240.

²⁰ Kovačević, LJ., Novaković, U. (2018). *Op. cit.*, 455.

²¹ Gligorić, S., *Op. cit.*, 239.

²² Lerouge, L. (2010). Moral harassment in the workplace: French law and european perspectives. *Comparative Labour Law & Policy Journal*, 109.

²³ Uzelac, A., Gotovac, V. et al. (ed.). (2004). *Mirenje kao alternativa suđenju. Mirenje u građanskim, trgovačkim i radnim sporovima*. Zagreb: TIM Press, 1–12, 9.

relationship, or declaring the employee redundant.²⁴ Even if the parties fail to reach an agreement, they may still experience certain benefits from mediation, as the mere process of explaining their respective positions can reduce tensions (by resolving some disputed issues or improving the mutual understanding of each other's positions), while any unresolved issues can be addressed through other methods.²⁵

Voluntary participation, equality, engagement and being present in the mediation, the exclusion of the public, confidentiality, and mediator impartiality are the principles of mediation. Equality counterbalances the factual power imbalance between an employer and an employee, equalising their positions by enabling a neutral third party to guide them toward resolution. Regarding voluntary participation, it should be noted that in internal mediation procedures there is an exception to the principle of voluntariness.²⁶

On the other hand, mediation is not an appropriate method of dispute resolution if the parties disagree about all relevant circumstances of the case, if one party refuses to participate actively, or if a party uses the process to delay or obstruct proceedings, or otherwise violates the principles of good conscience and fairness.²⁷

The location of mediation proceedings is not explicitly defined by law, but since this is an internal procedure conducted within an employer's organisation, the location would be the employer's premises. If external mediators are engaged, there are no obstacles for the proceedings to be held at the offices of a mediation association, which could support the consistent application of the principle of impartiality.²⁸

THE INITIATION OF INTERNAL MEDIATION PROCEEDINGS

Internal mediation is a significant protective mechanism available to employees, but also to employers who wish to resolve conflicts within the company, which is an environment where they are the ones exercising managerial, regulatory, and disciplinary authority. This is precisely where the flaws of these procedures may be observed, as the mediator is largely dependent on the

---

²⁴ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 274.

²⁵ Kovačević, LJ., Novaković, U. (2018). Mirno rešavanje sporova povodom diskriminacije zaposlenih po osnovu porodičnih dužnosti. *Pravo i privreda* LVI (7–9), 456.

²⁶ Gligorić, S. (2021). *Op. cit.*, 239.

²⁷ Kovačević, LJ., Novaković, U., *Op. cit.*, 458.

²⁸ Gligorić, S. (2021). *Op. cit.*, 240.

employer since, without the employer's consent and cooperation, any agreement reached or measures proposed cannot be implemented. In such cases, a mandatory internal procedure may only constitute a mere formality devoid of true legal substance, in the sense of a permanent resolution to the dispute. On the other hand, a responsible employer who genuinely values good interpersonal relationships and a respectful work environment will approach the requirement of internal mediation in good faith, aiming to genuinely resolve disputes and eliminate the root causes of behaviour that may lead to workplace harassment, as such behaviour benefits no one, least of all the employer.²⁹

According to some authors, employers have a general obligation to investigate and take action even if an incident of sexual harassment occurred during a business trip, at a conference, or at a company party.³⁰

Internal mediation is mandatory in all situations where the person accused of harassment is not a responsible person within a legal entity or an entrepreneur as a natural person. If the person accused is the responsible person in the legal entity, that is, the employer as a natural person, the employee who believes they are being harassed may submit a request for mediation directly to that person. In such cases, the employee who believes they are being harassed may also initiate proceedings for protection against workplace harassment before the authorised court within the statute of limitation, which is six months from the last instance of harassment, without the obligation to first request mediation with the employer.³¹

And within the six-month statute of limitations for initiating employer-level protection proceedings (starting from the last act of harassment), the employee may also initiate court proceedings without being required to first request mediation with the employer.

The Rulebook on the Rules of Conduct for Employers and Employees Regarding the Prevention and Protection from Workplace Harassment introduces the option of contacting a support person when an employee suspects they are being harassed. This role is not mandated by law and is not an obligation for the employer, but it serves as a helpful filter for further processing. Like the mediator, the support person should enjoy integrity and trust within the workplace. The employer appoints this person but may consult with the union when making the decision.³²

---

²⁹ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 249.

³⁰ Steinberg, M. (2017). Strength and weakness of the Swedish legislation regarding to psychosocial risks, in: Lerouge L. (ed.), *Psychosocial risks in labour and social security law*. Switzerland: Springer, 116.

³¹ Gligorić, S. (2021). *Op. cit.*, 239.

³² Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 34.

Thus, the role of the support person is extremely important for the employer's harassment prevention process. The employee first contacts this person when they suspect they are the target of harassment and the support person's skill in listening and guiding the employee toward a resolution will determine how the protection process unfolds. If well-trained in legal and non-legal frameworks for preventing workplace harassment, support persons might help resolve disputes through informal mediation. Therefore, the importance of their training is crucial, as the experience, skills, and knowledge of support persons can determine how the workplace harassment protection process proceeds and future legal amendments should make such training mandatory. The advice of the support person greatly influences how the person that believes they are being harassed acts, that is, whether they will file a request for protection against workplace harassment.³³

Upon receiving a request for protection against workplace harassment, the employer is obligated to propose mediation to the parties involved within three days of receiving the request and the employer may also accept a request for mediation within the same time frame. The employee who believes they are being harassed, the accused employee, and the employer's representative or the employer and the allegedly harassed employee mutually agree on or choose a mediator within three days of receiving the employer's proposal.³⁴

Both the victim and the mediator are generally interested in a swift resolution. However, if the perpetrator is a member of management, the employer can delay or obstruct the process in various ways.³⁵

The mediation is led by a mediator agreed upon by the parties and appointed by the employer, who may be either an internal or external mediator. The employer has complete discretion over how to edit the list of available mediators.³⁶

The chosen mediator should be someone trusted by both parties. The mediator can be selected from the employer's list of mediators established through a collective bargaining agreements or from institutions or organizations authorized for mediation. The mediator may also be chosen from the list of mediators of the Social and Economic Council which is compiled upon proposal by social partners or from the list of citizens' associations focused on mediation and protection against workplace harassment. The mediator is a

---

³³ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 265.

³⁴ Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 36/2010, Art. 15.

³⁵ Gligorić, S., *Op. cit.*, 240.

³⁶ *Ibid*, 241.

neutral party facilitating the resolution of the dispute. They are required to act independently and impartially.³⁷

The advantages of an internal mediator include familiarity with the workplace and its functioning, easier access to the parties, and scheduling flexibility. The disadvantage lies in the potential fear of bias, given the mediator's employment by the same employer, which could make them appear dependent.³⁸ Internal mediators may undergo relevant training to handle mediation proceedings concerning workplace harassment, but it is recommended that future legal amendments make advanced training in mediation and harassment prevention a mandatory requirement to ensure mediators can responsibly, competently, and conscientiously manage such proceedings.³⁹

External mediators may be chosen from the list of the Association of Mediators, the Republic Mediation Centre, the Socio and Economic Council, the list of mediators attached to courts, or from associations specialising in mediation. The advantages of external mediators include professionalism and experience, a general understanding of the psychological dynamics of both the victim and the harasser, familiarity with emotional behaviour patterns in disputes, and complete independence from the employer, as they are not employed by the company. The employer pays the cost of hiring a professional mediator.⁴⁰ While this may raise initial doubts about the mediator's impartiality, these are professionals bound by a code of ethics and any breach of rules could result in their removal from the mediator registry.⁴¹

Confidence in the mediator's expertise and impartiality is crucial to how the mediation proceeds and its outcome. The mediator should be a person of unquestionable ethical integrity and authority, genuinely impartial in practice, not merely claiming to be. It is beneficial if the mediator has knowledge of labour law to distinguish harassment from other violations of rights pursuant to special legislation, has understanding of the psychology of both the harasser and the victim, has sensitivity when working with victims, has the ability to recognize behavioural patterns and consequences indicative of harassment or abuse of the right to protection from workplace harassment, and high communication skills to neutralize emotionally charged behaviour during mediation.⁴²

---

³⁷ Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, Art. 16.

³⁸ Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 38.

³⁹ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 240–241.

⁴⁰ Kićanović, O. (2015). *Op. cit.*, 38.

⁴¹ Gligorić, S., *Op. cit.*, 242.

⁴² Kićanović, O. (2015). *Op. cit.*, 39.

THE COURSE OF INTERNAL MEDIATION PROCEEDINGS

The mediation process is closed to the public. Information gathered during mediation is confidential and may only be disclosed to the participants in the process and competent state authorities in connection with the procedure for protection against workplace harassment.⁴³

The request to initiate a procedure for protection against harassment must include: the applicant's information, information of the employee who believes they are being harassed if not the applicant, the information of the employee accused of harassment, a brief description of the behaviour that is reasonably believed to constitute harassment, the duration and frequency of the behaviour with the date when the behaviour last occurred, and supporting evidence (witnesses, written documentation, medical reports, permitted audio and video recordings, etc.).⁴⁴

The mediator is required to conduct the procedure urgently and complete it within 8 days, but the deadline may be extended to 30 days for justified reasons, with the parties' consent. Without delay, the mediator should become familiar with all circumstances of the disputed relationship and assist the parties in reaching a resolution – through explanations, by pointing out circumstances that are not in accordance with laws or by-laws, and by alleviating, with impartial behaviour, the emotional tension that typically accompanies disturbed interpersonal relations, all in order to enable an objective approach to the situation. The law allows for the participation of trade unions in the mediation process to protect the rights of the employee, but only if the allegedly harassed employee requests it.⁴⁵

The parties may agree on how the mediation procedure will be conducted. If they do not reach an agreement, the mediator will conduct the procedure in a manner they consider appropriate, taking into account the circumstances of the disputed relationship and the interests of the parties, while respecting the principle of urgency. The mediator may hold joint or separate meetings with the parties and, with the consent of one party, convey and present proposals and positions on individual issues to the other. The mediator may propose possible ways of resolving the dispute but cannot impose a solution on the parties. If the mediator assesses that there is a risk of irreparable harm to the employee who believes they are being harassed, they may submit

---

⁴³ Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, Art. 17.

⁴⁴ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 247.

⁴⁵ Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 40.

a reasoned proposal to the employer to take certain measures until the procedure for protection is concluded.⁴⁶

The mediation process goes through several phases (it begins with a joint meeting for the identification of the parties and agreement on procedural rules, after which the problem is identified, analysed, and acceptable settlement options are proposed). The mediator should assist in drafting the agreement but must not influence its content, only guide the process by pointing out legal violations and unrealistic or irrational expectations/desires. The final phase is either concluding a settlement agreement (if mediation is successful) or termination of the procedure (if it fails).⁴⁷ The conclusion, effect, and termination of an agreement reached in mediation are subject to the provisions of the Law on Contracts and Torts that govern extrajudicial settlements.⁴⁸

The mediator is free to choose how to conduct the procedure – either in joint or separate sessions. When meeting parties separately, the mediator must be cautious about what is communicated to the other party and must have consent to share any information, thus, it is important for the mediator to share views and proposals on certain issues, with consent of the relevant party. In separate meetings, the mediator investigates the causes of the dispute and the trigger that led to it, while in joint meetings, the aim is to bring the parties toward agreement. The mediator rationalizes the parties' positions, which may be emotionally charged or even irrational, helps analyse proposed solutions, highlights illegalities, impracticalities, and proposed solutions which are difficult to implement in practise, and assists in formulating agreements and mechanisms for monitoring their implementation.⁴⁹

If the mediator assesses that the maximum agreement of wills has been reached at that stage, they may suggest the parties conclude a partial agreement for the undisputed portion of the conflict. Although the law does not explicitly provide for this, such a partial agreement is permissible and does not preclude seeking judicial protection for the remaining issues.⁵⁰

In working toward the goal of mediation – a mutually acceptable agreement, the mediator may conduct both joint and separate discussions, actively helping uncover the root and causes of the dispute through the chronology of events. They should contribute to bringing the parties closer together,

---

⁴⁶ Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, Art. 18.

⁴⁷ Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 41.

⁴⁸ Law on Mediation in Dispute Settlement, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 55/2014, Art. 28.

⁴⁹ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 245.

⁵⁰ Kićanović, O. (2015). *Op.cit.*, 41.

facilitating mutual understanding, and finding compromise, while respecting the interests of both parties.⁵¹

During separate meetings, the mediator may determine a party's flexibility, willingness to compromise, or reasons for rejecting certain points, and can present the consequences of specific stances. The mediator may not, without permission, disclose views from separate sessions to other participants (this would be a breach of the principle of confidentiality), however, if the mediator believes that sharing certain information could aid resolution, they may request permission to disclose it. As poor communication can also be one of the causes of workplace harassment, the mediator should also assist in formulating demands, actions, and facts that can be addressed in joint meetings.⁵²

Therefore, the mediator guides the mediation process through agreement with the parties, aiming to ease emotional tension, negativity, and unrealistic expectations, attempting to direct the parties primarily toward resolution while neutralizing desires for retribution or victory over the other side.⁵³

They cannot impose solutions or make decisions, as an agreement is valid and legally sound only if it reflects the mutual consent of the participating parties. However, the mediator's role in identifying and selecting viable options for inclusion in the agreement is often crucial, since they neutrally and impartially present the realistic positions of all involved, ensuring that the agreement reached is practically implementable.⁵⁴

Additionally, the mediation process may end if one of the parties withdraws consent to the mediator's appointment, in which case the mediator issues a notice and delivers it to the parties and the employer. The same notice is issued if the mediation fails because the parties could not agree on the mediator's identity.⁵⁵

The process may also be terminated by the mediator's decision if further proceedings are unjustified because the parties remain firmly in their initial positions, leaving no room for compromise or acceptance of even minimal proposals from the opposing side. In both cases, when a party declares withdrawal regarding which the mediator issues a notice or when the mediator decides to terminate the process, it will be considered that the mediation process is unsuccessful.⁵⁶

---

⁵¹ Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 42.

⁵² *Ibid.*, 42.

⁵³ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 246.

⁵⁴ Kićanović, O., *Op. cit.*, 42.

⁵⁵ Gligorić, S., *Op. cit.*, 246.

⁵⁶ *Ibid.*, 246.

The evidence that may be used in internal mediation proceedings is determined at the outset with the parties to the proceedings. It may include any lawful evidence, such as medical records, witness statements, email communications, SMS messages, and the like. A victim's decision to speak out and a witness's decision to testify are very difficult ones, as they always involve fear of retaliation. That is why obtaining witness statements is challenging both in internal procedures and in court proceedings for protection against workplace harassment.⁵⁷

THE CONCLUSION OF MEDIATION PROCEEDINGS

Mediation proceedings are concluded within eight working days from the date the mediator is appointed or selected by: a written agreement between the parties to the dispute; by the mediator's decision, after consulting with the parties, that the proceedings should be discontinued because further mediation is not justified; or by a party's statement declaring their withdrawal from the process. For justified reasons, the deadline for concluding mediation may be extended to a maximum of 30 days from the date of appointment or selection of the mediator.⁵⁸ Mediation is deemed unsuccessful if the parties fail to appoint or select a mediator,⁵⁹ or if the mediator, after consulting the parties, decides to terminate the process due to a lack of justification for continuing, or if a party declares their withdrawal from the process.⁶⁰

In the event of a written agreement between the parties, the employer is obligated to provide notification that mediation was unsuccessful to both the complainant and the employee who believes they were subjected to harassment, if that employee was not the complainant.⁶¹

The agreement particularly includes measures aimed at ending the behaviour constituting harassment, that is, preventing the continuation of such behaviour. The effectiveness of an agreement reached during mediation depends on the parties' willingness to comply when the agreement governs their conduct in relation to each other. The agreement may include recommendations to the employer regarding the prevention of further harassment (such as transferring an employee to a different work environment or implementing

---

⁵⁷ Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Faculty of Law, University of Belgrade, 248.

⁵⁸ Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, Art. 19.

⁵⁹ *Ibid.*, Art. 15, para. 3.

⁶⁰ *Ibid.*, Art. 19, para. 1, items 2) and 3).

⁶¹ *Ibid.*, Art. 19, para. 1, item 1).

other measures concerning the parties' status and rights). The employer may accept the recommendations if they are consistent with the law and the employer's business policy.⁶²

The agreement may also include a recommendation to the employer to prevent future workplace harassment, either toward the involved individual or more generally. This recommendation is not binding if the employer deems it inconsistent with the spirit of the business policy and that the effects of accepting the recommendation would be disproportionately negative compared to the disruption to business operations (e.g., transferring a department head due to mobbing against a subordinate). Here, too, the mediator's skill is crucial in finding and proposing a measure that best achieves the objective with minimal disruption to work processes.⁶³

Although the law does not explicitly provide for it, it also does not exclude the possibility that the parties may agree on other conditions that contribute to improved interpersonal relations and to mitigating or removing harmful consequences, including material, non-material, and emotional satisfaction for the person who experienced harassment.⁶⁴

The parties may reach an agreement on all aspects of the legal claim. The method of compensating the person who experienced harassment may be determined within all allowable discretionary provisions, in accordance with the public interest. In this way, the agreement can permanently and conclusively resolve all disputed issues and consequences of the harassment and prevent court proceedings.⁶⁵

The right to file a request for protection against harassment with the employer (a request may be filed by the employee who believes they are being harassed, a union representative, a person responsible for occupational health and safety, an employee representative for occupational safety and health, or an occupational safety and health committee, with the written consent of the employee alleging harassment)⁶⁶ expires six months from the day the harassment occurred. The deadline begins on the day the behaviour that constitutes harassment last took place. During the period in which the deadline runs and while the proceedings are ongoing, the statutory limitation periods for establishing an employee's responsibility for breaching work discipline or duties do not run.⁶⁷ The six-month period from the last instance of harassment is

---

⁶² Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, Art. 21.

⁶³ Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 45.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, Art. and Art. 14, para. 1.

⁶⁷ *Ibid.*, Art. 22.

preclusive. The prior duration of the harassment is considered an aggravating factor, as it worsens the position of the person seeking protection and increases the harm caused, thereby raising the potential damage compensation amount. While mediation before the employer is in progress, the deadline is suspended, which is important in the event of initiating court proceedings, as the limitation period is extended accordingly. The Employment Act of Serbia recognizes both subjective and objective deadlines for initiating proceedings to determine a breach of work discipline or duty (three months from the date of awareness of events which may justify dismissal or six months from the day the alleged violation occurred). These deadlines are provided in Article 184 of the Employment Act and are linked to termination of the employment contract under Article 179, paragraph 1, items 2 and 3. In the Law on Civil Servants, which provides for disciplinary liability for duty violations, the statute of limitation periods are objective: one year for minor and two years for serious violations. These deadlines apply to proceedings initiated by the employer, while the six-month limit from the occurrence of harassment relates to the right of the employee.⁶⁸

CONCLUSION

As stated earlier, workplace harassment is a phenomenon that has existed throughout the entire history of humankind. In that sense, it is nearly impossible to completely eradicate this social anomaly. It is only possible to act preventively by developing regulations that govern workplace relations or by enabling effective methods for resolving disputes related to workplace harassment. When it comes to workplace violence, both in Serbia and elsewhere, attention has traditionally been focused on physical violence at work, which was generally understood to mean incidents of physical confrontation. However, data from recent years shows that psychological violence in the workplace has become a much more prevalent issue that also has consequences for the victim's health, and there is a clear need to distinguish between the two concepts.⁶⁹

The interest of the state in regulating workplace harassment through legislation is of great and decisive importance. These laws enable the peaceful resolution of labour disputes.

---

⁶⁸ Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia, 46.

⁶⁹ Tripković, M. (2009). Psihičko zlostavljanje na radnom mestu: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2008. godini. *Temida*, 19.

In the event of a conflict in the workplace, it is essential to understand the techniques that can be used to resolve such situations. Peaceful resolutions of labour disputes concerning workplace harassment offer by far the most numerous opportunities to resolve conflict at work.

To even begin resolving disputes over workplace harassment, it is particularly important to first determine whether a particular behaviour can be defined as workplace harassment. Once a specific behaviour is qualified as workplace harassment, that type of issue must be approached in a specific way. Depending on the circumstances and specifics of the event in question, a suitable method for resolution is selected.

The simplest way to resolve the problem is through conciliation and negotiation. This approach involves a third party or parties who, through their knowledge or authority, may help reach a compromise between the two sides. This person should have expertise in the field in order to help resolve the issue. They do not make decisions, but rather guide the conflicting parties toward a mutual resolution through mediation.

Methods for peaceful resolution of labour disputes concerning workplace harassment should, in fact, be used in all situations where there is room for such an approach. Only if none of these methods yield results should the parties seek to protect their rights through the courts.

BIBLIOGRAPHY

- Gligrorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu – ključni radnopravni aspekti*, doctoral dissertation (unpublished). Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade.
- Jašarević, S., Božičić, D. (2019). Zaštita od nasilja i uznemiravanja na radu u međunarodnim pravnim standardima. *Annals of the Faculty of Law in Novi Sad*, no. 3/2019.
- Kićanović, O. (2015). *Komentar Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Belgrade: Social and Economic Council of the Republic of Serbia.
- Kovačević, LJ. (2016). Pojam zlostavljanja na radu u zakonodavstvu i sudskoj praksi Republike Srbije. Ignjatović, Đ. (ed.), *Kaznena reakcija u Srbiji*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade.
- Kovačević, LJ., Novaković, U. (2018). Mirno rešavanje sporova povodom diskriminacije zaposlenih po osnovu porodičnih dužnosti. *Pravo i privreda*, LVI (7–9).
- Koić, E., et al. (2003). Mobing. *Radna sigurnost*, no. 7/2003.
- Lerouge, L. (2010). Moral harassment in the workplace: French law and european perspectives. *Comparative Labour Law & Policy Journal*.
- Pražetina Kaleb, R. (2012). Oblici mobinga i sudska zaštita žrtava mobinga. *Policajska sigurnost*, 21(4).

- Steinberg, M. (2017). Strength and weakness of the Swedish legislation regarding to psychosocial risks. Leroug, e L. (ed.), *Psychosocial risks in labour and social security law*. Switzerland: Springer.
- Tošić, D. (2014). Zlostavljanje na radu – zakonska regulativa i osvrt na zlostavljanje žena. *Glasnik of the Bar Association of Vojvodina*.
- Tripković, M. (2009). Psihičko zlostavljanje na radnom mestu: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2008. godini. *Temida*.
- Uzelac, A., Gotovac, V. et al. (ed.). (2004). *Mirenje kao alternativa suđenju. Mirenje u građanskim, trgovačkim i radnim sporovima*. Zagreb: TIM Press.

Domestic regulations

- Law on the Prevention of Harassment at the Workplace, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 36/2010.
- Law on Mediation in Dispute Settlement, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 55/2014.

**О С Т А Л И П Р И Л О З И И
С А О П Ш Т Е Њ А**

САДРЖАЈ

- Одабрана пракса из области кривичног права:
Прикупљање података из мобилног телефона
у пракси Врховног (Касационог) суда 2014–2024.
/ **283–306**
- Саопштење са седнице Управног одбора одржане
31. 1. 2025. године / **307–311**
- Саопштење са седнице Управног одбора одржане
26. 2. 2025. године / **312–316**
- Саопштење са седнице Управног одбора одржане
28. 3. 2025. године / **317–325**

PRIKUPLJANJE PODATAKA IZ MOBILNOG TELEFONA U PRAKSI VRHOVNOG (KASACIONOG) SUDA 2014–2024.

PRETRESANJE I „PROCESNA SITUACIJA“

Mobilni telefon okrivljenog

Polazeći od odredaba ZKP, VKS je u odluci iz 2017. zaključio da se **sadržaj SMS poruka ne može saznati** uvidom u fotografije ekrana mobilnog telefona okrivljenog, koje su sačinjene od strane policije a **bez naredbe suda**, te da je takvo postupanje suprotno čl. 152, st. 3. ZKP.

Naime, kao nezakonit dokaz u ZZZ označen je *izvod iz komunikacije putem SMS poruka između okrivljenih A i B, preko njihovih mobilnih telefona, koji je sačinjen u formi izveštaja od strane ovlašćenih službenih lica policije, uz znanje i saglasnost javnog tužioca, ali bez naredbe suda*, koja je neophodna u smislu čl. 152, st. 3. ZKP.

VKS je najpre utvrdio da je na glavnom pretresu *pročitana izvod iz ko-*

munikacije, sadržan u izveštaju policije, u kom je navedeno da su *poruke fotografisane* iz mobilnog telefona *jednog od okrivljenih*, učesnika u komunikaciji, a da je potom taj izveštaj dostavljen javnom tužiocu. Međutim, VKS je našao da sudovi *nisu mogli da koriste* u dokaznom postupku *izveštaj koji sadrži izvod iz komunikacije* preko mobilnih telefona okrivljenih, upravo iz razloga što je *sačinjen bez naredbe suda*.

Fotografisanje SMS poruka u mobilnom telefonu jednog od okrivljenih u konkretnom slučaju je *suprotno čl. 152, st. 3. ZKP*, koji izričito propisuje

„...da se pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka, u koje uređaje nesumnjivo, prema stavu Vrhovnog kasacionog suda, spada i mobilni telefon – preduzima na osnovu naredbe suda“.¹

¹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 925/2017, od 28. 9. 2017. godine.

Drugim rečima, izveštaj koji sa drži izvod iz komunikacije, odnosno fotografije razmenjenih SMS poruka između okrivljenih putem mobilnih telefona koje je sačinila policija fotografisanjem ekrana uređaja okrivljenog, kao jednog od učesnika u komunikaciji, ali bez naredbe suda, predstavlja nezakonit dokaz, jer je postupljeno suprotno čl. 152, st. 3. ZKP, koji izričito propisuje da se pretresanje mobilnog telefona preduzima isključivo na osnovu naredbe suda.

Iako je u više odluka istakao da se odredba čl. 152, st. 3. ZKP odnosi na procesni položaj okrivljenog, odnosno na pretresanje njegovog mobilnog telefona, kao uređaja za automatsku obradu podataka okrivljenog,² VKS je „kreirao“ **izuzetak**.

U jednom ZZZ je navedeno da su izveštaj o forenzičkom pregledu lica mesta i forenzička fotodokumentacija nezakoniti, jer *nije bilo određeno naredbom suda da se izvrši pretresanje mobilnog telefona kao uređaja za automatsku obradu podataka u smislu čl. 152, st. 3. ZKP*, iz koje proizlazi da se prikupljanje računarskih podataka iz mobilnog telefona može vršiti samo na osnovu sudske naredbe o pretresanju. Usled toga, ovlašćena službena lica *nisu mogla da vrše uvid u elektronsku komunikaciju koju je okrivljeni vodio preko društvene mreže Facebook*, odnosno da vrše *pretresanje mobilnog telefona kao uređaja za automatsku obradu podataka*.

² Npr., v.: Vrhovni kasacioni sud, presude u predmetima Kzz 1108/2019, od 31. 10. 2019, Kzz 944/21, od 21. 9. 2021, Kzz 1134/2022, od 27. 10. 2022, Kzz 1230/2022, od 17. 11. 2022. i Vrhovni i sud, presuda u predmetu Kzz 389/2024, od 16. 5. 2024. godine.

VKS je, međutim, našao da je u konkretnom slučaju izvršena dokazna radnja **uviđaj na stvari**, u smislu čl. 135. ZKP, za koju nije obavezno postojanje naredbe suda, budući da je **okrivljeni sam predao mobilni telefon policiji**. Takođe, VKS je istakao da je osporena fotodokumentacija *sastavni deo iskaza okrivljenog*.³

U drugom ZZZ je istaknuto da je forenzička dokumentacija, koja se odnosi na fotografije prepiske na mobilnom telefonu, pribavljena na nezakonit način, jer *nije bila izdata naredba suda u smislu čl. 152, st. 3. ZKP*, niti je policija nakon preduzimanja dokazne radnje u predistražnom postupku *o tome obavestila javnog tužioca*, u smislu čl. 287. ZKP. VKS je utvrdio da **je okrivljeni samoinicijativno i dobrovoljno predao svoj telefon i pokazao prepiske na mobilnom telefonu**, koje su zatim fotografisane i uvedene u forenzičku dokumentaciju. Usled toga, VKS smatra da se ne radi o pretresanju telefona kao uređaja za automatsku obradu podataka, nego o **uviđaju na stvari**, u smislu čl. 135. ZKP,

„...a snimljene fotografije predstavljaju deo forenzičke dokumentacije, koja je dokazni materijal u spisima predmeta“, a „koja se ima tretirati kao sastavni deo odbrane okrivljenog“.⁴

Dakle, u situaciji kada okrivljeni samoinicijativno i dobrovoljno preda mobilni telefon, VKS je stanovišta da nije potrebna naredba o pretresanju, nego se vrši uviđaj u smislu čl. 135. ZKP, a fotografije prepiske na mobil-

³ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1378/2021, od 22. 12. 2021. godine.

⁴ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 179/2023, od 2. 3. 2023. godine.

nom telefonu su sastavni deo odbrane okrivljenog.

Mobilni telefon oštećenog lica/svedoka

Policija je fotografisala ekran mobilnog telefona oštećenog lica/svedoka bez naredbe suda

A. Sadržaj poruka **ne može se saznati uvidom u fotografije ekrana** mobilnog telefona oštećenog lica/svedoka, koje su sačinjene od strane policije a **bez naredbe suda** – takvo postupanje je suprotno odredbi čl. 152, st. 3. ZKP:

U ZZZ kao nezakonit dokaz označene su *fotografije SMS poruka* upućenih sa mobilnog telefona okrivljenog na mobilni telefon oštećenog, a koje fotografije su sačinjene *od strane ovlašćenih službenih lica policije* fotografisanjem uređaja *oštećenog, i to bez naredbe suda*.

VKS je utvrdio da je u toku dokaznog postupka na glavnom pretresu *izvršen uvid* u pisane dokaze, između ostalog i u kriminalističko-tehničku dokumentaciju, u kojoj se nalaze i *osporene fotografije SMS poruka*.

Po nalaženju VKS, nižestepeni sudovi *nisu mogli* u dokaznom postupku *da koriste fotografije SMS poruka* upućenih na mobilni telefon oštećenog od strane okrivljenog jer su iste *sačinjene bez naredbe suda*. Ovakvo postupanje je suprotno čl. 152, st. 3. ZKP, koji izričito propisuje da se pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka (pa i mobilnog telefona) preduzima isključivo na osnovu naredbe suda.⁵

⁵ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 928/2017, od 26. 10. 2017. godine.

B. Sadržaj mobilnog telefona **može se saznati uvidom** u fotografije ekrana mobilnog telefona oštećenog lica/svedoka, koje su sačinjene od strane policije a **bez naredbe suda** – ne primenjuje se odredba čl. 152, st. 3. ZKP:

U nekoliko predmeta je branilac osporio fotografije sadržaja prikazanog na ekranu mobilnog telefona koje je sačinila policija, tvrdeći da je preduzeto pretresanje mobilnog telefona oštećenog bez naredbe suda u smislu čl. 152, st. 3. ZKP, ali je **VKS našao da naredba suda nije bila potrebna**.

a) Branilac okrivljenog je istakao u ZZZ da se presuda *ne može zasnivati na odštampanim porukama* okrivljenog, s obzirom na to da je ovaj dokaz *mogao biti izveden jedino shodno čl. 152, st. 3. ZKP*.

Nasuprot takvom navodu, VKS je našao da iz spisa predmeta proizilazi da je sud u toku dokaznog postupka *izvršio uvid u Izveštaj* o forenzičkom pregledu lica mesta MUP, u kome se nalazi *fotografija SMS poruke na mobilnom telefonu* oštećenog, što smatra da predstavlja **uvid u ispravu** – navedeni izveštaj, za koju dokaznu radnju nije potrebno ispunjenje uslova propisanih odredbom čl. 152, st. 3. ZKP.⁶

b) U ZZZ su fotografije ekrana mobilnog telefona oštećenog označene kao nezakoniti dokazi *po načinu pribavljanja*, jer se iz spisa predmeta *ne može utvrditi na koji način ih je tužilac pribavio*, a na kojima se

„...vidi određena prepiska ali se ne može utvrditi pošiljalac ni primalac poruka, da li je reč o poslatim ili primljenim porukama, o kom modelu mobilnog telefona je reč, imei broju mobilnog telefona niti bilo koja druga

⁶ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1178/21, od 4. 11. 2021. godine.

činjenica koja bi dovela u vezu okrivljenu i oštećenog“.

VKS je bez daljnjeg iznete navode ocenio kao neosnovane, i uputio na presudu drugostepenog suda, koji je jednostavno utvrdio da su *fotografije SMS poruka* iz mobilnog telefona oštećenog prikupljene od strane *javnog tužioca u toku istrage*, te prosto zaključio da se radi o **podacima dobijenim sa mobilnih telefona oštećenog**,

„...dakle ne pretresanjem mobilnog telefona okrivljene u smislu odredbe čl. 152, st. 3. ZKP“.⁷

c) Branilac okrivljenog je nezakonitim dokazom označio izveštaj o forenzičkom pregledu lica *jer je bez naredbe suda izvršeno fotografisanje poruka na mobilnom telefonu VV*, iako je ista neophodna za preduzimanje ove dokazne radnje, a s obzirom na to da je u pitanju pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka i opreme, u koje spada i mobilni telefon.

U pogledu ovih navoda VS je uputio na razloge iz drugostepene odluke, u kojoj je zauzeto stanovište da odredba čl. 152, st. 3. ZKP nije povređena, s obzirom na to da u konkretnom slučaju nije vršeno pretresanje, nego

„...uvidaj sadržine sa mobilnog telefona svedoka VV, koji je isti omogućio službenim licima policije u cilju zaštite interesa oštećenog, a kojima je potkrepio svoje usmene tvrdnje vezano za radnje izvršenja krivičnog dela okrivljenog u predmetnom događaju“.⁸

⁷ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1209/2021, od 18. 11. 2021. i Apelacioni sud u Kragujevcu, presuda u predmetu Kž1 326/21, od 8. 6. 2021. godine.

⁸ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 866/2023, od 7. 11. 2023. i Apelacioni sud

Oštećeno lice / svedok fotografisalo ekran svog mobilnog telefona

U više ZZZ branioci okrivljenih su isticali da se presude ne mogu zasnivati na odštampanim fotografijama ekrana mobilnog telefona oštećenog lica/svedoka (skrišotovima) budući da su pribavljeni bez naredbe suda za pretresanje, no VKS je zauzeo stav da se odredba čl. 152, st. 3. ZKP ne odnosi na **procesni položaj oštećenog**.

a) Branilac okrivljenog je u ZZZ navoe da se pobijane presude zasnivaju na dokazu na kome se po zakonu ne mogu zasnivati, i to

„...na odštampanom ekranu mobilnog telefona oštećene sa sadržinom SMS poruka koji je sačinila oštećena, a koje je optuženi navodno uputio oštećenoj sa svog telefona“,

jer je postupljeno *suprotno čl. 152, st. 3. ZKP*.

VKS je ove navode ocenio kao neosnovane, jer *uvid u odštampani ekran mobilnog telefona oštećene* predstavlja

u Kragujevcu, presuda u predmetu Kž1 283/23, od 9. 5. 2023. godine. Inače, u žalbi protiv prvostepene presude u ovom predmetu branilac je ukazao na to da je sud morao izdvojiti kao nezakonit dokaz zapisnik o pretresanju opreme na kojoj se čuvaju elektronski zapisi Odseka za operativnu forenziku, jer je *u naredbi pogrešno naveden i čl. 166. ZKP* koji se odnosi na tajni nadzor komunikacije. Povodom ovih žalbenih navoda, drugostepeni sud je izneo da stoji činjenica „da je pogrešno naveden čl. 166. ZKP u naredbi sudije za prethodni postupak, koji se odnosi na tajni nadzor komunikacije, međutim da *iz sadržine kako zahteva* za donošenje naredbe o pretresanju uređaja za automatsku obradu podataka, tako *i same naredbe* sudije za prethodni postupak, *proizilazi da se radi o dokaznoj radnji pretresanje* uređaja za automatsku obradu podataka i opreme iz čl. 152, st. 3. ZKP“.

dokaznu radnju **uvidaj na stvari**, za koje nije obavezno postojanje naredbe suda.⁹

b) U ZZZ branioca okrivljenog istaknuto je da su pobijane pravosnažne presude isključivo zasnovane na dokazu na kome se po odredbama ZKP ne mogu zasnivati i to na „skrinšotovima“ koji se nalaze u spisima predmeta, iz razloga što se ne radi o fotografijama, nego predstavljaju

„...odštampan tekst u crno-beloj boji na papiru A-4 formata, a za koji punomoćnik oštećene tvrdi da je snimak ekrana telefona svedoka GG, DD i VV, pri čemu originali istih ne postoje i nije ih sačinila policija na osnovu naredbe suda, već ih je odštampana sama oštećena i predala sudu.“

VKS je, međutim, prosto zaključio da odštampani skrinšotovi teksta poruka koje je okrivljeni poslao svedocima predstavljaju **sastavni deo iskaza svedoka**, „koji su svojim iskazima datim na glavnom pretresu potvrdili autentičnost navedenih poruka“.¹⁰

c) „Fotokopija transkripta navodnog razgovora putem SMS poruka“ između okrivljenog i svedoka označena je u ZZZ kao nezakonit dokaz, jer *nije postojala naredba o pretresanju* u smislu čl. 152, st. 3. ZKP. No, VKS smatra da ova odredba i nije povređena, jer se

„...ona odnosi na pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka ili opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi okrivljenog“,

a u konkretnom slučaju nije vršeno pretresanje mobilnog telefona okrivljenog,

⁹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 740/2019, od 10. 9. 2019. godine.

¹⁰ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 726/2020, od 9. 9. 2020. godine.

nego su **dostavljeni podaci dobijeni fotografisanjem ekrana mobilnog telefona svedoka**, kojima se *potkrepljuju navodi privatne tužbe*.¹¹

d) U ZZZ je navedeno da odštampani snimci ekrana mobilnog telefona (skrinšotovi) SMS poruka (navodno poslatih sa mobilnog telefona okrivljenog na mobilni telefon oštećene) i poziva (koje je okrivljeni navodno uputio oštećenoj), a koje snimke je oštećena dostavila policiji na USB-u, kao prilog krivičnoj prijavi, predstavljaju nezakonit dokaz, iz razloga što se *ne zna ko je, kada i kako snimke sačinio*, odnosno pribavljeni su *suprotno odredbi* čl. 152, st. 3. ZKP, jer se mobilni telefon može pretresati samo na osnovu naredbe suda.

VKS je stava da se odštampani „skrinšotovi“ SMS poruka i poziva, u smislu odredbe čl. 2, st. 1, t. 26. ZKP mogu smatrati ispravom i kao takvi se mogu koristiti, odnosno izvesti kao dokaz u krivičnom postupku pa je – nakon što je utvrdio da je prvostepeni sud na glavnom pretresu izvršio uvid u pisane dokaze, pa i u odštampanu verziju podataka sa USB-a, čiji sastavni deo su sporni „skrinšotovi“, a koje je oštećena prezentovala i *dostavila* ovlašćenim službenim licima policije prilikom sačinjavanja krivične prijave protiv okrivljenog – zaključio da ova radnja predstavlja **uvid u isprave**. Dalje je istakao da uvid u isprave, shodno odredbi čl. 138, st. 1. ZKP, predstavlja jedan od načina na koji se vrši dokazivanje ispravom, a da za ovu dokaznu radnju nije potrebno ispunjenje uslova propisanih odredbom čl. 152, st. 3. ZKP. Pri tome,

¹¹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1230/2022, od 17. 11. 2022. godine.

VKS je naglasio, imajući u vidu da se radi o mobilnom telefonu oštećene,

„...odredba čl. 152, st. 3. ZKP u konkretnom slučaju nije, niti je mogla biti povređena, jer se ta odredba odnosi na pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka okrivljenog“.¹²

e) Prema navodima iz ZZZ fotografije SMS poruke između svedoka DD i svedoka oštećene BB predstavljaju nezakonit dokaz jer su pribavljene *protivno odredbi* čl. 152, st. 3. ZKP, koja izričito propisuje

„...da se pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka, u koju spada i mobilni telefon, preduzima po naredbi suda, što u konkretnom slučaju nije urađeno“.

VKS je iz spisa predmeta utvrdio da je sud na glavnom pretresu *izvršio uvid u pisane dokaze*, pa i u kriminalističko-tehničku dokumentaciju MUP RS u kojoj je, između ostalog, i *fotografija SMS poruke* poslate sa mobilnog telefona svedoka DD na mobilni telefon oštećene BB, koje fotografije su upravo *oštećeni BB i oštećeni VV dostavili ovlašćenim službenim licima* prilikom sačinjavanja krivičnih prijava protiv okrivljenog AA.

VKS je našao da

„...odredba čl. 152, st. 3. ZKP nije, niti je mogla biti povređena, s obzirom na to da se ista odredba odnosi na procesni položaj okrivljenog, odnosno da se odnosi na pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka okrivljenog“.

Kako u konkretnom slučaju *nije vršeno pretresanje mobilnog telefona okrivljenog*, nije bilo mesta za primenu čl. 152,

¹² Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1134/2022, od 27. 10. 2022. godine.

st. 3. ZKP, nego se zapravo **radi o podacima dobijenim sa mobilnog telefona oštećenih lica i svedoka**, koje su oni

„...u cilju zaštite svojih interesa *sami prikazali* ovlašćenim službenim licima MUP RS, kojima su *potkrepili svoje usmene tvrdnje* vezano za radnje izvršenja krivičnih dela okrivljenog u predmetnim događajima“.¹³

f) Branilac okrivljenog je u ZZZ kao nezakonit dokaz označio fotografiju iz kriminalističko-tehničke dokumentacije iz razloga što je

„...nastala fotografisanjem telefona, na čijem displeju se u tom trenutku nalazi slika neke žene, čije se lice ne vidi“,

odnosno u pitanju je fotografija fotografije telefona,

„...koja je sitna i nema nikakvih elemenata pomoću kojih se može utvrditi ko se na njoj nalazi“.

Prema stavu odbrane, „fotografija fotografije je kopija te fotografije“, dok „slika koja se našla u telefonu“ predstavlja *elektronski zapis*, pa je u smislu čl. 152, st. 3. ZKP *trebalo izvršiti pretresanje mobilnog telefona radi ekstrahovanja sporne fotografije* iz mobilnog telefona.

Iznete navode VKS je odbio kao neosnovane: nakon što je utvrdio da je sud na glavnom pretresu izvršio uvid u pisane dokaze, pa i u kriminalističko-tehničku dokumentaciju, u kojoj se nalazi i sporna fotografija, našao je

„...da odredba čl. 152, st. 3. ZKP nije, niti je mogla biti povređena, s obzirom na to da se ista odredba odnosi

¹³ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1108/2019, od 31. 10. 2019. godine.

na procesni položaj okrivljenog, odnosno da se odnosi na pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka okrivljenog“.

U konkretnom slučaju VKS je našao da i nije vršeno pretresanje mobilnog telefona okrivljenog. Drugim rečima, u takvoj situaciji ne preduzima se pretresanje, nego se ostvaruje **uvid u fotografije ekrana** mobilnog telefona oštećenog, kao u ispravu. Radi se o *podacima* dobijenim sa mobilnog telefona oštećene, koji je ona u cilju zaštite svojih interesa sama prikazala policiji, i tim podacima je potkrepila svoje tvrdnje vezano za radnju izvršenja krivičnog dela okrivljenog u predmetnom događaju.¹⁴

Kako se odredba čl. 152, st. 3. ZKP odnosi na procesni položaj okrivljenog, odnosno na pretresanje njegovog mobilnog telefona, a ne na procesni položaj oštećenog niti svedoka, fotografija nastala fotografisanjem fotografije prikazane na ekranu telefona oštećene su isprave – nema potrebe za pretresanjem jer je oštećena sama pokazala telefon i omogućila fotografisanje ekrana u cilju zaštite svojih interesa.¹⁵

g) Branilac okrivljenog je kao nezakonit dokaz označio „fotografije SMS i viber prepiske iz mobilnog telefona oštećene“, koje je oštećena kao jedan od učesnika u toj prepisci načinila, snimila na CD i predala policiji.

VS je našao da odredba čl. 152, st. 3. ZKP nije povređena s obzirom

¹⁴ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 944/21, od 21. 9. 2021. godine.

¹⁵ Isto tako, v.: Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 790/2021, od 23. 9. 2021. i Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 287/2024, od 20. 3. 2024. godine.

na to da se ona odnosi na pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka ili opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi *okrivljenog*. U konkretnom slučaju prosto je zaključeno da nije vršeno pretresanje mobilnog telefona okrivljenog, nego su sudu dostavljeni **podaci dobijeni fotografisanjem ekrana** mobilnog telefona svedoka oštećene.¹⁶

PROPUSTI

U VEZI SA PRETRESANJEM

a) Branilac okrivljenog je u ZZZ tvrdio da je zapisnik o pretresanju opreme na kojoj se čuvaju elektronski zapisi nezakonit dokaz *prema načinu pribavljanja* jer je mobilni telefon u policiju *doneo svedok*, a on nije lice ovlašćeno za *prikupljanje dokaza*. Pored toga, izveštaj o prikupljanju podataka iz tog mobilnog telefona i SIM kartice označen je kao „plod otrovnog drveta“, koji je trebalo izdvojiti iz spisa predmeta.

Međutim, VKS je našao da su mobilni telefon faktički pribavila ovlašćena službena lica policije, na zakonit način. Naime, iz čl. 286, st. 1. i 2. ZKP proizlazi da *policija ima pravo da od građana prikuplja predmete koji mogu poslužiti kao dokaz, pa i mobilni telefon*, a

„...stvar je ocene suda u svakom konkretnom slučaju da li će dokaze koji su pribavljeni sprovođenjem navedenih radnji na ovim predmetima, prihvatiti ili ne“.

Kako je mobilni telefon pribavljen na zakonit način, VKS je dalje našao da su dokazne radnje na ovom predmetu

¹⁶ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 389/2024, od 16. 5. 2024. godine.

zakonito sprovedene, pa su i zapisnik o pretresanju i izveštaj o prikupljanju podataka iz mobilnog telefona i SIM kartice zakoniti dokazi.¹⁷

b) Branilac je označio kao nezakonit dokaz potvrde o predmetima privremeno oduzetim od okrivljenih (mobilnim telefonima), jer policija nakon izdavanja potvrde *nije sačinila službenu belešku ili zapisnik* o preduzimanju ove radnje, *niti je* odmah, a najkasnije u roku od 24 sata o tome *obavestila javnog tužioca*. Zbog toga je i zapisnik o pretresanju opreme na kojoj se čuvaju elektronski zapisi nezakonit dokaz, budući da proizlazi iz nezakonito pribavljenih potvrda.

VKS je našao da su ove potvrde pribavljene na zakonit način, radnjama policijskih službenika na koje su oni ovlašćeni, tako da i *po načinu pribavljanja i po svojoj sadržini* predstavljaju *zakonite dokaze*, a da činjenica da ovlašćeno službeno lice policije nije, u skladu sa odredbom čl. 286. ZKP, *nakon izdavanja potvrda o tome sastavilo zapisnik ili službenu belešku, niti je odmah, a najkasnije u roku od 24 sata o tome obavestilo javnog tužioca*,

„...ne čini navedene potvrde o privremeno oduzetim predmetima a priori nezakonitim ni u formalnom, a ni u sadržinskom smislu i nema za posledicu njihovo obavezno izdvajanje iz spisa predmeta“.¹⁸

c) Osporena je zakonitost dokaznog materijala sadržanog u uređaju za automatsku obradu podataka, odnosno telefonu oduzetom od svedoka

oštećenog, jer je pretresanje obavljeno protivno odredbi čl. 300. ZKP: o pretresanju nisu obavешteni okrivljeni i njihovi branioci, niti oštećeni koji je držalac uređaja.

Međutim, VKS je utvrdio da je pretresanje obavljeno nakon što su obavешteni vlasnik telefona, svedok oštećeni i njegov punomoćnik, a koji je obavestio organ postupka da se pretresanje telefona može obaviti u njegovom odsustvu. Što se, pak, tiče *neobaveštavanja okrivljenih i branilaca* o izvođenju ove dokazne radnje, VKS je našao da to *ne čini ovaj dokaz nezakonitim*,

„...već se eventualno može raditi o relativno bitnoj povredi odredaba krivičnog postupka iz čl. 438, st. 2, t. 3. ZKP u vezi sa čl. 300. ZKP, s obzirom da odredbama Zakonika o krivičnom postupku *nije propisano da se na dokazu pribavljenom od strane tužioca bez prethodnog obaveštavanja okrivljenog i njegovog branioca ne mogu zasnivati sudske odluke*“.¹⁹

d) U ZZZ je osporeno pretresanje računara, jer branilac i okrivljeni nisu pozvani a pretresanju su „prisustvovali samo profesionalni svedoci BB i VV, čija je nepristrasnost „unapred upitna“. Međutim, VKS je kao neosnovane odbio ove navode, imajući u vidu da je *odredbom* čl. 152, st. 3. ZKP propisano da se pretresanje može izvršiti uz pomoć stručnog lica, ali *nije propisana obaveza suda da o pretresanju obaveste branioca i okrivljenog*.

Pored toga, branilac je osporio izveštaj MUP o pregledu računara i video

¹⁷ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1153/2018, od 21. 11. 2018. godine.

¹⁸ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1428/2022, od 25. 1. 2023. godine.

¹⁹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz OK 8/21, od 7. 4. 2021. godine.

sнимак приложен уз њега, истакавши да је „*pregled računara*“ извршен 7 дана

„...након претресања рачунара, на основу наредбе за претресање рачунара и то у форми извештаја, при чему је прегледу рачунара присуствовао само сведок GG, а као резултат прегледа рачунара је на главном претресу репродукован и видео-снимак, који представља ’кључан доказ туžилаштва‘“.

С тим у веzi, VKS је утврдио да из списа предмета произилази да оспорени *izveštaj o pregledu računara*

„...sadrži zapravo izveštaj o rezultati-ma pretresa računara“

који је започет по наредби суда, сагласно чл. 155, ст. 2. ZKP,

„...usled čega *dokaz u vidu video-snimka* pribavljenog *ovim pretresom*, nije pribavljen na nezakonit način“.²⁰

e) U ZZZ су као незаконит доказни материјал оспорене SMS поруке садржане у уређајима за аутоматску обраду података, тј. мобилном телефону који је одузет од окривљеног, из разлога што претресање телефона није извршено у складу са наредбом вишег суда, односно *nije izvršeno u roku od 8 dana od dana donošenja naredbe*, како је то наведено у записнику о претресанју, већ неколико месеци након тога.

VKS је утврдио да је претресање телефона одузетог од окривљеног извршено у присуству два пунолетна грађанина као сведока, и то *dan nakon dana izdavanja naredbe* судије за претходни поступак. Далје, утврђено је да је наредбом суда одређено да Служба за специјалне истраžне методе МУП РС обави претресање

„...на околности комуникације путем позива и порука са евидентирањем број[ev]а телефона са којима је комуницирао, времена комуникације, садржине порука и садржине именика мобилних телефона“.

Такође, утврђено је да *izveštaj o prikupljanju podataka* из мобилних телефона и SIM картица окривљеног заиста датан неколико месеци након датума у наредби о претресанју, а да је суд овај извештај,

„...као и наведену наредбу на главном претресу прочитао као доказ и прегледао CD са садржином мобилног телефона.“

Не упуштајући се даље у навode браниоца, VKS је закључио следеће:

„...Kako iz same naredbe proizilazi da je ista obrazložena i da sadrži sve elemente propisane zakonom, te da je pretres mobilnog telefona okrivljenog obavljen u roku od 8 dana, shodno kako чл. 155, ст. 3. ZKP, тако и року остављеном у наредби, по оцeni Vrhovnog kasacionog suda, садржај SMS порука представља законите доказе“.

Такође, бранилац је тврдио да је претресање телефона незаконито јер браниоцу и окривљеном *nije dostavljena naredba* о претресанју *нити су обавештени* о вршењу претреса, те претресанју нису ни присуствовали. Међутим, VKS је нашао да *neobaveštavanje okrivljenog i njegovog branioca* о извођењу ове доказне радње *ne* чини доказе проистекле из те радње *nezakonitim*,

„...већ се евентуално може радити о релативно битној повреди одредба кривичног поступка из чл. 438, ст. 2, т. 3. ZKP, јер је бранилац био у могућности да се упозна са овим доказима, а свакако је упознат са њима на глав-

²⁰ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1102/2021, од 10. 11. 2021. године.

nom pretresu na kom su neposredno izvedeni“.²¹

f) Branilac okrivljenog je u ZZZ naveo da je izveštaj o forenzičkom pregledu lica mesta, kojim je izvršeno fotografisanje i video-snimanje sadržaja mobilnog telefona okrivljenog i narezano na DVD, nezakonit dokaz izveden suprotno odredbama čl. 152–155. ZKP.

Iz spisa predmeta VS je utvrdio da je na osnovu naredbe sudije za prethodni postupak o pretresanju izvršeno i fotografisanje i video-snimanje sadržaja mobilnog telefona, o čemu je sačinjen izveštaj o forenzičkom pregledu lica mesta, na kome je

„...konstatovano da su fotografije i video-snimci sačinjeni ovom prilikom narezani na jedan DVD i dostavljeni uz izveštaj, a da je uviđaju, pored ovlašćenog službenog lica i dva svedoka, bio prisutan i branilac okrivljenog“.

S obzirom na to da je *fotografisanje i video-snimanje sadržaja mobilnog telefona izvršeno na osnovu sudske naredbe*, da je o tome sačinjen izveštaj o forenzičkom pregledu lica mesta, da je fotografisanje i video-snimanje sadržaja narezano na DVD, čime je postupljeno u skladu sa čl. 157, st. 5. ZKP, VS je našao da se radi o zakonitom dokazu.²²

PRETRESANJE ILI VEŠTAČENJE

²¹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1410/2021, od 27. 1. 2022. godine.

²² Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 685/2023, od 5. 7. 2023. godine.

1. Na zakonitost postupanja ne utiče činjenica da li je sud imao u vidu da se radi o pretresanju ili veštačenju.

Tokom 2015. u jednom ZZZ osporen je kao nezakonit dokaz izveštaj specijalnih istražnih metoda – Odeljenja za elektronski nadzor MUP RS, iz razloga što je na predlog javnog tužilaštva sud tek na glavnom pretresu doneo rešenje kojim je određeno izvođenje ovog dokaza, koje branilac okrivljenog smatra nerazumljivim i u suprotnosti sa odredbama ZKP. Naime, prema navodima iz ZZZ, u tom rešenju

„...sud daje naredbu da se odredi pretres uređaja za automatsku obradu podataka i opreme kojom se čuvaju podaci, a istovremeno nalaže i da se izveštai□“,

zbog čega branilac okrivljenog tvrdi da nije jasno da li se

„...u konkretnom slučaju određuje pretres stvari ili veštačenje“.

VKS u obrazloženju svoje odluke ne doprinosi pojašnjavanju ovog važnog, ne samo terminološkog pitanja. Naime, nakon što je konstatovao da je sporni izveštaj pribavljen od nadležnih organa, i to na zahtev suda, što ga po mišljenju VKS čini zakonitim dokazom, uopšte se ne upušta u pravni osnov po kom je izveštaj sastavljen – staviše navodi da

„...sasvim je drugo pitanje (...) da li je sud prilikom pribavljanja ovog dokaza imao u vidu da se radi o pretresu stvari ili veštačenju“,

a potom zaključuje da „ove činjenice ne utiču na zakonitost samog dokaza“, budući da se on odnosi na mobilne telefone okrivljenih i pripadajuće SIM kartice.²³

²³ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 459/2015, od 26. 5. 2015.

2. Izveštaj o prikupljanju podataka iz mobilnog telefona je zakonit dokaz ako je sačinjen na osnovu naredbe suda o pretresanju.

Branilac okrivljenog je istakao da je izveštaj o prikupljanju podataka iz mobilnih telefona i SIM kartica MUP, DP, Uprave kriminalističke policije, Službe za specijalne istražne metode, Odeljenje za elektronski nadzor je nezakonit dokaz, jer je radnja veštačenja mobilnih telefona i SIM kartica okrivljenog preduzeta bez pisane naredbe suda, čime je povređen zakon na štetu okrivljene.

Međutim, VKS je utvrdio da u spisima predmeta postoji naredba suda kojom je na osnovu čl. 152, st. 3. ZKP određeno pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka i opreme na kojima se čuvaju elektronski zapisi, između ostalog i mobilnog telefona oduzetog od okrivljenog. Shodno tome, osporeni izveštaj o prikupljanju podataka iz mobilnih telefona i SIM kartica jeste dokaz pribavljen u skladu sa zakonom.²⁴

3. Zapisnik o pregledu mobilnog telefona je zakonit dokaz ako je sačinjen na osnovu naredbe javnog tužilaštva o veštačenju.

U podnetom ZZZ branilac okrivljenog je osporio zaključak suda, koji je odbio da kao nezakonit dokaz iz spisa izdvoji CD sa narezanim audio-snimkom i razmenjenim SMS porukama, nalazeći da su ovi dokazi pribavljeni na zakonit način u smislu čl. 118. i čl. 121. ZKP, dok je, po mišljenju odbrane, u

konkretnom slučaju policija bez naredbe izvršila pretresanje mobilnog telefona svedoka.

VKS je najpre utvrdio da je naredbom javnog tužilaštva, na osnovu odredbe čl. 118. u vezi sa čl. 121. ZKP, određeno veštačenje mobilnih telefona, koji su privremeno oduzeti od svedoka, a

„...predmet veštačenja je bio utvrđivanje sadržaja svih komunikacija koji se nalaze na navedenim telefonima i audio-zapisa, radi pronalaženja dokaza – tragova važnih za krivični postupak“.

Po ovoj naredbi je Odsek za operativnu forenziku izvršio „pregled“ tri mobilna telefona,

„...kojom prilikom su primenjeni metodi elektronske i informatičke digitalne ekstrakcije podataka, koja je izvršena licenciranim uređajem, kao i elektronska i informatička digitalna analiza i pretraga ekstraktovanih podataka uz pomoć posebno navedenog licenciranog softvera, a koji podaci o prikupljenom sadržaju iz mobilnog telefona se nalaze u elektronskoj formi, na jednom prenosnom mediju, koji je dostavljen u prilogu izveštaja i dato je mišljenje da je utvrđeno postojanje memorisane komunikacije putem poziva i SMS poruka“.

Ceneći zakonitost i pravilnost postupanja javnog tužilaštva, VKS je zaključio da je naredba o veštačenju mobilnih telefona i utvrđivanje sadržaja svih komunikacija, koje se nalaze na navedenim telefonima i audio-zapisima, doneta nakon donošenja naredbe o sprovođenju istrage, zbog čega

„...veštačenje telefonskih aparata predstavlja zakoniti dokaz prema načinu pribavljanja“.

godine.

²⁴ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1344/2019, od 19. 12. 2019. godine.

Takođe, VKS je zaključio da su *SMS poruke iz memorije* telefona izdvojene u skladu sa odredbama čl. 118. i čl. 121. ZKP,

„...na osnovu pregleda mobilnih telefona po naredbi organa postupka – tužilaštva i to licenciranim uređajem za ekstrakciju podataka i uz pomoć licenciranog softvera“.²⁵

Dakle, kako je nakon pokretanja istrage javni tužilac doneo naredbu o veštačenju kojom se nalaže utvrđivanje sadržaja, radi se o zakonitom dokazu, iako su na osnovu te naredbe izvršeni pregled, digitalna ekstrakcija, analiza i pretraga podataka o komunikaciji, a radi pronalaženja dokaza – tragova.

4. Nije potrebna naredba suda za pretresanje kada javni tužilac kao organ postupka naredi veštačenje mobilnog telefona, sadržine memorije i ostvarene komunikacije.

S obzirom na to da *nije postojala naredba suda za pretresanje* uređaja za automatsku obradu podataka, u koje uređaje spada i mobilni telefon, u ZZZ je osporena mogućnost da se kao dokaz koriste zapisnik o veštačenju mobilnih telefona, izvršenom od strane forenzicara na osnovu naredbe višeg javnog tužioca, kriminalističko-tehnička dokumentacija policijske stanice i izvod iz komunikacije putem SMS poruka.

VKS je iz spisa predmeta utvrdio da je javni tužilac izdao *naredbu* Odseku operativne forenzike *da izvrši veštačenje predmetnih mobilnih telefona, sadržine memorije i ostvarene komunikacije,*

„...i na osnovu analize ekstrahovanih podataka iz mobilnih telefona zaklju-

čeno je da je u određenom vremenskom periodu postojala komunikacija između okrivljenih“.

Potom je, pozivajući se na odredbu čl. 113. ZKP, VKS našao da je javni tužilac, kao organ postupka u toj fazi, bio ovlašćen da odredi veštačenje, pa je navode iz ZZZ odbio kao neosnovane, jer se u konkretnom slučaju ne radi o pretresanju iz čl. 152, st. 3. ZKP.²⁶

Međutim, nije sporno da li je javni tužilac bio organ postupka ili ne, a time i nadležan da naredi veštačenje, nego to što je izdata naredba za veštačenje a ne naredba za pretresanje.

5. Prikupljanje sadržaja iz mobilnog telefona veštačenjem na osnovu naredbe javnog tužioca, a ne pretresanjem na osnovu naredbe suda, u skladu je sa zakonom.

Kao nezakonit dokaz u ZZZ označen je *zapisnik* Odeljenja operativne forenzike *o veštačenju* mobilnih telefona i SIM kartica okrivljenih od 25. 8. 2021, iz razloga što: a) *veštačenje nije izvršeno u roku od 8 dana od dana donošenja naredbe suda o pretresu i veštačenju mobilnih telefona od 13. 7. 2021; i b) nisu bile ispunjene zakonske pretpostavke iz čl. 156. ZKP za vršenje dokazne radnje pretresanja.*

VKS je utvrdio sledeće: zapisnik o veštačenju mobilnih telefona i SIM kartica okrivljenih od 4. 8. 2021. zajedno sa jednim DVD diskom sa prikupljenim sadržajem dostavljen je sudu 25. 8. 2021; veštačenje mobilnih telefona, koji su oduzeti od okrivljenih, izvršeno je po *naredbi višeg suda* od 30. 7. 2021. i dopunskoj naredbi od 2. 8. 2021, koji-

²⁵ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 267/2022, od 24. 3. 2022. godine.

²⁶ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 561/2022, od 13. 9. 2022. godine.

ma je naloženo da se izvrši veštačenje, a ne po naredbi za pretresanje od 13. 7. 2021, na koju se u ZZZ poziva branilac okrivljenog; naredba za pretresanje vraćena je sudu i po njoj se nije postupalo, odnosno nije ni vršeno pretresanje mobilnih telefona.

Shodno tome, VKS je zaključio da

„...nije ni bilo potrebno da budu ispunjene zakonske pretpostavke iz čl. 156. ZKP“;

pa je zapisnik o veštačenju mobilnih telefona i SIM kartica okrivljenih zakonit dokaz.²⁷

6. U manje složenim situacijama javni tužilac može odrediti veštačenje mobilnog telefona i njegovog sadržaja, a kod složenijeg postupka pregleda može sud narediti pretresanje.

Branilac okrivljenog je u ZZZ naveo da su zapisnici o veštačenju mobilnih telefona oduzetih od okrivljenih i svedoka sačinjeni na osnovu naredbe javnog tužioca, a ne na osnovu naredbe suda o pretresanju, iz kog razloga su pribavljeni protivno zakonu.

VKS je utvrdio da je, shodno odredbi čl. 113, st. 1. ZKP, javni tužilac, kao ovlašćeni organ u toj fazi postupka, doneo predmetne naredbe kojima je odredio veštačenje telefona i SIM kartice, pa je navod da se radi o pretresanju iz čl. 152, st. 3. ZKP ocenjen kao neosnovani.

„Pri tome, mobilni telefoni se mogu smatrati uređajima za automatsku obradu podataka, u smislu čl. 152, st. 3. ZKP, te shodno tome, po predlogu javnog tužioca sud može narediti njihovo pretresanje, u smislu odredbe

čl. 155. ZKP, kod složenijeg postupka pregleda u formi pretresanja kada to zahteva konkretan slučaj, ali istovremeno, može se i naredbom javnog tužioca u manje složenim situacijama odrediti veštačenje mobilnog telefona i njegovog sadržaja, kao u ovom konkretnom krivičnom postupku“.²⁸

7. I pretresanje i veštačenje.

Branilac okrivljenog je u ZZZ naveo da je izveštaj o prikupljanju podataka iz mobilnog telefona i laptopa oduzetih od okrivljenog nezakonit dokaz, jer je pribavljen suprotno čl. 152–157. ZKP, budući da je veštačenje rađeno mimo naredbe suda, odnosno na osnovu zahteva tužilaštva.

Iz spisa predmeta VS je utvrdio sledeće: a) javno tužilaštvo podnelo je sudiji za prethodni postupak zahtev za donošenje naredbe o pretresanju uređaja za automatsku obradu podataka, privremeno oduzetih od okrivljenog, a sud je doneo naredbu, na osnovu koje je izvršeno pretresanje, konstatovano na zapisniku; b) nakon toga, naredbom javnog tužilaštva naloženo je da policijski službenici Službe za specijalno-istražne metode UKP MUP-a RS u Beogradu izvrše proveru i veštačenje sadržaja oduzetog mobilnog telefona i kartice, kao i laptopa, proveru komunikacije, video-snimaka i fotografija koje se nalaze u predmetima oduzetim od okrivljenog, sa bliže navedenim podacima o tim uređajima, i određeno je da će se veštačenjem presnimiti i forenzički analizirati sadržaj navedenih uređaja za automatsku obradu podataka i opreme na kojoj se čuvaju elektronski

²⁷ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 660/2022, od 6. 7. 2022. godine.

²⁸ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 138/2023, od 28. 2. 2023. godine.

zapisi mobilnog telefona i laptopa; c) na osnovu ove naredbe Služba je *sačinila izveštaj o veštačenju mobilnog telefona i SIM kartice*, u kom je konstatovano da je nalaz narezan na DVD.

Shodno utvrđenom, VS je našao da izveštaj o veštačenju mobilnog telefona i SIM kartice, privremeno oduzetim od okrivljenog, predstavlja dokaz koji je izveden u svemu u skladu sa odredbama ZKP.²⁹

8. Veštačenje bez pretresanja.

U ZZZ branilac okrivljenog je ukazao na *nezakonitost zapisnika o veštačenju mobilnog telefona i SIM kartice*, koji su oduzeti od okrivljenog, iz razloga što su prethodno već bili veštačeni od strane istog državnog organa (MUP RS). Naime, prethodni zapisnik o veštačenju istog mobilnog telefona i SIM kartice sud je izdvojio iz spisa predmeta kao nezakonit dokaz,

„...nalazeći da su veštačenje i pretres telefona sprovedeni bez odgovarajuće naredbe, u smislu čl. 152. ZKP“.

Nakon rešenja o izdvajanju doneta je sudska naredba „kojom je određen pretres“ tog istog mobilnog telefona sa pripadajućom SIM karticom, za koji branilac smatra da

„...više nije mogao biti predmet zakonitog pretresa, budući da je na njemu već bio izvršen pretres i to nezakonit“.

Branilac je istakao da je neprihvatljiva odluka suda

„...da nezakonito sprovedenu radnju pokuša ozakoniti naknadnim izdavanjem naredbe za pretres uređaja za au-

tomatsku obradu podataka, koji je već jednom pretresan na nezakonit način“.

VS je utvrdio sledeće: a) javni tužilac je doneo naredbu da se izvrši veštačenje mobilnog telefona, koje je poverio Odeljenju kriminalističke policije, Odseku za operativnu forenziku; b) istog dana javni tužilac je sudiji za prethodni postupak podneo zahtev za donošenje naredbe za pretresanje tog mobilnog telefona, ali po tom zahtevu sud nije doneo naredbu; c) MUP je, pak, obavio veštačenje, te zapisnik o veštačenju zajedno sa CD-om sa listinjom komunikacije okrivljenog dostavio javnom tužiocu; d) javni tužilac je potom podneo predlog da se oni izdvoje iz spisa predmeta, i sud je prihvatio taj predlog; e) nakon toga, javni tužilac je doneo novu naredbu da se izvrši veštačenje istog mobilnog telefona i ponovo (nakon nekoliko meseci) sudiji za prethodni postupak podneo zahtev za donošenje naredbe za pretresanje, iste sadržine kao što je bio prethodni zahtev po kom sud ranije nije postupio; f) sud je po tom novom zahtevu doneo naredbu za pretresanje, a Odeljenje za operativnu forenziku je na osnovu naredbe javnog tužioca izvršilo veštačenje i potom osporeni zapisnik o veštačenju i zapisnik o pretresanju dostavio javnom tužiocu.

VS je stava da je osporeni zapisnik o veštačenju „kompromitovan prethodnim postupanjem“ javnog tužioca. Kako je nakon izdvajanja zapisnika iz spisa predmeta, čije izdvajanje je, kao nezakonitog dokaza sam predložio, a potom naredbom odredio novo veštačenje istog mobilnog telefona sa identičnim nalogom i podneo istovremeno i zahtev sudiji za prethodni postupak da se doneše naredba o pretresanju, javni tužilac je „svojim postupanjem uticao na za-

²⁹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 685/2023, od 5. 7. 2023. godine.

konitost postupka pribavljanja dokaza – zapisnika o veštačenju“. Posebno iz razloga što je predmetni mobilni telefon „već bio predmet veštačenja i pretresanja“, i to u nezakonito sprovedenom postupku, VS je našao da

„...navedeni mobilni telefon, u daljem toku postupka, nije mogao biti predmet istih dokaznih radnji“.

Posledično, VS je zaključio da se pravnosnažna presuda nije mogla zasnovati na zapisniku o veštačenju. Imajući u vidu odredbu čl. 438, st. 2, t. 1. ZKP, kako u konkretnom slučaju sud pobijanu pravnosnažnu presudu nije zasnovao isključivo na nezakonitom zapisniku o veštačenju mobilnog telefona i SIM kartice, ZZZ je odbijen.³⁰

UVIDAJ

1. Vizuelni pregled sadržaja mobilnog telefona ne predstavlja pretresanje, nego uviđaj.

Kriminalističko-tehnička dokumentacija sačinjena od strane kriminalističkog tehničara MUP RS, koja sadrži fotografije sadržine komunikacija, odnosno tekstualnih poruka iz mobilnih telefona okrivljenih sa drugim licima, označena je kao nezakonito pribavljen dokaz, protivno odredbi čl. 152, st. 3. ZKP, a iz razloga što je policijski službenik, koji nije za to stručno lice, *faktilski vršio pretresanje* mobilnih telefona okrivljenih, koji spadaju u uređaje za automatsku obradu podataka, i bez naredbe suda. Naime, branilac smatra da se u konkretnom slučaju *ne radi o uviđaju* na pokretnim stvarima u smislu čl. 135, st. 1. ZKP, jer

³⁰ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 52/2024, od 6. 2. 2024. godine.

„...policijski službenik nije samo vršio vizuelno posmatranje mobilnih telefona, već je ulazio u sadržinu istih i pretresao različite aplikacije, SMS i druge komunikacije koje se nalaze u telefonskom uređaju“.

Odbijajući ove navode kao neosnovane, VKS je jednostavno uputio na razloge iz drugostepene presude da se radi o uviđaju, koje je prihvatio kao pravilne.³¹

2. Nije postupanje po čl. 286, st. 3. ZKP, nego uviđaj.

Branilac je osporio zakonitost izveštaja o forenzičkom pregledu lica mesta, koji sadrži fotografije SMS poruka, jer je postupljeno suprotno čl. 286, st. 3. ZKP, budući da

„...ne postoji nalog sudije za prethodni postupak, a po predlogu nadležnog javnog tužioca“.

VS je našao da su ovi navodi neosnovani iz razloga što je u konkretnom slučaju izvršena dokazna radnja uviđaj stvari, u smislu čl. 135. ZKP, za koju nije obavezno postojanje naredbe suda. Naime, VS je našao da je *uviđaj* „pokretne stvari – mobilnog telefona“ *sastavni deo kriminalističko-forenzičke dokumentacije*, a da je radnja uviđaja stvari „preduzeta na pokretnoj stvari – mobilnom telefonu“, tako što je

„...izvršeno KT fotografisanje poruka sa mobilnog telefona BB i VV, odnosno poruke su fotografisane i zadržane u fotodokumentaciji u spisima predmeta“.³²

³¹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1416/2020, od 16. 12. 2020. godine.

³² Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 376/2024, od 2. 4. 2024. godine.

3. Nije tajni nadzor komunikacije niti postupanje po čl. 286. i 287. ZKP, nego uviđaj.

Branilac okrivljenog je u ZZZ tvrdio da su izveštaj o forenzičkom pregledu lica mesta i CD kriminalističke tehnike sa fotodokumentacijom ostvarene prepiske preko društvene mreže i SMS poruka između okrivljene i oštećenog nezakonito pribavljeni, protivno odredbama čl. 166, 167, 286. i 287. ZKP. Pored toga, branilac navodi da je izvođenje uviđaja pokretnih stvari (mobilnog telefona i računara) oštećenog nezakonit jer

„...nije postupljeno u skladu sa odredbama ZKP o tajnom nadzoru komunikacije okrivljene, s obzirom na to da nije postojala naredba sudije za prethodni postupak i da se za krivično delo prevara ova posebna dokazna radnja nije mogla odrediti“.

VKS je utvrdio da je *fotografisanje SMS poruka i komunikacije* okrivljene sa oštećenim „preko društvene mreže fejsbuk mesindžer (Facebook-Messenger)“, kao i sačinjavanje *fotodokumentacije i izveštaja* o forenzičkom pregledu lica mesta, izvršeno od strane policijskih službenika *po nalogu* osnovnog javnog tužioca koji je u postupku preduzimanja određenih dokaznih radnji naložio policiji da u smislu čl. 135. ZKP *obavi radnju uviđaja pokretne stvari* – uređaja u vlasništvu oštećenog. Nakon toga, VKS je zaključio da su osporeni dokazi pribavljeni vršenjem uviđaja nad stvari, u smislu čl. 135. ZKP, a ne preduzimanjem posebne dokazne radnje u smislu čl. 166. ZKP.

Dodatno, VKS je istakao da su ovlašćena službena lica policije „*samo fotografisala podatke* sa računara i mobilnog telefona oštećenog“ a da nisu *pribijavljala* evidenciju ostvarene tele-

fonske komunikacije, korišćenih baznih stanica ili lociranja mesta sa kojeg se obavlja komunikacija,

*„...pa samim tim, njihovo postupanje nije ni moglo da bude u suprotnosti sa odredbama čl. 286. i čl. 287. ZKP“.*³³

4. Nije tajni nadzor komunikacije, nego uviđaj.

a) U ZZZ branilac okrivljenog osporava zasnivanje prvostepene presude na dokazu koji je izveden na glavnom pretresu, ukazujući na to da su SMS poruke o komunikaciji optuženih pročitane protivno ZKP, jer za to *nije postojala naredba suda* a „*uvid u sadržinu komunikacije može se odrediti samo naredbom suda*“ *u smislu čl. 166. ZKP.*

Suprotno ovim navodima, VKS je našao da se ne radi o tajnom nadzoru komunikacije, već o uviđaju na pokretnoj stvari,

*„...pri čemu nije potrebna naredba suda za oduzimanje mobilnog telefona (predmeta čiji sadržaj predstavlja dokaz), već mora postojati odluka suda da se izvrši uvid u sadržaj telefona a što u konkretnom i postoji, jer je sud na glavnom pretresu odlučio da se izvrši uvid u SMS poruke mobilnog telefona“.*³⁴

b) Branilac je u ZZZ tvrdio da je time što kriminalističko-tehnička dokumentacija sadrži fotografije poruka iz telefona oštećene, koje joj je navodno poslao okrivljeni, *postupljeno suprotno odredbi čl. 166. ZKP*, koji ure-

³³ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 929/2021, od 21. 9. 2021. godine.

³⁴ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 938/14, od 15. 10. 2014. godine.

đu je postupak preduzimanja posebnih dokaznih radnji tajnog nadzora nad komunikacijama, posebno imajući u vidu da je *fotografisan telefon oštećene, a ne okrivljenog*.

Međutim, VKS je iz spisa predmeta utvrdio da je PU poslala dopis odeljenju kriminalističke policije – kriminalističkoj tehnici, u kom zahteva da se, na osnovu usmene naredbe javnog tužioca, *fotografišu SMS poruke na mobilnim telefonima*. Kako u konkretnom slučaju osporeni dokaz nije pribavljen primenom posebnih dokaznih radnji suprotno čl. 166. ZKP, već su

„...fotografije ekrana mobilnog telefona oštećene, sa porukama, načinjene u sklopu uviđajnih radnji shodno odredbi čl. 135. ZKP i to na osnovu usmene naredbe organa postupka“,

VKS je našao da se ne radi o nezakonitom dokazu.³⁵

5. Nije veštačenje, nego uviđaj.

a) U ZZZ branioca okrivljenog navedeno je da su nezakonit dokaz fotografije SMS poruka koje su se nalazile u telefonu svedoka, jer je „navedeni telefon policija uzela, ali ga nije ni privremeno oduzela“ a telefon nije ni veštačen. Međutim, VKS je uputio na odluku drugostepenog suda, u čijem obrazloženju su dati jasni i dovoljni razlozi da se u konkretnom slučaju radi o uviđaju na pokretnoj stvari.³⁶

b) Branilac okrivljenog je u ZZZ kao nezakonit dokaz označio fotogra-

fije SMS poruka sa mobilnog telefona oštećene, s obzirom na to da iste nisu pribavljene u skladu sa odredbom čl. 152, st. 3. ZKP jer *nije bilo naredbe suda o pretresanju*. Pored toga, istakao je i da

„...kriminalistički tehničari policije nisu stručna lica za skidanje i obradu digitalnih elektronskih podataka“,

a da sadržina SMS poruka, *kao digitalnih dokaza*, može da se utvrđuje samo informaciono-tehnološkim *veštačenjem*. VKS je uputio na obrazloženje odluke drugostepenog suda, prema kom se u konkretnom slučaju radi o uviđaju na pokretnoj stvari.³⁷

c) U ZZZ je istaknuto da se pobjane presude zasnivaju na „navodnom uviđaju“ u telefon koji je oduzet od okrivljenog a koji je izvršio „čovek koji se potpisao kao veštak, a koji nije veštak“, shodno čemu „veštačenje nije urađeno u skladu sa čl. 114, st. 1. i 3. ZK“. VS je istakao da se u konkretnom slučaju „ne radi o veštačenju, već o *uviđaju* pokretnih stvari, koje je obavilo stručno lice – veštak“ a koji je postupao po nalogu tužioca.³⁸

d) U ZZZ branilac je tvrdio da je *izveštaj o forenzičkom pregledu* lica mesta i uviđaju pokretne stvari (telefona) nezakonit dokaz, po načinu pribavljanja, iz razloga što policijska stanica u konkretnom slučaju

„...nema potrebnih ni ljudskih ni tehničkih resursa da vrši veštačenje mobilnog telefona, te je to veštačenje trebalo da izvrši neki drugi organ“.

³⁵ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 607/2022, od 6. 7. 2022. godine.

³⁶ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 767/2021, od 2. 9. 2021. i Apelacioni sud u Beogradu, presuda u predmetu Kžl 120/21, od 12. 4. 2021. godine.

³⁷ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1431/2020, od 23. 12. 2020. godine.

³⁸ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 684/2023, od 12. 7. 2023. godine.

Pored toga, branilac smatra da se i *ne može raditi o uviđaju telefona*, nego da se „autentičnost komunikacije mobilnim telefonom mogla utvrditi samo veštačenjem“.

Nakon uvida u spise, VKS je našao da je vršen *uviđaj nad mobilnim telefonom koji je oštećena dobrovoljno predala i omogućila pristup* porukama koji se u njemu nalaze, a koje je policiji fotografisala i uključila u fotodokumentaciju. Ne upuštajući se dalje u navode iz ZZZ, koje odbija kao neosnovane, VKS se zadržao na konstataciji da je uviđaj „sastavni deo kriminalističko-forenzičke dokumentacije“, da je ova

„...dokazna radnja sprovedena shodno čl. 135. ZKP od strane organa koji je za njeno sprovođenje nadležan“,

i da veštačenja nije bilo.³⁹

6. Na zakonitost postupanja ne utiče činjenica da li je sud imao u vidu da se radi o uviđaju ili veštačenju.

Branilac je kao nezakonite dokaze označio *izveštaj o prikupljanju podataka* iz mobilnih telefona i SIM kartica, jer smatra da je proizašao iz nezakonitog postupanja.

Međutim, VKS je najpre utvrdio sledeće: a) *naredbom predsednika veća* na glavnom pretresu određeno je da Služba za specijalne istražne metode MUP RS *obavi veštačenje odlazno-dolaznih poziva i poruka* za određeni, prošli vremenski period, i to sa tri broja telefona koji su prethodno privremeno oduzeti od okrivljenog 1 i jednog broja telefona koji je prethodno privremeno oduzet od okrivljenog 2; b) Služba za specijalne istražne metode MUP RS – Odeljenje

za elektronski nadzor je nakon nekoliko meseci sudu dostavila *izveštaj o prikupljanju podataka iz mobilnih telefona i SIM kartica*; c) sud je ovaj izveštaj izveo kao dokaz *na glavnom pretresu*.

Nakon toga VKS je našao da se u konkretnom slučaju *ne radi o pretresanju mobilnog telefona*, nego o *uviđaju telefona*, u smislu čl. 133. ZKP. Naime, VKS tvrdi da je izvršen *pregled sadržaja mobilnih telefona*, odnosno uviđaj na pokretnoj stvari (mobilnom telefonu), *na osnovu odluke suda* donete na glavnom pretresu

„...da se izvrši uvid u sadržaj predmetnih telefona i utvrdi listing dolazno-odlaznog saobraćaja poziva i sadržina SMS poruka u označenom periodu“.

VKS je dalje naveo da takva odluka postoji, i to *u formi naredbe za veštačenje telefona*, međutim, nalazi da takva okolnost „*nije od uticaja na zakonitost* tog dokaza i dokaza koji su iz njega proizašli“. VKS je zaključio da je osporeni izveštaj zakonit dokaz, jer je pribavljen od nadležnih organa i to na osnovu naredbe suda – a sasvim je drugo pitanje „da li je sud prilikom pribavljanja ovog dokaza imao u vidu *da li se radi o uviđaju stvari ili veštačenju*“, pri tome ističući da

„...ove činjenice *ne utiču na zakonitost* samog dokaza, budući da se on odnosi na predmete odnosno mobilne telefone koji su privremeno oduzeti od okrivljenih“.⁴⁰

7. Ne smatra se pretresanjem kada javni tužilac donese naredbu o veštačenju i od veštaka traži pomoć radi uvi-

³⁹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1044/2020, od 18. 11. 2020. godine.

⁴⁰ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1378/2019, od 11. 2. 2019. godine.

da u sadržaj telefona u smislu čl. 133. i čl. 135. ZKP.

a) Kao nezakonito pribavljen dokaz branilac je ZZZ označio *informatičko veštačenje* mobilnog telefona koji je privremeno oduzet od okrivljenog, po naredbi javnog tužioca „kojom je naloženo *utvrđivanje liste poziva i utvrđivanje sadržaja SMS poruka i poruka na aplikacijama „Viber“ i Vats Ap („Whats App“)*, a iz razloga što se

„...veštačenje veštaka informatičke struke *suštinski svodi na pretres* telefona okrivljenog *uz pomoć stručnog lica – veštaka* informatičke struke“.

Drugim rečima, *veštačenjem* je

„...*suštinski izvršeno pretresanje* uređaja za automatsku obradu podataka i opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi, ali bez naredbe suda“,

čime je postupljeno suprotno čl. 152, st. 3. ZKP.

VKS je najpre našao da je *javni tužilac*, kao ovlašćeni organ postupka u fazi istrage, u skladu sa odredbama ZKP, doneo predmetnu *naredbu* kojom je odredio *veštačenje* telefona i SIM kartice koji su oduzeti od okrivljenog, i za to odredio veštaka elektrotehničke struke. Dalje je izveo zaključak da je time zapravo

„...*javni tužilac, zatražio pomoć stručnog lica radi uvida u sadržaj* predmetnog telefona okrivljenog shodno odredbi čl. 133. i 135. ZKP“,

a da je to stručno lice (dakle, pružajući pomoć tužiocu) *ostvarilo samo uvid* u telefon i potom o sadržini telefona sačinilo izveštaj u formi nalaza i mišljenja veštaka.

Uz to, VKS je naglasio da, prilikom pregleda telefona okrivljenog, veštak *nije vršio nikakvu obradu podataka*, niti

je to od njega traženo pomenutom naredbom javnog tužioca.

VKS zaključuje da se preduzeta dokazna radnja *ne može smatrati pretresanjem* uređaja za automatsku obradu podataka i opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi (za koje, potvrđuje, da bi u smislu odredbe čl. 152, st. 3. ZKP bilo potrebno da postoji naredba suda), jer bi pretresanje

„...svakako podrazumevalo primenu složenijih stručnih operacija i metoda obrade podataka na uređaju za automatsku obradu podataka, a što bi mogao biti i mobilni telefon“,

što ovde nije slučaj.⁴¹

b) Branilac okrivljenog je kao nezakonit dokaz označio *zapisnik o veštačenju* mobilnog telefona i SIM kartice, jer je sačinjen ne pretresanjem uređaja za automatsku obradu podataka – mobilnih telefona po osnovu naredbe suda, nego po naredbi javnog tužilaštva, bez prisustva dva punoletna građanina, kao svedoka.

VS je utvrdio da je javni tužilac, kao ovlašćeni organ postupka u fazi istrage, doneo naredbu kojom je *odredio veštačenje* mobilnih telefona i veštačenje poverio Odseku za operativnu forenziku, pa je istakao da suštinski *iz sadržine naredbe* proizilazi da je javni tužilac

„...*zatražio pomoć stručnog lica radi uvida* u sadržaj predmetnih telefona shodno odredbi čl. 133. i 135. ZKP, te je stručno lice *ostvarilo uvid* u predmetne telefone i o sadržini istih sačinio *izveštaj u formi zapisnika o veštačenju*, pri tome *vršeci pregled* odlaznih i dolaznih poziva i SMS poruka“.

⁴¹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 720/2022, od 13. 7. 2022. godine.

Dalje, našao je da stručno lice „prilikom pregleda telefona nije vršio nikakvu obradu podataka“, i zaključio da se ova dokazna radnja usled svega navedenog ne može smatrati pretresanjem, koje bi se moglo vršiti na osnovu naredbe suda a podrazumevalo bi

„...primenu složenijih stručnih operacija i metoda obrade podataka na uređaju za automatsku obradu podataka“.⁴²

c) U ZZZ branioca okrivljenog ukazano je na to da je u konkretnom slučaju postupljeno suprotno odredbi čl. 152, st. 3. ZKP iz razloga što: 1) ne postoji sudska naredba za pretresanje mobilnog telefona, koje se inače može obaviti „uz pomoć stručnih lica-forenzičara za elektronsku obradu podataka“; 2) „veštak elektro struke nije posedovao licencu stručnog lica – forenzičara za elektronsku obradu podataka“; 3) veštačenju nisu prisustvovali branioci okrivljenih, a nisu ni obavешteni o vremenu i danu veštačenja.

Iz spisa predmeta VS je utvrdio a) da je javno tužilaštvo donelo naredbu da se izvrši veštačenje – uvid u sadržaj mobilnih telefona oduzetih od okrivljenih, a „radi utvrđivanja sadržaja telefonske komunikacije i SMS poruka“ za određeni period; b) da je za veštaka određen stalni sudski veštak, diplomirani inženjer elektrotehnike; c) da je u naredbi određeno da je veštačenje veštak

„...dužan da obavi u roku od 7 dana, s tim da je u slučaju da zbog težine veštačenja i drugih okolnosti nije u mogućnosti da predmetno veštačenje obavi u ostavljenom roku, dužan da o tome pisanim putem i na vreme obavesti zamenika tužioca, da svoj nalaz i

mišljenje dostavi u pisanoj formi u pet primeraka u roku od 8 dana“.

VS smatra neosnovanim navod branioca da u konkretnom slučaju nije postojala sudska naredba za pretresanje, jer se

„...nije ni sprovedila dokazna radnja pretresanje propisana odredbom čl. 152, st. 3. ZKP“.

Nasuprot tome, VS je našao da je po navedenoj naredbi javnog tužioca, kojom je određeno veštačenje, zapravo

„...sprovedena dokazna radnja uviđaj stvari propisana odredbom čl. 135. ZKP uz pomoć stručnog lica i veštačenje je povereno stalnom sudskom veštaku inženjeru elektronske struke koji je uredno položio zakletvu i upozoren na posledice davanja lažnog nalaza i mišljenja“.⁴³

DOKAZIVANJE ISPRAVOM

Uvid na glavnom pretresu – primedbe

1. Sud je na glavnom pretresu ostvario uvid u fotografije SMS poruka razmenjenih između okrivljenih, koje je sačinila policija fotografisanjem mobilnog telefona jednog od okrivljenih, ali odbrana tom prilikom nije iznela primedbe.

U ZZZ branilac okrivljenog je osporio fotografije SMS poruka navodno razmenjenih između okrivljenih A i B iz razloga što ni na jednom ročištu za glavni pretres nije kao dokaz izvedeno čitanje tih SMS poruka, odnosno nije ostvaren uvid u njih, i nije pružena mogućnost okrivljenom i braniocu da se

⁴² Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 1382/2023, od 7. 2. 2024. godine.

⁴³ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 122/2024, od 21. 2. 2024. godine.

izjasne o tim porukama, tj. da ih ospore ili da ih prihvate. Branilac je dalje izneo da je sud *tek u obrazloženju presude naveo da je izvršio uvid u SMS poruke*, ali da je propustio da navede „da li je taj uvid izvršen na pretresu ili van njega“ i proceni

„...da li je do ovog dokaza došao legalnim putem po odredbama ZKP ili na drugi način.“

VKS je navode iz ZZZ odbio kao neosnovane, jer je iz spisa predmeta *utvrdio da je na glavnom pretresu izveden dokaz uvidom u kriminalističko-tehničku dokumentaciju*, sačinjenu fotografisanjem SMS poruka, a da *tako izvedeni dokaz stranke nisu imale primedbe*.⁴⁴

2. Fotografije SMS poruka sa mobilnog telefona oštećenog nalaze se u fotodokumentaciji ali ona nije izvedena na glavnom pretresu, a bila je predmet ocene suda.

Branilac okrivljenog je u ZZZ izneo tvrdnju da je fotodokumentacija, u kojoj se nalaze fotografije SMS poruka, a koje je sačinjena fotografisanjem ekrana mobilnog telefona oštećenog u prostorijama policije, nezakonit dokaz nastao suprotno čl. 152, st. 3. ZKP. Takođe, naveo je da sporna *fotodokumentacija nije izvedena u toku glavnog pretresa*, iako je u presudi konstatovano da je izvršen uvid u nju.

VKS se nije upuštao u procenu da li su osporene fotografije nastale suprotno čl. 152, st. 3. ZKP, nego samo u navod da fotodokumentacija o pregledu mobilnog telefona oštećenog nije izvedena na glavnom pretresu. S tim u

⁴⁴ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1378/2018, od 4. 12. 2018. godine.

vezi utvrdio je da se fotografije SMS *poruka sa mobilnog telefona oštećenog nalaze u fotodokumentaciji* ali da ona *nije izvedena na glavnom pretresu, a bila je predmet ocene suda* i sud ju je u obrazloženju *doveo u vezu sa iskazima oštećenih*. Zbog toga je VKS našao da stoje navodi iz ZZZ

„...da je sud cenio sporni dokaz i svoj zaključak potkrepio dokazom na kome se po odredbama ZKP presuda ne može zasnivati“,

postupivši na taj način suprotno odredbi čl. 419, st. 1. ZKP.⁴⁵

Verodostojnost i autentičnost – osporavanje

1. Fotokopije fotografija ekrana mobilnog telefona privatnog tužioca sa prikazom poruka podobne su da se koriste kao dokaz.

„Fotokopija transkripta navodnog razgovora putem SMS poruka“ između okrivljenog i svedoka označena je kao nezakonit dokaz, jer *nije postojala naredba o pretresanju uređaja za automatsku obradu podataka ili opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi*, zbog čega

„...poreklo i verodostojnost ovog dokaza, koji je suprotno čl. 405, st. 4. ZKP dostavljen u fotokopiji, nije utvrđena“.

VKS je utvrdio da su u prilogu privatne tužbe kao dokazi *dostavljene fotokopije fotografija ekrana mobilnog telefona* (koje označava kao skrinšot) sa prikazom poruka uvredljive sadržine, pa je potom, imajući u vidu odredbe čl. 2, st. 1. t. 26. i čl. 138, st. 1. ZKP i činjenicu da je sud u toku dokaznog

⁴⁵ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 69/23, od 23. 2. 2022. godine.

postupka *fotokopije fotografija ekrana mobilnog telefona izveo kao pisani dokaz* – zaključio da navedene fotografije predstavljaju isprave koje su podobne da se koriste u krivičnom postupku. Takođe, našao je da činjenica da su sudu

„...dostavljene u fotokopiji, sama po sebi, ne čini navedene isprave nezakonitim dokazom“,

imajući u vidu da čl. 139, st. 1. i čl. 405, st. 4. ZKP

„...ne propisuju da sud kao dokaze može isključivo koristiti isprave u originalu, pa samim tim, u krivičnom postupku nije isključena mogućnost korišćenja fotokopija isprava“.⁴⁶

2. Verodostojnost fotografija ekrana mobilnog telefona oštećenog koje je sačinila policija ceni sud u svakom konkretnom slučaju.

Osporene fotografije nastale fotografisanjem sadržaja prikazanog na ekranu telefona oštećene od strane policije, predstavljaju isprave, i kao takve podobne su da se koriste u krivičnom postupku, a njihovu verodostojnost ceni sud u svakom konkretnom slučaju.⁴⁷

3. Verodostojnost podataka dobijenih fotografisanjem ekrana mobilnog telefona svedoka oštećenog razmatra sud u dokaznom postupku, odnosno utvrđuje je i ceni u kontekstu ostalih izvedenih dokaza, po slobodnom sudijskom uverenju.

Skrinšotovima koje je sačinila oštećena upotpunjeni su

⁴⁶ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1230/2022, od 17. 11. 2022. godine.

⁴⁷ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 944/21, od 21. 9. 2021. godine.

„...navodi koje je iznela u svojim iskazima datim pred zamenikom javnog tužioca i sudom“,

a VS je istakao da se pitanje njihove verodostojnosti razmatra u dokaznom postupku.

Kako je sud u toku dokaznog postupka fotografije ekrana mobilnog telefona oštećene izveo kao pisani dokaz, VS je našao da

„...u konkretnom slučaju dakle nije ni vršeno pretresanje uređaja – mobilnog telefona okrivljenog“,

nego se radi

„...o podacima dobijenim fotografisanjem ekrana mobilnog telefona oštećene, koje je ona, u cilju zaštite svojih interesa, samo prikazala“

policiji i njima je „potkrepila svoje tvrdnje vezano za radnju izvršenja krivičnog dela“.

Konačno VS dolazi do zaključka da navedene fotografije predstavljaju isprave

„...a njihovu verodostojnost sud je utvrđivao i cenio u kontekstu ostalih izvedenih dokaza, po slobodnom sudijском uverenju“.⁴⁸

4. Oštećena je u svom iskazu potvrdila njegovu autentičnost odštampanog teksta poruka i poziva uslikanih na ekranu njenog mobilnog telefona.

a) S obzirom na to da nije vršeno pretresanje mobilnog telefona okrivljenog, nego se radi

„...o podacima dobijenim sa mobilnog telefona oštećene, koje je ona u cilju zaštite svojih interesa“

sama prikazala policiji, čime je potkrepila svoje usmene tvrdnje u vezi

⁴⁸ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 389/2024, od 16. 5. 2024. godine.

sa radnjama izvršenja krivičnog dela, *odštampani tekst predmetnih poruka i poziva* predstavljaju predmete koji su podobni da služe kao dokaz neke činjenice koja ima značaj za pravne odnose (isprave) i *sastavni deo iskaza oštećene*, koja je svojim iskazom datim na glavnom pretresu *potvrdila njihovu autentičnost*.⁴⁹

b) Branilac okrivljenog je u ZZZ istakao da se pobijane presude zasnivaju na nezakonitom dokazu, koji je pribavljen suprotno odredbi čl. 152, st. 3. ZKP, budući da je prvostepeni sud u dokaznom postupku

„...izvršio uvid u 'skrinšot' sa aplikacije 'viber' na kojoj se nalazi profilna slika okrivljenog, koja je povezana sa brojem telefona 066/...“,

pri čemu je ovaj dokaz *sačinio lično oštećeni i priložio tužilaštvu*, a nije postojala naredba suda za pretresanje mobilnog telefona.

Ove navode je VS ocenio kao neosnovane, pa je polazeći od odredaba čl. 2, st. 1, t. 26. ZKP, čl. 138, st. 1. ZKP i čl. 139, st. 1. ZKP, našao da

„...uvid u 'skrinšot' predstavlja uvid u isprave, kao jedan od načina na koji se vrši dokazivanje ispravom, za koju dokaznu radnju nije potrebno ispunjenje uslova iz čl. 152, st. 3. ZKP.“

Naime, VS je istakao da

„...nije vršen pretres mobilnog telefona okrivljenog, već se radi o podacima dobijenim sa mobilnog telefona oštećenog, koje je on u cilju zaštite svojih interesa sam pokazao“

policiji. Tim podacima je oštećeni „potkrepio svoje tvrdnje u vezi sa izvršenjem predmetnog krivičnog dela“,

⁴⁹ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 1134/2022, od 27. 10. 2022. godine.

a oni predstavljaju ispravu, odnosno „predmet koji je podoban da služi kao dokaz neke činjenice koja ima značaj za pravne odnose“. Pored toga, skrinšot, koji je oštećeni dostavio,

„...predstavlja sastavni deo iskaza oštećenog, koji je upravo iskazom na glavnom pretresu potvrdio autentičnost istih“.⁵⁰

U ovom predmetu se VKS čak ne trudi da odštampane skrinšotove tretira kao isprave, nego ih označava kao sastavni deo iskaza svedoka datog na glavnom pretresu kom sud „poklanja veru“.

5. Nije potrebno vršiti veštačenje fotokopija fejsbuk profila i prepiske putem profila jer je fejsbuk stranica javni medij.⁵¹

U ZZZ branilac okrivljenog je tvrdio da se pobijane presude zasnivaju na nezakonitom dokazu, i to na: fotokopiji fejsbuk profila oštećene AA i BB, jer

„...fotokopije ne mogu predstavljati bilo kakav dokaz, niti se sadržina same prepiske putem profila na fejsbuk stranici može utvrđivati na način kako je to učinio prvostepeni sud – *vršenjem uvida u fotokopije sadržine istih, već jedino određivanjem veštačenja*“.

Međutim, VKS je takve navode ocenio neosnovanim i našao da nije potrebno određivanje veštačenja kako bi se utvrdila sadržina prepiske putem profila na fejsbuk stranici, s obzirom na to da fejsbuk stranica „predstavlja javni

⁵⁰ Vrhovni sud, presuda u predmetu Kzz 1113/2024, od 4. 9. 2024. godine.

⁵¹ S tim u vezi, v.: Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 230/2022, od 29. 3. 2022. godine.

medij“.

Pored toga, VKS je kratko naveo i da se sadržina prepiske može

„...pročitati i u fotokopiji, shodno odredbi čl. 405, st. 4. ZKP, gde je predviđena mogućnost upoznavanja sa dokazima i preko fotokopije“.⁵²

6. Autentičnost i verodostojnost neoverene fotokopije fotografije fejsbuk profila utvrđuje se izvođenjem drugih dokaza.⁵³

Neoverene fotokopije fotografije fejsbuk profila priložene uz tužbu su nezakonit dokaz – sud u iste nije mogao izvršiti uvid, već ih je trebalo prikazati ili u njih izvršiti uvid prikazom fejsbuka i proverom postojanja spornog profila.

VKS je, shodno zakonskim odredbama (čl. 112, t. 26; čl. 139, st. 2; čl. 405, st. 4; čl. 419, st. 2; čl. 16, st. 1; čl. 84, st. 1. ZKP), našao da se činjenice u krivičnom postupku

„...mogu dokazivati svim dokazima, osim onima koji su sami po sebi ili po načinu pribavljanja u suprotnosti sa odredbom čl. 16, st. 2. ZKP,

dakle i neoverenom fotokopijom fotografija profila.

⁵² Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 546/2019, od 11. 6. 2019. godine.

⁵³ S tim u vezi, v.: Vrhovni kasacioni sud, presude u predmetu Kzz 76/2013, od 28. 8. 2013. i OK 13/2016, od 17. 5. 2016. godine.

Samim tim, u situaciji kada nije moguće pribaviti ispravu u originalu, što je u konkretnom slučaju u pitanju (s obzirom da je fejsbuk profil okrivljenog ugašen), nije isključena mogućnost upotrebe fotokopije isprave.

Da li neoverena fotokopija isprave predstavlja nedozvoljeni dokaz jeste *faktičko pitanje* u svakom konkretnom slučaju i zavisi od toga da li postoji ili ne postoji sumnja u njenu autentičnost i verodostojnost, a samim tim i da li je takva isprava podobna da služi kao dokaz kakve činjenice, koja ima značaj za pravne odnose.

U konkretnom slučaju, navedene fotokopije, po oceni ovoga suda, ne predstavljaju dokaze na kojima se presuda ne može zasnivati i pored toga što je branilac tokom postupka i u žalbi osporavala njihovu autentičnost i verodostojnost. Naime, VKS je našao, ne upuštajući se u ocenu pravilnosti i potpunosti utvrđenog činjeničnog stanja, da je *autentičnost i verodostojnost tih dokaza*, shodno čl. 419, st. 2. ZKP, *proverena izvođenjem drugih dokaza*, koji su sudu bili na raspolaganju, *posebno obavljenim veštačenjem i iskazima svedoka*.⁵⁴

⁵⁴ Vrhovni kasacioni sud, presuda u predmetu Kzz 190/2022, od 17. 3. 2022. godine.

Prirredila dr Milana Pisarić,
docent na Pravnom fakultetu
Univerziteta u Novom Sadu

САОПШТЕЊЕ СА СЕДНИЦЕ УПРАВНОГ ОДБОРА одржане 31. 1. 2025. године

1. ХРУБИК МИЛИЦА, дипломирани правник, рођена 2. 8. 1995. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 2. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Васе Стајића 6.

2. ТЕШИЋ ДРАГАН, дипломирани правник, рођен 19. 4. 1995. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 2. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Максима Горког 26.

3. ЂОРЂЕВИЋ АЛЕКСАНДРА, дипломирани правник, рођена 17. 12. 1995. године УПИСУЈЕ СЕ 7. 2. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Инђији, Краља Петра Првог 12.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ЂОРЂЕВИЋ АЛЕКСАНДРА, адвокатски приправник код Јасика мр Николе, адвоката у Инђији, са даном 6. 2. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

4. КОЧИЋ ТЕА, дипломирани правник, рођена 30. 4. 1995. године УПИСУЈЕ СЕ 7. 2. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Краљевића Марка 34/4.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника КОЧИЋ ТЕА, адвокатски приправник код Ђукић Александра, адвоката у Новом Саду, са даном 6. 2. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

5. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ВЕРЕСИЈА САРА, рођена 14. 6. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Арсић Тање, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

6. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МИЉЕНОВИЋ ВИОЛЕТА, рођена 4. 8. 1975. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Миљеновић Драгана, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

7. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ЈОКИЋ МАРКО, рођен 28. 2. 1994. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Перковић Мирослава, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

8. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду РАДУЛОВИЋ МАША, рођена 31. 1. 1996. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Катанић Арсенија, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

9. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ФИЛИПОВИЋ МАРИЈА, рођена 11. 1. 1998. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Ђурђевић Владимира, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

10. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ТОМИЋ ТАМАРА, рођена 30. 4. 1996. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Цветковић Петра, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

11. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ПЛАЗИНИЋ МАТИЈА, рођен 25. 11. 1995. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Муњћан Тамаре, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

12. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду НИНКОВИЋ ЈОВАНА, рођена 6. 6. 1996. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Зевеђи Оливера, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

13. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МИЛИЋЕВИЋ МАРКО, рођен 21. 4. 1996. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Матковић Петра, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

14. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду СТАНОЈЕВИЋ АНЂЕЛА, рођена 14. 3. 1998. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Матковић Петра, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

15. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ТОДОРИЋ ЈЕЛЕНА, рођена 8. 11. 1998. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Матковић Петра, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

16. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МАГЛОВСКИ МАРИА, рођена 17. 1. 1996. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Апро Завишић Наташе, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

17. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ОГЊАНОВИЋ МИЛИЦА, рођена 22. 4. 1998. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Мићин Душанке, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

18. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду БОНОВИЋ МИЛАНА, рођена 29. 9. 1995. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Ђоновић Малуцков Зорке, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

19. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ВУЈОВИЋ МИХАЈЛО, рођен 27. 12. 2000. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Куралић Јасмина, адвоката у Новом Саду, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

20. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ХРЛЕ УРОШ, рођен 25. 3. 1993. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Миловановић Јоване, адвоката у Беочину, дана 7. 2. 2025. године, у трајању од две године.

21. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине БОЖИЋ МАРИЈА, адвокат у Новом Саду, са даном 20. 1. 2025. године на лични захтев.

– Кардов Бјекић Јосипа, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

22. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ЈУХАС АНТАЈ, адвокат у Бачкој Тополи, са даном 17. 1. 2025. године, услед смрти.

– Михок Јанош, адвокат у Сенти, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

23. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ПОПИ МИРЋА, адвокат у Вршцу, са даном 10. 2. 2025. године, због одласка у пензију.

– Именовани задржава чланство у Посмртном фонду Адвокатске коморе Војводине.

– Јефтић Миодраг, адвокат у Вршцу, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

24. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ПОПИВОДА БУБАЊА ДУЊА, адвокат у Новом Саду, са даном 15. 1. 2025. године на лични захтев.

– Попивода Славко, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

25. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ТАТИЋ ДРАГИША, адвокат у Суботици, са даном 15. 1. 2025. године, на лични захтев.

– Именовани задржава чланство у Посмртном фонду Адвокатске коморе Војводине.

– Николић Угљеша, адвокат у Суботици, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

26. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ЦВИЈЕТИНОВИЋ МИЛА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Красић Руњевац Нађе, адвоката у Новом Саду, са даном 30. 12. 2024. године.

27. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ЖЕБЕЉАН СТЕФАН, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Драговић Данила, адвоката у Новом Саду, са даном 30. 12. 2024. године.

28. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ГАЋИНОВИЋ ТАМАРА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Мараш Царан Иване, адвоката у Новом Саду, са даном 27. 12. 2024. године.

29. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине СОКОЛОВИЋ МАРИЈА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Мићић Јелене, адвоката у Новом Саду, са даном 27. 1. 2025. године.

30. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ТОШИЋ МАРИЦА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Вукашиновић Наташе, адвоката у Новом Саду, са даном 27. 12. 2024. године.

31. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ДОМАНОВИЋ ФИЛИП, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Вукашиновић Наташе, адвоката у Новом Саду, са даном 27. 1. 2025. године.

32. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ПИКУЛА ИВАНА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Херцег Бранислава, адвоката у Новом Саду, са даном 13. 1. 2025. године.

33. БРИШЕ СЕ из чланства Посмртног фонда Адвокатске коморе Војводине ПОПОВ БЛАНУША РЕНАТА, бивши адвокат из Сомбора, са даном 3. 2. 2024. године, услед смрти.

34. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ИЛИЋ ДАНИЈЕЛИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због посебне неге детета у периоду од 7. 2. 2025. године до 30. 9. 2025. године.

– Рауш Милица, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

35. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ЗОРИЋ НАТАШИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 22. 1. 2025. године до 21. 1. 2026. године.

– Рачић Јелена, адвокат у Сремској Каменици, одређује се за привременог заменика.

36. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да КАНАЧКИ МИНИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 22. 12. 2024. године до 21. 12. 2025. године.

– Бероња Божидар, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

37. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да РАДИН ХЕЛЕНИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 21. 12. 2024. године до 20. 12. 2025. године.

– Ковачевић Гордана, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

38. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да СТЈЕПАНОВИЋ КАТАРИНИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због одржавања трудноће почев од 3. 1. 2025. године.

– Кесић Сара, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

39. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да МИХАЛЕК АГНЕШ, адвокату у Ади, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета од 14. 2. 2025. до 13. 2. 2026. године.

– Михалек Ендре, адвокат у Ади, одређује се за привременог заменика.

40. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је РАДУНИЋ МИЛИЦА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Поповић Весне, адвоката у Новом Саду, дана 13. 1. 2025. године, те да исту наставља код Бајић Саше, адвоката у Новом Саду, дана 14. 1. 2025. године.

41. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СТОЈАНОВИЋ МАРИЈА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Радовић Небојше, адвоката у Новом Саду, дана 27. 1. 2025. године, те да исту наставља код Поповић Растка, адвоката у Новом Саду, дана 28. 1. 2025. године.

42. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БОЖИЋ НЕМАЊА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинуо адвокатско-приправничку вежбу код Зечевић Ненада, адвоката у Новом Саду, дана 17. 1. 2025. године, те да исту наставља код Недељков Милана, адвоката у Новом Саду, дана 18. 1. 2025. године.

43. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ДРОЊАК АЛЕКСАНДРА, адвокатски приправник у Зрењанину, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Асани Хаве, адвоката у Зрењанину, дана 14. 1. 2025. године, те да исту наставља код Михајловић Саве, адвоката у Зрењанину, дана 15. 1. 2025. године.

44. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БАБИЋ ДАНИЛО, адвокат у Сремској Митровици, преселио седиште адвокатске канцеларије у Нови Сад, Ћирпанова 1, стан 9, почев од 15. 2. 2025. године.

45. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЛАЗИЋ ГОРАН, адвокат у Новом Саду, преселио седиште адвокатске канцеларије у Мошорин, Петра Пиртића 26, почев од 1. 2. 2025. године.

46. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПОЊЕВИЋ МИЛОШ, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Стражиловска 17, почев од 17. 1. 2025. године.

47. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЈАРМИНАЦ БОРИС, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Павла Папа 7а, почев од 1. 12. 2024. године.

48. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЈАЊАТОВИЋ ТАМАРА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Данила Киша 38, почев од 27. 1. 2025. године.

49. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАТИЋ СЛАВИША, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 43/1/3, почев од 1. 1. 2025. године.

50. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ИЛИЋ СЛОБОДАН, адвокат у Вршцу, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Стевана Немање 35, локал број 3, почев од 17. 2. 2025. године.

51. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАРИЧИЋ МИОДРАГ, адвокат у Руми, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Главна број 194, почев од 13. 1. 2025. године.

52. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПРОДАНОВИЋ АЛЕКСАНДАР, адвокат у Инђији, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Новосадска 2, ТЦ „Слобода“, локал број 18, почев од 8. 1. 2025. године.

53. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МИТРОВИЋ ДРАГАНА, адвокат у Старој Пазови, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Светосавска број 7, I спрат, локал број 5, почев од 15. 1. 2025. године.

54. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ГАЏУРИЋ ЗЛАТИМИР, адвокат у Сремској Митровици, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Доситејева 15, почев од 9. 1. 2025. године.

САОПШТЕЊА СА СЕДНИЦЕ УПРАВНОГ ОДБОРА одржане 26. 2. 2025. године

1. САРВАК БАРАТИ ЕРИКА, дипломирани правник, рођена 14. 4. 1957. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Ади, Маршала Тита 42.

2. ЈОВАНОВИЋ АЛЕКСАНДРА, дипломирани правник, рођена 17. 5. 1995. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Бачкој Тополи, Главна 105.

3. ТАСИЋ ТАМАРА, дипломирани правник, рођена 30. 6. 1981. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Руми, Железничка 1.

4. ИВАН АЛЕКСАНДАР, дипломирани правник, рођен 20. 7. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Панчеву, Др Светислава Касапиновића 10а/104.

5. БУРЛИЦА НИКОЛА, дипломирани правник, рођен 22. 1. 1993. године УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Сремској Митровици, Светог Димитрија 17.

6. КРСТИЋ ЂОРЂЕ, дипломирани правник, рођен 22. 2. 1986. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Ловђенска 10.

7. БЕЛАЊИ АДЕЛ, дипломирани правник, рођена 4. 11. 1992. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Мише Димитријевића 4.

8. ПУРКОВИЋ РУЖИЦА, дипломирани правник, рођена 15. 11. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Максима Горког 6, стан 53.

9. ЈОВАНОВИЋ КРИВОШИЈА САЊА, дипломирани правник, рођена 25. 1. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Футошка 1а.

10. ЛИНТА МАРКО, дипломирани правник, рођен 4. 8. 1993. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Валентина Водника 6.

11. БАРБУЉ ДАРКО, дипломирани правник, рођен 2. 10. 1998. године УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Панчеву, Владимира Жестића 5а.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника БАРБУЉ ДАРКО, адвокатски приправник код Сивчев Дејана, адвоката у Панчеву, са даном 6. 3. 2025. године, због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

12. ВУКЕЛИЋ МИЛОШ, дипломирани правник, рођен 9. 6. 1998. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Суботици, Евгенија Кумичића 14, стан 9.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ВУКЕЛИЋ МИЛОШ, адвокатски приправник код Крунић Бранета, адвоката у Суботици, са даном 6. 3. 2025. године, због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

13. МАРЈАНОВИЋ АЛЕКСАНДРА, дипломирани правник, рођена 2. 3. 1996. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Инђији, Краља Петра Првог 12, стан 101.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника МАРЈАНОВИЋ АЛЕКСАНДРА, адвокатски приправник код Бегенишић Лазара, адвоката у Инђији, са даном 6. 3. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

14. ГАВРИЛОВ КАТАРИНА, дипломирани правник, рођена 13. 5. 1997. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Турији, Светог Саве 19, стан 4.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ГАВРИЛОВ КАТАРИНА, адвокатски приправник код Радованов Миленка, адвоката у Новом Саду, са даном 6. 3. 2025. године, због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

15. ТИРИ АНДРЕА, дипломирани правник, рођена 14. 6. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 7. 3. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Грчкошколска 1.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ТИРИ АНДРЕА, адвокатски приправник код Јанчић Александре, адвоката у Новом Саду, са даном 6. 3. 2025. године, због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

16. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МИЈИЋ РАТКО, рођен 17. 3. 1995. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Шуша Војина, адвоката у Новим Бановцима, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

17. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду СТОЈАНОВИЋ МАРИЈА, рођена 25. 5. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Јованов Мирослава, адвоката у Зрењанину, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

18. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду БУЛАТОВИЋ МИЛЕНА, рођена 5. 7. 2000. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Булатовић Тање, адвоката у Суботици, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

19. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МИЛАНОВИЋ МОМЧИЛО, рођен 17. 8. 2000. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Манић мр Бранислава, адвоката у Панчеву, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

20. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду БЈЕЛИЋ ТЕОДОРА, рођена 10. 2. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Бокшан Ђорђа, адвоката у Панчеву, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

21. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду РИСТИВОЈЕВИЋ ЈАНА, рођена 12. 3. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Вукашиновић Наташе, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

22. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ШОРАК АЛЕКСА, рођен 15. 2. 1996. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Дубајић Ласла, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

23. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ТРИФУНОВ СВЕТОЗАР, рођен 13. 5. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Мунижаба Радомира, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

24. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду СТАНОЈЕВИЋ ЈАНА, рођена 23. 11. 1997. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Перковић Мирослава, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

25. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ЧЕПРНИЋ БРАНКО, рођен 17. 6. 1998. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Алановић Милана, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

26. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МАКСИМОВИЋ МАЈА, рођена 31. 5. 1989. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Перески Славка, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

27. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ШУКОВИЋ АЛЕКСИНА, рођена 13. 1. 2002. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Анђелковић Немање, адвоката у Новом Саду, дана 7. 3. 2025. године, у трајању од две године.

28. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ЈОКСИМОВИЋ ДРАГАН, адвокат у Новом Саду, са даном 1. 3. 2025. године ради одласка у пензију.

– Именовани задржава чланство у Посмртном фонду Адвокатске коморе Војводине.

– Парлаћ Миодраг, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

29. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ЧУРОВИЋ ТАМАРА, адвокат у Сремској Каменици, са даном 12. 2. 2025. године на лични захтев.

– Герла Борис, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

30. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине РАДОСАВЉЕВИЋ МИЛОШ, адвокат у Новом Саду, са даном 14. 2. 2025. године на лични захтев.

– Радосављевић Игор, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

31. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине БАБИЋ НАДА, адвокат у Новом Саду, са даном 31. 1. 2025. године на лични захтев.

– Именована задржава чланство у Посмртном фонду Адвокатске коморе Војводине.

– Парлаћ Миодраг, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

32. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ЈЕЛЕНКОВИЋ АЛЕКСАНДРА, адвокатски приправник у Панчеву, на адвокатско-приправничкој вежби код Миковић Срђана, адвоката у Панчеву, са даном 10. 2. 2025. године.

33. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ЈЕГДИЋ ВЛАДИМИР, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Алексић Нинослава, адвоката у Новом Саду, са даном 14. 2. 2025. године.

34. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ГРБА НЕВЕНА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Кнежевић Немање, адвоката у Новом Саду, са даном 31. 1. 2025. године.

35. БРИШЕ СЕ из чланства Посмртног фонда Адвокатске коморе Војводине ИЛИЋ АЛЕКСАНДАР, бивши адвокат из Новог Сада са даном 26. 10. 2024. године, услед смрти.

36. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да МИЛИНКОВИЋ МАЈИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породичног одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 18. 12. 2024. године до 17. 12. 2025. године.

– Стевановић Гордана, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

37. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАРИЋ ЈЕЛЕНА, адвокат у Кули, наставила са радом дана 15. 3. 2025. године, након што јој је привремено било престало право на бављење адвокатуром.

– Васовић Оливера, адвокат у Кули, разрешава се дужности привременог заменика.

38. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ДРОБАЦ НАТАША, адвокатски приправник у Темерину, наставила са обављањем приправничке вежбе од дана 31. 1. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

39. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПЕТКОВИЋ СЛОБОДАНКА, адвокат у Новом Саду, наставила са радом дана 31. 1. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

– Бајић Зорана, адвокат у Новом Саду, разрешава се дужности привременог заменика.

40. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАРИЋ ТИЈАНА, адвокат у Новом Саду, наставила са радом дана 6. 2. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

– Жугић Соња, адвокат у Новом Саду, разрешава се дужности привременог заменика.

41. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је Пушкаревић Тамара, адвокат у Новом Саду, променила презиме које сада гласи Лазић.

42. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СОКОЛОВИЋ ДУЊА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Гушавац Милана, адвоката у Новом Саду, дана 24. 2. 2025. године, те да исту наставља код Поповић Срђана, адвоката у Новом Саду, дана 25. 2. 2025. године.

43. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ГОЛУШИЊ ГРЛИЦА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Укропина Дејана, адвоката у Новом Саду, дана 23. 2. 2025. године, те да исту наставља код Тодоровић Драгана, адвоката у Новом Саду, дана 24. 2. 2025. године.

44. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БЕНКА МИРОСЛАВ, адвокат у Ковачици, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Маршала Тита 31д, почев од 20. 2. 2025. године.

45. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПРЕКРАТИЋ БОЈАН, адвокат у Кикинди, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Браће Татић 20 Б, локал 4, почев од 1. 3. 2025. године.

46. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БУЛАТОВИЋ ТАЊА, адвокат у Суботици, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Еугена Кумичића 14/9, почев од 10. 2. 2025. године.

47. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је КОВАЧЕВ АНА-МАРИЈА, адвокат у Бечеју, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Главна 7, почев од 27. 1. 2025. године.

48. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАЦЕДОНИЋ-ЖУТИЋ ОЛГА, адвокат у Бечеју, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Јована Поповића 1, локал 4, почев од 1. 3. 2025. године.

49. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТАШИЋ СВЕТАНА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 6б, спрат 2, стан 4, почев од 3. 2. 2025. године.

50. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЈОКИЋ СИНИША, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Булевар Краља Петра I, 22/I, стан 2, почев од 1. 2. 2025. године.

51. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је КОВАЧЕВИЋ ПАПИЋ МАЈА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Павла Папа 14/3, почев од 6. 2. 2025. године.

52. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МЛАЂЕНОВИЋ НИКОЛА, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 2/4, почев од 10. 2. 2025. године.

53. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ВИДОВИЋ МИЛОШ, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Мише Димитријевића 4, стан 5, почев од 15. 2. 2025. године.

54. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је АПИЋ МИРОСЛАВ, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Сремска 4/I, почев од 20. 2. 2025. године.

55. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ВРБАЈАЦ СЛАВИЦА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Краљевића Марка 28а, спрат 1, стан 15, почев од 19. 2. 2025. године.

56. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТАШЕВСКИ ИВАНА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 11, спрат 2, стан 8, почев од 24. 2. 2025. године.

57. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СТОЈКОВИЋ ЈЕЛЕНА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Банијска 6, стан 3, почев од 25. 2. 2025. године.

58. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је КОВАЧЕВИЋ ДУШАН, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Ђуре Јакшића 15, стан 1, почев од 4. 3. 2025. године.

САОПШТЕЊЕ СА СЕДНИЦЕ УПРАВНОГ ОДБОРА одржане 28. 3. 2025. године

1. РАДИН СРЂАН, дипломирани правник, рођен 6. 1. 1989. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Зрењанину, Народне омладине 14а.

2. ЈАНЧИЋ МИЛОШ, дипломирани правник, рођен 8. 7. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Жеднику, Маршала Тита 29.

3. ТАСИЋ ТАМАРА, дипломирани правник, рођена 30. 6. 1981. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Руми, Железничка 1.

4. МАЛБАШИЋ ИВАНА, дипломирани правник, рођена 13. 11. 1982. године УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Сремској Митровици, Арсенија Чарнојевића 10, локал А1.

5. ВУКОВИЋ МИЛОШ, дипломирани правник, рођен 7. 10. 1990. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Беочину, Сремска 49.

6. БИЈЕЛИЋ МИЛАН, дипломирани правник, рођен 8. 4. 1995. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Врбасу, Палих бораца 9/А, стан 3.

7. СТОЈАНАЦ СТЕФАН, дипломирани правник, рођен 9. 1. 1995. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Стражиловска 19а.

8. КОПРИВИЦА ДРАГАН, дипломирани правник, рођен 10. 1. 1991. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Жарка Зрењанина 4.

9. ВУКАС МИЛАНА, дипломирани правник, рођена 27. 9. 1998. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Светозара Милетића 11.

10. МИЛИЋ ЈЕЛЕНА, дипломирани правник, рођена 31. 3. 1997. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Максима Горког 6, стан 53.

11. МАЛИВУК МИЛОРАД, дипломирани правник, рођен 12. 10. 1995. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Душана Даниловића 7.

12. РАДОВАНОВИЋ МАРЧЕТА САЊА, дипломирани правник, рођена 18. 7. 1984. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Краља Александра 12.

13. ПЕТРОВИЋ САЊА, дипломирани правник, рођена 18. 10. 1985. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Краља Александра 12.

14. ЈАШИЋ ТОМИСЛАВ, дипломирани правник, рођен 30. 7. 1996. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Булевар ослобођења 76а, стан 17.

15. АВРАМОВИЋ ДЕЈАН, дипломирани правник, рођен 20. 12. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Васе Стајића 13

16. ПУШАРА МАЈА, дипломирани правник, рођена 18. 3. 1996. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Др Светислава Касапиновића 33, стан 38.

17. ТУКИЋ ЖИВАН, дипломирани правник, рођен 11. 7. 1994. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Душана Васиљева 16.

18. ХЛОДА ЈОВИЦА, дипломирани правник, рођен 5. 11. 1997. године, УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Кисачка 40.

19. ДУБАЈИЋ МАРИЈА, дипломирани правник, рођена 5. 9. 1988. године УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Инђији, Новосадска 21, локал 6.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ДУБАЈИЋ МАРИЈА, адвокатски приправник код Батула Тијане, адвоката у Инђији, са даном 3. 4. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

20. МЕЂО ЈОВАНА, дипломирани правник, рођена 18. 6. 1997. године УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Ласла Гала 24, стан 15.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника МЕЂО ЈОВАНА, адвокатски приправник код Дубајић Дејана, адвоката у Новом Саду, са даном 3. 4. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

21. ЗАГОРЧИЋ ЈОВАН, дипломирани правник, рођен 1. 9. 1994. године УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Грчкошколска 1.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ЗАГОРЧИЋ ЈОВАН, адвокатски приправник код Драговић Данила, адвоката у Новом Саду, са даном 3. 4. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

22. ЖИВАНОВ СНЕЖАНА, дипломирани правник, рођена 12. 12. 1995. године УПИСУЈЕ СЕ 4. 4. 2025. године у Именик адвоката Адвокатске коморе Војводине, са седиштем адвокатске канцеларије у Новом Саду, Косовска 10.

– БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника ЖИВАНОВ СНЕЖАНА, адвокатски приправник код Живанов Звездана, адвоката у Новом Саду, са даном 3. 4. 2025. године због уписа у Именик адвоката ове Коморе.

23. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ТУФЕГЦИЋ ДАВИД, рођен 9. 8. 1999. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Секулић Снежане, адвоката у Бечеју, дана 4. 4. 2024. године, у трајању од две године.

24. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду БЈЕЛИЋ ДАНИЈЕЛА, рођена 21. 6. 2000. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Видаковић Горана, адвоката у Панчеву, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

25. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ЖУЖИЋ ТИЈАНА, рођена 14. 9. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Крунић Бранета, адвоката у Суботици, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

26. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду РАИЧЕВИЋ КРИСТИНА, рођена 10. 8. 1997. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Кнежевић Немање, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

27. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ИЛИЋ ВЛАДАНА, рођена 14. 12. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Карадаревић Горана, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

28. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ПОПОВИЋ ЈЕЛЕНА, рођена 12. 5. 1990. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Добановачки Ђорђа, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

29. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МЛАДЕНОВИЋ ЈЕЛЕНА, рођена 25. 2. 2000. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Радованов Миленка, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

30. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду СТЕВАНОВИЋ ИЛИЈА, рођен 18. 6. 1997. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Марић Марка, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

31. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду КАРАНОВИЋ МИЛОШ, рођен 28. 11. 1993. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Главарданов Кристине, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

32. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ЈАКОВЉЕВИЋ ЈОВАНА, рођена 17. 4. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Радун Срђана, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

33. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду АНЂЕЛКОВИЋ ДРАГАНА, рођена 25. 9. 1990. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Кнежевић Немање, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

34. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду ВЛАДИСАВЉЕВИЋ СОЊА, рођена 12. 5. 1998. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Црвенковић Тијане, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

35. УПИСУЈЕ СЕ у Именик адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине у Новом Саду МОМЧИЛОВИЋ ТЕОДОРА, рођена 15. 11. 2001. године, на адвокатско-приправничку вежбу код Укропина Дејана, адвоката у Новом Саду, дана 4. 4. 2025. године, у трајању од две године.

36. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине АЧАНСКИ ЈЕЛЕНА, адвокат у Новом Саду, са даном 25. 2. 2025. године на лични захтев.

– Данкуц Немања, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

37. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ЗРНИЋ НЕНАД, адвокат у Новом Саду, са даном 24. 3. 2025. године услед смрти.

– Вујовић Владимир, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

38. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине МАРИЋ ТИЈАНА, адвокат у Новом Саду, са даном 13. 3. 2025. године на лични захтев.

– Жугић Соња, адвокат у Новом Саду, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

39. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ОСТОЈИН ЈОВИЦА, адвокат у Зрењанину, са даном 31. 3. 2025. године због одласка у пензију.

– Именовани задржава чланство у Посмртном фонду Адвокатске коморе Војводине.

– Остојин Александар, адвокат у Зрењанину, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

40. БРИШЕ СЕ из Именика адвоката Адвокатске коморе Војводине ДЕНДА СЛАВКО, адвокат у Зрењанину, са даном 10. 3. 2025. године због одласка у пензију.

– Именовани задржава чланство у Посмртном фонду Адвокатске коморе Војводине.

– Пријић Биљана, адвокат у Зрењанину, поставља се за преузиматеља адвокатске канцеларије.

41. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине БАШИЋ АЛЕКСА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Кораћ Данета, адвоката у Новом Саду, са даном 3. 3. 2025. године.

42. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ХОРВАТ КАТАИ КРИСТИНА, адвокатски приправник у Сенти, на адвокатско-приправничкој вежби код Николић Душана, адвоката у Сенти, са даном 28. 2. 2025. године.

43. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ШИМОН АРНОЛД, адвокатски приправник у Бечеју, на адвокатско-приправничкој вежби код Зеде Валерије, адвоката у Бечеју, са даном 31. 3. 2025. године.

44. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине ЈОВАНОВИЋ МИЛИЦА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Кнежевић Немање, адвоката у Новом Саду, са даном 28. 2. 2025. године.

45. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине БАЛИНОВИЋ ДРАГАНА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Кнежевић Бојовић Снежане, адвоката у Новом Саду, са даном 21. 2. 2025. године.

46. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине БОГДАНОВИЋ НИКОЛА, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Рамач Дунђерин Тамаре, адвоката у Новом Саду, са даном 21. 3. 2025. године.

47. БРИШЕ СЕ из Именика адвокатских приправника Адвокатске коморе Војводине МИЛИЋЕВИЋ МАРКО, адвокатски приправник у Новом Саду, на адвокатско-приправничкој вежби код Матковић Петра, адвоката у Новом Саду, са даном 10. 3. 2025. године.

48. БРИШЕ СЕ из чланства Посмртног фонда Адвокатске коморе Војводине ЈЕЛЧИЋ НАДА, бивши адвокат из Шида, са даном 19. 12. 2024. године, услед смрти.

49. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да КОВАЧЕВИЋ ВАЊИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 5. 4. 2025. године до 4. 4. 2026. године.

– Пацек Штефанија, адвокат у Беочину, одређује се за привременог заменика.

50. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ЈУХАС ИБОЉИ, адвокату у Сенти, привремено престаје право на обављање адвокатуре због боловања у периоду од 17. 1. 2025. до 30. 6. 2025. године.

– Хиреш Иван, адвокат у Сенти, одређује се за привременог заменика.

51. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ЖИВАНОВИЋ ЈЕЛЕНИ, адвокату у Старој Пазови, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 7. 3. 2025. до 6. 3. 2026. године.

– Павловић Туран Маја, адвокат у Старој Пазови, одређује се за привременог заменика.

52. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да КИРАЉ СИТАШ ЕМИ, адвокату у Сомбору, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 14. 4. 2025. до 14. 4. 2026. године.

– Цветиновић Татјана, адвокат у Сомбору, одређује се за привременог заменика.

53. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ДЕСПОТОВИЋ ЖЕЉАНИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 11. 2. 2025. године до 11. 2. 2027. године.

– Рауш Милица, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

54. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ВУЈАДИНОВИЋ МЛАДЕНКИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 7. 3. 2025. године до 7. 3. 2027. године.

– Ђуровић Сунчица, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

55. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да ЛОНЧАРИЋ КАУРИН МАРИЈАНИ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на обављање адвокатуре због породилског одсуства и одсуства ради неге детета у периоду од 2. 3. 2025. године до 1. 3. 2026. године.

– Сераглић Миљан, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

56. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да СТЕВОВИЋ МАРКУ, адвокату у Новом Саду, привремено престаје право на бављење адвокатуром због постављења за вршиоца дужности подсекретара Покрајинског секретаријата за високо образовање и научно-истраживачку делатност, у периоду од 8. 3. 2025. године до 8. 6. 2025. године.

– Сераглић Миљан, адвокат у Новом Саду, одређује се за привременог заменика.

57. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЛАЗИН МАРИЈА, адвокат у Панчеву, наставила са радом дана 16. 8. 2024. године, након што јој је привремено било престало право на бављење адвокатуром.

– Влајковић Војислав, адвокат у Панчеву, разрешава се дужности привременог заменика.

58. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је КУЗМАНОВИЋ МИЛИЦА, адвокат у Сомбору, наставила са радом дана 12. 3. 2025. године, након што јој је привремено било престало право на бављење адвокатуром.

– Делић Ивана, адвокат у Сомбору, разрешава се дужности привременог заменика.

59. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПОПОВИЋ ЈЕЛЕНА, адвокат у Кули, наставила са радом дана 10. 3. 2025. године, након што јој је привремено било престало право на бављење адвокатуром.

– Радуловић Радован, адвокат у Кули, разрешава се дужности привременог заменика.

60. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАРКОВ ВИДРИХ ТАМАРА, адвокат у Новом Саду, наставила са радом дана 18. 3. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

– Марков Горица, адвокат у Бечеју, разрешава се дужности привременог заменика.

61. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је РАДИН НИНА, адвокат у Новом Саду, наставила са радом дана 10. 3. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

– Пољак Милица, адвокат у Новом Саду, разрешава се дужности привременог заменика.

62. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БОГДАНОВИЋ МИРЈАНА, адвокат у Новом Саду, наставила са радом дана 22. 3. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

– Жугић Соња, адвокат у Новом Саду, разрешава се дужности привременог заменика.

63. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СТАНИЋ ЈЕЛЕНА, адвокат у Новом Саду, наставила са радом дана 1. 4. 2025. године, након што је привремено престало право на бављење адвокатуром.

– Бељански Владимир, адвокат у Новом Саду, разрешава се дужности привременог заменика.

64. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је КОЛЕСКИ МАРИЈА, адвокатски приправник у Новим Бановцима, променила презиме које сада гласи Шуша.

65. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је САРИЋ ВЈЕРКА, адвокат у Новом Саду, променила презиме које сада гласи Сарић Богосављевић.

66. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТАШИЋ СВЕТЛАНА, адвокат у Новом Саду, променила презиме које сада гласи Звездановић.

67. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МИЛОСАВЉЕВИЋ ЛУКА, адвокатски приправник у Зрењанину, прекинуо адвокатско-приправничку вежбу код Војновић Бојовић Гордане, адвоката у Зрењанину, дана 31. 3. 2025. године, те да исту наставља код Пантош Владана, адвоката у Новом Саду, дана 1. 4. 2025. године.

68. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЦВЕТКОВИЋ ВЛАДИМИР, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинуо адвокатско-приправничку вежбу код Драговић Данила, адвоката у Новом Саду, дана 27. 3. 2025. године, те да исту наставља код Војновић Бојовић Гордане, адвоката у Зрењанину, дана 28. 3. 2025. године.

69. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЧАНАДАНОВИЋ ИСИДОРА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Рамач Дуњерин Тамаре, адвоката у Новом Саду, дана 14. 3. 2025. године, те да исту наставља код Данкуц Немање, адвоката у Новом Саду, дана 15. 3. 2025. године.

70. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СТАНОЈЕВИЋ АНЂЕЛА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Матковић Петра, адвоката у Новом Саду, дана 18. 3. 2025. године, те да исту наставља код Јандрић Виловски Маје, адвоката у Новом Саду, дана 19. 3. 2025. године.

71. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је РАДАНИЋ МИРОСЛАВ, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинуо адвокатско-приправничку вежбу код Мадих Оливера, адвоката у Новом Саду, дана 18. 3. 2025. године, те да исту наставља код Опачић Мирка, адвоката у Новом Саду, дана 19. 3. 2025. године.

72. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БОЖИЋ НЕМАЊА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинуо адвокатско-приправничку вежбу код Недељков Милана, адвоката у Новом Саду, дана 5. 3. 2025. године, те да исту наставља код Бајрамовић Дине, адвоката у Новом Саду, дана 6. 3. 2025. године.

73. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ВУКОЛИЋ СОЊА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Бабовић Игора, адвоката у Новом Саду, дана 5. 3. 2025. године, те да исту наставља код Голубовић Миодрага, адвоката у Новом Саду, дана 6. 3. 2025. године.

74. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БРАНКОВ КАТАРИНА, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинула адвокатско-приправничку вежбу код Марић Марка, адвоката у Новом Саду, дана 25. 2. 2025. године, те да исту наставља код Гушавца Милана, адвоката у Новом Саду, дана 26. 2. 2025. године.

75. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТРИФУНОВ СВЕТОЗАР, адвокатски приправник у Новом Саду, прекинуо адвокатско-приправничку вежбу код Мунижаба Радомира, адвоката у Новом Саду, дана 24. 3. 2025. године, те да исту наставља код Травица Николе, адвоката у Новом Саду, дана 25. 3. 2025. године.

76. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ГРЦИЋ ТАМАРА, адвокат у Новом Саду, приступила Заједничкој адвокатској канцеларији „Анђелковић“ са седиштем у Новом Саду, Темеринска 37/1/1, дана 18. 3. 2025. године.

77. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТИРИ АНДРЕА, адвокат у Новом Саду, приступила Заједничкој адвокатској канцеларији „Алексић са сарадницима“ са седиштем у Новом Саду, Грчкошколска 1, почев од 17. 3. 2025. године.

78. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СИМИЋ ВАСЈА, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Булевар ослобођења 73, спрат V, почев од 26. 2. 2025. године.

79. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СИМИЋ ДРАГАН, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Булевар ослобођења 73, спрат V, стан 42, почев од 3. 3. 2025. године.

80. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СИМУРДИЋ МИЛИЦА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Лазе Телечког 4/3, почев од 12. 3. 2025. године.

81. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТУРУДИЋ МИОДРАГ, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Трг Републике 20, ПЦ СБЕРОН, I спрат, локал бр. 14, почев од 6. 3. 2025. године.

82. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БЕДОВ ЈОВАНА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Булевар ослобођења 73, спрат V, стан 42, почев од 11. 3. 2025. године.

83. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЛАЗИЋ РАДОШ, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 2, стан 4, почев од 4. 3. 2025. године.

84. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је СТЕГИЋ БОЈАН, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 2, стан 4, почев од 4. 3. 2025. године.

85. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПЕТРОВИЋ МАРИЈА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Васе Стајића 20, стан 7, почев од 13. 3. 2025. године.

86. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАРКОВ ВИДРИХ ТАМАРА, адвокат у Новом Саду, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Жарка Зрењанина 4, почев од 1. 4. 2025. године.

87. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је РАШЕТА ЈОВИЦА, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Максима Горког 11, спрат 2, стан 8 почев од 24. 2. 2025. године.

88. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЕРКИЋ СРЂАН, адвокат у Новом Саду, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Железничка 46, стан 19, почев од 26. 3. 2025. године.

89. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ТРАВИЦА АЛЕКСАНДАР, адвокат у Панчеву, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Његошева 9, почев од 11. 3. 2025. године.

90. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ЛАЗИН МАРИЈА, адвокат у Панчеву, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Жарка Зрењанина 186, стан бр. 1, почев од 1. 3. 2025. године.

91. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је УРОШЕВИЋ ИВАН, адвокат у Панчеву, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Карађорђева 15, локал 9, почев од 24. 3. 2025. године.

92. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је БАРБУЉ ДАРКО, адвокат у Панчеву, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Његошева 1а, спрат 3, канцеларија бр. 16, почев од 14. 3. 2025. године.

93. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је РАДИЋ ТИЈАНА, адвокат у Инђији, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Војводе Степе 8, Тржни центар „Фонтана“, локал бр. 5, почев од 25. 2. 2025. године.

94. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је РАДИЋ ЈОВИЦА, адвокат у Инђији, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Војводе Степе 8, Тржни центар „Фонтана“, локал бр. 5, почев од 25. 2. 2025. године.

95. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МАРИЋ ЈЕЛЕНА, адвокат у Кули, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Вељка Влаховића 66 – Занатски центар, почев од 10. 3. 2025. године.

96. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ПОПОВИЋ ЈЕЛЕНА, адвокат у Кули, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Вука Караџића 4, почев од 11. 3. 2025. године.

97. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је КЕРКЕЗ НИКОЛИЋ ЖЕЉКА, адвокат у Зрењанину, преселила своју адвокатску канцеларију на адресу Јеврејска 3, почев од 1. 4. 2025. године.

98. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је ВАСИЉЕВИЋ ПРЕДРАГ, адвокат у Кикинди, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Браће Татића 26, први спрат, стан бр. 4, почев од 1. 4. 2025. године.

99. УЗИМА СЕ НА ЗНАЊЕ да је МИЛОВИЋ НЕБОЈША, адвокат у Суботици, преселио своју адвокатску канцеларију на адресу Корзо 76, почев од 24. 3. 2025. године.

Управни одбор

НАУЧНА ПОЛИТИКА ЧАСОПИСА

Научно поље и област

Гласник Адвокајтске коморе Војводине је научни часопис из поља друштвено-хуманистичких наука који објављује радове из правне научне области. Шира научна област којој часопис припада је област права и политикологије на начин на који то прописује Правилник о категоризацији и рангирању научних часописа.

Тематске и теоријске смернице

Часопис објављује изворне научне чланке, расправе, правне есеје, огледе, приказе књига и друге текстове који се односе на право и правну теорију, историју права и филозофију права.

Посебно, часопис се бави темама у оквиру најзначајнијих грана права и то грађанског права, кривичног права, међународног права, радног права и уставног права.

Типови истраживања и радова у часопису

Радови и прилози који се објављују у часопису категоришу се у три групе:

1. Научни чланци у које спадају: оригинални научни радови, прегледни радови, кратка саопштења, претходна саопштења, научне критике и осврти.
2. Стручни чланци у које спадају: стручни радови, информативни прилози, прикази, стручне критике полемике, осврти и есеји.
3. Остали прилози и саопштења у које спадају уводници, извештаји о раду часописа, прикази судске праксе, уредничка документација која се објављује у часопису, саопштења издавача и уредништва, некролози и слично.

Политика контроле квалитета и унапређења етике публикавања и академске етике

Научни и стручни радови који се објављују у часопису рецензирају се у складу са правилником о поступку рецензије *Гласника Адвокајтске коморе Војводине*. У часопису се примењује двострука слепа рецензија. У поступку

рецензирања и уређивања *Гласника Адвокајске коморе Војводине* чланови уредништва и рецензенти дужни су да се руководе смерницама Комитета за етику публикација (COPE). Аутори који пријављују своје рукописе ради објављивања у часопису дужни су да поштују све националне и међународне стандарде очувања академског интегритета и етику у научном деловању и публикацији.

Радови и прилози категорисани као остали прилози и саопштења не индексирају се и не представљају део научне и стручне грађе часописа, не рецензирају се и не улазе у структуру радова часописа. Они су искључиво информативног карактера.

Електронско уређивање часописа остварује се у сарадњи са Центром за евалуацију у образовању и науци.

Гласник Адвокајске коморе Војводине је часопис отвореног приступа.

Друштвена и културна улога часописа

Улога *Гласника Адвокајске коморе Војводине* је стварање простора за објављивање резултата научних истраживања од значаја за правну науку, као и простора за размену научног и стручног мишљења. У остварењу своје улоге, часопис настоји да унапреди правну културу и колегијално разумевање и посебно да повеже правну науку са правном праксом.

У остварењу своје улоге *Гласник Адвокајске коморе Војводине* ослања се на своју деведесетогодишњу традицију из ког разлога се посебно стара о унапређењу културе сећања у области права.

ГЛАСНИК
АДВОКАТСКЕ КОМОРЕ ВОЈВОДИНЕ

GLASNIK
OF THE VOJVODINA BAR ASSOCIATION

Оснивач, власник и издавач
Адвокатска комора Војводине

Суиздавач
Институт друштвених наука
11000 Београд, Краљице Наталије 45

Излази четири пута годишње, тромесечно

Број 1/2025.
Овај број је закључен 30. марта 2025. године

Адреса Уредништва
21000 Нови Сад, Змај Јовина 20/1
Телефон: 021/521-235; факс: 021/529-459
е-mail: akvojvodine@gmail.com

Дигитална архива часописа
и пуни текстови чланака доступни на
www.glasnik.edu.rs

Библиографске базе које индексирају часопис
SCIndeks: www.scindeks.ceon.rs
DOAJ: www.doaj.org

Годишња претплата
за Републику Србију 2.000,00 динара
за иностранство 20 евра
(Текући рачун број 340-1482-43 са назнаком „за Гласник”)

Језичка редакција
Јелица Недић, лектор и коректор за српски језик
Срђан Маринков, лектор и коректор за енглески језик

Компјутерски слог *Тајјана Божић*, Нови Сад

Штампа
OFFSET PRINT, Нови Сад
2025.

Тираж: 620 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

347.965(497.113)

ГЛАСНИК Адвокатске коморе Војводине / главни и одговорни
уредник Александар Тодоровић. - Год. 1, бр. 1 (1952)- . - Нови Сад :
Адвокатска комора Војводине, 1952- . - 24 cm

Тромесечно. - На споредној насл. стр. наслов латиницом, поднаслов
на енгл. језику: *Glasnik - journal of legal theory and practice of the Bar
Association of Vojvodina*

ISSN 0017-0933 = *Гласник Адвокајске коморе Војводине*

COBISS.SR-ID 3803650

СКРАЋЕНО УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Радови се достављају путем платформе за електронско уређивање часописа на линку: <http://aseestant.ceon.rs/index.php/gakv/user> у складу са техничким упутствима за коришћење тог система или на e-mail адресу: info@glasnik.edu.rs.

Предајом текста, аутор изјављује да текст није ни објављен ни прихваћен за објављивање те да неће бити предат за објављивање било ком другом медију. Аутор такође изјављује да је носилац ауторског права, да је обавештен о правима трећих лица и да је испунио захтеве који произлазе из тих права. Посебно аутор изјављује да предаје текст који је настао поштовањем кодекса академске етике.

Уредништво *Гласника Адвокатске коморе Војводине* и рецензенти ангажовани од стране часописа у свом раду руководе се препорукама и смерницама Комитета за етику публикавања (СОРЕ).

Врсте радова.– Часопис објављује оригиналне научне радове, прегледне радове, кратка саопштења, претходна саопштења, научне критике, стручне радове, есеје и сентенце из судске праксе.

Обим и структура текста.– Дужина текста по правилу ограничена је на један ауторски табак који чини текст од 16 страница са по 28 редова на страни и 66 словних места у реду што укупно чини дужину текста од 30.000 словних знакова (карактера) укључујући и размаке.

За писање се користи фонт Times New Roman величине 12 pt, с размаком између редова вредности 1,5 на страници А4 формата.

Наслов чланка наводи се великим словима (верзал) на средини странице, фонтом Times New Roman, бод, величине 14 pt.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима, величина фонта 12 pt и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов има више целина, оне се означавају арапским бројевима, као: 1.1. – малим обичним словима, величина фонта 12 pt, 1.1.1. – малим курзивним словима, величина фонта 11 pt.

Језик и писмо.– Чланци се предају на српском језику на ћириличком или латиничком писму, или на енглеском језику, или на језицима у службеној употреби у Босни и Херцеговини и у републикама Црној Гори или Хрватској.

Чланци који се предају на српском језику морају садржати и апстракт и кључне речи на енглеском језику.

Сажетак и резиме.– Сажетак се даје на почетку чланка, испод наслова, а изнад кључних речи.

Сажетак треба да има од 60 до 200 речи и стоји између заглавља (наслов, име(на) аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Ако је језик рада српски, сажетак на страном језику може се пружити у проширеном облику, као тзв. резиме. Резиме се даје на крају чланка, након одељка Литература.

Кључне речи.– Дају се непосредно након сажетка, односно резимеа.

Број кључних речи не може бити већи од 10.

Кључне речи дају се на свим језицима на којима постоје сажетци.

СКРАЋЕНА ПРАВИЛА ЦИТИРАЊА СА ПРИМЕРИМА

Навођење књига

Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Наслов: Поднаслов књиге*. Место издања: Издавач

- Петровић, П. (2004). *Право и правда: Теорија природног права*. Београд: Службени гласник

Навођење чланка из часописа

Презиме, Иницијал имена. (година издања). Наслов чланка. *Назив часописа*, волумен (број), странице од–до.

- Петровић, П. (2014). Накнада штете. *Правник* 90(3), 141–157.

Навођење извора с интернета

Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Наслов*. Преузето: датум са: интернет адреса

- Петровић, П. (2014). *Накнада штете*. Преузето: 27. 12. 2018. са <http://primer.com>

Навођење домаћих прописа

Пун назив прописа, *гласило у коме је пропис објављен*, број гласила / година објављивања.

- Закон о облигационим односима, *Службени гласник РС*, број 36/2011, 99/2011, 83/2014. – др. закон, 5/2015. и 44/2018.

Навођење страних прописа

Назив институције која је пропис донела, *пун назив прописа*, место објављивања, година

- European Parliament, *The Impact of German Unification on the European Community*, Brussels, 1990.

Навођење домаће судске праксе

Назив судске одлуке и назив суда који је одлуку донео, број одлуке и датум одлуке

- Пресуда Апелационог суда у Београду, Гж1 2137/2011. од 25. 5. 2011. године.

Навођење стране судске праксе

Страна судска пракса се наводи у складу с правилима која важе за навођење судске праксе одговарајућих судова.

Литература, извори и цитирана судска пракса

Литература се наводи након чланка, као посебна секција тако што се све библиографске јединице наводе азбучним или абecedним редом по презимену аутора, а код истог аутора, по години издавања (од најновије до најстарије). Иза презимена, а пре имена аутора обавезно се пише запета.

Домаћи и међународни извори права се наводе након чланка, као посебна секција, редом којим су навођени у тексту.

Цитирана судска пракса се наводи након текста, као посебна секција, редом којим је навођена у чланку.

ГЛАСНИК АДВОКАТСКЕ КОМОРЕ ВОЈВОДИНЕ
ЧАСОПИС ЗА ПРАВНУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

Република Србија • 21000 Нови Сад • Змај Јовина 20/1
Телефон: 021/521-235 • e-mail: info@glasnik.edu.rs
www.glasnik.edu.rs

ИНСТИТУТ
ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Институт од националног значаја
за Републику Србију

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Република Србија • 11000 Београд • Книгиње Наталије 45
Телефон: 011/3616-002 • e-mail: office@idn.org.rs
www.idn.org.rs